kazconf
media conference

«ҒЫЛЫМ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕЛЕР»
халықаралық ғылыми конференцияның

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

28-29 қаңтар 2022

PROCEEDINGS

of the international scientific conference
«SCIENCE: THEORY AND PRACTICE»
28-29 january 2022

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научной конференции
«НАУКА: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА»
28-29 января 2022

Нұр-Сұлтан, 2022

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ғ96

Редакция алқасы:
А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:
А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:
A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Ғ96 Ғылым: теория және тәжірибелер: халықаралық ғылыми конф. мат. = Наука: теория и практика: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceeding sinternational scientific conference: Science: theory and practice. – Нұр-Сұлтан: «Bilim Innovations Group» ғылыми-зерттеу орталығы, 2022. – 450 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-08-1869-9

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-08-1869-9

© «Bilim Innovations Group» ҒЗО, 2022

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

HUMANITIES

SRSTI 16.21.25

THE CASE-STUDY METHOD IN LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

Zh.A. Ryskhanova
Master student, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty

One of the most well-known methods of modern teaching is the case-study method. Unlike traditional methods of teaching a foreign language in universities, which are based on lectures and students' participation in the class is minimal, the case-study method requires active participation of the student in the learning process. In this paper, we define «case study» as a student-centered activity based on the description of a real-life situation, which usually involves a problem and its solution. The object of study is the process of foreign language learning of students using case study. The purpose of this article is to describe the case study method in foreign language learning.

Key words: case, case study, foreign language, students, methodology, teaching.

One of the progressive teaching methods capable of forming key competencies is the case method, which allows you to move to a situational learning methodology. It is also the most common and widely used technology of situational analysis. A case is a complex phenomenon; it must contain as realistic a picture as possible and concrete facts, and it must have a stable set of characteristics. Each case should include the following aspects: problem, conflictogenic, role, event, activity, temporal, spatial. Thus, the goals of the case study in teaching a foreign language:

– in-depth study of the subject;

– individualization of the learning process.

As already mentioned, with the help of this method students have an opportunity to demonstrate and improve analytical and evaluation skills, learn how to work in a team to find the most effective solution to a problem. P. Daly notes that the case-study method provides development of theoretical and practical use of the material, which affects the professionalization of students, promotes their maturation, and causes interest and positive motivation for learning [1]. At the same time, the case-study method serves as a model for teachers' thinking, their particular paradigm that helps them think and work differently, renewing their creativity. It requires students to be prepared, to have the skills to work independently; inadequate

preparation of students, poor motivation can lead to superficial discussion of the case. Other advantages of this method are:

– development of responsibility for the decision-making process, communication skills;

– development of skills needed to analyze complex and unstructured problems;

– development of students' self-critical and strategic thinking;

– acquisition of new knowledge and development of general ideas.

Students and teachers should be provided with authentic textbooks and teaching materials in foreign languages, as the teacher is open to receiving new pedagogical innovations, he / she can provide targeted implementation of innovative ideas in the educational process. The use of the case study method in teaching a foreign language allows students to be creative in their activities and to transfer theoretical knowledge about the cultures of different countries into practice. The emphasis in teaching will shift from the acquisition of ready-made knowledge to the process of finding it independently. There is collaboration between teacher and students, in which students and teacher are equals in discussing and finding solutions to a particular problem. This democratic approach is the main difference between the case-study method and traditional methods. Before the lesson a model of a concrete situation from real life is developed, during the lesson the teacher sets goals and tasks to be solved, the students themselves choose ways to achieve goals, solve problems and set questions. Thus, the result of this method is not only knowledge, but also skills and abilities. A good organization of a case can resemble a theatrical production to some extent.

A case is a complex situation, it should present the most realistic picture and contain specific facts. A case should include the following aspects: the problem, the conflict, the activity, and the time and place. These characteristics make it possible to develop students' critical thinking skills [2].

The case study method facilitates the development of the ability to analyze a situation, evaluate alternatives, and select the best option to make a plan for implementing a solution. If this method is used repeatedly, students develop sustainable skills for solving practical problems. Case study provides many opportunities and complements the traditional classical methods of teaching English. With the case-study method it is possible to develop creative, research and communicative skills of working in a group; developing independent thinking, the ability to argue and consider other's opinions. Based on a concrete situation and containing factual material, the case requires a detailed analysis and solution from the student. Working in a group makes it possible to make common decisions. It is important to remember that when solving a case, different solutions can be used; questions do not have one single correct answer. Thus, the case study method gives the opportunity not to perceive ready-made knowledge, but to find the truth by oneself in the process of solving the problem. The teacher should guide the conversation, maintain a lively interest in the discussion, and record the answers. The case contains information that students must analyze and, based on this analysis, find a solution and then prove that their choice is correct. The situation is first analyzed by

each student independently, then discussed in pairs or small groups of 3 or 4 people, where each participant contributes to the solution of the problem, and finally, in a general discussion after considering all the alternatives and justifications, an attempt is made to make a single decision [3]. To do this, two conditions are very important: the case material must be of professional interest to the students and provide for the possibility of the student's personal contribution to his or her education and to that of his or her «team». In addition, the need to present their opinions in a non-native language in front of group members forces students to carefully prepare and logically structure their statements. Professional knowledge and confidence in their ability to positively solve the problem facing the group is an additional incentive to master communicative skills in a foreign language. Trying out their communicative abilities during a discussion gives each participant an opportunity to discover their weaknesses and stimulates their desire to work towards improving their knowledge of the language and its use in speech. Dialogues and case discussions are preceded by work on vocabulary and grammar, designed to help participants express their ideas clearly and convince the interlocutor or several members of the group that they are right.

When creating a case, it is advisable to follow a certain format, which includes:

– a short, memorable case title.

– an introduction, which usually gives information about the protagonists of the case, describes the background to the situation considered further, indicates the personal meaning of the problem contained in the situation being cited.

– the main part, containing the main body of information and the inner intrigue, the problem, contained in the situation, offered for analysis.

– the conclusion, where the situation may «hang» at the stage of development that requires a solution to the problem [4].

The entire content of the case should not necessarily be given in the form of the usual text. Instead of text or along with it, audio or video recordings, newspaper articles, various kinds of illustrations, statistical data in the form of graphs, charts, diagrams can be used. Situational analysis in teaching foreign languages to future teachers contributes to the formation of foreign language communicative and professional competence. The material for creating a pedagogical situation can be a video fragment of a foreign language lesson. Working with pedagogical video cases students learn foreign-language classroom phrases, observe intonation styles of the teacher's speech, analyze speech techniques used by the teacher to achieve different communicative intentions. Pedagogical video cases show students different ways the teacher interacts with the class when explaining new material, organizing comprehension testing, and conducting instructional-pedagogical dialogue.

The technology developed is based on cases, situations from which students could meet in real life. Work on the problem is organized as a process of putting forward and testing students' assumptions. This organization of work is a stimulation of cognitive activity of students, as the confirmation or refutation of hypotheses requires working with information, proposing their own thoughts. During the first stage of making their hypotheses, the teacher can help students and suggest possible

ways of solving problems. However, during the following stages the teacher's help is reduced to a minimum. According to this technology the process of preparing students for case solving is based on the skills of working with information, which allows to actualize the existing knowledge, stimulates research activity. Also, students are engaged in processing information, that is, the classification and analysis of facts to present a general picture of the phenomenon or event. And at the final stage students present a reasoned solution, which can be presented in the form of a presentation, illustrated text messages, tables, graphs, diagrams, etc. Various sources based on information from television and the Internet were used to gather information for the cases. These sources provide more complete and more relevant information.

Students are required to have the following textual skills: highlighting the main idea of the text, analyzing the text, making generalizations and conclusions, arguing their opinions, and annotating the text. When developing a case, the teacher takes the following into account:

– the preparation of the learning situation should correspond to the learning objectives, and the process of discussion should be both creative and purposefully managed;

– the developed learning situations should relate to a certain conceptual field of the course or program;

– students must learn how to analyze specific information, trace connections, and highlight key problems [4].

Case method is close to the problem-based learning, as it is built on the presentation to discuss the problem situation. Content material of cases is traditionally presented in the form of texts, however, can be presented in different formats (audio, video files). Pedagogical literature describes different types of problem situations such as «situation-illustration», «situation-evaluation», «situation-exercise». The situation-illustration demonstrates regularities or mechanisms of social processes, positive or negative activity of individuals and collectives, the effectiveness of using methods and techniques of work, the value of any factors and conditions. The situation-evaluation describes a specific event and measures taken and challenges the students to assess the causes, mechanisms, meaning, and effect of the situation and measures taken. In a situation exercise, only a specific problem is described, the task of the students is to form a plan of action to solve the problem situation presented, using reference literature, Internet resources, and expert advice. It is also necessary to observe the following stages of work with situations:

– introduction to the problem under study (definition of its relevance, complexity and importance of its solution);

– problem-setting (the range of tasks, boundaries of the analysis and search for solutions are defined, the mode of work is set);

– group work on the situation (holding a group discussion to discuss points of view, forming a common approach to the problem, choosing the best solution for the situation);

– the final conversation (summarizing the results with the support of the pre-developed «key» of the analysis of a situation-the best variant of the solution of a problem).

All of the above types of situations and the algorithm of work with them can be used to teach university students foreign languages in accordance with the profile of their training. To this end, the teacher should select situations in a foreign language. Group discussion of situations with students is also conducted in a foreign language. Presenting situations in different formats (text, video, audio), allows the teacher to work on different aspects of language and form students' speech skills such as listening or reading.

References

1 Daly P. (2013). Methodology for using case studies in the Business English Language classroom. The Internet TESL Journal, 8 (11). – P. 107-111.

2 Wolff D. (2003). Integrating language and content in the language classroom: Are transfer of knowledge and oflanguage ensured. AS Press, 41 (42). – P. 35-46.

3 Kreber C. (2001) Learning Experientially through Case Studies. A Conceptual Analysis Teaching in Higher Education, 6 (2). – P. 217-228.

4 Mok J. (2013). A case study of developing student – teachers language awareness through online discussion forums. Language Awareness, 22 (2). – P. 161-175.

5 Zobov M. A. Method of case study in education: its history and application. – Elitarium, 2006. – P. 74.

ҒТАМР 19.41.91

АВТОРЛЫҚ ТЕЛЕБАҒДАРЛАМАЛАР КОММУНИКАТИВТІ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Н.О. Дауылбаева
Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Мақалада қазақ тіл біліміндегі коммуникативті-дискурсивті бағыт үшін өзекті болып табылатын қазіргі бұқаралық коммуникация жүйесіндегі авторлық теледискурстың ерекшелігі қарастырылады. Телевизиялық шығармашылықтың ұжымдық сипатын ескере отырып, телебағдарламалардағы жеке авторлық көріністердің дискурстық шекарасын анықтаудың күрделілігі дәлелденеді. Коммуникативтік және прагматикалық зерттеулер тұрғысынан ерекше қызығушылық тудыратын авторлық телебағдарламалар дискурстық тәжірибе ретінде анықталады, оның аясындағы «жеке медиадискурс», «жүргізушінің идиостилі» ұғымдары кеңінен ашылады. Авторлық телебағдарламалардың негізгі формальды белгілері көрсетіледі.

Түйін сөздер: медиадискурс, тележүргізушінің жеке медиадискурсы, авторлық телебағдарлама, коммуникативті және прагматикалық талдау.

«Кім ақпараттан құлағдар, сол ғаламның қожасы» демекші, қазіргі уақытта әлем адамдары ақпарат үшін күресуде, өйткені жаһанды ақпарат нарығы билеп отыр. Бүгінгі күні дүние жүзі бойынша медиакоммуникация басты рөл атқарады. Электрондық бұқаралық коммуникация дәуірінде (интернет ойлап табылғанға дейін) телевидение бос уақытты өткізу құралы ғана емес, сонымен қатар ақпараттың негізгі көзі бола отырып, адам өмірінде ерекше орын алған болатын. Қазіргі уақытта хабар тарату жылдамдығы бойынша теледидар интернеттен төмен болып отыр.

Дегенмен телевизия танымал медиаорта болудан қалған жоқ. Ол мәдени, ойын-сауық, ғылыми-танымдық, ақпараттық-сараптамалық және басқа да бағдарламалар мен фильмдерді, яғни, кәсіби контенттерді шығаруды жалғастыруда, ал олардың қажеттілігін желілік БАҚ қанағаттандыра алмайтындығы сөзсіз.

Елбасы Н. Назарбаев: «БАҚ халықтың үні ретінде сөйлейтін болсын, халыққа жақ, санаға сақ болсын» деген тұжырымының өзі-ақ массмедианың идеологиялық ықпалының күшті екендігін көрсетеді. Иә, расымен «Біздің халық құрғақ, нақты сөзден гөрі көркем сөзді нақтырақ түсінеді, тез

қабылдайды. Бұл ақылгөйшілік емес, қазақ журналистері өз азаматтық позициясын, өз төрелігін айта алады. Ол одан қоғамдық тұлғаны тәрбиелеп шығарады» [1, 37 б.].

Телевизияның жұртшылыққа күшті әсер етуі авторлық бағдарлама жүргізуші журналистердің идиостилін зерттеуге әкеліп отыр. «Авторлық телебағдарлама дегеніміз шығармашыл адамның идеясынан туып, жеке өзіндік стилі бар, телеэфирге заңды түрде шыққан бағдарлама» [2, 102 б.]. Осындай бағдарлама тележүргізушілерінің жеке медиадискурсын коммуникативті-прагматикалық талдау мынадай критерийлер бойынша жүзеге асады: бағдарламаның форматы; графикалық және дыбыстық дизайн; түсірілім экспозициясы; аудиториямен өзара әрекеттесу моделі; ақпараттық жаңалықтар; журналистің сыртқы бейнесі; ым-ишарасы, мимикасы, интонациясы, дикция ерекшеліктері, дауысының ырғағы мен тембрі; коммуникативті әсер ете алуы; құбылту мен айшықтау құралдарын қолдануы және т.б.

Тележурналистің жеке медиадискурсын талдау оның тілдік тұлғасының лингвистикалық және паралингвистикалық ерекшеліктерін, сондай-ақ теледискурс шеңберінде осы форматтағы бағдарламаның қызметін анықтайтын тілден тыс факторларды зерттеуді қамтиды. Ал ол жанрлардың күрделі жүйесімен сипатталады.

Қазіргі тележурналистика теориясында жанр дегеніміз «бірқатар салыстырмалы тұрақты белгілерге ие нақты шындық бейнесінің тарихи анықталған түрі» деп түсіндіріледі [3, 172 б.]. Н.В. Вакурова мен Л.И.Московкин Р.А. Борецкий мен В.Л. Цвиктің классификациясын негізге ала отырып, қазіргі экран өндірісінің жанрлық құрылымын сипаттайды [4]. Классификацияға тележурналистиканың әртүрлі саласына қызмет ететін 40-қа жуық жанр кіреді: әңгіме, брифинг, спектакль (кадр ішінде), деректі фильм, теледраматургия, журналистік зерттеу, очерк, ойын, сұхбат, бейнебаян, түсініктеме, жаңалықтар, пресс-конференция, репортаж, сериал, ток-шоу және т.б. Ал тележурналистика жанрларының көптігі «жанраралық диффузияның» үздіксіз үдерісіне және барған сайын көбірек телеформаттардың пайда болуына әкеліп отыр [5, 224 б.].

Журналистика ғылымында жанрларының үш негізгі тобын бөліп көрсетеді: ақпараттық («жаңалықтар»); зерттеу («аналитикалық»); көркем-деректі [6, 47 б.]. Жалпы алғанда, мұндай классификацияны телебағдарламалардың типологиясымен байланыстыруға болады. Дегенмен қазіргі телебағдарламаны сипаттау үшін «формат» термині көбірек қолданылады.

Сонымен, ақпараттық-сараптамалық бағдарламаның форматы сұхбат, репортаж, түсініктеме, шолу, ақпараттық хабарлама және т.б. сияқты жанрлардың жиынтығын білдіреді.

Формат коммуникацияға (ақпараттық хабарлама қалай жеткізілетініне) және оның прагматикалық әсеріне бағытталған. Р. Дильтс «Тіл трюктері» деген еңбегінде БАҚ зерттеушісі М. Мак Луханға сілтеме жасай отырып, былай

дейді: «Хабардың қабылдануына хабардың өзіне қарағанда, оның қалай жеткізілетіні және түсіндірілетіні көбірек әсер етеді» [7, 13 б.].

Қазіргі антропоөзектік тіл ғылымы ішкі мәтінге және оның астарында тұрған тілдік тұлғаға деген қызығушылықты анықтайды. Телевизиялық коммуникация контекстінде осы тұрғыдан авторлық құқықпен қорғалған телебағдарламалар ерекше назар аударуға лайық. Телевизиялық шығармашылықтың ұжымдық сипатын ескере отырып, телебағдарламаларды шығарудағы автордың рөлі туралы мәселе әрқашан талқылау көзі болуда. Бүгінгі таңда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуына байланысты телевизиядағы ұжым мен авторлық құқықтың арақатынас мәселесі баяғыдан да өзекті. Қазіргі кезде кез келген бағдарламаны жасауға кәсіби мамандар тобы қатысады: сценарий авторлары, редакторлар, операторлар, дыбыс инженерлері, жарық түсіруші және т.б.

Авторлық телебағдарламадағы журналистің сенімділігі мен танымалдылығы көбінесе телебағдарламаның сәттілігін анықтайды. Сондықтан қазіргі кезде телеарналар жоба дайындамас бұрын танымал тұлғаларды шақыруға ниеттенеді. Авторлық телебағдарламалардың коммуникативті және прагматикалық ерекшеліктерін зерттеуде автордың ұстанымы мен редакциялық қатынастың, сондай-ақ жалпы телеарна саясаты арасындағы корреляция мәселесін ескеру қажет.

Авторлық телебағдарлама жүргізушісінің жеке медиадискурсы, өз кезегінде, оның идиостилінің көрінісі болып табылады. Жалпы авторлық телевизияның анықтамасының нақты шекараларының жоқтығын ескере отырып, бұл зерттеуде коммуникативті және прагматикалық талдау объектісі ретінде қарастырылатын авторлық телебағдарламаның формальды ерекшеліктерін атап өту қажет сияқты:

1. Бағдарламаның авторы – оның жүргізушісі. Авторлық телебағдарламаларда «автор-жүргізуші – басты кейіпкер» [8, 115 б.], яғни, бағдарламаның қайталанбас ерекшелігін айқындайтын талантты, жарқын тұлға. Мысалы, Отандық «Асыл арна» телеканалының директоры М. Тазабектің «Тәлім Trend» жобасын алайық. Бағдарламада қоғамның ең өзекті тақырыптары, соның ішінде өмір сүру дағдысын өзгерткен пандемия, отбасы құндылықтары, ескі мен жаңа дәстүрлер, тұрмыстық зорлық-зомбылық, бала тәрбиесі, олардың қауіпсіздігі мен құқығы сияқты әлеуметтік тақырыптар қозғалады. Әрине бұндай бағдарламаны айтыскер ақын, исламтанушы жүргізгені өте ұтымды. Өйткені журналистің имиджі бұл бағдарламаның табиғатына сай келіп тұр. Мұндай бағдарламаның сценарийі, тақырыбы және т.б. автордың ниетіне қатаң бағынады, сонымен қатар автор-жүргізушінің дүниетанымын толықтай көрсетеді.

2. Бағдарламаның форматы туралы анықтамада «Авторлық жоба» мәртебесі жарияланады. Бұл – бағдарлама мен телеарна редакциясының ұстанымын көрсететін ресми белгі. Мысалы «Astana TV» телеарнасында Бибігүл Төлегенқызының «Аялы алақан» атты авторлық бағдарламасының негізгі мақсаты былай деп көрсетілген: «Қоғамда әлеуметтік тұрғыда қорғалмай

қалған, денсаулығының немесе басқа да шешімін таппай отырған ерекше жағдайдағы азаматтарды халыққа көрсету. Сол арқылы оларға қол ұшын беретін жағдай туғызу». Бұл жердегі «қоғамда қорғалмай қалған», «ерекше жағдайдағы азаматтар», «қол ұшын беру», «жағдай туғызу» деген тіркестер бұл бағдарламаның қайырымдылыққа бағытталғанын авторлық жоба екендігін тайға таңба басқандай анық көрсетіп тұр.

3. Бағдарлама жүргізушісі өзін оның авторы ретінде көрсетеді. Бұған мысал ретінде 2011 жылдың желтоқсанынан бастап 2013 жылдың ақпанына дейін «Қазақстан» ұлттық телеарнасында апта сайын көрсетілімге шыққан Қанат Әуесбайдың «Өзекжарды» теле-сұхбатын алуға болады. Ол өз бағдарламасын «Мен – Әуесбайдың Қанаты, Астанадан сөйлеп тұрмыз» деп бастайды. Өзін-өзі таныстырудың коммуникативті стратегиясына жүгінсек, журналист патриоттық сезімнен туындаған бағдарламада өзінің авторлық ұстанымын нақты анықтап тұр. Телебағдарламаның жүргізушісі үшін жеке медиадискурсты ұйымдастыруда «автордың» өзін-өзі позициялау стратегиясы негізгі болып табылады.

4. Бағдарламаның аты ретінде автордың аты көрсетіледі. Бұл авторлық телебағдарламаның қосымша ерекшелігі. Жүргізушінің аты-жөнін бағдарлама атауы ретінде пайдалану, бір жағынан, оның авторлық мәртебесін көрсетуі мүмкін («Ошакбаев. LIVE» («Хабар 24», Рахым Ошакбаев); «Қымбат жандар» («Қазақстан», Қымбат Досжан), «Nur-Tiley» («Қазақстан», Нұртілеу Иманғалиұлы) және т.б., екінші жағынан, танымал адам жүргізуші ретінде шақырылғанда, ол көрермендердің назарын аудару құралы ретінде қызмет етеді. Мәселен, «Хабар» ұлттық арнасында көрсетілетін «Қарақатпен шәй» бағдарламасын авторлық деп айтуға болмайды. Бағдарламаға жүргізуші етіп елге танымал, жарқын жүзді, ашық, халық көзайымы болып отырған әнші Қарақат Әбілдинаны алған, бірақ мұндай бағдарлама жоба авторлары мен ұжымның кәсіби қызметінің жемісі болып табылады. Жобаның анықтамасында көрсетілгендей бұл – бір жағынан телевизиялық, екінші жағынан интернет шоу. Қарақат танымал өнер иелері мен елге белгілі азаматтардың, өзге де өнегелі тұлғалардың қызметі, қызығушылығы, жеке өмірі, табыс сыры туралы шай үстінде сұхбаттасады. Яғни, жоба авторлары өз мақсаттарына жеткен. Тележүргізушінің беделі мен танымалдылығының арқасында бұл бағдарламаның әлеуметтік желідегі қаралым саны күннен күнге көбеюде.

Қазіргі заманғы телевизиялық дискурс тұрғысынан ақпараттық-медиалық тілдік тұлғаның идиостилін қарастыру мәселесі келешектегі зерттеу жұмыстардың негізгі перспективалық бағыты болмақ. Себебі авторлық телебағдарламалардың ерекшеліктерін ескере отырып, тележүргізушінің жеке медиадискурсын коммуникативті және прагматикалық аспектіде жүйелік талдау әлі де терең зерттеуді қажет етуде.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Омашұлы Н. Биобиблиографиялық көрсеткіш / Құраст: Л.В. Годунина, Б. Жақып, Н. Кенжеғұлова. – Алматы: Қазақ университеті 2000. – 75 б.

2 Әбдіжәділқызы Ж. Тікелей эфир табиғаты: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 212 б.

3 Телевизионная журналистика: учебник. 3-е изд., Переработка. и мяч. / под ред. Г.В. Кузнецов, В.Л. Цвик, А.Я. Юровский. – Москва: Высшая школа, 2002. – 304 с.

4 Вакурова Н.В., Московкин Л.И. Типология жанров современной экранной продукции. URL: http://evartist. narod. ru/text3/08. htm#_top.

5 Современный медиатекст: учебник / отв. изд. Н. А. Кузьмина. – Омск, 2011. – 414 с.

6 Тертычный А.А. Методологическая роль жанров в познавательной деятельности журналиста // Вопросы теории и практики журналистики. 2014, № 4. – С. 42–48.

7 Дильц Р. Фокус языка. URL: http://psihosite. hut. ru/index. html.

8 Акопян Л.С. Авторы телепрограмм и зрителей. Взаимосвязи // Фундаментальные и прикладные исследования в современном мире. 2014. Т. 3. № 6. – С. 115-120.

ГРНТИ 16.01.45

СТРАТЕГИАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ СМЫСЛОВОМУ ЧТЕНИЮ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

А.В. Резник
Учитель, Средняя общеобразовательная школа №26, г. Павлодар

В статье представлен опыт работы по обучению смысловому чтению на уроках русского язык и литературы в средней школе. Описываются наиболее эффективные для повышения читательской грамотности стратегии работы с текстом на разных этапах: стратегии предтекстовой, текстовой и послетекстовой деятельности. Особое внимание обращается на стратегии декодирования текста, которые помогают учащимся освоить незнакомую лексику.

Ключевые слова: читательская грамотность, стратегиальный подход, смысловое чтение, стратегии предтекстовой, текстовой, послетекстовой деятельности, стратегии «декодирования» текста.

Читательская грамотность – один из самых важных параметров готовности к жизни в современном обществе. Поэтому перед педагогическим сообществом стоит задача подготовить учеников, способных к быстрому восприятию текста, к обработке больших объемов информации, помочь учащимся овладеть современными стратегиями чтения. Однако современные дети в гораздо большей степени зрители, чем читатели. И главной преградой на пути формирования читательской грамотности становится низкий уровень читательской культуры учеников. Школьники не читают, так как не умеют этого делать: несоответствие между техническим навыком чтения и осознанностью прочитанного порождает пассивного читателя, а недооценка работы над пониманием текста на уроках русского языка и литературы приводит к тому, что ребенок, владеющий технической стороной чтения, не может понять значения и смысла отдельных слов и целого высказывания и, как следствие, объяснить, интерпретировать, оценить почитанное.

Одним из путей развития читательской грамотности является стратегиальный подход к обучению смысловому чтению. В научной литературе «стратегии смыслового чтения» понимаются как различные комбинации приемов, которые используют учащиеся для восприятия графически

оформленной текстовой информации и ее переработки в соответствии с поставленной задачей. По определению Н. Сметанниковой, «путь, программа действий читателя по обработке различной информации текста является стратегией», т.е. стратегия чтения – это план-программа совместной деятельности, в которой учащийся работает самостоятельно и под руководством учителя.

Смысловое чтение – это «осмысление цели чтения и выбор вида чтения в зависимости от цели; извлечение необходимой информации из прослушанных текстов различных жанров; определение основной и второстепенной информации; свободная ориентация в информационном потоке».

Для работы с текстом на каждом из этапов ученик выбирает свои стратегии. В случае успешности выбранной стратегии учащийся запоминает способы своего действия, операции, используемые ресурсы, переносит стратегию в другие ситуации, делает ее универсальной. Стратегии чтения, обеспечивая понимание текста, помогают лучше и быстрее осваивать знания, дольше их сохранять, воспитывают культуру чтения, повышают уровень читательской грамотности.

Система стратегий, направленных на развитие по развитию смыслового чтения, представляет собой следующие группы заданий:

стратегии по «декодированию» текста (расширение лексического запаса учащихся, определение значение незнакомых слов). Стратегии направлены на усвоение предметного содержания речи, понимание смысла слов и их соединений. Данные стратегии выделены в отдельную группу, так как применимы на всех этапах работы с текстом: до, во время и после чтения.

– стратегии предтекстовой деятельности;

– стратегии текстовой деятельности;

– стратегии послетекстовой деятельности.

Стратегии «декодирования» текста направлены на расширение лексического запаса учащихся. Они включают в себя работу с лексикой, незнакомой учащимся, и с лексикой, которая ошибочно воспринимается учениками как понятная. При выборе стратегии учителю необходимо руководствоваться рациональностью затраченного времени на изучение значения слова. Лексика, которая не будет входить в активный запас ученика, может быть представлена через визуальные ряды. На её изучение нерационально тратить много времени, в то время как для слов, часто встречающихся, следует выбрать несколько стратегий. Так, для знакомства со значением слов военной тематики перед прочтением стихотворения М. Ю. Лермонтова достаточно использовать визуализацию значений и решение после этого кроссворда. А со словами, обозначающими семейные ценности при изучении раздела «Жизненные ценности» по русскому языку в 5 классе, следует поработать более внимательно и в течение нескольких уроков, так как они должны войти в словарный запас ученика.

Стратегии «декодирования» текста должны использоваться на всех этапах работы с текстом и включать визуальный материал. Наиболее эффективными являются такие стратегии, как:

– разгадывание кроссвордов, филвордов с визуальными образами;

– соотнесение слова и визуального образа;

– дополнение предложения словом из глоссария;

– подчеркивание непонятных слов, работа с толковыми словарями;

– вопросы на уровне слов (что означает слово? «лихое», почему М.Лермонтов выбирает это определение для слова «племя»?);

– сравнение значения слова со значением его синонимов;

– этимологический портрет слова;

– визуализация слов (например, покажите, как выглядит самодовольный человек (при работе со словом «самодовольный»);

– игра «Бинго»;

– кроссворды «Магические квадраты»;

– «Перевод с русского на русский» (перефразирование предложений с целью выявления степени понимания: «заветов грядущего вестник» – как бы описали кудесника сегодня?).

Стратегии предтекстовой деятельности.

Предтекстовые ориентировочные стратегии направлены на постановку задач чтения и, следовательно, на выбор вида чтения, актуализацию предшествующих знаний и опыта, понятий и словаря текста, а также на создание мотивации к чтению. Наиболее часто используются такие стратегии:

– предварительное знакомство с важнейшими фактами и контекстом, необходимыми для понимания текста (например, чтение рассказа В. Тендрякова «Хлеб для собаки» невозможно без знаний об исторической основе произведения): чтение учащимися информационных справок; просмотр видеоматериалов; слушание рассказа учителя (наиболее эффективен перед чтением произведений, понимание которых невозможно без знания исторической основы текста);

– «Предвосхищение содержания текста» (используется, если учитель уверен в наличии знаний у учащихся знаний по теме текста, т.к. является актуализация предшествующих знаний и опыта, либо перед чтением информационных текстов небольшого объема, когда данная стратегия призвана прежде всего создать «точки удивления»);

– антиципация (прогнозирование содержания текста по ключевым словам, заголовку, иллюстрациям);

– обозначение фокусных точек текста (просмотр буктрейлеров, обозначением учителем наиболее интересных, значимых эпизодов – «реклама» произведения).

Стратегии текстовой деятельности.

Целью стратегий текстовой деятельности является управление процессом чтения. Особенно важно контролировать процесс чтения и процесс понимания с помощью вопросов, которые задаются по ходу чтения:

– чтение учителем;
– чтение в кружок (попеременное чтение);
– чтение про себя;
– чтение с остановками;
– чтение с пометками.

Вопросно-ответные упражнения (с целью избежать пробелов в понимании текста после прочтения нескольких предложений/абзацев учащимся задаются 1-2 вопроса):

– вопросы на уровне фраз;
– вопросы на уровне отрывков, эпизодов (из какого эпизода становится понятно, что…? в каких строках описано, что герой испытывает …? и т.п.).

Стратегии послетекстовой деятельности направлены на работу с идейно-тематическим содержанием текста. Стратегии на этом этапе разнообразны:

Работа с заголовками:
– укажите, какой заголовок отражает тему/идею текста;
– озаглавьте текст так, чтобы в заглавии была отражена идея/тема;
– исключите лишний заголовок из предложенных к тексту, объясните свой выбор;
– сравните два заголовка, выберите подходящий, объясните свой выбор какая пословица (афоризм) могла бы стать заголовком текста, объясните свой выбор.

Логическая перегруппировка, восстановление последовательности:
– восстановление нарушенной последовательности абзацев;
– восстановление нарушенной последовательности иллюстраций;
– восстановление нарушенной последовательности пунктов плана.

Дополнение предложений («Слепой текст).

Вопросно-ответные упражнения:
– вопросы на уровне текста;
– вопросы наоборот (учитель предлагает учащимся ответы, задача учеников – сформулировать вопросы);

«Золотая рыбка» (учащиеся составляют 2-3 «толстых» вопросы к тексту, рандомно (через передачу мяча от одного ученика к другому) выбирается «золотая рыбка» – ученик, который ответит на 3 вопроса).

Задания на выбор альтернатив верно/неверно:
– отметь знаком правильный вариант ответа, согласно тексту;
– прочитай текст. То, о чем не сообщается в тексте, отметь «галочкой»;
– «Две правды – одна ложь»;
– «Смысловая компрессия»: понимание текста – процесс перевода текста на другой язык, в результате которого образуется мини-текст, воплощающий в себе основное содержание исходного текста.

Перевод сплошного текста в несплошной, перевод несплошного текста в сплошной.

Использование стратегий будет эффективно при условии вариативного применения заданий на всех этапах учебной деятельности с учетом возрастных

особенностей и уровня читательской подготовки учащихся. Одна и та же стратегия может применяться на различных этапах работы с произведением, может опираться на один или несколько компонентов текста, может охватывать все произведение.

Целесообразно сочетать самостоятельные и совместные с учителем виды работ с текстом.

Предлагаемая система стратегий смыслового чтения ориентирована не только на использование во время уроков, но и на использование приобретенных умений и навыков во внеклассной деятельности.

Литература

1 Сметанникова Н.Н. Обучение стратегиям чтения в 5-9 классах. – М.: Баллас, 2011. – 126 с.

2 Лемов Д. Мастерство учителя. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014. – 416 с.

3 Результаты Казахстана в PIRLS-2016. Национальный отчет. – Астана: АО «Информационно-аналитический центр», 2018.

4 Богин Г.И. Обретение способности понимать. Введение в филологическую герменевтику. – Психология и Бизнес ОнЛайн, 2001. – 516 с.

5 Казахстанская карта детского чтения в аспекте формирования функциональной грамотности школьников. Методическое пособие. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2013. – 81 с.

6 Методические рекомендации по нормативам чтения по языкам обучения уровней начальной, основной средней и общей средней школы. – Астана: НАО имени И. Алтынсарина, 2017. – 106 с.

ҒТАМР 16.21.49

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

М.С. Жұбанышбаева
Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.
Ж.О. Тектіғұл
Ғылыми жетекші, ф.ғ.д., профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Ұлттық болмыстың, әдет-ғұрыптың, мәдени өмірдің тарихын танытатын фразеологизмдермен таныспайынша, тіл байлығын, тіл ерекшелігін толық түсіну мүмкін емес. Халықаралық және тіларалық қатынастардың дамуының осы кезеңінде шет тілін ана тілімен салыстыра зерттеу тіл білімінің әрбір саласы, оның ішінде фразеология ғылымы үшін де маңызды. Мақалада қазақ және ағылшын тілдерінің фразеологизмдерін зерттеген ғалымдардың теориялық тұжырымдары мен екі тілдегі фразеологиялық лексикография, лексикология материалдары негізінде «басылымдағы фразеологизмдердің құрылымдық-семантикалық табиғатын» анықтауға тырыстым. Тақырыпқа сәйкес, фразеологизмдер тілдің ең жарқын және ең бай салаларының бірі болып табылады. Олар бейнелеу, мәнерлеу, суреттеу қасиеттерімен ерекшеленеді. Сондықтан бұл сала әлі де көп зерттеуді қажет етеді.

Түйін сөздер: фразеологиялық бірлік, семантика, менталитет, мәдениет, тіл және мәдениеттану, мақал-мәтелдер, салыстырмалы зерттеулер.

Қазіргі әлемде ағылшын тілі күрделі динамикалық дамып келе жатқан жүйе болып табылады. Сонымен қатар сөздік және лексикалық бірліктер қоғамның әлеуметтік, мәдени, саяси және басқа да салаларындағы өзгерістерге байланысты тілдің ең мобильді қабаты болып табылады. Тілдің лексикалық бірліктері сөздердің қолданылу аясына байланысты семантикалық құрылыммен қатар белгілі бір стильдік түрге ене алады. Лексикалық бірліктерді қолданудың орындылығына мән берілген болса онда лингвистер сөйлеу субъектісінің стильді дұрыс таңдауы, яғни сөйлеушінің таңдаған тілдік құралдардың сөйлеу коммуникациясының шарттарына сәйкес деп айта алады. Қазіргі тіл білімін зерттелетін объектілерді салыстырмай елестету мүмкін емес [1].

Бірліктерді, формаларды, категорияларды және басқа да тілдік құбылыстарды корреляциялау, салыстыру, салғастыру олардың әрқайсысына сипаттама берудің, олардың арасында елеулі формалық және мағыналық байланыстар орнатудың алғы шарты болып табылады. Ұлттық тілдердің қазіргі

заманғы дамуы және мәдениеттердің ұдайы кірігуі мен баюы жағдайында тілдік құбылыстарды салыстырмалы талдау негізінде бағалау қажеттілігі мәселесі ерекше маңызға ие. Фразеологиялық бірліктер лексикалық құрамды байыту үшін ғана емес, сонымен қатар әртүрлі мағыналық реңктерді білдіруге, нақтылауға, қайталану мен іс-әрекеттің реттілігін, өнімділігін, ойды жеткізудегі жан-жақтылықты күшейтуге кең мүмкіндік туғызу үшін үлкен маңызға ие. Фразеологизмдер – тіл білімінің ең қызықты және сонымен бірге аз зерттелген саласы. Бұл ұлттық тіл призмасы арқылы елдің мәдениеті мен тарихын тереңірек түсінуге көмектеседі. Осыған байланысты тілдің фразеологиялық құрамын зерттеу ерекше қызығушылық тудырады. Соңғы жылдардағы фразеологизмдердің қарқынды дамуы тіл теориясының қарапайым деңгейден күрделі деңгейге, тіл үйренудің әдістері мен бағыттарының жалпы даму үрдісіне де сәйкес келеді. Соңғысы әртүрлі топтар мен жүйелердегі тілдердің фразеологизмдерін салыстырмалы талдауды қамтиды.

Бірліктердің, категориялардың және басқа да тілдік құбылыстардың өзара корреляциясы, салыстырылуы және қарама-қарсылығы олардың әрқайсысына сипаттама берудің, олардың арасында маңызды формалық және мағыналық байланыстарды орнатудың және оларды біріктіретін жүйелерді, ішкі жүйелерді және микрожүйелерді құраудың алғышарты қызметін атқарады. Жүйенің астында тілдің жалпы фразеологиялық қорын айтамыз, ішкі жүйе осы қордың бір бөлігі ретінде біздің түсінігімізде мақал-мәтелдер мен мәтелдер арқылы бейнеленеді, ал микрожүйе анимализмді білдіретін мақал-мәтелдер. Өздеріңіз білетіндей, әр тілдің фразеологизмдері өзінше бір төбе. Бұл әр халықтың тұрмыс-тіршілігінің, әдет-ғұрпының, мәдениетінің, менталитетінің ерекшелігіне байланысты. Дәл фразеологизмдерде дүниенің ұлттық суреті, халықтың өмірі мен тарихының шындығы бейнеленеді [2].

Лингвокультурологиялық зерттеулер үшін «дене мүшелерінің» құрамдас бөліктерін қамтитын тұрақты комбинацияларды талдау өте өзекті болып табылады, өйткені антрополексияда әртүрлі халықтардың ұлттық-мәдени ерекшеліктері әртүрлі тілдерде жануарлардың бейнелері неғұрлым айқын көрінеді. Адамның дүниедегі көзқарасына және ондағы рөліне негізделген уәжді және мотивациясыз қасиеттерге ие. Мақал-мәтелге айналу үшін сөзді қарапайым халық қабылдап, ұғынуы керек. Бұл жағдайда мәлімдеменің бастапқы көзі жиі ұмытылады. Мақал-мәтелге айналып, қоғамдық сананың бір бөлігіне айналады: оны ойлап тапқан шешенге бәрібір, сондықтан мақал-мәтелдер халық тексті, оның бастапқы қайнар көзі ұжымдық санада деу дұрысырақ болар еді. Адамдардың дене мүшелерінің атаулары фразеологиялық бірліктердің жасалуында жиі қолданылатын сөздердің қатарында екені анықталды. Олар қазақ және ағылшын тілдерінде сөйлейтіндерге түсінікті символдық сипатқа және бейнелерге ие: соған байланысты дене мүшелерінің атауларын бейнелі мағынада қолдана отырып, адам өз ойын толық жеткізуге тырысады және айтылған сөзден үлкен әсер қалдырады [3].

Ең қызығы екі тілдегі аудармасы мен мағынасына сай болуы. Мысалы:

To have a good head on the shoulders – өз басың өз мойнында;

To wash one’s head – басыңды тазарт;
One's hair stood on end – төбе шаша тік тұрды;
To be all eyes –көз алдыңа қара;
Not to see beyond the end of a nose – өзінен басқаны байқамау;
To look down a nose at somebody – кекірейме;
A tooth for a tooth – тіске тіс.

Сонымен, егер тілдер өз сөздерімен бір мағынаға сай келетін болса, біз қазақ және ағылшын тілдеріне соншалықты таныс фразеологиялық бірліктердің бейнелік және стильдік ұқсастығы туралы айтуға болар еді, бірақ біз олардың шығу тегі туралы ойланбаймыз. Алайда тілден тілге аударғанда мағынасы жиі өзгереді. Бұл ағылшын және қазақ тілдері үшін өте қызықты құбылыс. Сонымен, біз келесі фразеологиялық бірліктерде бейнелердің айырмашылығын байқаймыз:

laugh in the beard – бос күлкі;
nothing new under the sun – бәрі мәңгілік емес;
buy a pig in a poke – қарамай алу;
head to head, face to face (басқа бас, бетке бет) – көзбе көз;
as two peas – айнымайды,ұқсайды;
to be born with a silver spoon in the mouth – жолы болғыш,жолы болу [4].

Мақал-мәтелдерді салыстырмалы түрде зерттеу және тілдердің лингвистикалық әмбебаптары мен ұлттық ерекшелігін, оның ішінде антропоморфтық компоненттерді анықтау, сондай-ақ олардың мәдени, тарихи және діни шығу тегін зерттеу қызығушылық тудыратыны сөзсіз. Бұл зерттеу үшін ағылшын тілінің фразеологиялық бірліктері қазақ тіліндегі аналогтарымен семантикалық және грамматикалық сәйкестік дәрежесіне қарай топтастырылады. Соның нәтижесінде сөздік құрамы, морфологиялық категориялар мен формалар жүйесі, синтаксистік категориялық құрылымдар мен сөзжасам тәсілдері және фразеологиялық бірлік негізінде жасалған образы ажыратылатын бірліктердің үш негізгі тобы айқындалады. Біріншіден, абсолютті (толық) тіларалық эквиваленттер тобы (лингвистикалық универсалийлер) болып бөлінеді, мұнда концептуалды мазмұнның көлемі, коннотациялары және берілетін ойдың сөздік көрінісі бірдей. Мысал ретінде мына фразеологиялық бірліктерді қарастырайық: ағылшынша – қазақша:

Cold hands, warm heart – Салқын қол, жылы жүрек.

Cold hands, warm heart. Ағылшынша «cold» = қазақша «суық». Ағылшынша «hands» = қазақша «қолдар». Ағылшынша «warm» = қазақша «жылы». Ағылшынша «heart» = қазақша «жүрек».

People with cold hands have warm hearts – Салқын қолды адамдар жылы жүректі болады.

Жақын тіларалық фразеологиялық аналогтар тобы да өзгеше ерекшеленеді, мұнда жалпы идеялық мазмұны әртүрлі бейнелер, жағдайды әртүрлі бейнелі пайымдау призмасы арқылы түсініктеме береді. Фразеологиялық бірліктердің лексикалық құрамы бұл жағдайды ішінара алшақтатады. Мысалы, ағылшынша:

Far from eye, far from heart – көзден алыстаса, жүректенде алысайды.

Out of sight, out of mind – көзден кетсе, көңілденде кетеді.

Үшіншіден, фразеологиялық бірліктердің концептуалды ұқсастығы көрінетін, бірақ олардың үш тілде жасалуы мүлде басқа мағынада, демек, фразеологиялық бірліктердің лексикалық мазмұнына негізделген салыстырмалы (толық емес) тіларалық фразеологиялық аналогтар тобын ажырататын боламыз. Ортақтығы шамалы немесе тіпті әртүрлі болуы мүмкін. Салыстырудың негізгі негізі лексикалық және образдылық болып табылады, ал грамматикалық критерий ескерілмейді. Мысалы, мына фразеологизмдердегі лексикалық құрам айтарлықтай өзгереді:

Birds of a feather – Бір алқаптың жидегі.

Бұл фразеологиялық бірліктердің құрамындағы сөздік құрамы түбегейлі өзгеріске ұшырайды: жидектер ≠ birds (құстар); бір алқапта ≠ of a feather (бір әуеде) [3, 4].

Фразеологиялық семантикалық ұғымдарды жай ғана байланыс және қарым-қатынас функциясына келтіру қиын, өйткені олар көп ғасырлар тәжірибесін, халықтың психикалық тәжірибесін жинақтайды. Нақты ұғымдарды талдау бұл салыстырылатын тілдердің фразеологиялық бірліктерінің типологиялық, әмбебап ерекшелігін ашуға мүмкіндік береді. Семантикалық күрделілікті фразеологиялық мағынаның барлық деңгейінде байқауға болады. Нәтижесінде фразеологиялық бірліктердің номинациясы, әдетте, әрекетті процесс болып табылады, бұл деңгей бірліктері жекемен салыстырғанда нақты болмыстың егжей-тегжейлі фрагменті ретінде бастапқы күрделі денотат деп аталатын процесс сипатталады. Фразеологиялық бірліктер лексикалық бірліктерге қарағанда көбірек ақпарат береді және соның нәтижесінде коммуникативтік жағынан маңыздырақ болады. Күшейтілген экспрессивтілік фразеологиялық бірліктердің лексикалық бірліктермен салыстырғандағы айрықша белгісі болып табылады және олар көбінесе іс-әрекет ағымының қарқындылығы жағынан ұқсас бірқатар іс-әрекеттерден ерекшеленеді [6].

Фразеологиялық бірліктердің ішкі формасы салыстырмалы түрде жоғары тұрақтылықпен және семантика үшін функционалдық маңыздылығымен сипатталады және оның фразеологиялық мағынада берілу жолын көрсететін уәждемемен тығыз байланысты. Демек, ішкі форма, фразеологиялық бірліктердің біртұтас микрожүйеге мотивациялануы және осы жүйенің астарында фразеологиялық мағыналардың дербес компонентінің мәртебесін тану сияқты маңызды құбылыстардың оқшауланулы – фразеологизмдердің теориясын одан әрі дамыту жолындағы маңызды қадам қадам болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Eckersley C.E. Essential English for foreign students – Х.: Каравелла. – М.: Престиж, 2015.

2 Жуков В.П. Школьный фразеологический словарь, 2016.

3 Кронгауз М.А. Семантика. – М.: Российский госуниверситет, 2013.

4 Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь, 2008.

5 Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. Изд. «Международные отношения». – М., 2015.

6 Происхождение английских фразеологизмов – http://uchionline.ru/pom/paf/index.html.

ГРНТИ 16.31.51

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Д.К. Токтамысова
Средняя школа № 144 им. С. Алжикова, г. Кызылорда
Э.М. Токтамысова
Средняя школа № 235 им. К. Каракозова, г. Кызылорда

Преподавание русского языка с профессиональной направленностью повышает мотивацию к изучению русского языка и повышению качества знаний обучающихся как по русскому языку, так и по дисциплинам профессионального цикла.

Занятия по русскому языку способствуют формированию общих и профессиональных компетенций.

Реализация принципа профессиональной направленности осуществляется, главным образом, путём подбора материалов, затрагивающих профессиональную сферу деятельности будущих рабочих и специалистов, а также форм и методов их использования.

Ключевые слова: коммуникация, профессиональная подготовленность язык специальности, дифференциация.

Закон «Об образовании» Республики Казахстан определяет главную задачу системы образования как создание необходимых условий для получения образования, направленных на формирование, развитие, профессиональное становление личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей, достижений науки и практики.

Наряду с обязательным владением государственным языком, для более полной реализации своих социальных функций в различных сферах общественной жизни, необходимо умение решать задачи реальной коммуникации и на русском языке.

Русский язык является одним из основных средств получения информации в социально-бытовой и культурной сферах жизни.

Цели и задачи обучения русскому языку в казахской аудитории определяет структуру программы: речевая деятельность (объем умений и навыков, предметно-проблемное и ситуативно-предметное содержание тематики); языковой материал, список терминов и грамматических понятий для обязательного усвоения; список слов для активного усвоения. Каждая социальная система функционирует и развивается в соответствии с

определенными, присущими ей закономерностями. Поэтому речь может идти не о «навязывании» ей того или иного закона, а лишь об использовании объективных закономерностей в управленческой деятельности, т.е. о том, чтобы управлять системой согласно ее собственным закономерностям. В противном случае управление не будет эффектным, а отклонение от законов приведет к нарушению нормального функционирования и развития.

Образование является составной частью процесса, в ходе которого каждый человек «поднимается» до уровня своей исторической эпохи, формуется его личность, адекватная общественным потребностям. Специфика этих общественных потребности в сфере производства определяет содержание и процесс передачи усваиваемых в процессе обучения и воспитания знаний. В настоящее время колоссально увеличивается техническая оснащенность производства, что является объективной основой изменении, которые происходят и еще должны произойти в профессиональной подготовке. Образование и обучение трудовых ресурсов обусловлено не только социально-экономическими и педагогическими закономерностями, но и законами общественного развития.

Несомненно, что цели и задачи профессиональной подготовки изменяются под влиянием требований социального и научно-технического прогресса, обуславливающих формирование определенного, конкретно-исторического типа личности.

Международная организация труда, департаменты образования, курирующие профессиональное обучение в отношении учащихся и выпускников учреждений профессионального образования оперируют терминами «трудовые ресурсы», «специалисты» или названием конкретной профессии. И Казахстану, стремящемуся войти в мировое образовательное пространство, настало время применять в государственном и педагогическом лексиконе терминологию, принятую мировым сообществом.

В колледжах и высших учебных заведениях открываются новые специальности, преподавание на которых потребовало качественно нового подхода. Как никогда актуализировалась работа над языком специальности. Для того, чтобы поддерживать устойчивый интерес к изучаемому предмету, требуется дифференцированный подход.

Приемы определения и дифференциации явлений языка относятся к числу предметных, зависимых от специфики данного учебного предмета.

Дифференциальные приемы, как и правила, бывают аналитическими и функциональными.

Цель аналитического приема – выделить какое –либо явление языка, отграничить его от других однотипных явлений, выявить его дифференциальные (отличительные) признаки.

Цель функционального приема – определить форму употребления той или иной единицы языка в данном речевом контексте. Иногда приемы той или другой группы могут быть направлены на одно и то же явление, как бы определяя его с разных сторон. Например, требуется выявить окончания

причастия в предложении «В строящ…ся доме уже готовы окна и двери». С помощью функционального приема (постановка вопроса) искомое окончание отграничивается от других окончаний, а с помощью аналитического (склонение) – от других морфем данного слова.

Функциональные приемы, как и аналогичные правила, непосредственно служат развитию речи. И поэтому они на уроках второго языка имеют больший удельный вес, чем при изучении родного языка.

К распространенным приемам разграничения и определения языковых единиц или форм относятся:

1) различение общелексических или общеграмматических значений;

2) синонимические замены;

3) постановка вопроса;

4) опора на сочетаемость со смежными единицами в составе единиц более высокого языкового уровня;

5) опора на формальные признаки (морфемный состав слова, состав членов предложения и пр.) и др.

Для развития профессиональной речи учащихся необходим отбор специальной лексики.

Специальная лексика – яркий показатель научного стиля речи, который является одним из функциональных стилей русского языка.

Обучение русскому языку – это прежде всего организация работы по усвоению особенностей русской терминологической лексики, с учетом ее основных разновидностей, таких, как общенаучная, общетехническая, узкоотраслевая.

Отбор терминов производится с учетом учебников и учебных пособий по специальностям, а также по словарям.

Толкование слов-терминов наиболее трудный момент в обучении речи нерусских учащихся.

Толкование слов производится с помощью учебников и словарей, дается корректировка различных научных понятий и предметов.

Обучение специальной лексики ведется по этапам:

1. Лексическая работа со словами-терминами.
2. Работа над словосочетанием слов-терминов.
3. Работа над научным текстом.

Особенность лексической работы заключается в том, что специальные слова, в отличие от общеупотребительных, однозначны, не всегда имеют синонимы и антонимы. Поэтому основной упор делается на понимание толкования терминов и на их отличия от общеупотребительных слов.

После отработки словосочетаний данные терминологические слова употребляются в тексте. Работа над текстом – завершающий этап в развитии профессиональной речи.

Основным назначением учебных текстов по специальности должно быть обучение чтению и пониманию научно-технической литературы.

Отбор текстов с учетом профессиональной подготовки учащихся помогают преодолеть трудности при чтении литературы на русском языке.

При этом нельзя ограничиваться случайным набором текстов по данной дисциплине. Поставленную задачу можно решить с помощью особого учебника, предусматривающего последовательное изложение материала и постепенное осуществление целей обучения.

К каждому тексту подбирается грамматический материал. Система грамматических заданий к текстам предусматривает развитие навыков и умений в основных видах речевой деятельности на русском языке и нацелена прежде всего на обучение учащихся основам монологической речи с учетом специальности.

Сложившийся в Казахстане инновационный рынок труда диктует необходимость пересмотра традиционных подходов в системе профессионального образования. Действующие государственные образовательные стандарты предполагают в лучшем случае равное соотношение теоретического и практического обучения, хотя актуализация профессиональных компетенций требует превалирования практико-ориентированных форм.

Реакцией на вызовы современного рынка является процесс модернизации системы образования в Казахстане. Реализуемые меры, как использование зарубежного опыта организации учебного процесса, внедрение инновационных технологий, компьютеризация обучающих процессов, должны повысить квалификационный уровень выпускников учебных заведений.

В определенной степени решению обозначенной проблемы способствует реализация в обучающем процессе принципов дуальной технологии.

Прежде всего, выясним значение самого термина. «Дуальность» означает «двуединство, двойственность». Дуальное обучение, как показывает практика европейской системы образования, является продуктом тесного взаимодействия образовательных учреждений и работодателей по успешной профессиональной и социальной адаптации будущего специалиста. Обучаемый уже на ранних этапах процесса учебы включается в производственный процесс в качестве работника предприятия, который согласно функциональным обязанностям распоряжается выделенными ресурсами, несет должностную ответственность, овладевает профессиональными навыками, в определенных случаях получает заработную плату.

Дуальная система профессионального обучения уходит корнями в средневековую цеховую деятельность ремесленников. Будущий ремесленник поступал учеником в цех, его задачей было наблюдение за работой мастера и воспроизведение его действий. После успешного обучения ученик становился подмастерьем, но для самостоятельной работы или открытия собственной мастерской он должен был сдать экзамен на мастера, а это, в свою очередь, требовало выучки и у других мастеров.

Анализ подготовки трудовых ресурсов в разных странах показывает, что подготовка учащихся к социальным ролям работника или предпринимателя,

компетентного в вопросах производственных технологий и взаимодействия с профессиональной средой, имеющего навыки предпринимательского и внутрифирменного менеджмента, позволяет формировать креативную личность, способную реализовать новые идеи в рамках избранной профессии.

Литература

1 Менеджмент в образовании. Информационно-методический вестник РИПК СО.

2 Программа по русскому языку и литературе. Республиканский издательский кабинет. – Алматы, 2000.

3 Совершенствование методов и форм преподавания практического курса русского языка. – Алматы.

4 Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – Алматы: Демеу, 1996. – С. 208.

5 Успенский М.Б. Совершенствование методов и приемов обучения русскому языку в национальной школе. – Москва «Педагогика». 1979. – С. 128.

ГРНТИ 15.21.51

ПСИХИЧЕСКИЕ ОТРАЖЕНИЯ ЛИЧНОСТИ И ВСЕ ОСНОВНЫЕ КОМПОНЕНТЫ

Ж.Е. Алпысова
Ст.преп., КазНПУ имени Абая, г. Алматы
М.Б. Тулегенова
Ст.преп., КазНПУ имени Абая, г. Алматы

В данной статье авторы пытаются проанализировать различные структуры личности и её ведущие компоненты. Эмоции свойственные как человеку, так и животному. Эмоции передаются друг от друга. Существует термин «эмоциональное состояние», который мы можем отнести и к эмоциям, и к чувствам. И многие из нас по-разному переживают эти состояния. Данные состояния могут быть, как положительными, так и отрицательными. И ещё одна важная особенность эмоциональных состояний – их направленность – могут быть адресованы другим людям.

Эмоции – собственно это непосредственное переживание чувств. Для человека также важны настроение и стресс. Если настроение более или менее устойчивое состояние, скрашивающее в течении длительного времени, то стресс – это эмоциональное напряжение, возникающее в процессе деятельности и экстремальных условиях. Стресс имеет не только отрицательную сторону, но и уже доказано имеет положительную сторону, так, как повышает приспособленность возможности организма, а также общий уровень сопротивляемости. Также, такие понятия, как: воля, самооценка самоанализ, – всё это является поступком, действием человека.

Эмоции и воля – особые формы психического отражения самосознания личности. Следует отметить, что в основе самосознания лежит способность человека отличать себя от своей собственной жизнедеятельности, возникающей при формировании первичных способов человеческого бытия. Взаимодействуя и общаясь с людьми, человек выделяет сам себя из окружающей среды, ощущает себя субъектом своих физических и психических состояний, действий и процессов, выступает для себя самого как «Я».

Ключевые слова: Эмоции, воля, психика, направленность эмоций, самопознание, индивидуальность, «Я» – концепция, самооценка, субъективность.

Отражая качества, свойства предметов и явлений, их всевозможные связи и отношения между ними, которые проявляются в эмоциях и воле, являющиеся особыми формами психического отражения самосознания личности – осознанного отношения человека к своим потребностям и способностям, влечениям и мотивам поведения, переживаниям и мыслям – лежит способность человека отличать себя от своей собственной жизнедеятельности, возникающая, при формировании первичных способов человеческого бытия. Эмоции свойственны не только человеку, но и животным и проявляются как в субъективных переживаниях, так и в физиологических реакциях. Страх, ярость, боль, удовольствие, неудовольствие – это простейшие эмоции, связанные с удовлетворением физиологических потребностей. Источником эмоций являются объективно существующие в окружающем мире предметы и явления или изменения, происходящие в организме человека. Эмоции могут вызываться как реальными, так и воображаемыми ситуациями и передаваться другим живым существам. Термин «эмоциональные состояния» в одинаковой степени можно отнести и к эмоциям, и к чувствам. В силу многообразия эмоциональных состояний исчислить их в количественном выражении практически невозможно, но вполне реально сгруппировать их, сбалансировать, подвергнуть качественному анализу, используя различные критерии. У разных людей (или у одних и тех же, но в разное время) одно и то же состояние может вызвать либо подъем, либо апатию: одних людей страх мобилизует, других - парализует; от горя одни цепенеют, впадают в беспомощное, угнетенное состояние, другие бурно реагируют на происходящее.

По критерию модальности эмоциональные состояния могут быть положительными, отрицательными и амбивалентными. К амбивалентным (двойственным, противоречивым) можно отнести жажду риска, сострадание, ревность, любовь-ненависть и др.

Учитывая особенности психики людей, нельзя говорить об абсолютности подобного деления. Приятное для одного человека эмоциональное состояние в моральном отношении может быть неприемлемо для другого, для общества в целом (садисты, серийные убийцы). Поэтому низменная эмоция злорадства отнесена к положительным, а удивление – к отрицательным (ты меня неприятно удивил). Испытывая влечение к другому человеку, мы переживаем целый спектр положительных эмоциональных состояний – радость, восторг, окрыленность. Но одновременно, часто неосознанно, могут переживаться и отрицательные эмоциональные состояния, даже ненависть, поскольку мы начинаем ощущать мощную зависимость от этого человека, не можем без него жить. Иными словами, любовь как потребность в другом человеке блокирует другую потребность – быть свободным и независимым. Зависимость же всегда унизительна, особенно от любимого человека, что может служить причиной возникновения амбивалентных чувств.

Еще один критерий – направленность – указывает, на что (кого) направлены эмоциональные состояния. Они могут быть адресованы другим людям (благодарность, зависть, любовь, презрение); направлены на себя

(самодовольство, стыд, раскаяние), на оценку окружающего мира (огорчение, радость, разочарование); на удовлетворение инстинкта самосохранения (испуг, тревога, страх). Наконец, это могут быть эмоциональные состояния, направленные как на себя, так и на других людей и ситуации, – это так называемые переходные эмоциональные состояния (злость, досада и т.п.).

Часто, характеризуя какой-либо предмет или явление, мы не замечаем, что говорим о свойстве предмета, выражая свое отношение к нему (приятный собеседник, скучная книга, вкусное блюдо, отвратительный запах, возмутительный поступок и т.д.). Некоторые запахи у нормального человека вызывают неприятный чувственный тон, дискомфорт, отдельные сочетания цветов могут вызвать раздражение. Нередко чувственный тон, возникающий по отношению к некоторым стимулам, вызывает идиосинкразию – болезненное отвращение (слезы, царапанье железа о стекло и т.п.). Собственно эмоции - обычная форма выраженности эмоциональных состояний, непосредственное переживание чувств. Это средний по интенсивности уровень протекания психических процессов с определенным знаком (положительным или отрицательным) отношения к предметам, ситуации и деятельности.

Настроение – это более или менее устойчивое эмоциональное состояние человека умеренной или слабой интенсивности, окрашивающее в течение длительного времени все его переживания.

Стресс – состояние психического напряжения, возникающее в процессе деятельности и экстремальных условиях. Раньше считалось, что стресс вызывают только неприятные переживания, он вреден и его надо избегать любой ценой. Но стресс – «не только острая приправа к повседневной жизни», как утверждал исследователь стресса, канадский биолог и врач Г. Селье (1907-1982), он необходим, поскольку повышает приспособительные возможности организма и психики, а также общий уровень сопротивляемости. В состоянии аффекта человек способен на необдуманные, аморальные и противоправные поступки и даже на преступления. Аффекты по своей сущности – примитивные реакции, не пропущенные через сознание. Частые их проявления – явный признак патологического развития личности, нравственной распущенности, незрелости сознания. Аффекты очень заразительны. К ним можно отнести неумеренные восторги ликующих зрителей при виде своих кумиров, неадекватное поведение футбольных фанатов, массовые психозы и т.п. Эмоциональная напряженность, накапливаемая в результате возникновения аффектогенных ситуаций, способна накапливаться и, если ей вовремя не дать выхода, может привести к бурной эмоциональной разрядке, которая, снимая возникшее напряжение, часто сопровождается чувством усталости, подавленности, депрессией. Воля – это форма психического отражения, в которой отражаемым является объективная цель, стимулы ее достижения, возникающие объективные препятствия; отраженным становится субъективная цель, борьба мотивов, волевое усилие; результатом является действие и удовлетворение достижением цели. Препятствия, которые приходится

преодолевать человеку на пути к достижению цели, могут быть как внутренними, так и внешними.

Внутренние препятствия появляются в тех случаях, когда имеет место конфликт, столкновение противоречащих друг другу побуждений (хочется спать, но необходимо вставать), возникают боязнь, неуверенность, сомнения.

Чаще всего в жизни человека воля проявляется в следующих типичных ситуациях, когда:

– необходимо сделать выбор между двумя или несколькими одинаково привлекательными, но требующими противоположных действий мыслями, целями, чувствами, установками, несовместимыми друг с другом;

– несмотря ни на что надо целенаправленно продвигаться по пути к намеченной цели;

– следует воздержаться от исполнения принятого решения в силу изменившихся обстоятельств.

Воля не является изолированным свойством психики человека, поэтому она должна рассматриваться в тесной связи с другими сторонами его психической жизни, прежде всего – с мотивами и потребностями. Прежде чем преодолевать внешние препятствия, стоящие на пути к цели, надо найти оптимальные пути, обдумать замысел действия и составить его план.

Материалисты утверждают объективную детерминированность волевых действий. Волевая регуляция поведения и действий человека формируется и развивается под контролем со стороны общества, а затем самоконтроля личности и связана прежде всего с формированием богатой мотивационно-смысловой сферы, стойкого мировоззрения и убеждений человека, а также способности к волевым усилиям в особых ситуациях действия.

Взаимодействуя и общаясь с людьми, человек выделяет сам себя из окружающей среды, ощущает себя субъектом своих физических и психических состояний, действий и процессов, выступает для себя самого как «Я». Субъективное переживание собственного «Я» выражается в том, что человек понимает свою тождественность самому себе в настоящем, прошлом и будущем. Результатом процессов самосознания можно считать Я-концепцию. Понятие Я-концепции появилось в 1950-е гг. в русле гуманистической психологии, представители которой стремились к рассмотрению целостного, уникального человеческого «Я». Под Я-концепцией принято понимать динамическую систему представлений человека о самом себе. Английский психолог Р. Берне в книге «Развитие Я-концепции и воспитание» определяет Я-концепцию как «совокупность всех представлений индивида о себе, сопряженную с их оценкой». Я-концепция возникает у человека в процессе социального взаимодействия как неизбежный и всегда уникальный результат психического развития, как относительно устойчивое и в то же время подверженное внутренним изменениям и колебаниям психическое приобретение. Первоначальная зависимость Я-концепции от внешних влияний бесспорна, но в дальнейшем она играет самостоятельную роль в жизни каждого человека. Окружающий мир, представления о других людях воспринимаются

нами сквозь призму Я-концепции, формирующейся в процессе социализации, но имеющей и определенные соматические, индивидуально-биологические детерминанты. В системе взаимосвязей человека с окружающими людьми и миром ему приходится выступать в разных качествах, разных ролях, быть субъектом самых разнообразных видов деятельности. Из каждого взаимодействия с миром вещей и миром людей человек «выносит» образ своего «Я». В процессе самоанализа, расчленения отдельных конкретных образов своего «Я» на составляющие их образования происходит как бы внутреннее обсуждение с самим собой своей личности. Каждый раз в результате самоанализа, по словам С.Л. Рубинштейна, образ своего «Я» «включается во все новые связи и в силу этого выступает во все новых качествах, которые фиксируются в новых понятиях ». Так постепенно возникает обобщенный образ своего «Я», который представляет собой сложную совокупность многих единичных конкретных образов «Я», сложившихся в ходе самовосприятия, самонаблюдения и самоанализа. Этот обобщенный образ своего «Я», возникая из отдельных ситуативных образов, содержит общие, характерные черты и представления о своей сущности и выражается в понятии о себе, или Я-концепции. В отличие от ситуативных образов Я-концепция создает у человека ощущение своей самотождественности. Сформировавшаяся в процессе самопознания Я-концепция не есть нечто раз и навсегда данное, застывшее, ей присуще постоянное внутреннее движение. Ее зрелость, адекватность проверяется и корректируется практикой. Я-концепция в значительной степени влияет на весь строй психики, мировосприятие в целом, обусловливает основную линию поведения человека.

Самооценка – достаточно сложное образование человеческой психики. Она возникает на основе обобщающей работы процессов самосознания, которая проходит различные этапы, и находится на разных уровнях развития в ходе становления самой личности. Поэтому самооценка постоянно изменяется, совершенствуется. Процесс становления самооценки не может быть конечным, поскольку сама личность постоянно развивается, а следовательно, меняются и ее представления о себе и отношение к себе. Источником оценочных представлений индивида о себе является его социокультурное окружение, в том числе социальные реакции на какие-то проявления его личности, а также результаты самонаблюдения.

По мнению Р. Бернса, есть три момента, существенных для понимания самооценки. Во-первых, важную роль в ее формировании играет сопоставление образа реального «Я» с образом идеального «Я»: чем меньше разрыв между реальным представлением человека о себе и его идеальным «Я», тем выше самооценка личности.

Во-вторых, важный фактор для формирования самооценки связан с тем, как, по мнению человека, его оценивают другие. Наконец, в-третьих, на формирование самооценки существенное влияние оказывают реальные достижения личности в самых разнообразных видах деятельности: чем значительнее успехи личности в том или ином виде деятельности, тем выше ее

самооценка. Самооценка характеризуется по следующим параметрам: уровень (высокая, средняя и низкая); соотношение с реальной успешностью (адекватная и неадекватная, или завышенная и заниженная); особенности строения (конфликтная и бесконфликтная).

Пониженная самооценка проявляется в постоянном стремлении недооценивать собственные возможности, способности и достижения, в тревожности, боязни отрицательного мнения о себе, ранимости, побуждающей человека сокращать контакты с другими людьми. В этом случае страх самораскрытия ограничивает глубину и близость общения. Люди с пониженной самооценкой подчас недоверчиво и недоброжелательно относятся к другим людям. Адекватная самооценка отражает реальный взгляд личности на саму себя, ее достаточно объективную оценку собственных способностей, свойств и качеств.

Для развития личности эффективным является такой характер самоотношения, когда достаточно высокая общая самооценка сочетается с адекватными, дифференцированными парциальными самооценками разного уровня. Устойчивая и вместе с тем достаточно гибкая самооценка (которая при необходимости может меняться под влиянием новой информации, приобретения опыта, оценок окружающих и т.п.) является оптимальной как для развития, так и для продуктивности деятельности. Отрицательное влияние оказывает чрезмерно устойчивая, ригидная самооценка, а также и сильно колеблющаяся, неустойчивая.

Важнейшей функцией Я – концепции является обеспечение внутренней согласованности личности, относительной устойчивости ее поведения. Если новый опыт, полученный индивидом, согласуется с существующими представлениями о себе, он легко ассимилируется, входит в Я-концепцию. Если же новый опыт не вписывается в существующие представления о себе, противоречит уже имеющейся Я-концепции, то срабатывают механизмы психологической защиты, которые помогают личности тенденциозно интерпретировать травмирующий опыт либо отрицать его. Это позволяет удерживать Я-концепцию в уравновешенном состоянии, даже если реальные факты ставят ее под угрозу. Первым был описан защитный механизм вытеснения. Механизм вытеснения занимает особое место в теории психоанализа. Описываемое иногда как «мотивированное забывание», вытеснение представляет собой процесс исключения из сознания мыслей и чувств, причиняющих страдания. Однако освобождение от тревог путем вытеснения не проходит бесследно. З. Фрейд считал, что вытесненные мысли и импульсы не теряют своей активности в бессознательном и для предотвращения их прорыва в сознание требуется постоянная трата психической энергии. Стремление вытесненного материала к открытому выражению может получать кратковременное удовлетворение в сновидениях, шутках, оговорках и других проявлениях того, что Фрейд называл «психопатологией обыденной жизни». Другой защитный механизм – отрицание – выражается в бессознательном отказе допустить существование

определенных событий, переживаний и ощущений, которые причинили бы человеку боль при их признании. Это относится, например, к человеку, который «знает», что он неизлечимо болен, но продолжает при этом заниматься прежней работой, избегая всяческих разговоров о своей болезни и строя долгосрочные планы. Человек, для которого отрицание является фундаментальной защитой, всегда настаивает на том, что «все прекрасно и все к лучшему».

Проекция – это процесс, в результате которого внутреннее ошибочно воспринимается как приходящее извне, т.е. посредством проекции индивид приписывает собственные неприемлемые мысли, установки, желания другим людям. Очевидным путем защиты от тревоги, связанной с неудачей или виной, является возложение вины на другого. Человек не осознает свои враждебные импульсы, но видит их в других и поэтому считает других ненавидящими и преследующими его.

Каждый раз в результате самоанализа, по словам С. Л. Рубинштейна, образ своего «Я» «включается во все новые связи и в силу этого выступает во все новых качествах, которые фиксируются в новых понятиях ».

Так постепенно возникает обобщенный образ своего «Я», который представляет собой сложную совокупность многих единичных конкретных образов «Я», сложившихся в ходе самовосприятия, самонаблюдения и самоанализа. Изучение индивидуальности требует рассмотрения ее как многомерной системы, развитие и формирование которой подчиняется определенным законам. Важным индикатором человеческой индивидуальности является активность созидающей, творческой деятельности человека. Одно из возможных проявлений активности индивидуальности – поступки человека. Это могут быть поступки гражданского характера (отражающие отношение человека к своему долгу гражданина), коммуникативные (отражающие отношения в сфере общения), трудовые (в форме различного рода профессиональных действий). «Вызревание» поступков происходит в сфере переживаний личности, в результате активной внутренней работы. Во всех случаях индивидуальность представляет источник саморазвития человека, делает его относительно независимым от случайных влияний внешней среды. Критерием сформированности индивидуальности является вклад человека в материальную и духовную культуру своего общества и человечества, т.е. неповторимый вклад личности в общественное развитие. В основывающейся на экзистенциализме гуманистической психологии личности (А. Маслоу, К. Роджерс) самоосуществление индивидуальности рассматривается как неповторимое единичное проявление мира человека.

Литература

1 Роджерс К. Становление личности. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2016. – С. 258.

2 Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Питер-Трейд, 1993.

ҒТАМР 16.21.61

ДЕБАТ ТЕХНОЛОГИЯСЫ – БҮГІНГІ ЗАМАННЫҢ БИЛЕР КЕҢЕСІ

Н.К. Нуртаева
Магистрант, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Мақалада дебат технологиясының түп-тамыры – дала заңы, қазақ шешендік өнерімен тепе-тең екендігіне көз жеткізу үшін салыстырмалы талдау жасалады. Дебат: пікірталас – дау – шешендік сөз – шешендік өнер – билер айтысы – билер кеңесі – билер соты ұғымдарының арақатынасын саралайды. Түрлі кезеңдегі қазақ лингвистері мен әдебиеттанушы ғалымдардың ғылыми еңбектерін, ауыз әдебиетінің бай мұрасын ой елегінен зерделеп өткізбей, дебат технологиясын мектептің оқу-тәрбие үдерісіне енгізуге болмайтындығына негізделеді.

Түйін сөздер: дебат, пікірталас, дау, шешендік өнер, билер кеңесі.

Бүгінгі күн аса жоғары жылдамдығымен, тез арада ақпарат алмасуымен ерекшеленеді. Жаһандық үдерістер әр ұлттың руханияты мен мәдениетіне ықпалын тигізеді. Мемлекетаралық, ұлтаралық шекаралар біртіндеп жойылып келеді. Ғаламдық тұтасу барысында әр ұлт өз руханиятының басты құндылығы – тіліне қайта қарауын, зерттеуін қажет етеді. Жаңаның бәрі жаңа деп қабылдау жаңсақ пікір. Демократиялық қоғам құрудың сұранысына байланысты 1998 жылдан бері Қазақстанның білім беру ұйымдарының оқу-тәрбие үдерісіне «Дебат» технологиясы пайдаланыла бастады. Алдымен Алматы қаласында пікір-сайыс орталығы құрылды. Орталық жүйелі жоспарына сәйкес, әр облыс орталықтарының педагог мамандардың біліктілігін арттыру институттарында қазақ және орыс тілінде курстар ұйымдастырылып, жаттықтырушыларды дайындады. 1998 жылдың қараша айынан бастап күзгі, қысқы, көктемгі дебат ойындары қазақ, орыс және ағылшын тілінде өтті. Бұл ойындардың көктемгі кезеңі ең маңызды болып есептеледі, себебі жеңімпаз топ облыс намысын республикада қорғау мүмкіндігіне ие болады, ал егер ағылшын тіліндегі топтар арасында жеңіп шықса, еуропалық турнирге қатысады.

Дебат тарихы өз бастамасын Ежелгі Грециядан алған деп есептелінеді, себебі демократияның маңызды көрінісі еді. АҚШ-та негізінен университеттерде қолдана бастады, оның үстіне Джон Кеннеди мен Ричард Никсон арасындағы пікір алмасу дебатқа деген қызығушылықтың артуына ықпал етті. Президенттік дебат – АҚШ президенттігіне сайланудың негізгі бөлігі.

«Дебат» термині француз тілінен алғанда, пікірталастыру деген мағынаны білдіреді (debats, omdebattre). Бұл сөз қазақ тілінде бірде бір түсіндірме сөздік, энциклопедияда кездеспейді. Сол себепті мәселе пікірталас, пікірсайыс ұғымының төңірегінде тарқатылады.

Пікірталас – белгілі бір қоғамдық мәні бар мәселені болмаса ғылыми жұмысты талқылау барысындағы айтыс-тартыс, даудың (дискуссия, диспут) қызған кезі [1, 533 б.].

Отандық ғалымдардың зерттеулерінде пікірталас, пікірсайыс мәселесі қарастырылған.

Жалпы пікірталасты сөз айтысының бір түрі десек, шешендік сөз жарысы ретінде ерте дүниеден бастап белгілі. Сөз айтысының теориясын жасаушы Аристотель оны үшке бөледі:

– диалектика – ақиқатты анықтау мақсатындағы айтыс;
– эристика – қалайда өз пікірінің дұрыстығын дәлелдеу;
– софистика – жалған пайымдармен жеңіске жету [2, 354 б.].

Көне Грецияда Сократ пен Платонның софистер мен эристермен арадағы қызу сөз айтысы – тарихтағы сөз жарысының үлгілері.

Сөз айтысының ең көп қолданылатын түрі – пікірталас. Пікірталас – түрлі көзқарас, ой-пікірлерді қатар қою, салыстыру, салғастыру арқылы өзінің көзқарас, ой-пікірлерін дәлелдеу.

Пікірталасты мынадай түрлерге бөлуге болады:

1. Пікіралмасу.
2. Ойталқы.
3. Пікірсайыс.
4. Ойбөліс.
5. Айтыс.

Пікірталастың нәтиже беруі сөз айтысының логикалық құрылымына, тойтарыс беру тәсілдеріне, репликаны қабылдай білуге, осал тұсты таба алуға байланысты болады [3, 197 б.]. Осы арада дебаттың софистикаға жақындығы бар екенін мойындаймыз, себебі екі топ бір тақырыпты екі жақты қарастырады. Бірінші ойында жақтап, екінші ойында даттайды. Ол – ойын, ойыншылар өзіне берілген рөлді орындаушы. Олай болса, «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» берілген анықтама халқымыздың шешендік өнері дебат көрінісі екен дәлелдейді: «Шешендік өнер – софистикалық бағыттағы далалық риторика. Сол себепті шешендік өнерді қазақ дәстүрлі тірлігінің қарама-қайшылығынан туындаған қазылық тәжірибесінің тармағы деп тұжырымдауға болады» [4, 356 б.].

Шешендік сөздер заңдық, нақылдық, философиялық, сатиралық болып жіктеледі. Ертеде қазақ шешендерді би деп атаған. Осы ұғым Досбол шешеннің кезіне дейін келген. Шешендік сөздер ішінде Тәукенің «Жеті жарғысының» заңдық сипаты болған. Оны әдет-ғұрып заңдары дейміз [5, 61 б.].

М. Әуезов «Әдебиет тарихы» еңбегінің VI бөлімінде айтыс өлеңдер және оның бір түрі деп, билер айтысына тоқталады.

Билер айтысының қазірде барлық түрлері жиналып болмағандықтан, екінші бұл түрдегі айтыстар ерекше көп болмағандықтан, бұл күнде түгел жіктеп, бөліп қоюға болмайды. Сондықтан қазірде қандай түрлері кездесетінін айтамыз. Бірақ бұл жіктеу уақытша ғана жіктеу және ылғи ішкі мағынасына қарап жасалған жіктер болады. Осы бетпен қарастырғанда билік айтыстары: бірінші, дау мен билікті қоса айтып, ру жігінің бетімен сөйлейтіндері болады. Мысалы, Бұқар жыраудың Керейге айтқан тақпағы:

Керей қайда барасың,
Сырдың бойын көбелеп

Екінші, екі бидің әділ билікке таласып айтқан сөздері. Мысалы, Ақтайлақ, Солтабай билігі.

Үшінші, арбасып, ырғасып жұмбақпен, тұспалмен айтысатын талас билік, мысалы, Қараменде мен Кеңгірбай билігі.

Төртінші, дау мен билік тұсында, не жамандап, не мақтап айтатын сөздер. Мысалы, Сабырбайдың Солтабай төреге айтқан өлеңі [6, 188-191 б.].

Ғалым бұл жіктеудің уақытша екенін ескертіп, ылғи ішкі мағынасына қарап жасалған жік екенін ескертеді, дегенмен дау, әділ билік, талас билікті түсіндіруіне назар аударды.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде би, би кеңесі, билер соты сөздерінің анықтамасы біраз мәселені анықтап береді: «Би – дау-жанжалға бітім айтып, төрелік жасаушы, ел ішіндегі әділ қазы, ру басы» [7, 100 б.]. «Би – зат. *1 тар.* қазақ қоғамындағы бұрын-соңды қалыптасқан әдет-ғұрып, салт-сананы өте жетік білетін, сөзге шешен, өзі заңгер, өзі істің ақ-қарасын айқындап, үкімін шығаратын сот» [7, 332 б.]. «Би кеңесі – *тар.* дәстүрлі қазақ қоғамында өкілеттік негізде қызмет атқарған ең жоғарғы кеңесші орган» [7, 333 б.]. «Билер соты – тар. дәстүрлі қазақ қоғамында қалыптасқан билер институты, ежелгі құқықтық реттеу пішімдерінің бір түрі» [7, 333 б.].

Г. Қосымова шешендік өнер тарихында түрлі ағымдар, бағыттар болатынын айтып, төрт топқа бөледі.

Шешендік өнер:

– саяси-әлеуметтік;
– ел басқару;
– сот ісі;
– көпшілікті басқару, белгілі бір идеяға ұйыту, бағыттау құралдары болуымен бірге, сөздің қоғамдық мәнін анықтау, қадір-қасиетіне сендіру, тілдің қоғамдағы ең негізгі, басты күш екеніне көз жеткізу мақсаттары үшін жұмсалады [8, 112 б.].

Б.Қ. Қапасова «Тіл мәдениеті: Шешендік өнер» атты оқулығында пікірсайысқа кеңірек тоқталады. Пікірсайыс – өз аты айтып тұрғандай пікірлер, идеялар сайысы. Пікірсайыстың басты ерекшелігі – қатысушылардың бір жағының жеңіп, мақсатқа жетуі, яғни бір ғана идея, пікірдің дәлелденуі.

– Көбінесе қоғамдық тақырыптарға арналады.

– Адамгершілік қасиеттерді сақтау, рухани құндылықтарды қорғау, адам құқығын жоғары қою, ізгілікті дәріптеу, т.б. мәселелер төңірегінде ұйымдастырылады.

– Әр шешен, әр қатысушы өз ойын, өз пікірін дәлелдей білуі керек.

– Өз ұстанымының маңыздылығына, мәнісіне қатысушылар мен тыңдаушылар көзін жеткізе алуы қажет.

– Айтар уәжін ғылыми, әлеуметтік жағынан негіздемесінің сенімді әрі нақты болуына назар салу.

– Пікірсайыс кезінде әдеп ережелерін ұмытпау.

– Шешеннің азаматтық ұстанымы мен ұлтты сүю, елді құрметтеу.

– Қоғам, көпшілік мүддесін қорғау.

– Пікірсайыстың қамтитын ауқымы кең, материалдары мол болу.

– Пікірсайыс қоғамдық партиялар, Пікірсайыс жекелеген қайраткерлер арасында өтеді.

– Сот ісінде ақтаушы мен прокурор, айыптаушы мен куә, т.б. арасында жүруі мүмкін.

– Пікірсайыста шешеннің сөзі, өзін-өзі ұстауы, ойын ұтымды жеткізуі, дәлелінің нақтылығы қажет [3, 212 б.].

Бүгінгі күні дебат – демократиялық қоғамда өз орнынды табу, білім мен дағдыны қалыптастыру үшін қажет құрал. Дебатқа байланысты екі үлкен шешілмеген мәселе бар. Біріншіден, дебатты ойын ретінде қарастыру тым төмен баға. Дебат технологиясын қолдану бағыттары төмендегідей:

1) сыныптан тыс жұмыс: ойын, турнир, апталық, ата-ана, қоғам алдында қойылым.

2) сабақ, пәнді оқыту: екі жақты қарастыруға келетін тақырыптарға байланысты дебат-сабағы.

3) педагогикалық ұжымның ой-пікірін ашық айта алу алаңы: шешімі табылмай жүрген әдістемелік тақырыпты екі жақты талқылау.

Екінші мәселе – дебатты оқу-тәрбие үдерісіне шет елден келген күйінде енгізу. Халқымыздың тарихын, мәдениетін зерттеп, би-шешендердің ауызша сөйлеу үлгілерін зерделеп, дебат технологиясын үйретуге пайдалану арқылы ұлттық ділімізді, сан ғасырлық рухани мұрамызды заман ағымына сай қайта жаңғыртамыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: «Дайк-Пресс», 1999. – 776 б.

2 Аристотель. Сочинения в 4 томах. Т. 2. М.: Мысль, 1978. – 687с. – (Философское наследие). – С. 349-532.

3 Қапасова Б. Қ. Тіл мәдениеті: Шешендік өнер: Оқулық. – Алматы, 2014. – 224 б.

4 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том / Құраст: А.Жаңабекова, Т. Жанұзақ, Б. Әбілқасымов және т.б. – Алматы, 2011. – 852 б.

5 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 228 б.

6 Әуезов М. Әдебиет тарихы: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.

7 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том / Құраст: А.Жаңабекова, Т. Жанұзақ, Б. Әбілқасымов және т.б. – Алматы, 2011. – 852 б.

8 Қосымова Г. Шешендік өнердің негіздері. Оқулық 2019.

ҒТАМР 17.01.45

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕ АНИМАЛИСТІК ОБРАЗДЫ ОҚЫТУ

Н.Б. Агалиева
Ф. ғ. к., доцент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.
А. Ардах
Студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Бұл мақалада қазақ әдебиетінде анималистік образды оқыту мәселесі қарастырылады. Әдебиетімізде анималистік образдың кенже дамып келе жатқанына байланысты негізделіп жазылған. Мақалада оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай оқыту түрлерін негізгі нысан ретінде қарастырылады. Әрі бұндағы негізгі тақырып тек қазақ әдебиетіне тән анималистік образдарды қалай жаңаша түрде оқыту керектігі жөнінде мәселелер алға қойылған. Мақалада шетел әдебиеттеріндегі анималистік образдарды оқытудың жаңаша үлгілерін жан-жақты зерттей отырып, біздің де әдебиетімізге жаңашылдықты енгізу мәселелері талқыланады.

Түйін сөздер: әдебиет, анималистика, образ, миф, жануар.

Дүниедегі барлық жаратылыстың өзіндік ерекшелігі, әсемділігі мен әдемілі бар. Оларды сөзбен немесе суретпен сипаттау үшін сөздің әдемілігі, бояудың жақсысы қажет. Әр жаратылыстың өзіндік ерекшелігі бар. Оның өткені мен жүріп өткен жолы да өзгеше. Сондықтан оларға өзіндік сипаттапырына сай атау беріп, олар туралы шебер сөзбен сипаттап айту, жақсы бояулармен қағазға түсіру асқан шеберлікті талап етеді. Әр салада жаратылысты түсіндіру әр басқа. Мысалы жаратылыстану сабақтарында адамдардың, жан-жануарлардың, өсімдіктердің сипаттарын, олардың түрлерін, шығу тегіне қарай, өсу процесіне қарай қалай бөлінетінін көрсетсе, тіл білімі саласында оларды әсем сөзбен жеткізу міндеттеледі. Әдебиет саласында жанрлар көп. Олардың өзіндік ерекшеліктері бар. Адамдар игерген жанрлардың ішіндегі ең көне жанр – анималистика. Анималистік жанр немесе анимализм (латын тілінен жан-жануар) – кескіндеме, мүсін және әдебиеттегі жануарлар бейнесі деп түсіндіріледі.

Өнерге қатысты анимализм термині алғаш рет 1831 жылы үш жас француз мүсіншілері К. Фратен мен А. Жуйлон Париждегі өнер туындыларнында ұсақ жануарлардың мүсіндерін көрмеге қойғанда қолданылған. Яғни анимализм жанры XIX-XX ғасырларда кең тарала бастаған. Жалпы анимализм өнердегі жануарлар әлемін суреттеумен байланысты бағыт

ретінде қарастырылады. «Анимализм» терминін «жабайы стиль» терминінен (ағылшынның жабайы табиғат өнерінен) ажырату керек, ол жануарлардың реалистік, тек мүсіндік немесе суреттік бейнесін білдіреді. Сондықтан бұл жанрдың ерекшелігі жануарлар бейнесін суретке салу болып табылады. Әрине жануарлардың ерекшеліктерін бір көргенен салу мүмкін емес. Олардың әрбір ерекшеліктеріне назар аударып, түр-түсін, қимыл-қозғалысын, немен қоректенеді, қай жақта өмір сүреді оның барлығын зерттеп, аса байқампаздықпен суретке салу асқан шеберлікті, шыдамдылықты талап етеді. Мысалы араны алып қарасақ біз үшін тек сары-қара жолақты, балы тәтті жәндік ретінде көрінсе анималистік жанр тұрғысынан ол өз алдына ерекше жаратылыс. Оның сары және қара жолақтарының да ерекшелігі, қанаты, қол-аяғы, басы, қимыл қозғалысы барлығы егжей-тегжейлі зерттеліп суретке салынады. Бұнда тек араның ерекшелігі ғана емес басқа да түрлі түсті жануарлар көп. Олардың әдемілігі мен әсемділігін ашу үшін адамның эстетикасы өте маңызды рөл атқарады. Ал бұл көрініс әдебиет саласында қалай сипатталады сол жөнінде айта кетейін. Ата-бабаларымыз жақсы сөзді ерекше бағалаған. Сөзге шешен, әр сөзі ұтымды болған. Әр нәрсені тұспалдап, сөз арқылы шешімін тапқан. «Қазақта айтылмаған сөз қалды ма?»-деген осыдан шықса керек. Халқымызда көз жеткізер, көз жеткізбегенді сөз жеткізер деген сөз бар. Адам мен жануар арасындағы достық, туыстық идеялар анималистік әдебиетке тән болды, онымен әртүрлі мотивтер мен сюжеттер байланысты болды. Әдебиетке анималистік жанр осыған орай келсе керек. Шығармашылықтың ең алғашқы көріністері көбінесе жануарлар бейнелерімен байланысты. Адамзат өркениетінің бастауында дүниеге келген бұл жанр халық ауыз әдебиетінде де, жазба әдебиетте де ұзақ даму үстінде болды. Әдеби анимализмді әртүрлі тарихи дәуірлердегі әдебиеттердің ең көне бағыттардың бірі ретінде қарастыруға болады. Ол бірқатар ірі сөз шеберлерінің шығармаларында көрініс тапқан. Олардың шығармаларындағы анимализм кейіпкерлері сол замандағы адам мен табиғат арасындағы тығыз байланысты ашуға негізделген. Шығармаларда көбінесе батырлар мен жануарларды ерекше күш иесі ретінде сипаттайды. Оларға түрлі күштер беріп, сиқырлы кейіпкер ретінде сипаттайды. Бұндай көрініс ертегілерде, аңыз әңгімелерде сонымен қатар ауыз әдебиетінің барлық түрлерінде де кездеседі. Мысалы «Ер Төстік» ертегісі түркі халықтарына ортақ мұра. Бұл шығармада бас қаhарманның ерлігі, табиғатпен байланысы, жан жануарлармен байланысы бұл фольклорлық мұраның ерте заманнан екенін аңғартады. Бұл фольклорлық мұраның жиналу тарихына көз жіберсек, алғаш рет XIX ғасырдың 70-жылында В. Радлов өзінің «Образцы народной литературы тюркских племен» атты еңбегінің 3-томында Батыс Сібір татарларының «Йиртөшлек» атты ертегісін жариялайды және қырғыздардың 2146 өлең жолынан тұратын «ЭрЕштюк» эпосын осы еңбектің 5томында жариялайды. Яғни бұл анимализм жанрының шарықтаған уақыты деуге болады. Эпостағы анимализм образдар жер асты жыландар патшалығының патшасы Бапы хан, самұрық құс, айдаhар тағы сол сияқты болады. Бұнда жануарлар әлемімен байланысы олармен қарым-қатынас орнатуы анимализмнің

негізгі сипаты болмақ. Осылай күллі құбылысқа сөз арқылы әсер ету, серт ұстау – мифтік таным тұрғысынан алғанда шындық.

Сондықтан мифологиядағы жануардың рөлі ерекше. Мифологиядағы жануарлар – адамның өзін және оны қоршаған табиғатты түсіндіру тәсілі. Мұнда анимализм элементі қолөнерге, наным-сенімге, меценат рухтарына байланысты туындайды. Кейбір көркем шығармаларда жануарлар тек жануарлар ретінде ғана сипатталса, анималистік шығармаларда – жануарлардың адамгершілігі, кейде олар адам мәселесі мен мораль туралы сипаттаудың негізі болып шығады.

Бұл шығармалардың әрқайсысының негізгі идеясы – адам мен жануардың бірлігі, адам мен табиғат арасындағы жоғалған үйлесімділікті табуға ұмтылу. Кейбір шығармалар жануардың тағдырын баяндаса, басқаларында жануарлардың кейіпкерлерінің өзі тағдыры туралы айтады, өмірдің репетициясы туралы ойлайды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы поэзиядағы анимализмнің жалпы мағынасы жануарлардың адамға қатысты басымдылығы мен тәлімгерлік рөлін сезіну болып табылады. Кейде адамнан табылмайтын қасиет жануарларда кездесетіні де бар. Сондықтан халықтың көпшілігі үй жануарларын асырайды. Оларға марольдық тұрғыдан көмек беретіні жан тыныштығын силаса керек. Ал мал шаруашылығына келсек адам мен жылқы рөлі ерекше. Ат үстінде ойнаған қазақтар үшін жылқы киелі жануар. Ал төрт түлікке келер болсақ олардың пайдасы ет, сүт өнімдерін берумен қатар бірде ақша ретінде де пайдалануға болатынында. Бұрындары ақшаның орнына жүрілетін айырбас сауда түрінде олардың пайдасы зор болған. Қай жағымен алып қарасақта жануарлар әлемі әр кез көз алдымызда, күнделікті қарым-қатынаста болуымызға себепші болмақ. Тіпті бүгінді қойып ежелгі ескерткіштерде жануарлардың суреттері басым болған, ал олармен салыстырғанда ескерткіштердің аз бөлігі ғана адам бейнелеріне берілген. Сол заманда табиғатпен таныса отырып, адам өзін дүниемен байланыстыратын бірінші қыры жануарларға табыну екенін түсінген. Кейіннен, әрине жануарлардың мәдениеттегі рөлі әлсіреген. Бірақ әлі күнге дейін жануарлар – адамның табиғи иерархиядағы орнын анықтайтын рухтың ең көрнекі түрі.

Ежелгі замандарда Грецияда, Египетте құдайлардың мүсініне жануарлар денелі адам басты немесе адам басты жануар денелі арқылы бейнеленген. Бұл олардың басқалардан өзгеше яғни ақ сүйектер екенін айқындау үшін және оларда бейнелен мүсіндер арқылы халықты үрейлендіру үшін жасалған.

Осылай халықтың үрейінен кейін патшалар өздерінің мүсіндерін қауіпті аңдар бейнесімен тұрғызып, халықты басқарып отырған. Адамдар жабайы жануарлар мен адамдардың ата-бабалары ортақ деп есептеген. Өткен замандарда адамдар жабайы аңдармен бірге өмір сүргендіктен олардан көп зардап шеккен. Сондықтан олардың иесі бар деп табынып, қауіптің алдын алмақшы болған. Сондықтан әрбір тайпаның өз тотемі, яғни қасиетті жануары болды, тайпа дәл осы жануар олардың қандас туысы деп есептеген. Тотемдік жануарды өлтіруге немесе жеуге болмайтын еді. Тайпалық ұжымның әрбір мүшесі өз тотеміне зиян келтірмеу арқылы оған құрмет көрсетті. Тотем

отбасына қамқорлық жасады деп есептелді. Тотемге сену жетекшілік етті. Содан кейін кей халықтарда уақыт өте хайуанға табынуға айналған сиқырлы ғұрыптардың барлық түрлері пайда болды. Қазіргі таңда әдбиеттерде анималистік жанрды суреттер арқылы немесе сөз арқылы бейнелеп оқытылады. Анималистік образдар тек аңдарды ғана сипаттамайды. Олар ертегі жануарларының бейнелері арқылы адамдарды өз ішінде жасырып қана қоймай сонымен қатар адамның моральдық нормалардан ауытқуын мазақ етеді. Сондықтан жас ерекшеліктеріне сай балалардың түсінігін кеңейту үшін оларға жақын тақырып алу керек. Мысалы бастауыш сынып оқушылары соның ішінде 1-ші сынып оқушысының психологиясы нәзік келеді. Сол себепті балаларға жан-жануарлырдың жақсы тұстарын әрі жаман тұстарын түсіндіру керек. Себебі бала жасына қарай бірте-бірте түсінеді. Мысалы балаға «тышқан деген не?»-десеңіз ол көргенін ғана сипаттайды. Оның тек жүгіріп немесе жүргенін ғана көрген. Ал оқыту арқылы балаға тышқанның мысықтан қорқатынын, оның ірімшік жейтінін, олардың бірнеше түрлері болатыны түсіндіріледі. Осылай жас ерекшеліктеріне сай оқыту арқылы орта сыныпта шығармаларларда кездескен жан-жануарлар бейнесінің нені білдіретінін талқылай аламыз. Ол алғашқы түсініктен өткеннен кейін енді оның қандай мағынада қолданылып тұрғанын түсінеді. Анималистік образды оқыту үшін диалог әдісін қолданып, оқушыларға түсіндірген дұрыс. Себебі әңгімелесу арқылы көптеген білімдерді алмасуға болады. Ал жаңа технологияларды пайдаланып, түрлі интерактивті тақталарды қолдану арқылы сабақ оқытылса баланың көру, есту қабілеттері жиі жұмыс жасап, қызықты түрде түсіндірілері сөзсіз. Қазіргі таңда технологиялардың дамығаны соншалық ұялы телефон арқылы ертегілерді сөйлетуге, жануарларды жүргізуге немесе көп сөзбен емес тек суреттер арқылы ғана оқытуға дейін жетіп отырмыз. Мысалы анимализм әдебиеті Жапондықтарды кең таралған. Олардың «Anime» деп аталатын кітаптарында тек суреттер ғана сөйлейді.

Қорыта келе, анималистік образдарды оқыту қазақ халқының табиғатпен тығыз байланыста болғанынан хабардар етіп қана қоймай, әдебиетте оқушыларды тәрбиелеу үшін де зор маңызы бар. Үй жануарлары немесе жабайы табиғат аңдарыныңда өзіндік ерекшеліктері барын сипаттай келе оқушылардың оларға деген сүйіспеншілігін арттыруға, образдар арқылы астарлы ой жататынын, жауарлардың түрлі қасиеттерін ашуға мүмкіндік туады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 https://pandia. ru/text/82/388/73934. php
2 https://ulagat.com/2020/11/24/ер-төстік-эпосы-қазақ-қырғыз-татар/
3 https://cyberpedia. su/5x481c. html

ҒТАМР 17.07.41

ҚАЗАҚ ҚИЯЛ-ҒАЖАЙЫП ЕРТЕГІЛЕРІНІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.С. Аяпбергенов
Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Мақалада қазақ халқының қиял-ғажайып ертегілеріндегі кездесетін кейбір ұғым концепцияларына талдау жасалынған. Сонымен қатар кейбір концептілердің ұлттық табиғаты ашылып, негізгі мәденитанымдық маркерлері көрсетілген. Мақалада ғаламның тілдік бейнесі, ғаламның концептуалды бейнесі, концепт ұғымдары тірек ретінде алынып, қазақ ертегілерінде кездесетін басты когнитивтік категориялар сипатталған. Қазақ қиял-ғажайып ертегілерінде кездесетін уақыт пен кеңістік ұғымдары нақты мысалдар арқылы талданып, халқымыздың осы ұғымдарға деген көзқарасы көрсетілген.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттану, концепт, уақыт, кеңістік, ертегі, миф.

Негізінен ғылымда «концепт» ұғымының әртүрлі мағынасы бар. Біз «концептіні» жеке тұлға менталитетіндегі мәдениеттің бөлшегі, әлемнің тілдік бейнесі, социологиялық-мәдени ақиқат шындығының бастапқы мағыналық бірлігі ретінде түсінеміз. Кез келген тіл мен қоғамдық-тарихи практика сондағы қоғам мүшелерінде бір-біріне ұқсайтын әлемнің тілдік бейнесін қалыптастырады. Дәл осы әлемнің тілдік бейнесі қарым-қатынастағы мінез-құлықты анықтап, оның экстравертивтік және интравертивтік детерминанттарын айқындауға мүмкіндік береді. Тілде таңбаланған әлемнің ұлттық танымдық бейнесі сондағы қоғам өкілдерінің мінез-құлық және құндылықты принциптеріне, менталитетіне ықпал етеді.

Қазіргі кезде ұсынылатын қағида бойынша, мәдениетте, сондай-ақ әр халықтың тілінде универсалды және ұлттық-ерекше сипаты болады. Сонымен қатар кез келген мәдениетте тек өзіне ғана тән тілде, әдет-ғұрыптық нормаларда, мінез-құлық өзгешеліктерінде, наным-сенімдерінде көрінетін мәдени мәндер бар. Осыдан-ақ түрлі халықтың мәдениетінде тілдік бірліктердің арқасында менталдылық қалай берілетінін зерттеу өте өзекті проблемалардың бірі болып табылады. Мәселен, біздің халықта «табысқа жету» концептісінің түсінігі: «табысты болу – өзінің жұмыс-орнында, таңдаған саласында басқалардан жоғары болу, жетістікке жету. Табысты тұлға – өзгелер қызығып тамсанатын, биік шыңды бағындырған әрі «уақытын тиімді пайданатын адам»; «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей», «Ісім өнсін десең, ретін тап» (Абай), «Тартыспен түскен, бейнетпен келген жақсылық қана, шын мәнінде,

қымбат табыс» (М. Әуезов). Көріп тұрғанымыздай, біздің халықтың лингвомәдениетінде «табысқа жету» концептісі ең бірінші еңбекпен бағаланып көрсетіледі.

Ал «еңбек» концептісі денсаулығына күш түсіріп, физикалық ауыр жұмысты жасап жатқан адам бейнесі бар фрейм арқылы көрініс табады. Бұл әрекет тым қиын әрі ұзақ уақытты алуы мүмкін. Оны біз көптеген фильмдерден көре аламыз. Кез келген жан белгілі бір мәжбүрлікпен сабырлылық, тиянақтылық, төзімділік танытып еңбектенеді. Мысалы: «Бұл кемпірдің перзент дегенде жалғыз баласы болыпты, мал дегенде он шақты ешкісі болыпты. Бала ешкілерін *бағып жүреді*» (Күн астындағы Күнікей қыз), «Ол ау салып, балық аулап, тамақ асырапты» (Қаңбақ шал). Жоғарыда берілген үзінділерде еңбек әрқашан сапалы, табысты, тиянақты атқарылады.

Лингвомәдениеттанудың аспектілерін зерттеу «әлем бейнесі» ұғымымен тікелей байланысты. Бұл тіркес тіл біліміне гносеологиядан келген. «Ғаламның тілдік бейнесі» тым күрделі құрылым және ол үйреншікті тілтанымдық зерттеулер шеңберінен шығып кетеді. Себебі ол теология, идеологиядан, өнер, философия, мифология секілді бағыттармен тығыз байланысты. Г.В.Колшанский: «тіл – ойлаудың айқындау қызметін тіркеу тәсілі тіл ойлаудың екінші формасы іспетті болып саналады, абстрактілі ойлау формаларының субстанциясы болып саналады» – деп көрсетеді [1, 43 б.].

Әлемнің тілдік бейнесін зерттеу әртүрлі тілдік ұжым мәдениеттерін түсінуге алып келеді. Белгілі ғалым С. Тер-Минасованың еңбегінде осы туралы былай делінген: «әрбір сөз астарында ақиқат шындықтың бір бөлігі болады, ал бұл бөліктер әрбір тілде өзгеше сурет қосындысын жасайды» – деп келтіреді [2, 25 б.].

Көптеген ғалымдар ертегіні мифтің жалғасы деп түсінеді. Өйткені миф пен ертегінің сипаттары бір-біріне ұқсас келеді. Расымен, ертегі мәтіндерінде мифтердегідей шынайылық пен жалғандықтың шекаралары жойылады. Алайда ертегі дискурсы өзіндік қырларымен ерекшеленеді.

Ертегілерде қиял-ғажайып бейнелер көптеп кездеседі. Бұлар қиял-ғажайып концептілердің тууына себепші болады. С.А. Питина: « бұл біздің басқа әлем және оның тұрғындары жайындағы болжамымыз кей жағдайда біз оларды қорқынышты түрде сипаттап, оларға әрдайым өзіміздің қолымыздан келмейтін мақсатты міндеттейміз» – деп тұжырымдайды [3, 78 б.]. Қиял-ғажайып концептілердің көрініс табуы ертегі мәтініндегі тілдік бірліктер мен сөз тіркестері арқылы, сонымен қатар мифологемаларарқасында жүзеге асады.

Қиял-ғажайып ертегілер адам сенгісіз оқиға мен құбылыстар жайында айтылады. Қиял-ғажайып ертегілер – шын өмірде жүзеге асырылмайтын фантастикалық амал-тәсілдер жиынтығы. Объективтік пен субъективтік арасындағы шекалар жойылған бұндай ертегілерде кеңістік пен уақытты сипаттаудың ерекше формалары көрініс табады. Бұндай ертегілерді зерттеу арқылы біз ертегілердің концептуалдану жүйесін және ғаламды тануды өзгеше формаларын анықтаймыз.

Кейбір ғалымдар ертегілер әлемін екі кеңістікке бөледі: «қиял-ғажайып кеңістік» және «тұрмыстық кеңістік» [4, 54 б.]. Қазақ қиял-ғажайып ертегілерінде бұл кеңістіктердің екі түрі де кездеседі. Ертегілердегі бұл кеңістік түрлері адамның «өзімдікі/өзгенікі» деп бөлуімен өлшенеді. «Өзімдікі» дегеніміз – бұрын көрген, естіген, таныс дүние болса, «өзгенікі» – бұған дейін көрмеген, естімеген, таныс емес, жат дүние деп анықталады.

Ертегілердегі «кеңістік» концептісінің ең жиі қолданылатыны «жер асты кеңістігі». Әрине, жерасты патшалығы туралы сюжеттер барлық қазақ ертегілерінде кездеседі. Бірақ оның мән-мағынасы мен маңызы өзгеше. Жерасты өркениеті туралы әңгімелер әсіресе қиял-ғажайып ертегілерінде өте жиі кездеседі. Ол жер асты елі, жер үсті елі секілді тіркестерден байқалады. Сонымен қатар, «адам құлағы естімес, көзі көрмес жақ», «жер түбі», «жеті қабат жер астына түсіп кеткендей», «жер астынан шыққандай», «жерден тажал шыққандай», «адам аяғы жетпес жер» және т.б. фразеологизмдер мен тұрақты теңеулерден де көрінеді.

Қазақтың қиял-ғажайып ертегілерінің ішінде ерекше орын алатыны – «Ер Төстік» ертегісі. Ертегінің басты қаһарманы – Ер Төстік. Оның образы ертегіде әртүрлі жолмен көрсетіледі. Бұл ертектің айырмашылықтары – оқиғалар ойға сиымсыз ғажайып түрде, әртүрлі фантазия бөлшектерінен құрылылып баяндалады. Оқиға кейіпкерлері жер үстінде де, астында да бірдей жүре береді.

Ертегі желісіне сүйенсек жоғалып кеткенн сегіз ағасын іздеуге шыққан Төстік өз басынан небір түрлі оқиғаларға тап болады. Бір уақытта Мыстан кемпірден құтылып, қашып бара жатқан кезінде ол астындағы тұлпарымен бірге жер астынан бір шығады. Сөйтсе сол жақтағы жылан Бапы хан йеліктеріне кезігеді. Басқа жағдайларда бұл эпизодты төменгі әлемге түсу деп түсініледі. Бірақ бұл патшалық үштағанды құрылымның астыңғы әлемі емес. Бұл ғаламның нағыз бейнесі. Егерде Бапы патшаның хандығының орналасуын қарапайым адамзаттың тұрмыс-тіршілігімен салыстырып қарайтын болсақ, онда бұл дүние аспан әлеміне адам дүниесінен жақынырақ болып келеді.

Жердің төменгі бөліне түсіп кеткен қаһарманымыз ғалам ортасына, яғни, жердің жәннатына барады. Бұл ертегінің барлық элементтерін символ ретінде түсіну керек. Бапы ханнық хандығы жер дүниесінен айрықша өзгешеленеді, бұл жерде көптеген қызықты оқиғалар кездеседі.

Бапы хан Төстікке өз айтқанын орындағыны үшін қызын беріп, жер үстіне оралуын тілеп, батамен шығарып салады: «Еліңе қайтаратын есікке дейін әлі алты айлық жолың бар екен. Жолдың ауыртпашылығына төзе алмай, Бапы ханның қызыда, барша жолдастары да өліп қалады». Бұл жерде адамзат әлемі мен жер асты әлемінде басынан бастап шекаралардың бар екенін байқаймыз. Жоғарада аңғарғанымыздай, бір әлемнен (кеңістіктен) екінші әлемге өтетін есіктер бар. Ертегіде жердің төменгі қабаты мына бірліктер көмегімен айтылады: жартас, тас, үңгір, дала, тау, ел, құдық, мекен, ауыл, оба, зындан және тағыда басқалары. Ал «бір күндік жер, алты айлық жер, бір айлық жер, бір

апталық жер, адам аяғы баспаған жер» аталымдары «жер» концептісіне қатысты айтылады.

Ұлтымыздың ертегілерінде, әсіресе, қиял-ғажайып ертегілерінде мифтік белгілер мен сипаттар тән. Сол себепті біздің әрмен қарай зерттеуімізге қолайлы болуы үшін миф пен ертегі ұғымдары бір нәрсе ме, немесе бөлек нәрсе ме? Ертегі мен миф арасындағы айырмашылық қандай? деген сияқты сауалдар маңызды орынға ие. Осы сұрақтарға байланысты «Структурная антропология» еңбегінде К. Леви-Сросс былай деген: «Ескірген, яғни, көнерген миф – ертегіге айналады. Өз уақытында адамзат үшін биік деңгейдегі шындық және сол шындыққа иланып сенген миф біраз уақыттан соң айтылған әлеуметтік миссиясын жоғалтады. Ал адамзат мифка деген сенімінен айырылған уақытта ол ертегіге айналып отырған», – деп баяндайды [5, 44 б.]. Бұл дегеніміз миф пен ертегінің арасында генетикалық сабақтастық бар деген сөз.

Басқа ғалымдардың көзқарасын ескеретін болсақ керісінше оқиғаны көреміз. Мысалы, В. Пропп миф пен ертегі арасында генетикалық сабақтастықтың жоқтығын айтады. Д. Бринтон, Ф. Баос, О. Рэнд, В. Вундт, секілді батыстың ғалымдарының зерттеулерін зерттей келе В. Пропп аталған ғалымдардың ертегі, миф, әфсана-хиқаят, аңыз сияқты ұғымдарды бір-бірінен айыра білмейтіндігін атайды. В. Пропп келесі тұжырымдарды дұрыс деп таниды: 1) Миф ертегіге дейін біраз уақыт бұрын пайда болған ұғым. 2) Миф маңызды мән алатын, ал ертегі адамдардың көңілін көтеретін дүние; 3) Миф бұл байырғы халықтардың әңгімелері, сондай ақ олар киелі болып саналады [6, 93 б.].

В. Пропп өзінің басқа бір жұмысында ертегі мен миф арасындағы тікелей сабақтастық туралы сөз етеді де, инициацияны ертегі жанрының түбірі болып табылатынын жазады [7, 55 б.]. Шындығында, инициацция мен өлім туралы көзқарастар арасында байланыс бар. Осыған дейін айтылғандай, оқиғаның бас қаһармандардың жердің төменгі қабатына түсіп, үлкен сынақатардан өтетіні көрінеді. Кейіпкерлер жердің астыңғы деңгейінде біраз уақыт өткізіп, жер бетіне қайта ораларда ерекше қиын жағдайларға душар болады. Н. Төреқұловтың айтуы бойынша қазақ халқының қиял-ғажайып ертегілері үш негізгі сюжеттік желіден тұрады: 1) жер астындағы рухтар туралы шамандық сюжеттер 2) инициациялар 3) айырбастау не алу құбылысы [8, 34 б.]. Алайда, біздің көзқарасымызда айырбастау немесе сыйлық алуды жеке бір сюжет ретінде алып қарастыруға болмайды. Себебі, айырбастау немесе сыйлық алу сияқты элементтер қиял-ғажайып ертегілерінің ең маңызды қызметі болып табылады.

Е. Тұрсынов өз еңбектерінде ертегі мен миф арасындағы байланыс жайында өз ойларын білдіреді. Мысал келтіру үшін қазақ қиял-ғажайып ертегілерінде жиі кездесетін жалмауыз кемпірді алып, оның кейде ертегінің басты қаһармандарына көмекте көрсетіп, қол ұшын бере алатыны, сондай-ақ бұл кейіпкердің негізінен жағымсыз қаһарман екені сөз етіледі. Ғалымдардың айтуынша, ертегілерде кездесетін Жалмауыз кемпір образы мифтен алынғаны

және оның түп образы бойынша жерді тудырғаны туралы, сонымен қатар, адам баласына қомқор болғаны туралы айтылады [9, 74 б.].

Негізінде, ертегіде кеңістік пен уақыттың нақтылығы мифтегідей айқын емес. Өзге ұлттардың да ертегілері қазақ халқының ертегілері сияқты мынадай тілдік құрылымдардан бастау алады: «Баяғы өткен заманда, дін мұсылман аманда; Бағыда; Бір күні; Ерте заманда; Ерте, ерте, ерте екен; Баяғы бір заманда; Бұрыңғы заманда» және т.б.

Қорытындылай келе, қазақ халқының ертегілерінде, әсіресе, қиялғажайып ертегілерінде «жерасты кеңістігі» үлкен орынды аласы. Бұл құбылыстың себебі ертегілердің мифтермен тікелей генетикалық байланысымен түсіндіріледі. Ұлтымыздың мифологиясында өзіне ғана тән ерекшеліктер кездеседі және сол ерекшеліктер бірінші кезекте халқымыздың көшпелі тұрмысымен түсіндіріледі. Өзге халықтарды мифтері адам мен ғаламның пайда болуына байланыстырылып құрылады. Ал көшпенді халықтардың мифтері рулардың пайда болуыы туралы аңыздарымен бейнеленеді. Негізінде, кеңістік пен уақыт қазақ ертегілерінде нақтылық ұғымында беріледі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990. – 103 с.

2 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово. 2000.

3 Питина С.А. Концепты мифологического мышления как составляющая концептосферы национальной картины мира. –Челябинск: Челябинский гос. ун-т. 2002. – 192 с.

4 Лотман Ю.М. Проблема художественного пространства в прозе Гоголя // Избр. ст. Таллин: Александра, 1992, Т. 1. – С. 413-447.

5 Леви-Стросс К. Структурная антропология / пер. с фр. В.В. Иванова. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.

6 Пропп В.Я. Русская сказка. – М.: Лабиринт, 2000. – 416 с.

7 Пропп В.Я. Фольклор и действительность: Избранные статьи. – М.: Наука, 1976. – 277 с.

8 Төреқұлов Н. Заманауи қазақ фольклоры. Жанрлық структуралық анализ / жалпы. ред. Қаратаева М.К. – Алматы: Мектеп. 1982. – 192 б.

9 Тұрсынов Е.Д. Қазақ тұрмыстық ертегілерінің генезисі. – Алматы: Ғылым, 1973. – 211 б.

ҒТАМР 17.01.45

ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДА ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Н.Б. Агалиева
Ф.ғ.к., доцент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.
А.К. Мухтарова
Студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Шешендік өнер – халқымыздың даналығының көрінісі болған құнды мұра. Бұл мақалада әдебиет төріндегі шешендік өнердің білім беру саласындағы жаңаша қыры қарастырылады. Ұлттық санада қалыптасқан «шешендік өнер» ұғымының қазіргі таңда қандай мәнде қолданылатыны талданады. Сондай-ақ мақалада көпшілік алдында сөйлеудің коммуникациялық аспектісі кіріктіріледі. Яғни «шешендік өнердің» қарым-қатынас жасаудағы қоғамдық маңызы мен дағдылары сипатталады.

Түйін сөздер: шешендік өнер, әдебиет, білім беру, коммуникация, тіл мәдениеті.

Бүгінгі таңда білім берудің негізгі міндеттерінің бірі – тек техникалық-жаратылыстану ғылымдар саласында ғана білімі бар мамандарды дайындау емес, сонымен қатар әдеби тілдің бар байлығын пайдалана алатын,,немі тұлғалық және кәсіби тұрғыдан үнемі дамуға ұмтылатын мамандар дайындау. 20-ғасырдың тәжірибесі риторикалық білім берумен және коммуникациялық технологияларды дамытумен айналысқан елдердің қарқынды дәрежеде дамығанын көрсетеді. Оқушылардың кең гуманитарлық дайындығы мектептердің оқу бағдарламасына «Шешендік өнер» пәнін енгізу арқылы мүмкін болады. Шешендік өнер пәнінің жалпы білім берудегі мәні жоғары бағаланады: біріншіден, қазіргі кезде шешендік өнерді меңгерген мамандарға сұраныс артты, екіншіден, шешендік өнерді оқыту әр түрлі қызмет салаларында қолданылатын дағдылар мен біліктіліктерді дамытады. Заманауи қоғам сөйлеу коммуникацияларының қарқынды дауымен сипаттады. Бұл ретте, мектептегі тәрбиелеуді жүзеге асыру барысында шешендік-философиялық негіздерге сүйену маңызды. Елімізде коммуникацияның тиімділігі мен көпшілік алдында сөйлеу шеберлігі уақыт өткен сайын маңызды мәселеге айналуда.

Шешендік өнер деген не екен? Бұл көпшілік алдында сөйлеу тәжірибесі. Жарқын мәтін жасай алатын және оны сапалы жеткізе алатын сөйлеуші көпшіліктің назарын аударып, оны өз жағына тарта алады. Шешендік өнер – сөздерді тиімді қолдану өнері. Бірақ егер риторика поэзиядан көркем әдебиетке

дейінгі кез келген бағыттағы мәтіндерді құру үшін көркем сөйлеуді құру ережелерінен тұрса, онда шешендік практикалық сипатқа ие болады. Бұл өз ұстанымын қол жетімді және сенімді түрде көрсетуге көмектеседі және жұмыста да, күнделікті өмірде де пайдалы. Бұл әртүрлі өмірлік міндеттерді шешуге көмектесетін жұмсақ кәсіби дағдылардың бірі [1].

Қолданыстағы дәстүрлі анықтамаларды үш топқа жинақтауға болады: сендіре білу өнері, көркем сөйлеу өнері, қысқа-нұсқа сөйлеу өнері. Риторика сөзі гректің *rhetorike* «айтылған», «рұқсат етілген» деген сөзінен шыққан. Бұл антикалық және ортағасыр әдебиетінің теорисы. Риторика тек поэтика және стилистикамен ғана емес, оған қоса семиотикамен, логикамен, мәтін лингвистикасымен, әлеуметтанумен, психологиямен де тығыз байланысты. Риторика сөйлеу мәдениетімен де байланысты, алайда олардың арасында бірқатар аймашылықтар да бар: риториканы оқып үйренуге болады, ал сөйлеу мәдениеті тәрбиеленеді [2, 53 б.]. Шешендік өнерді жетік меңгеру адамды коммуникациялық процестерді басқара алуға икемдейді.

Қоғамдық және іскерлік қарым-қатынас қазіргі адамның күнделікті өміріне белсенді түрде енді. Біз конференцияларда сөз сөйлейміз, жиналыстарға қатысамыз, яғни табысты адам үшін сөйлеу дағдыларын меңгеру және дамыту маңызды.

Бүгінгі күні барлық қызмет салаларының ақпараттандырылуы мектеп оқушыларына деген жоғары талаптарын қоюда, сол себепті білім мен дағдылардан бөлек шешендік өнер мен тіл мәдениетін үйрену, яғни болашақта іскерлік қарым-қатынастар жасай алу үшін коммуникациялық технологияларды жетік білу де өте маңызды. Шешендік өнер оқушылардың бойында сенімділікті, жинақылықты, жауапкершілікті, т.б. дамытуға мүмкіндік беріп, оқушылардың жеке тұлға болып қалыптасуында оң нәтижелер көрсетері сөзсіз.

Заманауи зерттеушілер шешендік өнер мен сөз мәдениетіне оқытуды болашақ мамандықты ескере отырып құрауды ұсынады. Бүгінгі таңда ғалымдар оқулықтарды, оқу құралдарын, практикумдарды стандартқа сүйене отырып құруға тырысуда, дегенмен қазіргі білім беру стандарттары мұғалімдерден кәсіби құзыретті бағдарланған оқытуды талап етуде.

Педагогикалық шешендік өнер – оқыту процесінде мұғадім мен оқушылардың арасында орнайтын қарым-қатынас туралы ғылым.

Мұғалімнің шешендік өнері-шешендік өнердің бір түрі. Педагогиканың мақсаты мұғалімнің ауызша сөйлеуі арқылы қол жеткізіледі. Сөйлеу білім беру, оқушыларға өз ойларын білдіруге, дұрыс сөйлеуге үйрету арқылы танылады. Сондай-ақ, ол мұғалім оқытатын пәнге,сабақта және үй тапсырмаларын беру кезінде не туралы айтатынына қызығушылық тудыруы керек.

Мұғалімнің шешендігіне қойылатын негізгі талаптар мынадай:

Бірінші талап – негізгі материалды терең білу. Бірақ әр түрлі сұрақтармен айналысу керек болғандықтан, мұғалім қосымша материалды білуі керек: ғылым мен техниканың жетістіктері, заманауи оқиғалар, жаңа көркем әдебиеттер және т.б. білімнің тереңдігінен басқа, материалдың кеңауқымдылығы мен сенімділігі болуы керек. Қазіргі балалармен мұғалім

сабырлы болуы керек. Бір материалды бірнеше рет түсіндіру қажет болған кезде түсіністікпен қарай алуы қажетті шарт.

Ал, ең бастысы – оқушылар назарын өзіне аудара білу, уақытында әзілдесу, күлімдеу. Сіз мұғалімнің қасиеттерін ұзақ уақыт тізімдей аласыз, бірақ егер оқушылар мұғалімнің сабағына қызығушылық танытпаса, ол ештеңе түсіндіре алмайды.

Мұғалім сыныпқа жаман көңіл-күймен кірмеуі керек. Ол шешен және шешендік өнердің барлық ережелерін ұстанады. Табиғатта жігерлі адамдар бар және олар өз энергиясымен басқаларды қуаттайды. Дене шынықтыру, шығыс пәндерімен айналысу, тыныс алу гимнастикасы және т.б. жігерлі болуға көмектеседі. Сондықтан мақсат қою өте маңызды. Сөйлесуді бастамас бұрын, өзіңізге «Мен бұл сөзіммен не айтқым келеді?» және «Қандай нәтижеге қол жеткізгім келеді? деген сұрақ қойыңыз.

Табысты педагогикалық іс-әрекет үшін сөздің санқырлылығын меңгеру өте маңызды. Сөздер суреттер жасауы керек. Сөйлеудің эмоционалдылығын сын есімдер мен етістіктер береді. Дауыс интонациясы үлкен маңызға ие. Ол әртүрлі болуы мүмкін-сенімді, бұйрықты, серпімді, жұмсақ. Оны жаттығу арқылы жасауға болады. Көбінесе эмоциялар көпшілік алдында сөйлеудің маңызды элементтерінің бірі болып табылады.

Сабақ өткізу тәсілдерінің әртүрлілігі оқушыларды жалықтырып алмау үшін іске асырылады. Оқу процесіне күнделікті жаңа әдістер енгізу оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, сабақтағы белсенділігін күшейтеді [3].

Аудиториямен байланыс.

Шешендік өнердің негізгі ұғымы – сөйлеуші. Оның сөзі айтылатын адамдар аудиторияны құрайды. Көпшілік алдында сөйлеу кезінде сөйлеуші мен аудитория өзара әрекеттеседі.

Сөйлеуші аудитория алдында сөз сөйлегенде, оны дәстүр бойынша екі тілегі жетелейді: өз ойын бөлісу және басынан өткерген сезімдерін жеткізу. Сөйлеудің ой мен сезімнің, ұтымды және эмоционалдық элементтерінің үйлесуі шешендік өнердің мәнін құрайды. Бұл жерде ешқандай қайшылық жоқ. Көпшілік алдында сөйлеудегі бұл элементтердің екеуі де заңды. Өйткені, адамның ойлауы екі түрде жүзеге асады: логикалық және бейнелі, оларда танымның екі түрі бар – ғылым мен өнер және олар бұл жерде бірін-бірі толықтырады.

Аудиториямен байланыс педагогикалық риториканың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Егер мұғалім тыңдаушылардың ойлары мен сезімдерін өз жағына бағыттап, олардың сеніміне ие болып, олардың үндеулерін, идеялары мен ойларын ұстануға дайын болса, аудиториямен жақсы байланыс орнатылады. Бұған сөздер мен эмоциялар арқылы қол жеткізіледі. Сөздердің көмегімен мұғалім шындықты дәлелдейді және сол арқылы аудиторияны сендіреді, ал эмоциялар көмегімен қызығушылық танытуды көрсетеді.

Адамның сөйлеуі оның қабылдау қабілетінен, әлемді интуитивті білуінен басталады. Содан кейін алынған тәжірибені өңдеу, нақты ойлау және ойларды толығымен және сенімділікпен білдіру мүмкіндігі бар.

Шешендік – бұл адамның өзіне қатысты терең, тұтас жұмысы. Мұндай жұмыс адамды байытады, көп қырлы етеді. Ол өмірдің барлық салаларына терең әсер етеді.

Көпшілік алдында сөз сөйлеу барлық жерде қажет. Біздің бүкіл өміріміз қарым-қатынаспен байланысты – адамзат қоғамы осылай дып қалыптасады. Сондықтан күнделікті өмірде де, оқуда да, жұмыста да, бизнесте де, саясатта да ең үлкен жетістікке жақсы сөйлей білген адам жетеді.

Сөзді шебер меңгеру, материалды сауатты жеткізу, аудитория алдында тұра білу – шешеннің бойында болуы керек нәрсенің бір бөлігі ғана. Көпшіліктің назарында бола отырып, шешен өзінің табиғи ерекшеліктерімен, сөйлеу мәнерімен өзіне көпшілік назарын аудара білуі керек. Әдетте, кәсіби шешен деп әдебиет пен өнерді, ғылым мен техниканы, сондай-ақ қоғамның қазіргі құрылымын жетік меңгерген эрудитті, жоғары парасатты адам танылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 https://trends.rbc.ru/trends/education/60478b679a79476253fbed87.

2 Аннушкин В.И. Культура речи и риторика в составе речеведческих дисциплин и современной речевой практике. Экология языка и коммуникативная практика. 2014, № 1 (1). – С. 14-24.

3 https://biecom. ru/blog/oratorskoe-iskusstvo-prepodavatelya.

ҒТАМР 14.25.09

МЕКТЕПТЕ ӘҢГІМЕ ЖАНРЫН ТАЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

С. Тулепбергенова
Студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.
Б.Ш. Құралқанова
Доцент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Мақалада мектепте әңгіме жанрын талдау ерекшеліктері қарастырылған. Әңгіме шағын көлемді эпикалық түр болып табылады. Ол көлемінің шағындығымен, жинақылығымен ерекшеленеді. Мақалада сондай-ақ әңгіме жанрын талдау барысында назарға алынатын аспектілер де айқындалған, атап айтқанда, әңгіменің жанрлық түрін анықтау; архитектоникасына сипаттама беру және ішкі композициясын талдау; көркемдік әлеміне (кейіпкер, пейзаж, заттық әлем психологизм) талдау жасау. А. Кемелбаеваның «Шашты» әңгімесі талдау нысанына алынған.

Түйін сөздер: әңгіме, жанр, композиция, әдіс-тәсілдер, тұжырымдамалық кесте.

Әңгіме жанрының өзіне тән ерекшеліктеріне келетін болсақ, «әңгіме шағын көлемді эпикалық түрдің айырықша асыл үлгісі; әңгіме, негізінен қысқаша жазылады; әңгіменің ең елеулі ерекшелігі – жинақылығы» [1, 303 б.]. Мектепте әңгіме жанрын талдау барысында, ең алдымен, әдебиет теориясынан білім беріледі. Мысалы, «Әңгіме жанры деген не? Оның повестен немесе романнан айырмашылығы не?» дегендей. Әдеби-теориялық білім алғашқы қарапайым ұғымнан бастап, сынып жоғарылаған сайын, оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты күрделене түсуі керек. Әңгіме жанрын оқытуда, талдауда мына мәселелер басшылыққа алынады:

1. Әңгіменің жанрлық түрін анықтау (мысалы, сатиралық әңгіме, лирикалық әңгіме және т.б.);
2. Әңгіменің архитектоникасына сипаттама беру және ішкі композициясын талдау;
3. Әңгіменің көркемдік әлеміне (кейіпкер, пейзаж, заттық әлем психологизм) талдау жасау;
4. Көркем уақыт пен кеңістіктің берілу сипатын қарастыру;
5. Шығармадағы авторлық ұстанымды білдіру тәсілдерін және баяндау құрылымын қарастыру;
6. Интермәтінділік элементтерін және оның басқа шығармалармен

байланысын айқындау [2, 4-5 б.].

Әңгімені талдау әр буында өзіндік ерекшеліктерімен дараланады (сыныбы, жасына қарай). Мысалы, бастауыш буында (5-7) сюжеті, композициясы, кейіпкерлеріне назар аударылса, 8-9-сыныптарда ол тереңдей түседі, авторлық ұстанымға, оның негізінде жатқан проблематикаға көңіл бөлінеді, ал жоғары сыныптарда әдебиеттану ғылымының басты талаптарымен талдау, әдеби-теориялық негізде тереңірек талдау жүзеге асады.

Қазіргі әдістемеде талдау жасаудың 4 түрі: образ бойынша, тақырыптық, проблемалық, тұтас немесе автор ізімен ұсынылып жүр. Қандай талдау түрі болса да, не мақсат көзделеді? Бұл сұраққа әдіскер Қ. Бітібаеваның сөзін негізгі ала жауап берсек:

1. Оқушының туындыны қабылдауы, әсері, эмоциясын тану;
2. Эстетикалық талғамын қалыптастыруға сеп болу;
3. Таным қабілеті, ойлау белсенділігі мен дербестігін ұштау;
4. Ең бастысы – көркем туынды бойынша талдау жасау, пікір айту жолдарын меңгерту тақырыбы, авторлық идея, образдар жүйесі, сюжеттік-композициялық ерекшелігі, көркемдік-эстетикалық жағын т.б. кешенді түрде қарастыру [3, 80 б.].

Әңгімені зерттеп, сауатты талдауға қол жеткізу үшін автордың ой-өрісін, ойды білдіретін әрбір детальді, көркемдік тәсілді дәл танып, жазушы шеберлігін оқушыға дұрыс көрсете білу қажет.

10-сыныпта А. Кемелбаеваның «Шашты» әңгімесін оқыту алдында оқушылардың қызығуы, ынтасы, таным белсенділігін арттыру мақсатында әңгімедегі оқиғалардың тарихи шындықпен байланысын косымша материалдарды пайдалана отырып әңгімелеу қажет.

Топпен жұмыс ретінде сабақты өткізген кезде келесі әдіс-тәсілдерді қолдануға болады:

I топ. «Тұжырымдамалық кесте» стратегиясы.

Кейіпкер	**Іс– әрекеті мен мінезі**	**Автордың осы кейіпкерге көзқарасын шығармадағы тілдік қолданысы арқылы дәлелдеу**
Кенжебек		
Тасқұл		
Атажан		

II топ. «FILA толтыру» әдісі (Тасқұл).

F /Дерек/ – шығармадан кейіпкер бейнесін ашатын деректер жинау;

I /Пікір/ – кейіпкер туралы өзінің ой– пікірі;

L /Сұрақ/ – кейіпкер тұлғасын ашатын сұрақтар;

A /Іс-әрекет/ – автордың кейіпкерді суреттеудегі қолданған тәсілі.

Дерек (F)	**Пікір (I)**	**Сұрақ (L)**	**Іс-әрекет (A)**

III топ. «Үшжақты күнделік» әдісі.

Кейіпкерлер	Кенжебек	Тасқұл	Атажан
Ерекшеліктері			
Өмірлік мақсаттары			
Шығармада көтерілген мәселе			

Дескрипторлары:

I топ	– Кейіпкердің іс-әрекеті мінезін сипаттайды. – Автордың кейіпкерге көзқарасын дәлелдейді.
II топ	– Кейіпкер бейнесін ашады; – Кейіпкер туралы пікірін білдіреді; – Кейіпкер тұлғасын ашатын сұрақтар дайындайды. – Автордың кейіпкерді суреттеудегі тәсілін анықтайды.
III топ	– Кейіпкердің өзіне тән ерекшелігін сипаттайды; – Өмірлік мақсатын анықтайды; – Шығармада көтерілген мәселені талдайды.

Жұппен жұмыс. «Ойлан – жұптас – бөліс» әдісі.

1-жұп.

Үзіндінің шығармадағы орны мен маңызына талдау жаса және жылқышы шалдың неге өкініп, неге үміттенетініне өзіндік көзқарасыңмен 3-4 сөйлеммен баға бер.

Кетерінде бұл: «Жылқышы ата, туып-өскен жеріңді айт, туыстарыңды іздестірейік, қаңлы ішінде кім боласың? Кіші атаң кім?», – десе, шал басын шайқады. «Ежелден біздің қазақ нәсілін жалпақ тіл қаңлы, қыпшақ атайды. Руын мүсәпір құл жасырады. Тегімді білмей, теріс бағып тұрғамын жоқ, құлдықтан бетер бейдауа қорлықтың күйігі басқа түскенін білесің. Жеті атамды білемін, ел көзіне тура қарар бет болмаған соң тексізден нем артық?!» – деп ширыққан. Ол сүйекке масқара таңба түсті деп қорланған соң атасын жасыруға мәжбүр. «Бұрын періштелер мені ылғи өліге санап кететін. Расымен тірі өлік едім. Атаңа нәлет қу тірлік. Жыланды үш кессе кесірткедей әлі бар. Тірлігімнің ендігі мұраты бір сенің елге аман-есен жеткенің. Сонда мына мен өлінерде артымда басқан ізім, кіндігімнен жаралып, бел балам болмаса да азат рухым, мұрагерім, атұстарым қалды деп білемін.

2– жұп.

Үзіндіні оқи отырып, жылқы малына деген ата-баба көзқарасына баға бер.

Қас жүйрік қыпшақ ұлдың тақымында кеткенде түрікпендер жер сабалап қалды. Ер қанаты аты өлсе, адамнан кем көрмей, көр қазып жерлейтін; ең асыл тұқымының жалын тірі жанға сипатпай, ерен құпия сақтайтын; қисапсыз қазынаға айырбастамас, антқа берік текежәуміт, ата мал айғырын өлсе сатпайтын; астындағы атын жанынан, қойнындағы қатынынан артық көретін;

айтулы батырлары ұрыста өлген атының басын ардақтап биік тауға қоятын, тұлпардан айрылуды өлімнен кем көрмейтін қайсар қазақ, түбі ер түрік оғыз-қыпшақ нәсілі жылқы десе еліріп, шалық шалғаннан бетер есі кетеді.

Қазақ атқа мінбесін, қазақ атқа мінсе, бір дене, бір жанға айналып кетеді. Қашса құтылады, қуса жетеді.

3–жұп:

Үзіндідегі көтерілген мәселелерге тоқталып, өзіндік көзқарасыңды білдір. Кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін сипаттап жаз.

Ең асыл тұқымының жалын тірі жанға сипатпайтын, қисапсыз қазынаға айырбастамайтын, антқа берік текежәуміт Атажан бай асыл тұқымды атынан айырылса да неліктен тұтқын шалға жаза қолданбайды? Үзінді бойынша өз пікірлеріңді білдіріңдер.

Атажан байдың үлкен ұлы үйіне келе, қазан төңкеріп тастады. Түбі шикі құл қазаққа сенген бейқам әкесіне дүлей наразылығын сөйтіп білдірді.

Біраз түрікпен суық қаруын асынып, жылқы қосына оралған қазақ шалдың соңынан жауар бұлттай түйіліп жетті. Атажан бай жирен атына жайдақ міне сап, ілес келген. Алпыс жыл табыннан шашау шығармай, жылқысын ерен адал баққан егде қазақтың шегір көзіне көзі түскенде Атажан бай ыза-ашуы күрт басылып, табан астында өзгеріп шыға келді. Ол жалшысына ләм-мим демей, кері шегінген.

Дескрипторлар:

– Мәтін үзінділеріне талдау жасай алады;

– Өзіндік көзқарасы арқылы баға бере алады.

Бағалау жұптар бір-біріне дескрипторларға сүйене отырып, «Мадақтау сэндвичі» арқылы ауызша түсініктеме береді.

«Мадақтау сэндвичі» әдісі бойынша бағалайды.

1-бөлік: Жағымды эмоциялы түсініктеме, не ұнады;

2-бөлік: Сындарлы сын, нені жақсарту керек;

3-бөлік: Болжамды түсініктеме: маған ұнады, бірақ келесі жолы

Сыныппен жұмыс. Керемет пікірталас.

Топ мүшелерімен қима қағазда жазылған: «адамзат бойындағы ізгілік пен зұлымдық», «жақсылық пен жамандық», «ақыл мен парасат», «рух пен рухани күйреу» ұғымдарының маңызын анықтап, шығарманың жаңашылдығына сыни тұрғыдан баға беріп айтады. «Шығарманың жаңашылдығы неде?» деген сұраққа сыныппен жауап береді.

Дескрипторы:

Сұраққа сыни көзқараспен жауап береді;

Ой– пікірін дәлелдей алады;

Шығарманың жаңашылдығына баға береді.

Сабақты қорытындылау. «Бағдаршам» арқылы кері байланыс жасайды.

Жасыл – бәрі түсінікті;

Сары – әлі де қосымша ізденуім керек;
Қызыл – сұрағым бар, түсінбедім.
Осылайша оқыту-талдаудың ұтымды жағы мынада:
1. Ақиқатқа жету, проблеманы шешу үшін ізденеді, зерттейді.
2. Оқыған ды ой жүгіртіп, зерделеп қабылдауына негіз болады.
3. Оқушы мәтінге жүгініп, өз ойы, болжамын, көзқарасын айтуға машықтанады.
4. Оқытудың жалғаспалық, жүйелілік принципі тоғыса келіп, оқушыға терең білім беру жүзеге асады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Санат», 2007. – 360 б.
2 Құралқанова Б.Ш. Филологиялық талдау. – Павлодар, 2020. – 141 б.
3 Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы, 1997. – 285 б.

ҒТАМР 14.35.05

ҚАЗІРГІ ТАҢДА ҰЛТТЫҚ ПАТРИОТИЗМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Алмабек Ашимбек
Абай атындағы №33 орта мектебі, Өскемен қ.

Мақала бүгінгі таңдағы қоғамдық сананы жағыртудың мақсаты азаматтық қоғам қалыптастыру мәселесі, адами құндылықтардың маңыздылығы туралы айтылады.

Түйін сөздер: азаматтық қоғам, қоғамдық сана, жаңғыру, адамгершілік.

Қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрі, наным-сенімі барлы адамгершілік құндылықтарға соның ішінде береке-бірлік, қонақжайлылық, өзгеге деген құрмет сияқты моралдық нормаларға негізделген. Халық ауыз әдебиеті, орта ғасыр, ағартушылық кезең, жаңа заман өкілдерінің туындылары барлығында негізгі идея ол елдің амандығы, жұрттың тыныштығы. Осы тыныштықты сақтайтын басты құрал: ол – «Бірлік», – деп таныды. Ел бірлігін сақтауда Төле бидің мынадай шешендік сөзін мысал етудіге болады. Бірде Төле би әкесінен «Қалай еткенде бірлік болады, оның күші қандай болмақ» – деп сұрайды. Әкесі Төле бидің сұрағына жауап беру мақсатында бір бума шыбық алдырады да, шыбықты сындырып көргізеді, Төле би буылған шыбықты олай-бұлай ииіп сындыра алмайды. Содан соң әкесі Төлеге бір-бірлеп тұрып сындыр дейді. Шыбықты ұстаған Төле ортасынан буылған шыбықты шешіп, біртіндеп пырт-пырт етіп оп-оңай сындыра береді. Сонда әкесі Әлібек би Төлеге не түсінгендігін сұрайды. Төле би бұл мысалдың мәнісін былай шешеді: «Ынтымағы, бірлігі мықты елді жау да, дау да ала алмайды. Бірлігі, ынтымағы жоқты жау да, дау да оп-оңай алады дегеніңіз ғой» – дейді. Бұл жауаптың дұрыстығына көзі жеткен әкесі Төлеге риза болып: «Ел билеу үшін алдымен елді ауызбірлікке, ынтымаққа шақыра біл». «Бақ қайда барасың дегенде, ынтымаққа барамын» дегенінің мәнісі осы – депті. Осы идея барлық шығармаларға арқау болып отырды деуге болады. Сонымен қоса ел бастаған аға өкілдеріміз әлеуметтік-саяси мәселені шешу жолында осы принципті ұстанды десем артық айтпаспын.

Қазақ халқына о, бастан тән қасиеттің бірі, әрі бірегейі осы бірлікпен қатар жүрген ол – қонақжайлылық қасиет десем болады. Бұған дәлем қазақта мынандай сөз бар «үйіне келген қонаққа дауыңды айтпа» – деген. Яғни қонаққа деген ерекше құрметті осыдан көре аламыз. Қазақ жеріне әртүрлі тағдырдың айдаумен тап болған басқа ұлт өкілдеріне қонақжайлылық танытты. «Соңғы

нанымен бөлісті» – десем артық айтқаным емес, оған тарих – куә! Бүгінгі таңда қазақ жерінде, қазақ ұлтымен тағдырлас өмір кешкен ұлттар мен ұлыстардың ұрпақтары өмір сүруде. Статистикаға сүйенетін болсақ 130-дан астам ұлт пен ұлыстардың өкілі Қазақстан Республикасының азаматы болап табылады. Әр ұлт, өз ұлтының мүдесін ойлайтыны рас. Себебі ол, оның қанымен берілген ерекшеліктері, наным-сенімі, мәдени ерекшелігі, тілі, діні тағыда басқа ұлттық құндылықтары. Біз оған құрметпен қарауымыз керек. Осы орайда мемлекетіміз тарапынан да Қазақстанды мекен етіп жатқан басқа ұлт өкілдеріне қатысты Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қазақстан Республикасының «Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы», «Білім туралы», «Тіл туралы», «Мәдениет туралы» заңдарында, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік бірегейлікті қалыптастыру тұжырымдамасында, Қазақстанның Ұлт бірлігі доктринасында, ҚХА-ның даму тұжырымдамасында құрмет және қамқорлық көрсетілген. Бұл қамқорлықпен қоса Қазақстандағы барлық этнос өкілдерін ортақ мақсатқа жұмылдыра отырып, республикадағы ынтымақты, ауызбіршілікті, тұрақтылықты сақтай отырып, еліміздің дамуына үлес қосуын арыттыру десем болады.

Қазақ тағылымының ұстанған негізгі бағыты – ата-бабалардың үлгі-өнегесі, дүниеге шынайы көзқарасы, бостандыққа, еркіндікке, тәуелсіздікке, дербестікке ұмтылысы. Бұл алдан күткен арманы, ойға алған негізгі мақсаты. Тәрбие – ұрпақ үшін күрес құралы. Қазақ өмірі – тәрбие оқулығы.

Біздің халқымыз ерте заманнан бері бала тәрбиесіне ерекше мән беріп, жас жеткіншектің нағыз адам болуына өз қамқорлығын жасаған. Сондықтан «Баланы жастан» деген нақыл сөз қалдырған. Жас баланы жастайынан өз ана тілінде сөйлетіп, таза сөйлеуге, еңбекке, кішіпейілділікке, үлкенді сыйлауға үйретуде халық педагогикасының алатын орны ерекше. Сондықтан да мектеп өзінің тәрбие жұмысын атқаруда, оқу үдерісі барысында өзге жол іздемей-ақ халық педагогикасына бой бұруы керек. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, эстетикалық тәрбие жұмысы оқушының өмірінде маңызды рөл атқарады. Себебі эстетикалық тәрбие әр баланың бойында өмірлік белсенді позиция қалыптастыруда, ел алдындағы, ата-ана алдындағы борышына саналы қарауға зор ықпал жасайды. Эстетикалық тәрбие жоғарыда айтылған салт-дәстүр, тіл өнері негізінде жүргізілген уақытта ғана оқушыға үлкен әсер етеді.

Қазақстандық патриотизм қазақ халқына да, сол тәрізді, Қазақстан бірден-бір Отаны болып табылатын басқа халықтарға да тән екендігін атап өткен жөн. Әлбетте, қазақстандық патриотизм қазақ патриотизмінен бастау алады, алайда ол Қазақстанның құрамына жаңадан еніп отырған басқа халықтарды да шарпиды. Патриоттық сезімді қазақ ағартушылары Ш. Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, Абай шығармаларынан да байқауға болады.

Отаншылдық сезім адамға туа біткен қасиет емес. Ол адамның саналы өмірімен қабаттас қалыптасатын психологиялық, саяси-әлеуметтік құбылыс. Патриоттық сезім жалпы адам баласының еліне, жеріне, өз тілі мен мәдениетіне, ұлттық құндылықтарына жеке қатынасын, өзіндік бағасын түйсінуін, қуаттап қолдауын пайымдайтын сезім көрсеткіші болып табылады.

Осыған орай Н.Ә. Назарбаев патриотизмді «әр этностың ұлттық сезімін сыйлап, бірде-бір ұлтпен қарама-қайшылық туғызбау» – деп белгілеген.

Егемендік алған бастапқы күндерден-ақ «патриотизм» ұғымы, оның мазмұны төңірегінде пікірталас жүріп келді. Одан «патриотизм», «қазақстандық патриотизм» деген екі ұғымның туындағаны белгілі. Бірақ өсіп келе жатқан жас буындарды отаншылдыққа тәрбиелеуде бұл екі ұғымның қайсысын ұстанған жөн; олардың мазмұндық құрылымы қандай ой-тұжырымдар жүйесінен тұрады; бұдан былайғы кезде жастарды патриотизмге бұрыннан қалыптасқан әдіс-тәсілдері, формалары мен мазмұнын қолдануға бола ма? – деген көптеген мәселелер туындап отыр.

Бүгінгідей демократиялық бағыт ұстанып отырған қоғамда, балалар мен жастардың тағдыры өздеріне, отбасының материалдық ахуалына байланысты болып отырған жағдайда патриотизмнің маңызын айқындау басты мәселелердің бірі екені даусыз.

Өсіп келе жатқан жас буындардың бойында қазақстандық патриотизм сезімін қалыптастыру үшін әр ұлттар мен ұлыстар тек өз мәдениетін ғана танып-білуі жеткіліксіз, сонымен қатар олар бір-бірін танып біліп, құрметтеуі тиіс. Мектеп оқушылары қазақ халқының тарихы мен мәдениетін, өз болмысында еш бұрмалаусыз танып-білуі шарт.

Бастауыш сынып оқушыларының бойында патриоттық тәрбиені қалыптастыруда ана тілі пәндерінің алатын орны ерекше. Отанын сүйген, елін жаудан қорғау үшін қасық қаны қалғанша аянбай шайқасатын Қобыланды, Қамбар, Ер Тарғын, Алпамыс тұлғалары, ақын-жыраулардың, билердің татулыққа, адамгершілікке, елін сүюге шақырған өлең-жырлары, шешендік сөздері бастауыш сынып оқушыларының бойында патриоттық сезімді қалыптастыруда маңызы өте зор [6].

Қазақстандық патриотизм, қазақстандық интернационализммен, яғни қазақстандық отансүйгіштік, қазақстандық ұлтаралық татулықпен байланысты деген ұғымды білдіреді. Оның түбінде ұлттық және мемлекеттік идеология жатыр. Біз осының бәрін қатар алып жүруіміз керек. Ұлттық идеология дегеніміз – Қазақстанда тұрып жатқан әр ұлттың мәдениеті, салт-дәстүрі, тілі, діні, тарихынан туындайтын көзқарас. Бірақ қазақтың ұлттық идеологиясы осының көшбастаушы болуы тиіс. Оған негізінен қазақ азаматтары атсалысуы, көш бастауы керек. Ал мемлекеттік идеологиямыз – ол Қазақстанда тұрып жатқан халықтардың мүддесінен туындаған мемлекет саясаты. Дәлірек айтсақ, «идеология (идея және логия) – таптар мен әлеуметтік топтардың мүдделерін білдіретін қоғамдық сана, саяси, құқықтық, философиялық, моральдік, эстетикалық және діни көзқарастар мен теориялық идеялардың жиынтығы» – деп, негізінен түркі тектес халықтардың, оның ішінде түркі мәдениетінде, қазақ топырағында түрлі діндердің болғанын айтқан. Бұл еңбек қазақстандық ұлттық, ұлтаралық татулықтың, қазақстандық патриотизмнің темірқазығы іспеттес.

Патриоттық сезімнің объектісі мен қайнар көзі – Отан десек, оның мазмұны: туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша киелі орындар. Олардың адам көкірегіне

жылылық, жақындық, туысқандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің қайнар көзіне айналуы патриотизмге тәрбиелеудің арқауы. Қасиетті сезім ананың сүтімен бірге өзінен-өзі келмейтін баланың бойында біртіндеп қалыптасатын құдіретті сезім. Бұл сезім әркімде әр кезеңде оянып, кейін кәмелетке келгенде біржола буыны қатып, тәжірибемен, уақытпен, біліммен, қоршаған ортаның ықпалымен, балабақша, отбасы, мектеп, жоғары оқу орындары, бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстар әсерімен қалыптасады.

Патриоттық сезім тұлғада тәрбие арқылы өсіп жетіліп, патриоттық сана түрінде қалыптасады. Сондай-ақ жеке адам өз ұлтының қасиеттерін бойына сіңіруі керек. Мектеп оқушыларын патриотизмге тәрбиелеу мәселелерін зерттеген ғалымдардың біразының ғылыми-педагогикалық, психологиялық, мектептегі іс-тәжірибелерін зерттеп бақылау нәтижесінде мектеп оқушыларын патриотизмге тәрбиелеудің бағыттары төмендегідей мәселелерді көздейді: педагогикалық практикадағы мүмкіндіктерді барынша толық қамтып біртұтас түрде оқушының жеке тұлғасына ықпал етудің жүйесін жасау; әр түрлі пәндерді оқытуда және тәрбиелік жұмыстарды ұйымдастыруда тірек болатындай сипатқа ие болу, бұл бағытта жас буынды патриотизмге тәрбиелеудің теориясы мен практикасына қатысты қазақстандық, ұлттық тәжірибелермен қоса шетелдік жаңа идеяларды үнемі ашып іс жүзінде қолдану жолдарына көмектесуі керек.

Демек, патриотизм – қоғамдық сананың бір формасы, ол қоғам дамуымен бірге дамып, жаңа мазмұнмен толыға түседі.

Профессор Р.Б. Әбсаттаровтың атап көрсеткеніндей, «қазақстандық патриотизм тәрбиесі – бұл адамға оның бойында белгілі бір патриоттық көзқарастарды, пікір-пайымдарды, нормалар мен принциптерді қалыптастыру, сондай-ақ оны сол көзқарастар мен принциптерге сәйкес іс-әрекетке бағыттау мақсатымен әсер ету жүйесі. Патриоттық ұстанымдардың беріктігі айқын мақсатқа жетелейді, қазақстандық азаматқа ұлттық өмірге тар өріс аясынан тыс ұстаным тұрғысынан қарауға және қарапайым адамды екіұдай күйге түсіретін қиындықтарды жеңуге мүмкіндік береді [7]. Сондықтан бүгінгі таңда біздің бүкіл патриоттық тәрбие жұмысымыздың міндеті – қазақстандық патриотизмді әрбір азаматтың өмірлік серігіне айналдыру.

Осылайша, Қазақстан патриоттарының сезімдері мен іс-әрекеттері Отанға (елге, Қазақстанға) және оның халқына бағытталған. Патриотизм – бұл саяси идеология, оның басты қағидасы Отанға, өзінің халқына, Атамекеніне деген сүйіспеншілік болып табылады. Бұл өз еңбегімен, жанкешті ерліктерімен елінің беделін арттырып, халқының абыройын асыратын қазақстандық азаматтардың күнделікті өмірінде пайда болады. Бірақ ол Отан мен Қазақстан халқына қауіп төнген сындарлы жағдайларда, әсіресе айшықты әрі қарқынды түрде туындайды. Күнделікті тіршілікте ол азаматтардың өндірістегі, ғылымдағы, өнердегі, спорттағы, сондай-ақ жауынгерлерді туған өлкені батыл қорғауға, өз халқының, елінің, Атамекенінің егемендігін, «құрмет көрсетіліп, қастерленуі»

тиіс шекарамыздың бұзылмауын, қоғамдық құрылыстың мызғымастығын қамтамасыз етуге даярлайтын әскери қызметтегі жасампаз еңбегінен көрінеді.

Терең рухани ой-зерде, биік өнегелі мінез-құлық нәтижесі ретіндегі патриотизм іс жүзіне асыру үдерісінде жаңа сапалы мәнге – Қазақстан мемлекетінің әрбір адал азаматының саяси қызмет-қайраткерлігінің нышанына айналуда. Ол Қазақстанның гүлденуі, қазақстандық азаматтардың әл-ауқаты артуы жолында елімізді инновациялық және шығармашылық тұрғыдан өзгертуге ұмтылатын бүкіл саяси институттардың өмірі мен іс-қызметінің өзекті мәселесі болып табылады.

Біздің патриотизмнің белсенді, қайраткер, қарымды қыры адамдардың өз Отанының игілігіне, мемлекеттік билікті нығайтуға бағытталған іс-әрекеттерінен көрінеді, сондықтан тәуелсіз дамыған ел ретіндегі Қазақстанның қайта жаңғыруының саяси-патриоттық нышаны болып табылады.

Осы себепті, күрделі рухани және саяси-әлеуметтік құбылыс ретіндегі қазақстандық патриотизм Отанды қорғау, нығайту және гүлдендіру жолында онымен ажырамас тұтастығын саналы түрде ұғынатын тұлғаның руханилығы, азаматтығы және саяси-әлеуметтік белсенділігінің бірлігі болып табылады. Ал бұл кез келген мемлекеттің түбірлі саяси міндеті екендігі мәлім жайт. Әрбір ұлт өкілінің міндеті бір-бірінің құқығын сыйлап, тіліне, дініне, салт-дәсүрі мен мәдениетіне құрметпен қарау болып табылады. Қазақстан халқы Ассамблеясы халқымыздың адамгершілігі мен елдегі ұлттар арасындағы бірлікті сақтаудың таңғажайып үлгісі екеніне көзіміз жетті. Біз: ұлт пен ұлттың, дін мен діннің арасындағы шешілмеген даулы мәселелерді шешуде өзге елдерге үлгі бола білдік. Бұл Қазақстандық әрбір ұлт өкілінің сана – сезімінің өркендеуінің белгісі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Государственная программа патриотического воспитания граждан Республики Казахстан на 2008-2010 годы. – Астана. – 10 с.

2 Назарбаев Н.А. Казахстан – 2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. – Алматы, 1997. – 176 с.

3 Сәнік З., Садықан Б. Қаракерей Қабанбай батыр. – Алматы: Жазушы, 1991. – 174 б.

4 Иманбетов А.Н. Қазақ этнопедагогикасының негізінде студенттерге патриоттық тәрбие беру: П.ғ.к. автореф. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2007. – 30 б.

5 Қалмырзаев Ә. Қазақстандық патриотизм калай қалыптасады // Егемен Қазақстан. – 10 қаңт. № 6. – 2 б.

6 Жарықбаев Қ., Қалиев С.Қ. Қазақ тәлім-тәрбие тарихынан. – Алматы: Санат, 1995. – 350 б.

7 Ұзақбаева С.А. Тамыры терең тәрбие. – Алматы: Білім, 1995. – 232 б.

ҒТАМР 17.01.45

КӨПШІЛІК АЛДЫНДА СӨЙЛЕУДІҢ КӘСІБИ-ЭТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Н.Б. Агалиева
Ф. ғ. к., доцент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.
А.К. Мухтарова
Студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Көпшілік алдында сөйлеу – қоғамдық қызмет саласында жұмыс жасайтын адамға қойылатын негізгі шарт. Бұл мақалада көпшілік алдында сөйлеудің кәсіби-этикалық ерекшеліктері қарастырылады. Қоғамдық өмірде орныққан «көпшілік алдында сөйлеу» ұғымының қазіргі таңда қандай мәнде қолданылатыны талданады. Сондай-ақ мақалада көпшілік алдында сөйлеудің кәсіби-этикалық аспектісі кіріктіріледі. Яғни «кәсіби этиканың» қарым-қатынас жасаудағы қоғамдық маңызы мен дағдылары сипатталады.

Түйін сөздер: көпшілік алдында сөйлеу, қоғам, этика, коммуникация, тіл мәдениеті.

Шешендік өнер – белгілі бір қызмет саласы. Бұл көпшілік алдында сөз сөйлеуді дайындау мен жеткізудің шығармашылық әрекеті. Көп еңбекке негізделген іс-әрекет, нәтижесінде адам аудитория алдында сөз сөйлей білуді: логикалық, түсінікті, тартымды және сенімді сөйлеуді меңгере алады. Көпшілік алдында сөйлеу теориясында шешендік өнер деп шешеннің көпшілік алдында сөз сөйлеуді дайындау мен жеткізудегі білімдері мен дағдыларының жиынтығы түсініледі.

Асыл маржан ару мойнына, алмас қылыш ер мойнына жарасатыны сияқты сөз асылы да өз ортасында құнды. Қазақ жұрты – жаратылысынан шешендік өнерге бейім халық. Оның қиыннан қиыстыра, төтеден төге сөйлейтін тапқыр да ақылды, бейнелі де бедерлі, аталы да баталы, нақыл, қомақты ойлары жөнінде өзіміз де, өзгелер де таңдай қағып айтудамыз. Төменде түсінікке тоқталып кеткім келеді.

«Шешен» сөзі қазақ тілінде ертеден қолданып келеді. Бұл сөздің мағынасы данышпан, ақылгөй, дана деген ұғымдармен өзектес.

«Шешен» сөзі қазақ тілінде «сөзшең», «айтқыш», «тапқыр», «суырыпсалма», «ділмар», «қызық тілге жүйрік» дейтін сөздермен қатар қолданыла береді. «Шешен» сөзін халықаралық терминмен атасақ, «оратор» деген сөз. Дальдің түсіндірме сөздігінде «оратор» – краснослов (қызыл сөз), речистый человек (сөзшең адам), мастер говорить (сөйлеудің шебері). Осының

бәрінде де шешен (оратор) әсерлі, әдемі, бейнелі, көркем, ойлы сөйлей алатын адам деген мағынаны білдіреді. Қазіргі тіл білімінде «шешен» деген сөз көп мағыналы:

1. Шешендік өнермен айналысатын адам;
2. Көпшілік алдында сөйлейтін адам;
3. Қызыл тілді меңгерген, шешен сөйлеуге қабілетті адам.

Сөз сөйлеуді меңгеру өнері – жақсылық пен жамандыққа, ақиқат пен жалғандыққа қызмет ете алатын қуатты құрал. Мұның бәрі осы құралды пайдаланатын мүдделерге байланысты. Кез келген шынайы көпшілік алдында сөйлеудің тәрбиелік мазмұны болады және этикалық алғышарттардың қалыптасуын талап етеді.

«Шешеннің адамгершілігі оның сөзінен гөрі көбірек сендіреді» (П. Сир), «Сөздерге адал болу қажет» (Н.В. Гоголь), «Шешен адал адам болуы қажет. Оның өз шешендігін сатып кетуге құқығы жоқ» (П. Рамус). Осы және басқа да мыңдаған нақыл сөздер сөздің адамгершілік мәнін көрсетеді.

Шешен мен аудитория тек вербалды, логикалық, психологиялық және т.б. қарым-қатынасқа ғана емес, адамгершілік қарым-қатынасқа түседі. Осы байланыста қарым-қатынастың сипаты оған қатысушы адамдардың, яғни шешен мен көпшіліктің адамгершілік және тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты. Мораль шешен мен тыңдаушыларды әрбір адамды «ішкі моральдық заңның» тасымалдаушысы және көрсетушісі ретінде қабылдауға бағыттайды. Бұл шешеннің де, аудиторияның да құндылық бағдарларын, моральдық принциптердің маңыздығын анықтайды. Сөйлеушінің мінез-құлқы, оның сөйлеу мәнерінің моральдық формасы тыңдаушыларды бей-жай қалдырмайды, олардың көңіл-күйіне, ішкі күйі мен көзқарасына, сөйлеуді қабылдауына әсер етеді. Бұл ретте тыңдаушының рухани-адамгершілік жағдайының керісінше де әсерін атап өту қажет.

Көпшілік алдында сөз сөйлеу барысында туындайтын моральдық қатынастардың ерекшелігі шешен этикасының негізгі ұғымдары мен қағидалары арқылы ашылады. Шешеннің этикасы шешендік өнердің өзіндік ерекшеліктерімен, оның жалпы және кәсіби мәдениетімен анықталады. Шешендік этика – шешендік қызметтің мақсат-міндеттеріне, тыңдаушыларына қатысын анықтайтын моральдық нормалардың, құндылық бағдарлардың, мінез-құлық ережелерінің жиынтығы. Шешеннің этикасы оның адамгершілік қасиеттерімен, өзінің әлеуметтік рөлін сезінуімен, аудиториямен қарым-қатынас ерекшеліктерімен сипатталады. Сөйлеушінің жеке басының өзі этикалық ең алдымен шынайылық, инабаттылық, сыпайылық, әдептілік, қарапайымдылық, ұстамдылық, зейінділік, табиғи мінез-құлық, жайдарлылық, өзін-өзі сынай білу, басқа пікірлерге төзімділік және т.б. тұрғыдан маңызды. Бұл қасиеттер өзара байланысты және бірігіп тыңдаушылардың сөйлеушіге деген қатынасын – олардың оған деген құрметі мен сенімін, онымен тіл табысуға деген ұмтылысын қалыптастыруда ерекше рөл атқаратын моральдық бейнені жасайды. Шешеннің беделі мен сөзінің беделі де осы қасиеттерге байланысты.

Шешен сөзді әр алуан бейнелеу құралдарын пайдаланса, сөйлеудің мәнерлілігі, оның әсер ету күші артады. Шешеннің айтқан сөзі сенімдірек, тартымды бола түседі, бұл аудиториямен тығыз байланыс орнатуға ықпал етеді. Бұл көбінесе сөзді бейнелеу құралдарының аудиторияның сезімдері мен эмоциялары әлеміне жүгінуімен байланысты.

Шешендік этиканың бастапқы түсінігі – шешеннің әлеуметтік міндеттерін бекітетін шешендік парыз ұғымы. Шешендік парыз – шешеннің көпшілік алдында сөз сөйлеу барысында қоғам алдындағы белгілі бір моральдық міндеттерді белсенді тасымалдаушы қызметін атқаруы, оларды жүзеге асыруы.

Шешендік қадір-қасиет, шешендік ар-намыс сияқты ұғымдарды бөліп көрсету қажет. «Шешендік қадір-қасиет» ұғымы шешеннің өзіне деген көзқарасын және оған қоғам, нақты аудитория тарапынан қатынасын ашып, олардың шешендік қызметтің маңыздылығына деген бағасын береді.

Шешендік этиканың маңызды ұғымы шешендік әдеп болып табылады. Оның мазмұны – сөйлеушінің жалпы адамгершілік қағидаларын көпшілік алдында сөйлеудің нақты жағдайында жүзеге асыра білуі. Шешендік әдеп – шешеннің адамгершілік қасиеттерінің бірлігі: тыңдаушыларға құрметпен қарау, олардың өтініштеріне, қызығушылықтарына назар аудару, сезімталдық, мейірімділік, көпшілдік, талапшылдық, табандылық.

Шешеннің этикасы ішкі (сана) және сыртқы (сөйлеу – ишарат – мінез-құлық) арасындағы қатынасты қамтиды. Адамгершілік сана мәдениеті мен жеке тұлғаның практикалық әрекетінің бірлігінің тікелей көрінісі жоғарыда қарастырылған сөйлеу этикетінде өз көрінісін табады. Ол сөйлеушінің сөйлеу мәдениетінің көріну формасын реттеу болып табылады. Сөйлеу этикеті ережелерін сақтау моральдық білім мен дағдыларды адамгершілік мінез-құлықта жүзеге асыруға ықпал етеді, өйткені ол сана мен мінез-құлықтың бірігуінен пайда болатын өлшемін білдіретін күнделікті адамгершілік әрекеттің мәнерін көрсетеді.

Аудиторияға деген кәсіби көзқарас кез келген аудиториямен жұмыс істеу қабілетін меңзейді: мінезі жақсы адаммен де, агрессивтімен де, сөйлеушіге немқұрайлылық танытатынмен де. шешен аудиторияға ренжімеуі керек және онымен жанжалдаспауы керек. Бірақ бұл шешен аудиторияның жетегіне еріп, онымен сырласу керек дегенді білдірмейді. Сөйлеушінің сөзі оның кәсіби қызметі болып табылады және ол өзінің сезімін, эмоциясын, оған деген көзқарасын бағындыра отырып, істің мүддесін басшылыққа алуы керек.

Сөйлеу этикетінің адамгершілік мазмұны қазіргі қоғамда қабылданған сөйлеу мінез-құлқының, қарым-қатынас пен іс-әрекеттің адамгершілік нормалары мен қағидаларын білу мен сақтаудан тұрады, олар ойдың гуманистік және ізгілікті тілдік тұрақты формулаларын білдіреді. сезімдер, тілдік және сөйлеу формаларын қолдану этикеті аудиториямен байланыс орнату, қарым-қатынасты жүзеге асыру немесе қолдау үшін маңызды [3].

Сөйлеу этикетінің маңызды белгілерінің бірі – сәлемдесу. Оның көмегімен аудиториямен байланыс орнатылады, шешен мен аудитория арасындағы қарым-қатынас анықталады. Сондықтан сәлемдесу формулаларына

ие болмау – бұл бәріне бөтен болу, сөйлесе алмау. Әдепті адам сәлемдесуге жай ғана жауап беріп қоймай, әр жағдайға байланысты арнайы этикет формуласын қолдануы керек [4]. Сәлемдесу – ілтипат, сыйластық, достық сезімді білдіру. Сондықтан ол тыныш және түсінікті болуы керек, жергілікті әдет-ғұрыптарға, нақты жағдайлар мен мүмкіндіктерге сәйкес келуі керек, шулы, ұстамды болмауы керек.

Өз сөзінде, қандай тақырып болса да, шешен аудиторияға оптимистік позициядан, ізгі сөйлеуден тұратын адамгершілікке бағытдеп аталатын нәрсені жеткізуге шақырылады. Бұл аудиторияны мейірімділікке, басқаларды және бір-бірін құрметтеуге, қарым-қатынастың мейірімді эмоционалдық климатына бағыттайтын адамгершілік көзқарастың бір түрі.

Шешеннің меңгерген сөз өнері оның жалпы және кәсіби мәдениетінің деңгейі мен мазмұнын ғана ашып қоймайды. Ол қоғам мәдениетін меңгеру фактісін, сөйлеушінің ұлттық және әлемдік мәдениетке кірігу дәрежесін көрсетеді. Шешендік өнер адамның жоғары интеллектуалдық, әдістемелік және дүниетанымдық мәдениетінің көрсеткіші, оның өркениетінің маңызды өлшемі, қазіргі жеке тұлғалық қасиеттердің көрінісі ретінде қарастырылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Песнь о книге: Антология. – Минск, 1977. – С. 63.

2 Блюмкин В.Л., Гумницкий Г.В., Цырлина Т.В. Нравственное воспитание (философско-этические основы). – Воронеж, 1990. – С. 18.

3 Формановская Н.И. Употребление русского речевого этикета. – М., 1982.

4 Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. – М., 1982.

5 Гольдин В.Е. Речь и этикет. – М., 1983. – С. 40-41.

ГРНТИ 11.25.91

МЕЖДУНАРОДНЫЕ КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНСКОГО ОПЫТА 2002-2012 гг.

Т.Б. Мұратбекова
Магистрант, Международный университет «Астана», г. Нур-Султан
А.М. Исалиева
PhD, доцент, Международный университет «Астана», г. Нур-Султан

В данной статье рассматривается культурная дипломатия, ее важность и актуальность в современном мире. Статья рассматривает такие понятие как мягкая сила, публичная дипломатия и национальный имидж страны как неотъемлемую часть культурной дипломатии. В статье анализируется период с 2002 по 2012 гг. для описания межкультурных связей Республики Казахстан.

Ключевые слова: международные отношения, неолиберализм, имидж страны, культурная дипломатия, мягкая сила, публичная дипломатия.

Такие понятия как культурная дипломатия и внешняя культурная политика, а вместе с ней мягкая сила и публичная дипломатия появились сравнительно недавно, но несмотря на это кажется, что само время, то есть влияние информатизации трактует такой расклад тем самым показывая, что такой вид дипломатии является неотъемлемой частью политики государства. Следует отметить, что именно культура издавна является инструментов налаживание сотрудничества. Актуальность присутствия культурного аспекта во внешнеполитической деятельности государства обуславливается её присутствием во всех развитых странах. В мире, где жесткая военная сила осуждается и несет за собой лишь разрушение, уходит на задний план и все больше людей смотрят в сторону взаимопонимания и взаимодействия.

На данном этапе международных отношений так называемая жесткая сила является более не привлекательной так как война – это всегда финансово невыгодно это долго, более того все могут лишь предполагать, но на деле никто не знает исход событий. В этом случае сотрудничество выглядит куда более привлекательным решением, направленным на абсолютную выгоду в долгосрочной перспективе.

В нынешнем положении мира, где всё еще присутствует международный терроризм, гражданские и региональные войны, и наркотрафик, культурный диалог является ключом для взаимного сотрудничества в достижение безопасного мира.

Культурная дипломатия оценивается как демонстрация культурных достижений страны. Есть немало примеров успешной культурной политики, например такие мировые державы как США и Китай, во Франции, Великобритании, а также в Японии и Кореи культурная политика курируется на государственном уровне, что говорит о важности культуры как инструмента продвижения собственной идеологии. Следует отметить, что правящий аппарат в этих странах вкладывает огромные суммы в популяризацию своей культуры за пределами страны, и осуществляют они это весьма успешно. Во всех вышеупомянутых странах есть стратегия продвижения своей культуры, осуществляется это при помощи образовательных программ, спортивных мероприятий, языка, всевозможных культурных ассоциаций, кружков и форумов, а также кинематографии и музыкальной индустрии.

У них действуют образовательные программы, которые дают возможность обучения в этих странах за счет государственных грантов. А как мы знаем образование является одной из основ государства, именно на этапе обучения молодое поколение страны формирует свое видение картины мира, тем самым среда и ценности, которые окружают их в этот период являются основой их дальнейшей жизни.

Но почему продвижение культурных ценностей является таким важным и эффективным для сотрудничества?! По простой причине того, что с людьми, которые разделяют твои идеи и у вас общие ценности договорится куда легче чем с человеком чья идеология вам в корне непонятна. Из этого следует что, условно говоря страна, «оккупированная» культурой другой сама идет на соглашение и сотрудничество без применения силы, шантажа или угроз. То есть при помощи культуры, в частности, образования, фильмов, телевидения, социальных сетей и так далее людей приучают к определенному видению мира.

Итак, культурная дипломатия – это национальное сокровище каждый страны, которая защищает национальную безопасность и национальные идеи любого государства [1]. Цель культурной дипломатии заключается в том, чтобы настолько развить понимания национальных идеалов для иностранных граждан дабы в дальнейшем обеспечить себе политическую и экономическую поддержку.

Инструментами культурной дипломатии являются образование, традиции, культурные и спортивные мероприятия, фестивали, телевидение, кинематограф, музыкальная индустрия, театры, при поддержке этих инструментов и транслируется национальные идеи и ценности страны.

Культурная дипломатия это симбиоз мягкой силы и публичной дипломатии. Суть мягкой силы заключается в том, что можно достичь желаемого результата при помощи взаимной симпатии и сотрудничества, не прибегая к жестким мерам в виде шантажа, угроз и военной мощи. Основоположником данного термина является американский политик Джозеф Най, использовавший его в 1990 году в своей книги «Призвание к лидерству: меняющаяся природа американской власти» [2]. Джозеф Най также приверженец неолиберализма, которое и является истоком мягкой силы.

Мягкая сила – это рычаг ненасильственного давления для достижения определённой цели. Существуют два пути достижения влияние при помощи мягкой силы. Первый способ краткосрочный (при поддержке СМИ, традиционные и социальные медиа) и второй долгосрочный (образование, развитие наук, неправительственные организации).

Следует отметить, что эффект мягкой силы будет в том случае если идея, транслируемая другим странам, является привлекательной, для этого нужно постоянно работать над имиджем государства и соответствовать тому, что пропагандируется. Из этого следует что при помощи определенных средств правительства и самого общества в целом можно менять установки иностранцев о стране.

В нынешнем мире, где все еще остро стоит вопрос о повышенной конфликтности актуальность доверительных отношений между странами и гражданами возрастает. Становиться понятным о необходимости ведения публичной дипломатии как площадки для создания благоприятных условий сотрудничества, которая способствует развитию политических и экономических отношений между государствами. Публичная дипломатия – это формирование отношений с акторами гражданских обществ в иностранных государствах, а также процесс содействия организации связей между неправительственными организациями внутри и за пределами страны [3, с. 191].

Построить доверительные отношения для дальнейшего взаимовыгодного сотрудничества и разрешения конфликтов на основание общих целей и идей является целью публичной дипломатии.

Разница между мягкой силой и культурной дипломатии, заключается в том, что мягкая сила подразумевает влияние по средствам культуры, а целью культурной дипломатии является диалог, то есть сотрудничество на основе культуры. Публичная дипломатия в своем очередь подготавливает почву для культурного диалога и сотрудничества.

Культурная дипломатия, мягкая сила и публичная дипломатия неразрывно связано с таким понятием как имидж страны. Национальный имидж страны важен для глобального мира, так как он создает целостность картины общества, живущего в стране. Но, главное транслировать настоящую аутентичную культуру, а не ту, что прошла через фильтр. Людям за границами вашей страны интересно настоящее, то есть чем живёт и дышит народ. Какие на самом деле отмечает праздники, какие на самом деле традиции важны для жителей государства. То, что создается специально для пропаганды не создает впечатления аутентичности не дает чувство настоящего, к счастью, люди всегда чувствуют фальшь. Концепция бренда должна основываться на аутентичности культуры и лишь тогда это принесет большей профит.

В чем смысл расходовать огромные деньги на имидж страны?! Дело в том, что позитивный имидж даст возможность привлечь иностранных инвесторов что хорошо отразится на развитие экономики государства, ее культурно-социальной жизни. Поэтому быть в клубе развитых стран это

обеспечение улучшения жизни Казахстанского общества. Развитие экономической и политической стороны государства сулит возможности развитию социальной, духовной и культурной сфере. Сейчас идет большая конкуренция абсолютно всего, прежде всего ставится акцент на продвижение национальных ценностей и идей.

Позитивному имиджу страны способствует ее участие в важных политических и экономических организациях, которые показывают миру что страна является демократическим государством, которое ценит права своих граждан. Следует заметить, что процесс формирование имиджа – это долгий путь, а также совокупность нескольких факторов. Например, таких как внутренняя и внешняя политика страны, ее экономическая составляющая, национальная идеология и т.д. Созданию позитивного имиджа Казахстана способствовали такие факторы как инициатива в создание ЕАЭС, СНГ, в том, что мы являемся частью таких организации как ООН, ОБСЕ, ШОС, G20, ВТО цель лишь создания сотрудничества, многообразие культур и их успешная интеграция.

За последние 10 лет, после обретения независимости Казахстан встал на ноги и обрел политический вес на Евразийском континенте. В период 2002 по 2012 год Казахстан укрепил свои позиции как государство, имеющее авторитет в политических и экономических вопросах на мировой арене. Правительство Казахстана понимала, насколько важно культурное сотрудничество как моста для сближения стран и континентов, республика способствует сотрудничеству по средствам культуры не только между странами Центральной Азии, но также в мире.

Особенностью или отличительной фишкой внешней политики Казахстана является миролюбивое партнерство. В Стратегии «Казахстан-2030» от 28 февраля 2007 года одной из задач внешней политики сказанная первым президентом Казахстана Н. Назарбаевым является Утверждение позиций Казахстана как центра межкультурного и межконфессионального согласия в развитии «диалога цивилизаций» [4].

2002 год начался для Казахстана более чем благоприятно, в апреле 2002 года в Алмате открылся первый Евразийский медиафорум. Это международная площадка объединяет более 500 делегатов из 60 стран. Открытие такого рода медиафорума способствует продвижению национальных интересов страны.

В Алматы 2 июня того же года состоялась первая встреча государств в рамках Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА) международного форума целью которого является подержания порядка и обеспечения безопасности в Азии. В форуме приняли 16 государств-участниц и 4 страны наблюдателей. На данном форуме был принят «Алматинский Акт», который является уставом СВМДА. Проведения такого уровня форума является показателем доверия и общности идей Азиатских стран.

30 августа открылся монумент Байтерек символ нового Казахстана. Байтерек является культурной фишкой нынешней столицы Республики.

Первый неформальный саммит глав государств СНГ в формате спортивного мероприятия прошел в Алмате в этом же году. В ходе встречи были обсуждены актуальные темы такие как терроризм, перспективы сотрудничества в топливно-энергетической сфере, а также миграционный вопрос на территории СНГ [5]. Данная встреча наглядно доказывает эффективность культурных мероприятий, в ходе которых принимаются важные политические решения, а также создается почва для дальнейшего успешного сотрудничества.

Также в этом отрезке времени 2002-2012 гг. в Казахстане прошел ряд спортивных мероприятий, которые успешно повлияли на имидж страны, а именно оставили у иностранных граждан позитивное восприятие о государстве. В разные года проходили такие мероприятия как «Чемпионат Азии по дзюдо» 2004 года, «Чемпионат Азии» 2004 и 2006 гг. в городе Алматы, «Чемпионат мира среди студентов» 2006 года в Алмате, «Азиатский олимпийский квалификационный турнир» по боксу 2012 года проходил в столице Казахстана – Астане, 32-й чемпионат мира по хоккею с мячом прошли на высокогорном катке «Медеу» и запасном поле Центрального стадиона Алматы с 29 января по 5 февраля 2012 года.

В заключение следует сказать, что внешняя политика Казахстана подразумевает принцип многовекторности, прагматизма, взаимной выгоды, а также отличается твердом отстаивании национальных интересов страны. Правительственный аппарат понимает важность и эффективность культурного диалога с другими странами и развивает данную отрасль в угоду взаимовыгодного сотрудничества для развития государства.

Литература

1 Что такое культурная дипломатия. https_niejournal. ru. 19. 01. 2022 г.

2 Nye J., Soft Power. Foreign Policy, №80, 1990. – p. 167.

3 Melissen J. The new public diplomacy. Soft power in international relations. – Basingstoke: Palgrave Macmillan; Studies in diplomacy and international relations, 2005.

4 Назарбаева Н. Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. Стратегия «Казахстан-2030» на Новом этапе развития Казахстана. 30 важнейших направлений нашей внутренней и внешней политики. – Астана, 2007.

5 https://tengrinews.kz/article/2002-god-kazmunaygaz-uefa-i-poyavlenie-baytereka-1674. Дата обращения 22. 01. 2022.

6 https://www.inform.kz/ru/kakie-krupnye-sorevnovaniya-provodilis-v-kazahstane-za-30-let-nezavisimosti_a3753081. Дата обращения 22. 01. 2022.

7 Nye J., Soft Power. The Means to Success in World Politics, Public Affairs, 2004. – p 11.

8 Кашлев Ю. Б. Современное общество и вызовы дипломату XXI века. – Дипкурьер. 2001, №10 (30). – С. 45-53.

ҒТАМР 03.20

ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ДІНИ ҚАЙРАТКЕРЛЕР

Т.Н. Зулпкарова
Магистрант, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Мақалада діни қызметкерлерді қудалау 1920 жылдары басталғаны және 1937 жылы Батыс Қазақстанның Шыңғырлау ауданынан 19 адамнан құралған бай-молдалар тобын әшкерелеп, ату жазасына кесілген және олардың барлық мүліктері тәркіленген.

Кеңес үкіметінің қуғын-сүргінінен амалсыз басқа елге қоныс аударуға мәжбүр болған діни қызметкерлер – Ғұбайдолла халфе және Батыс Алашорданың мүшесі болған, кейін репрессияға ұшыраған Қуанай Қосдәулетовтің өмірі мен қызметі туралы баяндалады.

Түйін сөздер: саяси репрессия, конфессияаралық қатынастар, диверсиялық ұйым, бай-молдалар, медресе.

Бүгінгі тарихнамада сталиндік диктатура кезіндегі саяси репрессиялардың көптеген мәселелері әлі де өз деңгейінде зерделене қойған жоқ. Бірақ Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін 1920 жылдардағы Қазақстандағы діни ұйымдар мен дін қызметкерлеріне қарсы 1930 жылдардағы саяси репрессияға кең көлемде талдау соңғы кездері ғана қолға алына бастады.

КСРО-дағы саяси репрессия, соның ішінде дін қызметкерлерін қудалау 1920 жылдардың ортасынан басталған. «Совет үкіметіне жат элементтер» тізіміне кірген дін қызметкерлері 1928 жылғы кәнпеске кезінде қатты қудаланып, сайлау пұрсатынан айырылған. Біразы жер аударылған, біразы шетелге (негізінен Ресей) бас сауғалаған. 1930 жылдардың басында «босқындарды елге қайтару» бағдарламасымен елге оралған бұл тұлғалардың көбі 1937-1938 жылдары репрессияның екінші толқынына ұшырап, қатаң жазаға (көбіне ату жазасы) ұшыраған [1].

Батыс Қазақстан облысында кең тармақталған контрреволюциялық панисламистік бай-молда, бүлікшіл, шпиондық, диверсиялық ұйым әшкереленген. Ұйымның мақсаты – Кеңес өкіметін құлатып, Қазақстанды КСРО-дан бөліп алып, Жапония протекторатындағы буржуазиялық ұлтшыл мемлекет құру болған» – №2330 қылмыстық істің айыптау қорытындысы осы сөздермен басталған.

Бұл Кеңес Одағында 1930-жылдары мұсылман элитасын, көрнекті дін қайраткерлерін баудай түсірген әйгілі «Орталық Мұсылмандар Діни

Басқармасы ісінің» («Дело ЦДУМ») қазақ даласындағы бір жаңғырығы екен. Уфадағы діни басқарма төрағасының орынбасарлары Кашафутдин Тәржіманов пен Маһди Мақұлов басқарды делінетін астыртын топтың Батыс Қазақстан өңіріндегі қанатына жетекшілік етті деген желеумен белгілі дін қайраткерлері Қуанай Қосдәулетов пен Хасан Нұрмұхамедұлы бастаған бір топ адам 1937 жылы 5 желтоқсанда атылған.

Міне, осы күннен арада екі апта өтпей жатып Батыс Қазақстан облысының Шыңғырлау ауданында 19 адамнан құралған бай-молдалар тобын әшкерелеген. Тағылған айып та жоғарыдағы топтармен ұқсас.

Қылмыстық іске тартылғандардың барлығы да 1937 жылы 19 желтоқсан күні тұтқындалған. Сол жылы 28 желтоқсанда бәріне бірдей – РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-2, 58-11 баптары бойынша айып тағылып, НКВД басқармасы «үштігінің» қарауына ұсынылған. «Үштік» сол күні 19 адамға бірдей «атылсын, жеке өзіне тиесілі мүлкі тәркіленсін» деген үкім шығарған. 30 желтоқсан күні үкім орындалған. Жазықсыз жазаға ұшыраған молдалар: Нұриман Медетов, Ғабит Қарымсақов, Харис Ғазизов, Рахметолла Ешмұхамбетов, Исмағұл Мәмбетов, Сүлеймен Қосқұлов, Өтей Борамбаев, Ақлим Қаратаев, Аманғали, Сүйінішқали Жармұхамедұлы Айшуақов, Бермұхамед Файзуллин, Ханафия Нұрниязов, Темірболат Нияров, Аманқұл Ұқашев, Жұмағали Исатаев, Жалғасбай Қуаншалиев, Есқазы Жанғазиев, Бекенияз Жұмағазиев, Хайретдинов Камал.

19 адамның тағдырын шешкен қылмыстық істің айыптау қорытындысы мынадай қаулымен аяқталған:

№2330 тергеу ісі Батыс Қазақстан облыстық НКВД басқармасы «үштігінің» қарауына жіберілсін. 28. XII. 1937. Шілік ауылы.

«Үштік» шешімі де сол күні – 28 желтоқсанда шыққан: «19 адам түгелдей атылсын, жеке өзіне тиесілі мүлкі тәркіленсін».

Қылмыстық істің соңғы бетінде шағын конверт желімделіп, оның ішінде тілдей етіп қиылған 19 қағаз салыныпты. Онда айыптаушылардың әрқайсының үкімі орындалған уақыты жазылған. Ату жазасы 1937 жылы 30 желтоқсанда, сағат 20.50-ден бастап орындалған [2, 5 б.].

Кеңес үкіметінің қуғын-сүргінінен амалсыз басқа елге қоныс аударуға мәжбүр болған дін қайраткерлерінің бірі – Ғұбайдолла халфе. Ғұбайдоллаға «Совет үкіметіне сенімсіз», «халық жауы» ретінде сотталып, жер аударылған.

Ғұбайдолла Ахметұлы – 1873 жылы қарабура алаша Ахметтің шаңырағында сегізінші бала болып дүниеге келеді. Дүниеге келісімен Ғұбайдолланы нағашы атасы тоқбас Бөкенбай бауырына басады. Бірақ асырап алған әкесі Бөкенбай, жеті жасында шешесі Баян сары кезіктен қайтыс болады. Ғұбайдолла да қатты ауырып, әрең оңалады. Сөйтіп өз үйіне оралады.

Ғұбайдолланың 1948 жылы сәуір айында өз қолымен жазылған өмірбаяны сақталған. «Үйде қарап отыра алмай, бірдеңе оқып отыратын әдетім еді. Оқиын десем жаңа кітап жоқ. Ең болмаса өз өмірімді қысқаша жазып тастайын деген ойға қалып, жаза бастадым» деп бастаған ғұмырнама халфенің білім алу, қалыптасу кезеңін түгел қамтыған. Әсіресе, төңкерістен бұрынғы қазақ

даласындағы оқу жүйесі, медреселер бағдарламасы хақында керемет ақпарат береді.

Белгілі зерттеуші Қабиболла Сыдиықұлы «Қазақ энциклопедиясына» жазған мақаласында Ғұбайдолла Ахметовтың Жаңақаладағы Байғұл медресесінде, 1890 жылдары Ордадағы екі класты қазақ-орыс мектебінде, кейін Ресейдің Вятка губерниясында Мамонов діни оқуында білім алғанын жазған.

Ал Ғұбайдолла өз өмірбаянында әуелі өз әкесі Ахметтен ежік үйренгенін, 8 жасында Достан молдадан, 9 жасында башқұрт Іскендір Қатауолла Қадимұлынан оқығанын, 16 жасында 1889 жылы Байғұл ұстаған Есмақай молдаға барғанын жазған. 1891 жылы Жаңақалада Ғатауолла хазіретке шәкірт болады. Өзі оқи жүріп, қай жерде де ұстаздарының көмекшесіне айналады, жаңадан келген шәкірттерге мұғалімдік етеді. Осылайша Ғұбайдолланың өзінің де мықты оқытушылық шыға бастайды. Сөйтіп бай ауылдарға жалданып, бала оқытуға кіреседі. Өз жазуында 1898-1900 жылдары қысы-жазы бірдей дауымшарда (байбақты руының бөлімі) бала оқытқанын, 1902 жылы Жаңақалада болғанын, 1903 жылы Жұмағалида бала оқытқанын жазады.

Ғұбайдолла халфенің өміріндегі ең ерекше кезең – Ресейдің Вятка губерниясындағы Бүби медресесінде жаңаша оқуы болған сияқты. Өйткені татардың озық ойлы ағартушылары, ағайынды Ғабдулла, Ғубайдолла және Мухлиса Нығметуллиндер қалыптастырған медреседе дін сабақтарынан бөлек шет тілдері, тарих, жағырафия, әдебиет пәндері оқытылған. Бұл сабақтарды Стамбұлдан, т.б. алыс-жақын жерден арнайы алдырған үздік мұғалімдер оқытқан. Тағы бір айта кетерлігі, Бүби қыздар медресесі – мұсылман қыздардың жан-жақты білім алып, қоғамның алдыңғы қатарлы тұлғасы болуға тәрбиелейтін. «Үсұл-жәдид», яғни жаңаша оқу деп аталған бұл жүйеге дәстүрлі медресе жүйесі де, патша үкіметі де ерекше қарсы болған. Бүби секілді жәдидтік медреселердің оқу бағдарламасын сүзгіден өткізген патша инспекторлары «Мұндай оқу орындарын тез арада жабу керек. Өйткені мұнда оқыған татар балалары өте білімді, халқын алға сүйрейтін ағартушыға айналады» деген үкім шығарған.

Міне, осы медреседе Ғұбайдолла Ахметұлы 1910 жылы білім алады. Ал 1911 жылы қаңтардың 29-ынан 30-ына қараған түнде тұтқиылдан тінту болып, оқытушылар тұтқынға алынады, медресе жабылады. Оқу орнының жетекшілеріне панисламшы деген айып тағылады.

Сол сапарында Ғұбайдолла Ресейдің ислам мекемелерін біріктіретін Орынбор мұсылмандары діни басқармасына соғып, өзіне имам хатиб мударрис дәрежесі берілуін сұрайды. 1910 жылы 17 шілдеде толтырылған өтінішінде Ғұбайдолла Ахметұлы Астрахан губерниясы Ішкі Ордалық Қамыс-Самар қисымлық №14 бөлімнен екендігін, Жаңа Қазан ауылында имам ахун Ғатауолла Ғалікеевтің медресесі құзырында оқығанын тиісті емтихан тапсырып, арызымен бірге 1 сом 50 тиындық марка төлегенін, керекті төлқұжаты, куәлік анықтама қағаздарын өткізгенін жазған.

Осы істе Қамыс-Самар қисымы №13 бөлімінің қазағы Қайырғали Жақыпбайұлы Ғұбайдолла Ахметұлына Жаңа Қазанда бес жыл мұғалім болып

тұрғандығы хақында куәлік берген. Келесі күні 18 шілдеде Ғ. Ахметов комиссия алдында шариғат іліміне жүйріктігін көрсетіп, емтихан тапсырып, арнайы куәлік алады.

Ғұбайдолла Ахметұлының шағын өмірбаянын жазған Қабиболла Сыдиықұлы оны «Отыз жыл бойы мұғалім болып, халықтың әдеби мұрасын жинаумен айналысты. ХХ ғасырдың бас кезінде Батыс Қазақстан аймағындағы қазақ зиялылары С. Меңдешев, Ғ. Қараш, Х. Досмұхамедов, Н. Мамаев, А.Құдайбергенов, Ғ. Байғұловтармен бірге қызмет істеп, достық қарым-қатынаста болған. Қазақ мектептерін ашу жұмыстарына атсалысқан. 1937 жылы саяси қуғын-сүргінге ұшырап, жұмыстан қуылып, жоқшылыққа душар болған» деп жазады.

Бөкейлікке Кеңес үкіметі орнаған тұста Ғ. Ахметов мұғалімдік жұмыста болған. 1923 жылғы құжатта оның Бөкей губерниялық білім бөлімінің құрамында, Жаңақала уезі Тұрдығұл болысында қызмет ететіні көрсетілген. Большевиктер де сауатты, елге ықпалды мұғалімді іштарта қоймаған. 1923 жылы 3 қыркүйек пен 29 қазан аралығында саяси сенімсіз, сайлау науқанына кедергі келтіруі мүмкін 64 адамды халықтан ажыратып, Орда қаласына жинау туралы құпия қаулы шыққанда, соның арасында Ғұбайдолла Ахметұлының да аты-жөні бар.

Ғұбайдолла халфенің басына қара бұлт қайта-қайта үйірілгені де дәл осы кез. Өзі де баласы Хисмет те «молда», «жат элемент» ретінде сайлау құқығынан айырылады. Соның нәтижесінде отбасымен Ресейге қоныс аударады. Онда да бір жерге тұрақтамай, Саратов облысының ішінде жиі қоныс аударып отырған. Ал елде қалған әріптестері – мұхтасиб Нығметолла Ибрагимов, Ғатауолла Байғұлов, Қайырғали Жақыпбаев т.б. хазіреттер 1937-1938 жылдары жаппай сотталып, атылып кеткен. Ғұбайдолла да 1942 жылы 6 наурызда Саратов облысы Перелюбский ауданы, Анин-Верх селосында тұрған жерінен тұтқындалып, антисоветтік үгіт-насихат таратты деген айыппен 1942 жылы 14 қазанда Саратов облыстық сотының үкімімен 5 жылға сотталған.

1946 жылдың жаз айларында Ғұбайдолла Ахметов Гурьев қаласында тұратын жақын туықандарына келіп, Совет көшесіндегі 131 үйде тұрған. Ол күнде Гурьев қаласында Қазақ ССР Ғылымдар академиясының филиалы жұмыс істейді. Филиалдың сол күндегі директоры Қарымсақов Сапар болған. Академияның президенті Қаныш Сәтпаевтың тапсыруы бойынша жолдас Қарымсақов әдейі іздеп келіп Ғұбайдолла Ахметовпен сөйлесіп, оған келісім бойынша бірнеше кітапты араб, парсы тілдерінен қазақ тіліне аударуды тапсырған еді. Соның ішінде Фирдаусидің «Шаһнамасы», «Қалила және Дина» кітабы тағы басқа шығыс елдерінің шығармалары болған. Бұл жұмыстарды отбасының айтуынша ол кісі 1951 жылға дейін бітіріпті. Содан кейін науқастанып, төсек тартып жатуына байланысты Ғылымдар академиясына аяқтай барып еңбектерін тапсыра алмаған. Өзі 1961 жылы қайтыс болғанан кейін оның бұл еңбектері әркімнің қолына түсіп, тарап кеткен [3, 6 б.].

Дін қайраткерлерінің ішінде Батыс Алашорданың мүшелері болған, кейін репрессияға ұшыраған тұлғаларды кездестіруге болады. Солардың бірі – Қуанай хазырет.

Қуанай Қосдәулетов – руы байбақтының Түкіші, оның Қанатай бөлімі. Жымпиты бойында ағып жатқан Шідерті, Өлеңті өзендерінің қосылған жері – Қоспада мешіт ұстаған тоқсоба руынан шыққан Шүйінішқали деген молда болыпты. Шүйінішқали қартайғасын, өзі басқарған мешітті күйеу баласы Қуанайға тапсырған. Мұсылман зиялыларының басы қосылған Қаратөбеде өткен Алаштың бірінші съезінде салық жөнінде екі пікір туғанда, өзара келіспей қалғандарға «ұлт боламын десеңдер, бірігіңдер» – деп келіссөзге шақырушы. Ол 1863 жылы Жымпитының Қособа ауылдық кеңесінде туған. Жоғары діни оқу орнын бітірген. Елде ірі байларды тәркілеу басталғанда 1928 жылға дейін жеке меншігінде 20 сиыры, 100 қойы, 10 жылқысы, 6 түйесі бар Қуанай бай да, осы салаға жатқызылып, отбасымен үш жылға жер аударылған.

Қуанай Қосдәулетов 1937 жылы 74 жасында «халық жауы» болып тұтқындалады. Сауатты болғасын, тергеушіге түсініктемесін орыс тілінде жазған. Бағдат қаласындағы жоғары діни оқуын бітірген. Уфадағы бай – мұсылмандық ұйымның мүшесі ретінде, Батыс Қазақстан бойындағы жұртшылық арасында мұсылман дінін кеңінен насихаттау мақсатында жұмыс жасайды. Бұрын жабылып қалған мешіт, медреселерді ашу, сөйтіп, мұсылман дінін уағыздау бойынша осылай белсенді қызмет жасайды.

1926 жылы Уфада өткен Бүкіл мұсылмандардың 3-съезінде негізгі баяндамашының бірі болады. Съезден соң, Уфадағы діни ұйымның бастығы Кашаф Тәржіманов діни жұмыстарды жергілікті жерде насихаттау үшін мұхтасибтер Нұрмуханов Хасанды – Гурьев округіне, Ізтелеуов Самиғолланы – Ақтөбе округіне, Қуанышқалиев Құрманғали мен Тобсобин Жұмағалиды – Қаратөбе ауданына, Қуанай Қосдәулетов пен Ахмеджанов Қайыржанды – Жымпиты ауданына жіберуге шешеді. Бұлар тапсырылған бұл жұмысты 1928 жылға дейін белсенді атқарған [4, 25-26 б.].

Жымпитыдағы Батыс Алашорданың діни басшысы хазірет Қуанай Қосдәулетов РСФСР ҚК 58-2-6-7-11 баптарына сәйкес 1937 жылы 5 желтоқсан күні БҚО УНКВД Үштіктің қаулысымен ату жазасына кесілген.

Қуанай Қосдәулетов БҚО соттың 1965 жылғы қаулысымен қылмысты оқиғаның болмауына байланысты ақталды.

Қуанайдың рулық шежіресі – Байбақты – Батақ – Шолан – Түкіш, Есембай, Байторы мен Дат; Түкіштен – Бегетай, Қанатай, Борсық; Қанатайдан – Қосдәулет, Самархан, Махмет, Құрманғали, Жұмағали, Молданияз, Ердес, Шыңғыс, Қуаншәлі, Болатқали, Батыр-ғали, Меңдіқазы; Қосдәулеттен – Қуанай; Қуанайдан – Зәкірмұхамед, Мар-фуға, Мүкарама, Зібайда; Қуанышқали Аманов – хазірет Құрманғалидың әкесі. Құрманғалидың моласы Ақсай қаласындағы мұсылмандар зиратында. Басына қойылған құлпытасында «руы ысық, жәдікбай бөлімі, андабай тайпасы, Қуанышқалиұлы Құрбанғали 1890. IV. – 1971. 14. XII. Белгі қойған баласы Мүтиғолла, немерелері» деп жазылған [5, 14-15 б.].

Қуғындалған діни қызметкерлердің трагедиялық тағдырлары арқылы қазақ халқының еркін ойлы болмысының ұлттық тәуелсіздікке жетуде қандай «тар жол, тайғақ кешуден» өткенін көруге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 batysmura.kz тарихи-танымдық, ғылыми-зерттеу порталы.

2 Құттымұратұлы Қ. Бір күнде атылған 19 молда // Егемен Қазақстан. 2021. 14 сәуір. – 5 б.

3 Құттымұратұлы Қ. Ғұбайдолла халфе // Орал өңірі. 2021. 13 тамыз. – 6 б.

4 Хасанов Қ. Қаратөбе – өнерлі өлке, тарихи танымдық эссе. – Орал «Шұғыла», 2011. – 120 б.

5 Хасанов Қ. Хазірет Құрбанғали Қуанышқалиев. – Орал «Шұғыла», 2014. – 136 б.

ҒТАМР 03.20

БӨКЕЙ ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ

Т.З. Рысбеков
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.
А.С. Сүлеймен
А. Тайманов атындағы №34 мектеп-гимназиясы, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Мақалада тарихи деректер мен әдебиеттер негізінде XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басындағы Батыс Қазақстан территориясындағы Бөкей хандығының құрылуы және даму тарихы ерекшеліктері туралы жазған тарихшылар мен зерттеушілердің жазбаларына талдау жасай отыра, қазақ даласында Бөкей хандығының құрылуы, қазақ қоғамының экономикалық және мәдени өміріне өзгерістер енуі, қазақ ауылдарының әлеуметтік-экономикалық жағдайына әсері мен қазақ буржуазиясының қалыптасуына тигізген әсері қарастырылады. Сол кезде қалыптасып келе жатқан Бөкей хандығының әкімшілік басқару жүйесі, Жәңгір ханның тұлғасы жан жақты қарастырады

Түйін сөздер: Бөкей хандығы, Жәңгір хан, патша, губерния, басқару жүйесі, кеңсе, би, тархан.

Бөкей хандығының құрылуына Кіші жүз орналасқан территорияда қоғамдық-саяси жағдайлар, атап айтқанда, Сырым Датов бастаған халық көтерілісінің салдары (1783-1797) ықпал етті. Көтерілісшілер Кіші жүздегі хан-сұлтан элитасының іс-әрекеттеріне және өлкедегі патша үкіметінің саясатына наразы болды. XVIII ғасырдың аяғында халық көтерілісі құлдырай бастаған кезде үкімет оған белсенді қатысқан отбасыларға қарсы жаппай қуғын-сүргін бастады. Қарапайым бақташылардың экономикалық құлдырауы, экономикалық тұрақсыздануы, өмірінің төмен деңгейі көптеген жылдарғы күрестің нәтижесінде Кіші жүз тұрғындарының бір бөлігін Ресеймен шекаралас территорияларда пана табуға мәжбүр етті. Оларға басты мәселе – қиын кезеңнен аман өтіп, оны жеңу олар үшін ең маңызды болды [1, 221 б.]. Жаңа жағдайда үкімет қазақ халқының қалауын қанағаттандыру қажет деп санады. Бұл табысқа жету үшін маңызды болатын адамдарға деген сенімділікке ие болуға үмітті отарлық саясат жүргізу.

Сұлтан Бөкей Нұралиев Жайық мен Еділ арасындағы бос жерлерге қоныс аудару туралы өтінішпен Астрахан әскери губернаторының атына хат жазды. Әскери губернатор Кнорринг патшаға қарау үшін хат жіберді. 1801 жылы 11

наурызда император Павел I Бөкей хандығының құрылуы туралы жарлық шығарып, Бөкей сұлтанға жоғарыда аталған жерлерді өзінің қарамағындағы тұрғындармен басып алуға мүмкіндік берді [2, 20-21 б.]. Бөкей даласына әуелі он екі ата Байұлынан 3000-5000 шаңырақпен көшіп келіп, бірте бірте келушілер саны 10000 шаңыраққа жетті.

Бөкей даласы деп Еділ мен Жайықтың орта ағысынан төменгі салаларына дейінгі аралықтағы Қара өзеннен Каспий жағалауына дейін территорияны атайды. Бұл дала XIX ғасырда Орыс жазбаларында «Самар даласы» деп те аталып келді. Ортасында Нарын құмы, «Самар» деген көл бар. Орынбор, Орал казак әскерлерінің басшыларынан көп қысым көрген қазақ шаруалары Жайық бойын еркін жайлай алмай, әрі жиі талауға түсіп отырды. Патша әкімшілігі XYIII ғасыр бойы он екі ата Байұлы тайпасы ауылдарын сулы, жайылымы бар Нарын құмына жібермеді. Жіберген күннің өзінде Орал әскері көп зорлық, талау жасап, көп алым алып, белгілі жерге тұрақтауға рұқсат бермеді. Жайылым, суат малды ауылға өте мұқтаж болды [3, 12 б.].

Территорияны беру арқылы үкімет сонымен бірге Кіші жүздегі отаршылдыққа қарсы сипат алған әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісін басуды көздеді. Патша үкіметі қоныс аударудың шекаралас органдардың ерік-жігерін сенімді орындаушы бастаған тәртіппен өтуіне уақытында көз жеткізді. Мұндай адам сол кезде хан кеңесінде төрағалық етіп отырған Бөкей сұлтан болып шықты. Орынбор облысы басшысының сипаттамасына сәйкес, ол «ең жоғарғы кіші тағына» арналды.

Астрахан әскери губернаторы Кнорринг 1801 жылдың басында патшаға ұсынған сөзінде Бөкей сұлтанды қырғыз-қайсақ ордасының ханы деп атады. 1808 жылғы 17 шілдедегі патша жарлығы бойынша Бөкей хандығына – Астрахан әскери губернаторына және Кіші жүз қазақтарын басқару жөніндегі арнайы орган – Орынбор шекара комиссиясына екі есе бағыныштылық орнатылды.

Бөкей хандығы немесе Ішкі Орда барлық жағынан Астрахан, Саратов, Орынбор губернияларының жерлерімен шектесіп, Жайық бойымен әскери шеппен және Каспийдің солтүстігін бойлай балық аулау аймағымен нығайтылды. Бұл аумағы шығыстан батысқа қарай 350 верст және солтүстіктен оңтүстікке қарай 200 верст алып жатқан шағын, шағын хандық болды. Жайылымдық жерлердің тапшылығы Орданың қалыптаса бастаған кезінен бастап оларды қарқынды дамыту мәселесін алға қойды.

Патша үкіметі Сұлтан Бөкейді бағынышты халықпен бірге қабылдай отырып, бұл шарадан бір жағынан, халықтық көтерілісті басуға қатысу нәтижесінде бұзылған позицияларды нығайтуға, сондай-ақ олардың бір бөлігінің ықтимал иеліктен кетуіне жол бермеуге үміттенді. «адал» дала әкімдерінен шыққан халық, қазақ қоғамын тікелей басқару саясаты, ол билікті бөлуге, жекелеген иеліктердің санын көбейтуге үміттенді, бұл мұнда Ресей мемлекетінің ықпалын күшейтуге мүмкіндік берді. 14 жылға созылған көтеріліс салдарынан шиеленіскен қазақ қоғамындағы саяси жағдайды бәсеңдетуді үкімет те көздеді

1812 жылы патша үкіметі Самар, Нарын даласындағы қазақ даласындағы қазақ елін бөлек хандық деп жариялады. Солайша Бөкей немесе Ішкі хандық құрылды. Бөкей Нұралиевті оның ханы деп таныды. Сол кездердегі құжаттарда бұл хандық «Меньшая киргизская орда» деп те жазылып жүрді. 1823 жылы Бөкейдің орнына баласы Жәңгір хан болды. Оған жарамсақтанған шенеуніктер «Сіздің әкеңіздің иелігі», «Букеевсакая Орда» десе, жергілікті халық «Ішкі тарап», яғни Кіші жүздің бір тарабы деп есептеді [3, 12 б.].

Жәңгір Бөкеев өлгеннен кейін, патша өкіметі оның орнына хан тағайындамады да, жаңадан «Ішкі орданы басқаратын ішкі Совет» дегенді шығарды.

Басқару формасы бойынша Бөкей хандығы монархия болды. Жоғары билік ханға тиесілі, тақ мұрагерлікте болды. Бірінші хан 1812 жылы Бөкей сұлтан болып жарияланды. Хан Бөкей 1815 жылы 21 мамырда қайтыс болды. Мұрагері Жәңгір кәмелетке толмағандықтан, билік қамқоршыға – марқұм ханның ағасы Шығай сұлтанға өтті. 1824 жылы 26 маусымда Орал қаласында Жәңгір ресми түрде хан болып жарияланды [4, 241 б.]. Жәңгір ханның билігі қоғамдағы қайта құруларды жүзеге асыру тұрғысынан ұзақ және сындарлы болды. Ол 1845 жылы 11 тамызда қайтыс болды. Хан Жәңгір Бөкей ордасының соңғы ханы болды. Ол қайтыс болғаннан кейін үкімет хан билігін Уақытша кеңеске ауыстырып, оны жою туралы шешім қабылдады.

Бөкей ордасының хандары сөзсіз патша үкіметіне назар аударды және барлық істерде Романовтардың билеуші үйіне еліктеді. Сондықтан олардың бүкіл билік еткен кезеңі хандықта абсолютті монархиялық режим орнатуға ниетті екенін көрсетті. Хан Жәңгір хан билігінің шекара билігінің күшімен қосылуына үлес қосты. Ол орыс самодержавиесінің жақтаушысы болды, дворян білім беру және мәдениетті өмір сүру, Ресей корольдігінің жоғары органдарымен тұрақты байланыс, сотқа бірнеше рет барды. 1827 жылдың жазында ол Мәскеу мен Петербургке барып, патша сарайымен таныстырылды және императордың таққа отыру рәсіміне қатысты. 1839 жылы Жәңгір хан «өз халқының үкіметіне қатысты кейбір мәліметтер беру туралы» патшаға жиналғандарға өтініш жасады [1, 233 б.].

Патша үкіметі Хан Жәңгірді Андреевская лентасындағы медальмен, бірінші дәрежелі Әулие Анна орденінің гауһар белгілерімен марапаттады, 1831 жылы оған генерал-майор әскери атағы берілді. Орыс императоры ханға күйме және аттар сыйлады, ал оның әйелі императордың өзінен сыйлықтармен марапатталды. Жәңгір хан патша бюрократиясының білімді, мәдени бөлігімен тығыз байланыста болды. Ол Қазан университетінде оқыды, оның ректорымен және кейбір профессорлармен хат жазысып, университетке фольклорлық материалдарды тапсырды, ол үшін құрметті мүше болып сайланды.

Патша үкіметіне Жәңгір ханға мәдениеті орыс қоғамының талаптарына сай келетін қазақ қоғамындағы мемлекеттік саясатты жүргізуді сеніп тапсыруға болатын, мемлекеттік аппаратта, оның ішінде мемлекеттік аппаратта ықпалы күн санап артып келе жатқан адам сияқты көрінді.

Жәңгір хан патша бюрократиясының білімді, мәдени бөлігімен тығыз байланыста болды. Ол Қазан университетінде оқыды, оның ректорымен және кейбір профессорлармен хат жазысып, университетке фольклорлық материалдарды тапсырды, ол үшін құрметті мүше болып сайланды.

Патша үкіметіне Жәңгір ханға мәдениеті орыс қоғамының талаптарына сай келетін қазақ қоғамындағы мемлекеттік саясатты жүргізуді сеніп тапсыруға болатын, мемлекеттік аппаратта, оның ішінде мемлекеттік аппаратта ықпалы күн санап артып келе жатқан адам сияқты көрінді. денелер.

Бөкей Ордасы хандарының жоспарлы қызметінің арқасында олар рулық ұжымдардың тәуелсіздігін жойды, қаржы, салық және сот жүйелерін өз қолдарына алды. Салықтар мен баждардың мөлшерін тек қана хан анықтай алатын еді. Сондай-ақ, хан сот және заң саласында үлкен күштерге ие болды. «Ішкі Орданың» қазақтары мемлекетке опасыздық, қатыгездікке қатысу, кісі өлтіру, тиын жасау, мемлекеттік және қоғамдық мүлікті ұрлау, өртеу, зорлық-зомбылық, тонау, тонау және ұрлық істері үшін жалпы қылмыстық заңдар бойынша сотталып жатқандығы анықталды. үш реттен кем күмісті 30 рубльге дейін ұрлауды есептемегенде, онша маңызды емес барлық басқа қылмыстар үшін 30 рубльге дейін күмістен екі реттен артық» [2, 101 б.].

Шындығында, ханның сот билігі әлдеқайда кең болды. Шекара органдарының құзыретіне жатқызылған көптеген істерді ханның өзі шешті. Ханның қызметі тікелей бақыланбағандықтан, ол кез келген қылмысты маңызды емес деп санай алады немесе шекара сот органдарына есеп бермейді. Сонымен қатар, тайпа көсемдері мен хан билері қарастырған істер бойынша хан екінші сатыдағы сот болып саналды. Хан төлемегені үшін айыппұлдар мен денелік жазалау жүйесін енгізді. Барлық шенеуніктер ханмен тағайындалды және бағынды.

Ішкі Орданың хандары сұлтандарға, билерге және старшиналарға өздерінің жеке меншігіндегі жерлерді бөлу арқылы орталық үкіметті қолдайтын әлеуметтік қолдау жасады. Олар сондай-ақ ерте орта ғасырларда Шығыс және Орталық Азия елдерінде қолданылған тарханизм институтын қайта жандандырды. Атақтар енгізілді: хан сұлтан, хан би, хан қызметшісі, бұл адамдардың жоғарғы билік алдындағы белгілі бір өкілеттіктерге ие болған еңбектерін атап өтіп. Атақтарды тарата отырып, Бөкей хан халықтың ішіндегі ең ықпалды старшындарды, сұлтандарды, шығанақтарды өз ықпалына бағындырып, сол арқылы өзіне сенімді тірек жасады [5]. Тархан атағына хан жергілікті дворяндардың өкілдеріне шағымданды. Ол өзінің тасымалдаушыларына жеңілдіктер мен қоғамдағы ерекше позицияны берді. Ханның қолында бұл патшалық үкіметтің саясатын қолдайтын дворяндардың ықпалды бөлігін өзіне жақындату құралы болды. аймақ. Қысқа уақыт ішінде тархандықтардың саны бірнеше жүзге жетті. Тек бір Талов болысында, ресми ақпарат бойынша 125 тархан болған [2].

1827 жылы Бөкей Ордасында Хан билігі құрылды, оның құрамына 12 билер кірді – әр рулық әкімшіліктен бір. Қазақ хандықтары тарихындағы билер маңызды рөл атқарды. Олардың сұлтандар мен қожалардан артықшылығы

болды, өйткені олар өз орталарында қалыптасқан рулық топтармен тығыз байланыста болды, оларды басқарды, өздерінің «табиғи» өкілдері ретінде әрекет етті. Билердің қазақ қоғамындағы маңыздылығын ескере отырып, Бөкей хандығының билеушілері өздеріне мейлінше ыңғайлы билеушілер мен билерді жақындата бастады. Хан кеңесінің мүшелері ізгі ниетпен, өз халқы мен олардың қажеттіліктерін білуі керек еді. Сонымен қатар, ханның әкімшілік аппаратында базар сұлтандарының тобы болды. Оның пайда болуы хандықтағы сауда мен тауар-ақша қатынастарының өсуімен тығыз байланысты. Базар сұлтандары, депутаттар-сұлтандардан айырмашылығы, тұрақты учаскелері болмады және Ханның штаб-пәтерінде өмір сүрді. Оларды хандар жәрмеңкелерге және басқаларға жіберді.

Хандықтың ішінде және сыртында онша маңызды емес сауда нүктелері, мұнда қазақтар мал сатуға әкелді. Базар сұлтандарының басты міндеті сауда алымдарын жинау және хандық тұрғындарының мүдделерін қорғау болды.

Жергілікті басқару жүйесінде де құрылымдық жетілдірулер жасалды. Ханның шешімімен 17 қазақ руының ішінде он екісі жасалды, олардың басында тұрған ата-баба, сұлтандардың бәрінің жағы. Орынбор губернаторы билеушілерді лауазымын растайтын арнайы құжат және жеке мөрмен қамтамасыз етті.

Ханның қарамағында кеңсе болды, ол негізгі, немесе орыс және татар болып бөлінді. Бас кеңсеге басқарушы, оның көмекшісі, арнайы тергеуші, іс жүргізуші (көбінесе оның міндеттерін көмекші атқаратын), қазақ істері бойынша аудармашы кірді. Татар канцеляриясында басқарушы, оның көмекшісі 2 және 1 хатшы болды. Кіріс және шығыс құжаттарының саны жылына алты мыңға жетті.

Ресей мемлекетінің саяси және әскери, мәдени салаларда қазақ қоғамына ықпал ету мүмкіндігі зор болды. Бұл ықпал жылдан-жылға артып, аймақтың дамуын одан сайын анықтап отырды. Отарлау саясатын жүргізуге байланысты және қазақ ұлттық мемлекеттілігін жоюға және аймақты одан кейінгі салдарлармен қарапайым отарлық территорияға айналдыруға бағытталған саяси ықпал, жағымсыз мағынаға ие болды. Бөкей хандығының құрылуы, қазақ қоғамының экономикалық және мәдени өміріне өзгерістер енгізді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ахметова Н.С., Кожахметов Г.З. История государства и права Республики Казахстан. Ч. 1. С древнейших времен – до начала XX века. – Караганда: КарГУ, 2001. – 334 с.

2 Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1982. – 168 с.

3 Кенжалиев И.Н. Бөкей Ордасы (1801-1850). – Орал: БҚМУ баспаханасы, 2001. – 170 б.

4 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 3. – Алма-Ата: «Атамұра», 2000. – 488 с.

5 Жанаев Б.Т., Иночкин В.А., Сагнаева С.Х. История Букеевского ханства. 1801-1852 гг. Сборник документов и материалов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 1120 с.

ҒТАМР 03.20

1897-1941 ЖЫЛДАРДАҒЫ ОРАЛ ҚАЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ

Ш.К. Сабирова
Магистрант, М. Өтемісұлы атындағы БҚУ, Орал қ.

Қай кезде де зерттеушілерді, этнологтарды, тарихшыларды әр дәуірдің дамуы, тарихы әркез күн тәртібінен түспейтіні хақ. ХХ ғасырдың басындағы Орал қаласының дамуы, оның өркендеуі, экономикалық жағдайы қарастырылады. Жалпы Орал қаласының дамуы туралы деректер ғылыми зерттеулердің дамуына ықпал етті.

Түйін сөздер: Орал қаласы, қала тарихы, ХХ ғасыр.

ХХ ғасырдың басында ғылыми-зерттеу мекемелері болған жоқ. Дәл осы кезеңде Оралдың табиғи байлығын, тарихы мен мәдениетін зерттеудің кешенді тәсілінің негіздері қаланды. Геологтар алдыңғы жылдардағыдай үлкен нәтижелерге қол жеткізді. Олардың қатарында еліміздің ғылым академиясының болашақ президенті Л.Я. Карпинский, академиктер В.И. Вернадский және Ф.Н.Чернышев, болашақ академиктер А.П. Заварницкий және А.Е. Ферсман, профессор И.П. Рязанцев. Олармен қатар Орал өлкесіндегі пайдалы қазбаларды зерттеу және барлау геолог-практиктер А.Л. Замятин, Ф.И. Кондыкин, Н.П.Рязанцев және т.б. жүргізді. Оралды геологиялық зерттеудің нәтижелерін тау-кен инженері Е.Я. Барбот де Мария 1910 жылы Екатеринбургте жарияланған «Орал және оның байлығы» кітабында жариялады. Жалпы келтірілген деректердің көбі кеңес кезіндегі тарихшылардың негізімен жазылған.

Қазіргі Орал шаһарының орнында бұрын да қала болғаны туралы алғашқы мәліметтер ерте орта ғасырларға тиесілі. Алайда жазба және картографиялық дерек көздеріндегі бұл мәліметтер археологиялық қазбалар нәтижесінде 2001 жылы ғана расталды. Осы жылы Орал қаласынан 12 шақырым жерде XIII-XIV ғасырлардан қалған көне қалашықтың орны табылды. Ортағасырлық қаланы археологтар өзеннің қазақша атауы негізінде шартты түрде «Жайық» деп атады Оралдың қала ретінде қалыптасуы Орал губерниясы құрылған 1868 жылғы әкімшілік-аумақтық реформалардан басталады. Дәл осы уақытан бастап Орал қаласы Қазақстанның батыс өңіріндегі әкімшілік, экономикалық және мәдени орталыққа айналды. Ал Оралдың өзі тас төселген көшелері, әдемі кірпіш үйлері, мәдени, ағарту, медициналық мекемелері бар, сауда желісі дамыған, өнеркәсіптік-көліктік инфрақұрылымы жетілген қала боп

бой түзеді. Орыс-украин шаруаларының қоныс аударуы мен отырықшы қазақтардың көшіп келуі нәтижесінде Орал қаласында түрлі таптың, түрлі ұлттың өкілдері көбейді.

Қала өсуінің басты себебі экономикалық байланыстардың белсенді дамуы болды. Бір жағынан Орал шаhары жалпыресейлік нарыққа шықса, екінші жағынан мұнда дала мен қаланың қарым-қатынасының бірыңғай әлеуметтік-экономикалық жүйесі қалыптасты. Оралда мұндай жағдай алдымен Ақпан, ал кейін Қазан төңкерісі нәтижесінде Ресейде патша билігі тақтан түскен 1917 жылға дейін сақталды. Державалық биліктен кейін уақытша үкімет құлаған соң Кеңес билігінің орнығуымен Оралда жаңа кезең басталды. Азамат соғысының қасіреті, 1921-1922 жылдардағы аштық, 1930 жылдардағы ұжымдастыру орасан құрбандықтарға душар етті.

Өлкетанушылар мен тарихшылардың гуманитарлық зерттеулері әкімшілік нұсқаулар мен тыйымдармен шектелді, мұрағаттар мен кітапханаларда оқуға жабық қорлар құрылды. Өлкенің тарих ғылымы үшін қайғылы оқиға ғибадатханаларды жою және ғибадатханаларды қирату кезінде, кітапханаларды тазарту туралы директиваларды орындау кезінде көздердің жойылуы болды. Осы іс-шараларға қатысқан адамдар жойылған кітаптардың рухани және тарихи құндылығы туралы білмеді.

Батыс Қазақстан облысының әрбір тұрғыны өз өлкесінің тарихын жете білу керек деп ойлаймын. Орал қаласының дамуы, қалыптасуы жайында білуі шарт.

Сондықтан Орал қаласының XX ғасырдың 1897-1941 жылдарындағы саяси-экономикалық және әлеуметтік мәдени дамуының тарихына талдау, тарихи тәжірибеге негізделген салиқалы қорытындылары бүгінгі күні отандық тарихта,жаңаша зерделеу қажеттігін дәлелдей түседі.

XX ғасырдың басында зайырлы мектептер саны айтарлықтай өсті. Бұл жалпы білім беру аймағында енгізу міндетін қойған земстволардың жемісті қызметіне байланысты болды. Бұл мәселені 1895 жылы талқылай отырып, 1,5 мыңнан астам мектеп ашуды жоспарлады, бірақ соғыс пен революциялық оқиғалар, содан кейін земство мекемелерінің жойылуы бұл процесті тоқтатты. 1914 жылға қарай аймақта 2 141 бастауыш мектеп, 7 нақты мектеп, 9 гимназия, 30 қолөнер және ауылшаруашылық мектептері, 19 түрлі типтегі төменгі мектептер пайдаланды. 1907-1915 ж. Оралдағы бастауыш мектептер саны 74 %-ға өсті. Олардың саны бойынша 1914-1915 жж. Пермь провинциясы 1-ші, ал Вятка Ресейдің еуропалық бөлігінің 43 провинциясының арасында 2-ші орында болды. Оқушылар саны бойынша Пермь губерниясы 8-орынды, Вятка – 11-орынды, Уфа – 30-орынды, Орынбор – 39-орынды иеленді. 1914 жылы Оралдағы әртүрлі типтегі орта мектептердің жалпы саны 97-ге жетті, олардың ішінде 13 ерлер мен 33 әйелдер гимназиялары, 25 нақты мектептер болды. Халықтық білім беруде шіркеу мектептері маңызды рөл атқарды. Дүниежүзілік соғыс қарсаңында Екатеринбург, Орынбор, Пермь және Уфа епархияларында шіркеулерде 1 694 мектеп болды, онда 81 620 адам оқыды. Оралдың орыс емес тұрғындары арасында білімді таратуда орыс-шетелдік мектептер маңызды рөл

атқарды. 1915 жылға қарай Пермь губерниясында 185, Орынбор губерниясында – 88, Уфа губерниясында – 605 осындай мектеп болды. 1894 жылмен салыстырғанда мұсылман училищелері мен медреселерінің саны 1,7 есе өсті.

Мұғалімдерге деген қажеттілік жаңа Мұғалімдер семинарияларының ашылуына әкелді. 1915 жылдың басында Оралдың төрт провинциясында олар 12 болды. Пермь губерниясында Пермь, Ирбит және Шадринскіде мұғалімдер семинариялары болды. Сонымен қатар, Екатеринбург, Вятка, Уфа және Орынборда мұғалімдер институттары ашылды. Облыстың бірқатар қалаларында, соның ішінде Красноуфимск пен Шадринскіде мұғалімдер үнемі жұмыс істейтін педагогикалық курстарда дайындалды. Мұның бәрі мұғалімдердің дайындық деңгейінің айтарлықтай өсуіне және жалпы мектептегі білімнің тиімділігіне ықпал етті. Пермь губерниясы халқының сауаттылығы 1897 жылғы халық санағы бойынша 1/5-ке өсті. 1914 жылға қарай Оралда 16 орта арнаулы оқу орындары болды, олардың ішінде Орал тау-кен, Красноуфим өнеркәсіптік, Уфа жер өнеркәсібі, Вятка ауылшаруашылық. Төменгі арнайы және қолөнер оқу орындарының желісі дамыды – техникалық, ауылшаруашылық, сауда, фельдшерлік, бухгалтерлік және т.б. 1914 жылға қарай олардың саны 72 болды. Соғыс алдында аймақтағы мекемелердің көмегімен үш негізгі типтегі 708 кітапхана ашылды: мектеп жанындағы кітапханалар. аудандық және жылжымалы. 1917 жылы мұндай кітапханалар саны 1 687 болды. 1913 жылы төрт Орал епархиясының шіркеулерінде 1 603 кітапхана болды. Соғыс қарсаңында Пермь губерниясында білім берудің жаңа халық үйлері формасы дамыды. Олар мәдени деңгейдің көтерілуіне ықпал етіп, бос уақытты толық өткізуге мүмкіндік ашты, әр халық үйінде кітапхана, халық оқуларын, спектакльдерді, көрмелерді, түрлі курстарды, кооперативті жиналыстарды және т.б. өткізуге арналған зал болды. 1913-1914 жылдары губерниялық басқармаға түсті. 40-тан астам жол-халық үйлерін салуға жәрдемақы беру туралы, олармен бірге теміржол клубтары да ашылды. XX ғасырдың басында. мұражайлар саны өсті. Оралдағы сәтті дамыған өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының мүдделері аймақтың бай табиғи ресурстарын тиімді пайдалануды талап етті. Бұл аймақта ғылыми зерттеулердің дамуына ықпал етті. XX ғасырдың басында ғылыми-зерттеу мекемелері болған жоқ. Дәл осы кезеңде Оралдың табиғи байлығын, тарихы мен мәдениетін зерттеудің кешенді тәсілінің негіздері қаланды. Геологтар алдыңғы жылдардағыдай үлкен нәтижелерге қол жеткізді. Олардың қатарында еліміздің ғылым академиясының болашақ президенті Л.Я. Карпинский, академиктер В.И. Вернадский және Ф.Н.Чернышев, болашақ академиктер А.П. Заварницкий және А.Е. Ферсман, профессор И.П. Рязанцев. Олармен қатар өлкедегі пайдалы қазбаларды зерттеу және барлау геолог-практиктер А.Л. Замятин, Ф.И. Кондыкин, Н.П. Рязанцев және т.б. жүргізді. Оралды геологиялық зерттеудің нәтижелерін тау-кен инженері Е.Я. Барбот де Мария 1910 жылы Екатеринбургте жарияланған «Орал және оның байлығы» кітабында жариялады.

Мәдени өмірі. Көптеген оқырмандар әдебиетке қол жеткізді, өйткені жарияланған кітаптар мен газеттердің саны, қоғамдық кітапханалардың саны артты. Оралда демократиялық бағыттың жаңа жазушылары пайда болды: П.Инфантьев, А.Т. Туркин, А.С. Сигов, К.Д. Носилов, Н.А. Крашенинников және басқалар, ақын П.И. Заякин-Урал.

Мерзімді баспа дамыды. 1908-1909 жылдары Оралда 14 жаңа газет пен 17 журнал пайда болды. Заңды басылымдар негізінен кадеттік бағытқа ие болды. Қоғамдық жанданудың соғыс алдындағы жылдарында 87 басылым құрылды. Монархиялық және либералды баспасөзді нығайтумен қатар кәсіби және кооперативті органдар белсенді бола бастады. Оралдағы төңкерістер арасындағы кезеңде өнер тарихы мен театрлық мерзімді басылымдар алғаш рет пайда болды («Оралдың жарқырауы», «театр күні», «ақылға қонымды кино және көрнекі құралдар»). Соғыс жылдарында ақпараттық басылымдар басым 47 жаңа газет шығаруға рұқсат етілді.

Облыс тұрғындарының мәдени деңгейі мен әлеуметтік белсенділігінің артуы оралдықтардың көркем шығармашылығына оң әсер етті. Орал бейнелеу өнерінің дамуында 1902 жылы желтоқсанда Екатеринбургте М.Ф. Каменский, содан кейін В. Рупини басқарған көркем-өнеркәсіптік мектептің ашылуы маңызды рөл атқарды. Сол кездегі кескіндемедегі көрнекті тұлғалар А.Л.Парамонова, В.В. Коновалов болды, мүсінші И.Д. Шадрдың таланты қалыптаса бастады. 1902 және 1911 жылдары Санкт-Петербургте өткен көркем көрмелері кең резонанс тудырды.

Өнеркәсіптің дамуы. Орал қалаларының сәулеттік келбетіне айтарлықтай әсер етті. Мәдени-ағарту ғимараттарының, сауда, банк және қонақ үй нысандарының маңызы артты. Олардың көпшілігі қазіргі заманғы жеке сәндік элементтерді қолданатын эклектикалық ғимараттар болды. Бұл тіпті оралдардың ағаш сәулет өнеріне әсер етті.

1930 жылдары Орал ғылымының дамуы толығымен орталық билікке тәуелді болды. Жаңа ғылыми-зерттеу институттарын құру және олардың құзыреті Үкімет қаулыларымен анықталды. Оралдың ғылыми орталықтары (қара металдар, химия, қолданбалы минералогия, алтын және платина және т.б. ҒЗИ) технологияларды жетілдіру және жаңа кен орындарын іздестіру бойынша салалық ведомстволар мен өнеркәсіптік кәсіпорындардың тапсырыстарын орындады. Теориялық физика саласында қызықты зерттеулер Орал физика-техникалық институтында БК белгілі ғалымдарымен жүргізілді. 1932 жылы КСРО ҒА Орал филиалы (УКАИ) ашылды, оның ғалымдары Геология және минералогия, геофизика, металтану, электрохимия және минералды шикізат химиясы саласында зерттеулер жүргізе бастады.

1930 жылы Свердловскіде Машина жасау жобалау институты (Орал-гипромаш) құрылды. Сонымен қатар, Орал машина жасау саласына арналған өнімдердің барлық стандарттары Мәскеу мен Ленинградта әзірленіп, сыналды. 1934 жылы БКП(б) XII облыстық конференциясында талқылау нысанасы болған. Орал ғылымының дамуына және өңірлік зерттеу базасының құрылуына қаржылық қаражаттың жетіспеушілігі кедергі келтірді, 1938 жылы Оралдың 95

кәсіпорнының ғалымдары, инженерлері, техниктері зауыттардағы зерттеу зертханаларын жабдықтауға көмек сұрап, ауыр өнеркәсіптің наркомына жүгінді.

Орал ғалымдары халық арасында ғылыми білімді таратумен белсенді айналысты. 1935 жылы Свердловскіде техника үйі ашылды. А. Лазарев пен М. О. Клер XVII Халықаралық геологиялық конгреске 1937 жылы жұмыс істей бастаған геологиялық мұражайдың негізі болды. Ол бірқатар науқандарға өлкетанушылардың қатысуымен ауыстырылды: жаппай геологиялық науқанды ұйымдастыру (1931-1934 жж.), Алапаевскіде, Березникте, Челябинскіде жаңа кәсіпорындар салуға және Кама гидроорталық құрылысына көмек көрсету. И.Ф.Коновалов (Березники) ұйымдастырған экспедициялар барысында алебастр, мыс құмтас, әктас табылды. Орал өлкетанушылары Метеорология мен феноменологияны дамыту үшін көп жұмыс жасады. 1934 жылы В.А.Батманов Оралдың биоклиматтық картасын жасады – КСРО-дағы алғашқы фенологиялық карта. Орал фольклорына бай материалды 1930 жылдары өлкетанушы В.П. Бирюков жинады.

Өлкетанушылар мен тарихшылардың гуманитарлық зерттеулері әкімшілік нұсқаулар мен тыйымдармен шектелді, мұрағаттар мен кітапханаларда оқуға жабық қорлар құрылды. Өлкенің тарих ғылымы үшін қайғылы оқиға ғибадатханаларды жою және ғибадатханаларды қирату кезінде, кітапханаларды тазарту туралы директиваларды орындау кезінде көздердің жойылуы болды. Осы іс-шараларға қатысқан адамдар жойылған кітаптардың рухани және тарихи құндылығы туралы білмеді.

Облыстың әлеуметтік-экономикалық өмірінде болып жатқан күрделі процестерді түсіндіру үшін XX ғасырдың басында Орал өнеркәсібін зерттеу үлкен маңызға ие болды. Бұл зерттеулердің нәтижелері Санкт-Петербург пен Мәскеуде жарияланған кітаптарда көрініс тапты. Орал металлургиясын техникалық қайта жарақтандыруда В.Е. Грум-Гржимийло, П.А. Иванов, М.А.Павлов, П.О. Петров, И.А. Соколов және т.б. көрнекті рөл атқарды. 1904-1910 жылдары Солтүстік Оралды жаратылыстану-ғылыми зерттеу А.В.Журавский мен О.О. Ваклундтың басшылығымен географиялық экспедициялармен жүргізілді.

Өлкетануды дамыту үшін УОЛА әлі де көп жұмыс жасады. Оның президенттері А.Д. Миславский (1896-1908) және О.Е. Клер (1901-1920) болды. 1914 жылы УОЛҒА 540 мүше кірді. Қоғамның жазбалары шетелде және француз тілдерінде жарық көрді. 1904 жылы ол 144 орыс және 85 шетелдік ғылыми және оқу ұйымдарымен байланыс орнатты. Оның бастамасымен XX ғасырдың басында Орал тау-кен техниктер қоғамы, металлургия қоғамы және балық аулау комиссиясы құрылды. УОЛА-мен тығыз байланысты Екатеринбург магниттік және метеорологиялық обсерваториясы жұмыс істеді. 1905 жылы Екатеринбургте сейсмикалық станция ашылды. Орал медициналық қоғамының 119 мүшесі болды. Ол Ресейдегі балалар өліміне қарсы одақтың Орал бөлімшесімен жұмыс істеді. 1912 жылы Пермь губерниялық земство зертханасының негізінде Жайық пен Сібірдің қауіпті жұқпалы ауруларына

қарсы вакцинамен қамтамасыз ететін бактериологиялық институт ашылды. В.М. Здраво-Зумов (кейіннен Пермь университетінің профессоры болған) басқарған институттың қызметі 1918 жылы Дрездендегі гигиеналық көрмеде жоғары бағаланды.

ХХ ғасырдың басында Орал ірі сауда орталығына айналды. 1895 жылы 9 жасында татар әдебиетінің классигі Ғабдолла Тоқай Орал қаласына қоныс аударады. Ол мұнда өзінің бірінші өлеңдерін жазып, кейіннен өзінің аты берілген баспада жұмыс істейді. Орал қаласына әр жылдары орыс әдебиетінің ірі қайраткерлері В.А. Жуковский, А.С. Пушкин, В.И. Даль, Л.Н. Толстой және басқалары келіп кеткен. Қазақ аристократтары арасынан саяси аренаға либерал-демократтар Ә. Бөкейханұлы пен Б. Қаратаев шыққан. 1905 жылдың желтоқсанында олар ресей конституциялық-демократиялық партиясының филиалы ретінде өз партияларын құру ниетімен Батыс Қазақстан облысынан 5 делегат жинайды.

Қазақ интеллигенциясының рухани және саяси деңгейінің көтерілгенінің айқын айғағы – олардың ең жақсы өкілдерінің Мемлекеттік Думаға ұсынылуы болды. 1906 жылы Мемлекеттік Думаға сайланған төрт қазақтың бірі – Орынбор гимназиясын бітірген, Бөкей ордасында туып өскен, халыққа білім беру, жерге орналастыру және мал шаруашылығы мәселелерімен сауатты айналыса білетін біздің жерлесіміз 42 жастағы Алпысбай Қалменов болды. 1907 жылы екінші Мемлекеттік Думаға депутат болып қазақтың алғашқы кәсіби заңгерлерінің бірі қаратөбелік Б. Қаратаев сайланады.

Батыс Қазақстан облысы 1932 жылы 10 наурызда құрылған (1962 жылдан 1922 жылға дейін – Орал облысы). Ол Қазақстан Республикасының солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан, Орта Азия мемлекеттерімен республиканың орталық және оңтүстік облыстарының қақпасы болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Костомаров Н. И. Оның негізгі қайраткерлерінің өмірбаяндағы орыс тарихы. – М., 1993.

2 Платонов С. Ф. Орыс тарихы бойынша дәрістер курсы. – М., 1992.

3 Пушкарев С. Т. Орыс тарихына шолу. – М., 1991.

4 Отандық тарих: жоғары оқу орындарына арналған оқулық / Ш. М. Мунчаев, В. М. Устинов, Ю. П. Кожаев. – М., 1998.

5 Ключевский В. О. Орыс тарихының курсы. – М., 1989.

6 Скрынников Р. Г. Орыс Тарихы. – М., 1997.

7 Сдыков М. Н. История населения западного Казахстана. – Алматы, 2004. – 184 с.

8 Ұлы Дала тарихы: учебное пособие / Кан Г. В., Тугжанов Е. Л. – Астана: Zhasyl Orda, 2015. – 328 с.

9 Аяған Б. Ғ., Әбжанов Х. М., Махат Д. А. Қазіргі Қазақстан тарихы. – Алматы, 2010.

ҒТАМР 03.20

АЛАШ ЖОЛЫ – ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚ ҰЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ш.Ә. Айдарова
Т.ғ.к., Қазақ технология және бизнес университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Бұл мақалада Алаш зиялылары Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы және тағы басқа зиялылардың саяси-әлеуметтік қызметтері мен саяси көзқарастары қарастырылады. Олардың қызметі патшалық империяның отаршылдық саясатын әшкерелеуге бағытталған. Алаш азаматтарының азаттық, теңдік, тәуелсіздік, әділеттілікке жету жолындағы қайраткерлігі, зиялылығы мен ұстанған саяси бағыттары, көзқарастары талданады.

Түйін сөздер: Ә. Бөкейхан, Алаш зиялылары, патша империясы, басылым, ұлт идеясы.

Тарих бетіндегі үлкен зұлмат, қазақтың басынан кешірген қасіреті ұлт үшін күрескен ардақтылардың өмірі қолдан қиылып, өмірінің барлығы үрім бұтағымен саяси қуғын-сүргіннің құрбандарына айналуы. Қасіретке толған ХХ ғасырдың басындағы саяси шаруашылықтық науқандардың қазақ жерінде «бұйрықпен», «күштеумен» халықтың еріктілігін есепке алмау арқылы жүзеге асырылуы, бір халықтың сенделісін тудырған «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан» кейінгі үлкен зұлмат болды. Осындай халық басына туған мәселелерді шешуде, күн нұрындай өз ұлтын жан тәнімен қорғаған біртуар азаматтар тұрды. Ол Алаш жұртының ардақты, аяулы азаматтары болатын.

Алаш қозғалысының қызметін жалпыұлттық тарихи сананы қалыптастыруда, келешек ұрпақ бойына патриоттық сезімді тәрбиелеуде, алаш зиялыларының қазақ ұлты идеясын жүзеге асыруда, азаматтық қауымдастықты нығайтуда баға жетпейтін үлгі, мұра ретінде қастерлеп қана қоймай, оны жүзеге асыруда атсалысуға тиіспіз.

Адамзат тарихы әлденеше рет дәлелдегендей, ұлттың бірлігі, қоғамның күші, халық рухы сын сағаттарда сыналып, шыңдалады. Міне, осы кезде тарих сахнасына оның шын мәніндегі ел бастаған көсемдері мен біртуар перзенттерінің үркердей озық ойлы тобы шықты. Ұлттық өлшемнен адамзаттық өлшемге кеткен тірлігінде бағаланбаса да, халықтың бағасына ие болатын азаматтар, олар дүние қуған емес, үлкен адамдар. Сол биік тұлғалар халқы үшін, ұлттың болашағы үшін бар қызметін арнап, құрбан болған қайраткерлер. Ғалым Л.Н. Гумилев «қазақ қоғамында қазақ ұлттық интеллектуалдық күш қуаты пайда болып, олар жанартаудай жартасты жара атқылады» – деді. Қазақ

зиялыларының жүрегі қазақ елі деп соғып, бар арман тірегі қазақ жерінің сақталып, тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы еді. Адамзат баласының қолы жеткен әлемдік тарих және әлеуметтік саяси ой-тұжырымдардан жақсы хабардар, рухани қуат-қарымы мен өріс өрелері биік Алаш жетекшілерінің басты мақсаты мен түпкілікті мұраты ұлттық мүддені қорғайтын, қазақ елін Еуропаның өркениетті елдері қатарына алып шығатын «іргесі бөлек» тәуелсіз, «жұрт билейтін» демократиялық сипаттағы ұлттық мемлекет құру еді [1].

Олардың азаматтық топтасуы, үлкен қайнар күшке айналуы патша өкіметінің қазақ жерінің нормасына кіріскеннен басталды. Баршамызға мәлім, жер болмаса мемлекет қайда, оның ұлты қайда болмақ?

ХХ ғасырдың басында ұлттың өз жерінде мәңгілік орнығуын армандаған алаш қайраткерлерінің күресі басталып кетті. Алаш қозғалысының негізгі идеясы демократиялы қоғам қалыптастырып, сөзсіз еркіндік пен дамудың алғышарты ретінде қазақтың ұлттық мемлекетін құру болатын. Бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті – сол идеяның жемісі. Алаш идеясы әсірешіл ұраншыл қазақтың ойы емес, жалпыадамзаттық құндылық этикасын сақтай отырып, отарлық езгінің құрсауында тұншыққан жұртын азаттыққа шақыру болатын. Тарихшы Мәмбет Қойгелді «Тарих – күрес алаңы» кітабында Алаш идеясы жайында: «Қазақ ұлтшылдығының өзекті жібі, діңгекті ойы «менің ұлтым өзгеден ерекше, артық» сияқты мазмұндағы ұран болған жоқ. Ол елім деген қазақтың оқыған азаматының надандық пен отарлық езгінің құрсауында тұншыққан жұртын азаттыққа шығару, өзгемен тең ету жолындағы қызметке әзірлігін білдіретін шешімі және осы мақсат үшін күреске шақырған үндеуі болатын», «Әлихан Бөкейхан жай қатардағы ұлт азаттық қозғалысысының белсенді тұлғасы емес. Ол – жаңа мазмұн, сипаттағы қазақ азаттық қозғалысының негізін қалаушы көш бастаушысы, лидері. Оның азаттық қозғалысын жаңа интеллектуалдық деңгейге көтеру ісіндегі еңбегін кезінде бүкіл ел-жұрты, патшалық және советтік биліктер мойындаған» – деп жазды [2].

Қазақ қоғамының көзі ашық, көкірегі ояу таңдаулы, сұрыпталған зиялы тобы ұлт болашағы үшін, аянбай күреске шықты. Көш басында ұлт ісіндегі қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін, Әлихан Бөкейхан бастаған топ, ұлттық идеяларды іске асыруда өз білімдері мен саяси тәжірибелерін пайдалана отырып, қалың бұқараны соңына ерте білді. Ұлт зиялылары барынша саны аз қазақ халқының шығынын болдыртпай, үгіт-насихат жұмыстары арқылы, халық санасын оята отырып, алдына қойған мақсаттарды жүзеге асыруға кірісті.

ХХ ғасырдың басынан, Патша үкіметінің отарлау саясаты тұсында көзі ашық, көкірегі ояу қазақ интеллектуалдық тобының «ұлт» үшін күресі басталды. Ұлт зиялыларының басты мақсаты мен бағыты отаршылдық саясат тудырған басқа ұлттар мен халықтарға деген шовинистік көзқарас, теңдік, азаттық, бостандық қағидаларының қатаң бұзылуынан туған ұлттық саясат-еді. Ата бабасының көзінің қарашығындай сақтап күрескен жерін жат талан – таражға салуға кіріскенде, ұлтының жанашырлары бей-жай қарай алмады. ХХ ғасырдың басынан қоғамның саяси өміріндегі өзгерістерді жіті бақылап,

белсенді қызметтер атқарған алаштың арыстары ұлттық мүддені қорғауда бар күш жігерін, бүкіл ғұмырын арнағаны барша алаштың баласына ақиқат. Ұлтым деп ұлтының болашағын ойлаған қазақтың маңдайына жарқыраған күндей боп біткен арыстары пенделік бар қызықтан бас тартып, өз ұлтының бақыты үшін аянбай күресті. Қазақ ұлтының бостандықтары мен құқықтары аяқ асты етіліп жатқанда, қазақтың атамекенін өзге елдің бұғауына түсірмеуде алаш қозғалысын ұйымдастырды.

Ресейдің мемлекеттік думасында Ұлттық мүддені көздеген алаш қайраткерлерінің өткір ойлары мен ұрпақ бар жоғы 20 мен 50 жастың арасын құрады. Соған қарамастан ұлттың саяси санасын оятуда, тәуелсіздік үшін күресуде қаймықпады. Қаймықпас қайсар мінез алаштың туын көкке көтерген М. Дулатов «Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты, Өткізбей қараңғыда бекер жасты-деп халықты жігерлендіретін уытты өлеңдерін қалың бұқараға арнады. Тағы да ол «Ем таба алмай дертіңе мен ертеден, сол бір қайғың өзегімді өртеген. Тырп етпейсің бас көтеріп көрпеден, Еңсең неге түсті мұнша елім-ай» – деп еңсесі түскен елге рух беруден шаршамады. Ұлы пікірлері, сол тұстағы Сарыарқа, Қазақ, Айқап басылымдарына шығып, халықтың санасына Алаш идеясын насихаттап отырды. Ұлтым деп ұлы көшті бастаған. Алаш арыстарының аға ұрпақтарының ақыл кеңесімен ерте есейген зиялылардың ішкі жан дауысы қазақ жастарын селт еткізбей қойған жоқ, олардың ерте есеюіне елім дейтін ерлердің қалыптасуына ықпал еткен күш болды. Қоғамның жаңаша құрылу кезеңінде асау уақыттың жалынынан мықтап ұстай білген өршіл, отаншыл қазақ жастары қалыптасып келе жатты. Жастардың жанашыр жетекшісі ретінде Смағұл Сәдуақасов, Алаш идеясын жастарға түсіндіруден бір жалықпады. Жастарды алаш зиялыларының саяси істерімен таныстыра отырып, еркін де, тәуелсіз елдің іргесін қалауды мақсат етті. Ұлы қазан төңкерісінен кейін қазақ жастарының «Жас азамат», «Бірлік» « Жас Қазақ» ұйымдары пайда болды. Ақын Мағжан Жұмабаев – «Сөздерінде жалын бар, Жаннан қымбат оларға ар, Мен жастарға сенемін» – деп бекер айтпаса керек, ол сенімі мен үміті бүгінгі таңда ақталды. Алаш идеясы мәңгілік екенін, тамыры тереңге кеткен діңгегі мықты бәйтерек екенін әлемге паш етті. Өйткені жеке бастың қамы үшін емес, ұлттың болашағын, өскелең ұрпақтың өз жерінің, топырағының иесі ретінде қамсыз өмір сүруі үшін күресте, жазықсыз атылған ұлттың асылдарының рухы жағылған қара күйенің күндердің күнінде ағаратынына толық сенімді еді. Алаш ардақтылары өз бағдарламаларын жүзеге асыруда, Қазақ-қырғыз автономиясын құруда да өз талаптарын батыл қоя білді. Ол талаптар Алаш автономиясын құрудағы, яғни автономия шептерінде Қазақстанның аумақтық тұтастығын қамтамасыз ету, билік тетіктерін Алашорда қолына топтастыру, халық милициясын, қарулы күшін құру және қазақ зиялыларының, мемлекеттік қайраткерлерінің саяси қудалануына тыйым салу.

Алаш зиялыларының ұлт үшін алған бағыты Бірінші орыс революциясы жылдарында басталып, патша монархиялық билігі құлатылғанға дейінгі аралықта болды. Бұл күрестер Ресейдегі саяси ахуалмен, отаршыл аппараттың

қазақ халқын күшейте түскен жаңа құжаттың қабылдауынан басталды. Қазақстандағы саяси күрес 1905-1906, 1912-1914, 1916 жылдары өзінің шырқау шегіне жетіп отырды. Бұл күресте қазақ зиялыларының ұйымдастыру шаралары (Қарқаралы петициясы), құқықтық сауат ашу істері, (Жәбірленуші атынан түрлі арыз шағымдар жазу), баспасөздегі үгіт-насихат жұмысы, («Айқап», «Абай» журналдары, «Қазақ», «Алаш», «Сарыарқа» газеттерінің шығуы, мемлекеттің заң шығару ісі, яғни (Мемлекеттік думаға депутат сайлау), ең жоғары басқосулар өткізу, (Алаштың облыстық, бүкілқазақтық сьездері), конституциялық сипаттағы құжаттар жасау, (Алаш бағдарламасы жобасының жасалуы), мемлекеттік тәуелсіздік идеяларын жариялау, (Алаш автономиясын құру) сияқты саяси күрестің қиын да күрделі сатыларынан өтті. Қарқаралы петициясының бірінші мәселесі жер мәселесі, екінші қазақтарға земство беру мәселесі, үшінші отаршылдардың орыстандыру саясатынан құтылу үшін, қазақ жұртын муфтиге қаратуды талап ету. Сол тұста, халықтың сана сезімін оятуда, алаш қайраткерлері М. Тынышбаев, Р. Мәрсеков, М. Шоқаев, М. Дулатов, Ш.Құдайбердиев, А. Байтұрсынұлы тағы басқаларының мақалалары жоғарыда аталған басылымдарда жарияланып, халықтың сүйіп оқитын газеттеріне айналды. Ресей Мемлекеттік Думасына депутат сайлау ісі де, қазақ даласындағы саяси күресті ширатып, ширықтыра түсті. Патша өкіметінің отаршылдық саясатын өткір тілмен сынауда алаш азаматтары Ә. Бөкейхан мен М. Тынышпаев ешқандай бұлтарған жоқ. Патшаның шексіз билігі мен бұратана халықтарды қанаудағы озбырлықтарын айтып, ұлттық мүддені қорғауда дума мінбесін ұтымды пайдаланды.

Ақпан төңкерісінен кейін, монархияның құлауын пайдаланған алаш қайраткерлері Жалпы қазақтың бірінші сьезінде А. Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлы «Автономиялы тәуелсіз қазақ мемлекетін құру» идеясын, ал Ә.Бөкейхан пен Ж. Ақбаев «Аумақтық ұлттық автономия құруды» ұсынды. Әрине, олар қазақ елі толық тәуелсіз болмайтынын түсінді, алайда мемлекеттік билік пен басқарудың белгілі бір механизмдері болатынын білді. Осылайша, өз жоспарларын жүзеге асыру үшін, 1917 жылы шілдеде Орынборда өткен бірінші жалпы қазақ сьезінде «Алаш» партиясын құрып, он пунктттен тұратын бағдарламаны бекітті. Онда мемлекетке тән бүкіл белгілер қамтылды. Алаш партиясының мүшелігіне өтуде мынадай шарттар қойылды:бағдарламаны қолдайтын, өтірік айтпайтын, шыңнан қайтпайтын, жақындық туысқандыққа бүйрегі бұрмайтын, дүниелікке қызығып сатылмайтын, шыншыл, адал, тура кісілер ғана кіре алады [3]. Алашордашылар идеологиясы жалпыдемократиялық, ізгілікті, либералдық қағидаларға негізделді. Алаш азаматтарының позициясы жалпы қазақ халқын құлдықтан құтқару, отаршылдық езгіні жою, оның қатерлі зардаптарын жою үшін күресті. Өз ұлтының өз жерінде тәуелсіз өмір сүруін арман етті. Кеңес өкіметі орнауымен қазақ елі тәуелсіз болмағанмен, Кеңестік автономиялы мемлекеттің құрылуы мен аумақтық бөлінуінде мұрындық болған А. Байтұрсынұлы, Х.Досмухамедов еді. Әрине бұл талаптар сол тұстағы Ұлт істері жөніндегі халық комиссариаты И.В. Сталинге ұнай қойған жоқ. Кеңес билігінің орнығуы алдында

алашордашылардың ізіне түсу басталды. Мына дерек Алаш қайраткерлерінің тұтқынға алына басталғанын көрсетеді. Алашорданың Батыс бөлімшесінің бірқатар жауапты қызметкерлері Орал облысында Орал казактарымен және басқа да буржуазиялық қоғамды жақтаушылармен бірлесе әрекет етіп отырғандығын ескеріп, рақымшылық жасалғанына қарамастан, бұдан былай олардың қырғыз(қазақ) аумағында қалуы жергілікті жерлерде қазақтарды кеңес құрылысына тарту ісіне зиянын тигізері анық;екінші жағынан, олардың кейбіреуі қылмыскер болуы да мүмкін, ондай жағдайда олардың қылмысты іс-әрекеттерінен зардап шеккен халықтың Кеңестік сотқа жүгінетінін ескеріп, Ревком қаулы етті:

1. Қырғыз (қазақ) өлкесінде Кеңес өкіметі мықтап орнығып алғанынша, Алашорда ұлттық үкіметі Батыс бөлімшесінің жауапты басшылары қазақтың еңбекші бұқарасынан аластатылсын. 1) Жанша Досмұхамедов, 2) Халел Досмұхамедов, 3) Иса Көшкінбаев, 4) Кәрім Жәлелов, 5) Берікқали Атшыбаев Мәкеуге немесе басқа орталық губернияларға жіберілсін.

2. Алашордалықтардың барлық дүние-мүліктері, қазыналық немесе жеке меншік болсын, қай жерде екеніне қарамастан, бұдан былай ревкомның ерекше нұсқауы шыққанша тіркеуге алынсын, ревком мүлікке жауап беретін бірден бір құзырлы орган болып табылады деп, қазақ зиялыларына тұзақ құру ісі басталып кеткен болатын. Қараңғы қазақ көгіне күн болып шыққан, қазақ қоғамының сүт бетіндегі қаймақтары тоталитарлық тәртіптің мықты құрсауына ұшырады. 1920 жылы Қырғыз (Қазақ) АКСР-і құрылған кезде, қазақтардың өз территориясындағы құрамы 65 пайыз болса, 1962 жылға дейін 29 пайызға әзер жетті. Бұл Сталиннің қолтаңбасы десек қате айтпаған болармыз. Өз жеріміз бен мемлекетіміздің қалыптасуына мұрындық болған Алаштың ардақтысы Ә.Бөкейхан пен алаштың арыстары шектен шыққан қызыл саясаттың құрбандарына айналды. Қазақтың зиялы тобының соңына шам алып, жоспарлы түрде кірісуі, жаңа құрылған өкіметке деген қазақ зиялыларының сенімін сейілте бастады. Осылайша, тоталитарлық жүйенің жендеттік жазалауға сүйенген қатыгез тәртібі орнады. Ұлтым – дегендер ұлы қылмыскерлерге айналды, халқым дегендер «халық жауы» атанды. 1920 жылдардан басталған Сталиндік террор, Голощекиндік геноцидке ұласып қазақтың демографиялық дағдарысы басталды. Патша заманынан келе жатқан сенімді тәсіл, тұтас бір халықтың бетке ұстар маңдай алды жақсыларын тұншықтыру, құрту. Ел сеніміне кірген дараларының көзін жою арқылы ұлттық сананы жою тәсілі, Кеңестік қызыл саясатпен ұштастырылды. Ә. Бөкейхан «Алашорда» үкіметі Ресейден дербес мемлекет болғысы келетінін мәлімдегенде, патша адмиралы Колчак, олардан айрылмаудың жолын былайша көрсетер едім деді: «Маған салса қазақтарды бағындыру қиынға соқпас еді, ол үшін халыққа сөзі өтетін, халық сенетін бес жүз интеллегиенттің көзін жойса жетіп жатыр-қазақтарың тағзым етті деп есепте» [4]. Осы әккі тәсіл іске асырылды. Кеңес үкіметінің әкімшіл-әміршіл басқаруында да, халықтың қамын ойлаған зиялылар халық арасында өте беделді еді. Сондықтан Кеңес өкіметі олардан сескеніп, жаңа өкіметтің ұлтшыл зиянкестері деп, ОГПУ арқылы қудалауға кірісті. Жаппай

қазақ зиялыларына террор басталды. 1928-1930 жылдары Қазақстанда ПП ОГПУ-дің (Біріккен Мемлекеттік Саяси Басқарманың өкілетті өкілдігінің) Үштігімен қазақтың алғашқы интеллегенттерінің қырықтан астамы тұтқындалды. Темір торға тоғыту арқылы, «ұлтшыл-буржуазия» өкілдері деген қылмысты іс ашып, қазақ азаматтарын торықтырам, қамықтырам деді. Жоқ, қазақ қайраткерлері ештеңеден тайсалмады. Тағдыры тәлкекке түсіп, бастары өлімге тігілсе де «малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы»-деп, ақиқатын айтып, халқым деп қамқорсып, адам құқықтары мен бостандықтарын аяққа таптаған кеңестік қызыл саясатқа қасқия тұрды. Оған дәлел А.Байтұрсынұлытың мына сөзі: «Қазақтың қалам ұстаған отаншыл қайраткерлері, әрі интернационалист болып, өз Отанына қарсы шығушылар қатарында қала алмайды. Олар сырттай өзгеруі мүмкін, бірақ ішкі жан дүниесі өзгермейді. Олар қазақ халқын құрбандыққа апаратын, отаншыл рухтағы емес, өкіметпен бірге бола алмайды». Баршамызға мәлім, қазақ зиялылары Т.Рысқұлов, С.Қожанов, С.Сәдуақасов, С.Меңдешев тағы басқалары қазақ халқын жоспарлы отырықшыландыруға ауыздары көпіргенше қарсылық білдіргені. Патша дәуірінен басталған жазалау, казармалық басқару шовинистік көзқарастағы «шолақ белсенділердің» құралына айналды. Тек «Ұлт» дегендерді, халықтың қамы үшін айтысқандарды темір тордың аржағына апарып тастай берді. Голощекиндік саясаттың неге соқтырғаны бүкіл әлем тарихының өзекті мәселесіне айналды. Қазақтардың, яғни 3, 5 миллион қазақ халқы аштыққа ұрынып, 4, 5 миллион бас мал қырылды. О. Исаев Қазақстан Өлкелік Комитетінің VI пленумында 1929 жылы 40 миллион бас мал болса, ал 1933 жылы 4 миллион ғана малдың қалғанын мойындауға мәжбүр болады. Ал бұл қасіреттің алдын алу үшін күрескен қоғам қайраткерлерінің, сорақы түрі қолдан өмірлері қиылып отырғандығын, әлі күнге дейін сақталған «Алжир», «Карлаг», «Степлаг» жазалау лагерлері айғақтайды. Айта берсең, қазақ зиялыларының трагедиясы, таусылмайтын дастан. Бұл әлі де терең зерттеуді қажет ететін, тарих бетінен түспейтін өзекті мәселе. Мына факт:1937-1938 жылдары қазақтың зиялы өкілдерінен 66 мың адам жапа шеккен. 300 мың адам жазаға тартылып, 25 мың адам ату жазасына кесілді [5]. Бұл шығын алдыңғы шығыннан аз болғанмен, халықтың интеллектуалдық әлеуетін әлсіретіп, санасын жасытуда, аштық трагедиясынан ешбір кем болған жоқ. Әкімшіл-әміршіл мемлекеттің басында тұрған И.Сталин басқарған тұстағы қазақ зиялыларын саяси қудалау ХХ ғасырдың 20-жылдарынан басталып 55-жылдарға дейін ұласты. Әрбір азаматтың бостандығы мен өмірі қатаң бақылауға алынған тоталитарлық жүйеде қазақ зиялылары қуғын сүргіннің құрбанына айналды. Сондықтан, алаш зиялыларының тәуелсіздік үшін күресін өскелең ұрпаққа ұғындыруда, Мәңгілік ел патриоттық идеясы насихатталып, жастар бойына ұлтжандылық қасиетті қалыптастыру міндеті тұр. Алаш зиялыларының асқақ армандары бүгінгі таңда орындалып, тәуелсіз мемлекетімізде тұрып жатқан әрбір азаматтың еркін өмір сүру еркіндігі қамтамасыз етілді. Бізге, кейінгі ұрпаққа алаш қайраткерлерінің жер, ұлт, ұлт мүддесі үшін жасаған қызметтері, басынан кешкен азапты күндері үлкен сабақ

болуы тиіс. Қазақ елінің мәңгілігін ойлаған алашордашылар қозғалысын, қазақтың дара тұлғасы Ә. Бөкейхансыз елестету мүмкін емес. Ұлт тарихын зерделей отырып, «Алаш» қозғалысы зиялылары Қазақ тарихын терең білген, оған байланысты өз пікірі, бағасы болған Ә. Бөкейхан ұлттық мешеуліктің түп тамырын халықты билеушілердің надандығы мен ел бірлігінің жоқтығынан көріп: «Пәлен хан-ай! Пәлен би-ай!» деп отырып өкінесіңдер. Бұрынғы хандарың да, бұрынғы билерің де осы күні атқа міндім деп жүрген өздеріндей еді. Қазақтың бұрынғы басшыларында, әділдік береке болса, қазақ мұндай болмас еді деп, басылым беттеріне өзінің бірнеше мақаларын жариялады. 1907 жылы «Қазақ өлкесінің тарихи тағдыры және мәдени өркені», 1908 жылы «Дала өлкесінің түкпіріндегі орыс қоныстары», 1910 жылы «Қазақтар» атты еңбектерінде қазақтың мың жылдық тарихы барын айтты [6]. Байлықты өнермен, шаруамен, қызметпен іздемей, жұртты тонап, момынды жылатып іздеген мырзалар, қысты күні үңгірде жатып өз аяғын сорған аю мысалында ғой, қанша қомағайланса сорғаны өз аяғы деп түйіндеді [7]. Надандық турасында «Земства» қолға алып істейтін істің бір жолы елдің өркендеуін қамтамасыз етеміз деген мақсаттары болыпты. Қазақ баласын оқыту. Земства мектеп, школ салады деп қазақтың сауатын ашу арқылы, жемқорлар мен тоғышарлардан тазалаймыз деген тілектері, бүгін жүзеге асуда.

Қазақтың шаңырағын ұстап қалуда өз істерін халқына арнаған бар жоғы жиырма мен елу жасты құраған қазақ марқасқалары мәңгілік жүрегімізден орын алады. Сөзімнің соңын, Бұқар жыраудың мына сөзімен:

Жар басына қонбаңыз
Дауыл соқса үй кетер,
Жатқа тізгін бермеңіз
Жаламенен бас кетер.

– деп түйіндей келе, Алаштың тәуелсіз ұлт идеясын асқақтатын, тәуелсіздік тұғырын мықты, керегесін кең, шаңырағын биік ұстайтын азаматтарды тәрбиелеу – заман талабы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 4-том. – Алматы, 2010. 126-130 б.

2 https://e-history.kz/kz/news/show/3485.

3 Алаш-Орда. Сборник документов. – Алматы, 1992. – 142 с.

4 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, 1995. – 150 б.

5 Нәубет. Публицистикалық ой-толғаулар. – Алматы, 1990. – 133 б.

6 Бөкейхан Ә. Шығармалар. – Алматы, 1994. – 115 б.

ГРНТИ 03.20

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ ТОРГОВЛИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

А.К. Тисбаева
Магистр, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Автор, опираясь на архивные материалы, охарактеризовала основные тенденции в развитии торговли и торговых отношений в Северо-Восточном Казахстане. В статье изучен период второй половины XIX в. Особо внимание уделено развитию внутренней торговли и изменениям, последовавшим после принятия закона о промысловом налоге, внешней торговле с соседними государствами, а также появление новой формы торговли – ярмарочной.

Ключевые слова: торговля, торговые отношения, скот, предприятия, ярмарочная торговля.

Становление и развитие независимого государства Казахстан предопределило разработку актуальных проблем отечественной истории, к числу которых относятся и вопросы экономического развития Казахстана во второй половине XIX в. в том числе и торговля. В этот период в Казахстан начинают проникать и развиваться элементы рыночных отношений, формируется национальный капитал, ярмарочная система, оказавшие существенное влияние на развитие торговли и торговых отношений в Северо-Восточном регионе.

В начале XIX в. основным центром торговли между Россией и Казахстаном, выгодным в экономическом отношении, становится Семипалатинская крепость, расположенная вдоль иртышской линии и Томской губернии между среднеазиатскими владениями и Восточным Туркестаном. Это способствовало тому, что Семипалатинская крепость стала играть значительную роль в развитии русско-казахских торговых связей.

С проведением административных реформ 60-х гг. XIX в. активизацией правительственной политики, расширения хозяйственного освоения богатого природными ресурсами Казахстана возникают новые центры оживления экономической жизни, в частности Павлодар, Каркаралинск, Баянаул.

Внутренняя торговля осуществлялась в двух формах: меновой и денежной. Денежная торговля производилась преимущественно русско-украинским крестьянским населением и казачьими станицами. Меновая, же

торговля производилась преимущественно между кочевниками. При этом обменная торговля осуществлялась не в самом городе, а на значительном от него расстоянии.

Основным объектом торговли по-прежнему оставался скот. В больших размерах вывозился хлеб. Так, в 80-х гг. XIX в. только в Семипалатинске скапливалось до 380 тыс. пуд пшеницы и до 500 тыс. пуд пшеничной муки, в Павлодаре до 200 тыс. пуд зерна. Местные капиталисты вкладывали свои средства в мукомольную промышленность, из-за прибыльности продажи и вывоза хлеба в смежные районы. От избытка урожая казахи снабжали русских хлебом за деньги о в обмен на вещи.

В 70-е гг. XIX в. были приняты официальным законодательством ряд поощрительных мер к развитию торговли в Казахстане. В 1873 г. Рассматривался вопрос относительно беспошлинной торговли семипалатинских купцов в Зайсанском посту, в 1876 г. вышел закон о торговых правах купцов Семипалатинска, Павлодара, Усть-Каменогорска. Названные положения способствовали росту численности предпринимателей.

Развитие капиталистических отношений привело к скоплению значительных капиталов у отдельных лиц, торговля приобретает профессиональный характер, становится обособленной частью хозяйственной деятельности.

Закон о промысловом налоге распределил все торговые предприятия по пяти разрядам. В *первый разряд* входили: оптовая торговля; крупные скупочные канторы; кредитные установления с основным капиталом свыше 200 тысяч рублей; банкирские дома; страховые предприятия; комиссионерские, экспедиторские, транспортные дома; обменные элеваторы; заведение трактирного промысла, если плата за их помещения превышает 5 тыс. рублей в год; оптовые склады для торговли листовым табаком; подряды и поставки.

К предприятиям *второго разряда* относились: розничная торговля; скупка на сумму до 300 тысяч рублей в год; кредитные установления с основным капиталом до 200 тысяч рублей; ссудные кассы и заведения для заклада движимого имущества и конторы для размена денег; страховые предприятия; отделения посредническо-комиссионерских, транспортных домов; элеваторы для хранения не более 500 тысяч пудов зерна и склады; заведения трактирного промысла при наемной плате за помещение до 5 тысячи рублей в год; меблированные комнаты; оптовые склады вина и спирта, ренсковые погреба; оптовые склады для торговли исключительно туземным листовым табаком и махоркой, табачные лавки для розничной продажи. Большое распространение в изучаемом регионе имели предприятия второго разряда, но не получили развития складские помещения.

К предприятиям *третьего разряда* относились: мелочная торговля; скупка в виде промысла для внутренней перепродажи, а для пограничных жителей разрешалось и за границу на сумму до 50 тысяч рублей в год; кредитные установления; страховые предприятия; конторы для найма служащих и прислуги; заведения трактирного промысла; буфеты на

железнодорожных станциях; бильярдные заведения; чайные, кофейные и молочные комнаты; табачные лавки для розничной продажи табака; заведения для раздробительной продажи крепких напитков, оптовые склады пива, меда и русского виноградного вина; аптеки 3,4 классов в местностях. Самым популярным были документы на право торговли третьего разряда, больше в семь раз от числа свидетельств 1 разряда и два раза 2 разряда.

В *четвертый разряд* вошли: мелочная продажа товаров из постоянных небольших помещений; скупка в виде промысла на сумму не выше 10 тысяч рублей в год; кредитные установления; столы для размена денег; постоялые и заезжие дворы вне городских поселений без продажи подакцизных товаров; чайные, кофейные и молочные лавки; заведения для продажи прохладительных напитков; бани с отдельными номерами 4 класса; подряды и поставки. Из года в год шло постепенное уменьшение числа представителей 4 разряда, что связано с ростом стационарной торговли, монополизацией частными лицами рынков, экономическим положением населения.

В *пятый разряд* входили разносная и развозная торговли, которая постепенно уходила на второй план [1, с. 141-148].

Выделялись и были распространены на Северо-Востоке Казахстана следующие виды торговли: торговля пищевыми продуктами; торговля питейная; заведения трактирного типа; торговля предметами одежды и моды; строительными материалами; торговля предметами домашнего обихода; торговля металлом и изделиями из них; торговля химическими, аптекарскими и москательными товарами: аптеки; операции по скупке; комиссионный промысел; смешанная торговля товарами разных групп; разные торговые предприятия.

Кроме вышеназванного, существовали вспомогательные торговые промыслы, предназначенные для облегчения торговых операций путем посредничества. Личные промысловые занятия состояли из 7 разрядов: в *первый разряд* входили лица, состоящие в правлении, советах, учетных и наблюдательных комитетах, ревизионных и оценочных комиссий; во *второй разряд* – экспедиторы на таможнях; в *третьем разряде* – состояли биржевые маклеры и биржевые нотариусы; *четвертый* – инспекторы и агенты страховых обществ, транспортных предприятий, кредитных учреждений, а так же торговые посредники; *пятый* состоял из приказчиков 1-го класса, которые могли работать в первых трех разрядах торговых предприятий: кассиры, бухгалтеры, секретари, делопроизводители, управляющие поверенные при оптовой торговле и на таможнях; в *шестой* вошли коммивояжеры, производящие закупки товаров или принимающие заказы и торгующие по образцам за счет своих доверителей; *седьмой* был представлен приказчиками 2-го класса, которые не имели права самостоятельно заведовать предприятием, и являлись помощниками хозяев в торговых предприятиях 1-го т 2-го разряда. Распространение в регионе получили первые три разряда, а также деятельность приказчиков, особую популярность имели свидетельства приказчиков второго класса. Так, в 1898 г. в Павлодаре купцов 1-ой гильдии насчитывалось 1

человек, 2-ой гильдии – 63 человека; в Усть-Каменогорске 1-ой гильдии – 1, 2-ой гильдии – 35; в Семипалатинске 1 гильдии – 4, 2 гильдии – 92; в Каркаралах вообще купцов – 21; в Зайсане – 32 [2, с. 66].

Несмотря на значительные масштабы внутренней торговли, плохие дороги заставляли торговцев перевозить клади двумя традиционными способами: арабовым (тележным) и вьючным.

Территориальная близость Казахстана с Монголией, Китаем открывала возможности для расширения внешней торговли с зарубежными странами.

В 1860 г. в Урге (Улан-Батор) была учреждена первая русская коммерческая фирма, с которой вскоре установили контакты купцы Усть-Каменогорска через селения Ульбинское, Алтайское, Бухтарминское. В Монголию пролегал Бухтарминский тракт, через который и доставлялись товары. А уже в 70-х гг. XIX в. Основной объем русско-монгольской торговли стал провозиться через Зайсан, Семипалатинск, Усть-Каменогорск. Товары из России в Монголию доставлялись по четырем маршрутам, и только один из маршрутов пролегал через Семипалатинскую область (через Усть-Каменогорск и Семипалатинск на Кобдо), что стимулировало как российских купцов, так и казахских торговцев. Относительно, товаров ввозимых и вывозимых в результате взаимодействия России и Монголии, то из Усть-Каменогорска русские купцы везли в Кобдо белые мерлушки, которые обменивали на чай. Чай привозили на кочевья, где обменивали на кожи, шерсть, козий пух и другие товары.

Интенсивно шли торговые отношения между Казахстаном и Китаем. В торговле с Китаем основными центрами в Семипалатинской области оставались по-прежнему Зайсан и Семипалатинск. В 50-60-х гг. XIX в. от южных границ Западной Сибири в города Западного Китая через среднеазиатские владения пролегало в основном три караванных маршрута:

– из Семипалатинска в Чугучак через Аягуз и Кокпекты;

– из Семипалатинска через Аягуз и Капал в Кашгарию и Кульджу;

– из Семипалатинска в Коканд через Аягуз, Каркаралы по р. Чу.

Вдоль караванных путей были построены караван-сараи и постоялые дворы. Русские и азиатские торговцы следовали разными маршрутами: русские придерживались казачьей пикетной дороги, а азиатские ездили через казахскую степь.

Торговое значение Зайсана, Усть-Каменогорска, Семипалатинска и других городов заметно повысилось после заключения между Россией и Китаем Петербургского договора 1881 г. Только в течении первой половины 1882 г. в Семипалатинске было выдано 335 билетов, тогда как за весь 1881 г. – 32, для вывоза в Китай товаров на сумму 305 460 р. 36 коп. (в 1881 г. – 255 198 руб.) [3, с. 62].

Заметно увеличилось и число российских купцов в городах Синьцзяна. Российские купцы (русские, казахи, татары) вывозили из Цинского Китая кожу, шерсть, серебро в слитках и чай. При этом чай был главным вывозимым товаром.

Несмотря на соперничество англичан, торговые связи России с Китаем через Семипалатинскую область продолжали развиваться, в этой торговле не малую роль сыграли казахи. В конце XIX в. (1 января по 1 мая 1891 г.) в китайские пределы было отправлено 29 караванов, из которых несколько принадлежало казахским купцам.

На границе с Синьцзяном от 14 июня 1890 г. был учрежден Семипалатинский таможенный округ, что меняло систему пограничной таможенной службы начала 90-х гг. XIX в. Это способствовало не только укреплению правопорядка на границе, но и расширению взаимных контактов между жителями пограничных селений Семипалатинской области и жителями городов Синьцзяна (Чугучак, Урумчи, Шихо, Кульджа и др.).

В 70-80-х гг. XIX в. появляется новая форма торговли – ярмарочная, которая осуществляла посреднические функции между кочевым и сельским населением.

Крупные ярмарки притягивали к себе торговцев из России. Ярмарки были центрами, где обычно располагались лавки, магазины, занимавшиеся реализацией товаров фабрично-заводского производства. Торговля все больше приобретала ростовщические черты.

Предметы ярмарочной торговли делились на 5 категорий: скот; животноводческое сырье; «жизненные припасы и крестьянские изделия» (кожи, овчины, шерсть, войлок, волос); азиатские товары (халаты, ковры, шелковые и бумажные материи, седельные наборы, сушеные плоды); европейские товары (халаты, деревянная посуда, мука, чай, сахар, свечи, мыло, фарфоровые и железные изделия). Причем первые две категории в 90-е гг. XIX составляли 70 % продаж, пятая категория 20 % [1, с. 147].

В 1891 г. в Семипалатинской области функционировало 14 ярмарок, общая выручка которых достигла 17 368 000 руб. Крупными ярмарками притягивавших к себе купцов из России, среднеазиатских владений, Сибири, Алтая, Южного Урала, а также Цинской империи, Монголии и разных регионов Казахстана в Семипалатинской области были: Куяндинская (Ботовская) (Каркаралинский уезд), Чарская (Семипалатинский уезд). По количеству ярмарок Семипалатинская область к концу 90-х гг. XIX в. занимала второе место по Казахстану.

Самая крупная ярмарка Куяндинская (Ботовская) (по имени ее основателя), работала ежегодно с 15 мая по 15 июня – была учреждена в 1848 г., размещалась в 52 верстах от Каркаралинска и занимала площадь до 2-х верст. На ярмарке функционировали отделение Государственного банка, почта, телеграф. С развитием капиталистических отношений увеличивался объем мануфактурных бакалейных товаров, а также изделий российской промышленности, которые преимущественно поступали из Пермской, Тобольской губерний. Только за 1891 г. таких товаров было привезено на 322 300 руб. Скот на Куяндинскую ярмарку пригоняли из Каркаралинского, Павлодарского уездов, но главным образом из Капальского, Верненского, Сергиопольского уездов Семиреченской области. Так, только за 1891 г. из этих

уездов пригнали верблюдов – 1000, лошадей – 8000, крупного рогатого скота – 10 000, баранов – 150 000 голов, всего на 431 440 руб. Купленный скот направлялся в Петропавловск, Ташкент, Омск, где производилась его забойка. Средние цены на скот на Куяндино-Ботовской ярмарке были: верблюд – 20 руб., лошадь – 18 руб., крупный рогатый скот – 10 руб., семиреченский баран – 2 руб. 20 коп., местный баран – 2 руб. [3, с. 42].

Известные скотопромышленники Ботов, Колосов, Жиряков и Скажутин покупавшие скот по 50 000 голов каждый, в конце 80-х – начале 90-х гг. Ботов 13 700 голов, Колосов – 6 603 барана и 606 голов крупного рогатого скота, что связано с колебанием цен на скот, а также с запрещением прогона купленного скота через Томскую губернию, примыкавшую непосредственно к Семипалатинской области. Таким образом, в начале 90-х гг. продажа скота падает.

Торговля же животноводческим сырьем на Куяндинской ярмарке велась превосходно. О чем говорит таблица 1.

Таблица 1. Продажа животного сырья на Куяндинской (Ботовской) ярмарке в период с 1886-1891 гг.

Года	**Продажа сырья в рублях**
1886	90 550
1887	72 320
1888	94 130
1889	103 620
1890	91 700
1891	189 627

Расположение Куяндинской ярмарки вблизи Каркаралинска поднимает его хозяйственную роль и его значение в качестве главного узла торговли Казахстана с соседними странами.

Значительными по масштабу были и другие ярмарки: Чарская (Семипалатинский уезд), Екатерининская в станице Семиярской Семипалатинского уезда, Сергиопольская (Семипалатинский уезд), Нарымско-Сергиопольская (Семипалатинский уезд), Урлютюкско-Сергиевския Павлодарского уезда, Покровская в станице Баянаульской Павлодасркого уезда, Козьмо-Демьяновская в станице Железинской Павлодарского уезда [4].

Ярмарки, как правило, действовали в течении определенного времени, а не круглый год. Так, например, Нарымско-Сергиопольская ярмарка, находившаяся в 8 верстах от станицы Сергиопольской – с 1 мая по 15 июня, Урлютюкско-Сергиевская – с 25 сентября по 2 октября, Покровская – с 1 по 7 октября ежегодно.

Распределение ярмарок происходило в контексте производственной проблемы взаимодействия «город – аул», «деревня – аул», на отдаленных малонаселенных территориях численность и густота ярмарок была меньше, и зависела от экономических потребностей населения.

Рыночный спрос диктовал распределение ярмарок и формировал новый тип производителя, настроенного на получение скорой прибыли любыми возможными способами.

Схема размещения ярмарок в кочевых и полукочевых районах зависела от близости скотопрогонных и торговых трактов, обеспеченных водой и растительностью, предметами первой необходимости. Размещение ярмарок в районах земледельческим населением, местностях, расположенных вблизи транспортных узлов отличалось большей плотностью и частотой организации торгов.

В начале XX века, в связи с формированием стационарной сети торговли, постепенно падает роль крупных ярмарок, уменьшаются их обороты.

Таким образом, в рассматриваемый период, расширилась торговля, изменилась структура товарооборота, структура стада казахов, появилась торгово-ростовщическая буржуазия, новые формы торговли (например, ярмарочная и денежная), новые формы хозяйства, кредитно-банковские учреждения, усиливаются взаимоотношения с соседними странами, происходит усиленное развитие промышленности и образовываются новые отрасли промышленности.

Литература

1 Толкушкин А.В. История налогов в России. – М.: «Юристь», 2001. – 432 с.

2 Касымбаев Ж.К. Верхнеиртышские крепости в системе азиатской торговли России второй половины XVIII начало XX вв. // Вестн. АН КазССР. 1988. № 2. – С. 65-71.

3 Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861-1917 гг.: Социально-экономический аспект. – АН Каз ССР: Институт истории, археологии и этнографии. – Алма-Ата, Гылым, 1990.

4 Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVII половине XIX века. – М.: Наука, 1976. – 371 с.

ҒТАМР 03.20

152-ші АТҚЫШТАР БРИГАДАСЫНЫҢ АСТРАХАН БАҒЫТЫНДАҒЫ ҚОРҒАНЫС ҰРЫСТАРЫ

М.Н. Сдыков
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.
Б.К. Нагиева
А. Тайманов атындағы №34 мектеп-гимназиясы, Орал қ.

Сұрапыл соғыстың біткеніне 77 жыл толғалы отыр. Қасиетті де қастерлі Отан үшін жан беріп жанын пида еткен майдангерлерімізді жыл сайын еске алып, олардың рухына тағзым ету – біздің, кейінгі ұрпақтың ең басты парызы. Жарты дүниені дүрліктірген қан майдан 4 жылға, 1418 күн мен түнге созылды. Майданда қан кешіп, жанкештікпен жауға қарсы тұрған жауынгерлер ерлігі ешқашан ұмытылмауға тиіс.

Қазақстандықтар барлық майдандарда ерлікпен шайқасты, Ресей, Украина, Белоруссия, Балтық елдері аумағындағы қалалар мен елді мекендерді азат ету үшін ұрыстарға қатысты. Басқа Кеңес сарбаздарымен бірге Польша, Венгрия, Германия, Чехословакия, Югославия, Румыния, Албания фашизмнен босатып, империалистік Жапониямен соғысқан. Біздің жерлес-майдангерлер асқан ерлік пен төзімділіктің үлгісін көрсетті. 1941 жылдың 31 желтоқсанына дейін біздің облыстан 23 мыңға жуық адам майданға шақырылды. Соғыстың соңында бұл көрсеткіш 76000-ға дейін өсті. 15695 батысқазақстандық шайқаста қаза тапты, оның 2803 госпитальдарда, 157 тұтқында қайтыс болды және 17893 хабар-ошарсыз кетті. Жерлестеріміздің Ұлы Отан соғысындағы ерліктерін айғағы 41-і Кеңес Одағының батыры, 6-ы Әскери Даңқ ордені кавалерінің иегері және ондаған мыңы ордендер мен медальдармен марапатталды[1, 272 б.].

Оралда 152-ші атқыштар бригадасы құрылып, ол Оралдан Эльба мен Прагаға дейін жауынгерлік жолдан өтті.

Мақалада Орал қаласында жасақталған 152-ші дербес атқыштар бригадасының соғыс барысына елеулі бетбұрыс әкелген Сталинград шайқасына қатысқандығы, Астархан бағытындағы ұрыстары баяндалады.

Түйін сөздер: Ұлы Отан соғысы, Орал қаласы, 152-ші дербес атқыштар бригадасы, Сталинград шайқасы, Халхута, шайқас алаңы, хат, деректер, естеліктер, қалмақ даласы.

Ғалым-тарихшы, өлкетанушы П.Р. Букатиннің «Боевой путь 152-й отдельной стрелковой бригады 118-й Мелитополольская краснознаменная Ордена Кутузова II степени стрелковой дивизии», В.П. Скоробогатовтің «28-я в

боях за Калмыкию», П.С. Беланның «Казахстанцы в битве на Волге» атты еңбектері, архив құжаттары, баспасөз мәліметтері арқылы Оралда жасақталған 152-ші дербес атқыштар бригадасының Астрахан бағытындағы қорғаныс ұрыстары кезіндегі қаза тапқан жауынгерлер мен жауынгерлер ерлігін талдау болып отыр.

Соғыстың алғашқы күндерінен бастап Орал соғыс уақытының заңдары бойынша өмір сүрді. Оралда әуе шабуылына қарсы қорғаныс пункттері, әскери аэродромдар, госпитальдар және басқа да көптеген әскери объектілер орналасты. Орал қаласына орталықтан 14 өнеркәсіптік кәсіпорын көшірілді. Мұнда Ворошиловград әскери ұшқыштар мектебі, Ленинград әскери байланыс мектебі, Одесса жаяу әскер мектебі эвакуацияланды. Ворошилов, әуе атқыштарының радист және авиамамандар мектебі, Мәскеу радиомамандар мектебі көшірілді.

Орал қаласында 152-ші атқыштар бригадасы құрылды [2, 62 б.]. Оның құрылуына Мемлекеттік Қорғаныс Кеңесінің қаулысы және КСРО Қорғаныс Халық Комиссариатының 1941 жылғы 20 желтоқсандағы директивасы негіз болды. Қаладағы ең жақсы ғимараттарды госпитальдарға және эвакуацияланған кәсіпорындарға бергеніне қарамастан, билікке қалыптасып келе жатқан бөліктерді орналастыруға, азық-түлік, жабдықтар жеткізуге жан-жақты көмек көрсету командасы берілді. Бригаданың құрылуына Клемент Ворошиловтың өзі тікелей қатысты. Ол бірнеше рет Оралға келіп, оқу атыс орындары мен марш-брасоктарға барып, болашақ жауынгерлердің жауынгерлік рухына қызығушылық танытты. 1942 жылдың 10 мамырында 152-ші Орал бригадасы, құрамында үш атқыштар және бір миномет батальоны, артиллериялық және миномет дивизионы, байланыс батальоны және танкке қарсы жеке роталар, барлаушылар, саперлер мен автоматшылар, сондай-ақ танк, медициналық-санитарлық және автомобиль роталары және басқа да бөлімшелер эшелондарға түсті. Оралдықтар Мәскеуге жіберілді. Бірақ майданның осы бөлігіндегі шиеленістер төмендеді, бірақ Астрахан мен Сталинград аймағындағы жағдай шиеленісе түсті. Эшелонмен бригада Сталинград майданына жіберілді [3, 7 б.].

1942 жылдың жазында соғыстың ең ірі сұрапыл шайқасы Дон мен Еділ арасындағы аумақта жүріп жатты. Гитлерлік әскери басшылық армияның «Б» тобына «Фишрейер» операциясын жүзеге асыруды ұсынып, соның нәтижесінде Сталинградты басып алып, одан Астраханға шығып, Еділдің негізгі арнасындағы әскери қимылдарды тәмамдауға ұмтылды.

1942 жылы 15 шілдеде Сталинград облысы мен оның құрамына кіретін Астрахан округінде әскери жағдай енгізілді. 1942 жылдың жаз-күзінде Астрахан қаласының қорғаныс шебі салынуда, округтің жергілікті тұрғындары, негізінен әйелдер мен жасөспірімдер, қалаға жақын жерде қорғаныс құрылыстарын салуға жұмылдырылуда. 1942 жылы Сталинград шайқасы кезінде Астрахан бағыты Сталинград майданының сол қапталына айналды. Майдан Астраханнан 100-150 км қашықтықта өтті. Кавказ бен Орта Азияға апаратын су және теміржол өткелдерінде қала маңызды стратегиялық маңызға ие болды. Астрахань портында Баку мұнайын айдау, нанды, мақтаны және

басқа да маңызды жүктерді Каспийден келетін теңіз кемелерінен Еділ бойымен жоғары қарай тасымалдау үшін өзенге тиеу қиын жағдайда өтті. Әдетте күн сайын фашистік ұшақтар Астрахан рейдіне 2-3 топтық рейд жасады.

1942 жылдың тамыз айының соңында жаңа Астрахан соғыс бағыты пайда болды. Дондағы шайқастардан кейін, Николаевская және Раздорская ауылдарының маңында 37-ші армияның әскерлері Солтүстік Кавказға, ал 51-ші армия Сталинградқа шегінуге кірісті. Элистаға бағыт полковник М. В. Зубковтың (200 жаяу әскер, 100-ден аз кавалерист» 7 танк және сол зеңбіректер), жергілікті жойғыш және 60 адамнан тұратын НКВД отрядын есептемегенде, іс жүзінде ешқандай жабусыз болды. Бір күн олар Қалмақияның астанасын ұстап, содан кейін солтүстік-шығысқа шегінді. Шығысқа қарай шабуылын жалғастыра отырып, жау Еділдің аузына ұмтылды. Астраханьды басып алу Кавказ мұнайы мен жанар-жағармай материалдарын елдің орталығына және бүкіл майданда жұмыс істейтін әскерлерге жеткізудің су жолдарын айырылуына алып келер еді.

Астраханды қорғау Сталинград әскери округінің басқармасы негізінде құрылған 28-ші армияға (сол кезде Астраханда болған) және сол округтің әскери бөлімдеріне жүктелді.

1942 жылы 31 тамызда Сталинград майданының құрамында Жоғарғы Бас қолбасшылық ставкасының резервтерімен күшейтілген Сталинград әскери округінің бөлімшелерінен 28-ші армия құрылды. 152-ші атқыштар бригадасы осы армия құрамына кірді. 152-ші дербес атқыштар бригадасы мен 34 гвардиялық атқыштар дивизиясы Астархан қаласы маңы ұрысында және қалмақ даласында жауды жеңуде шешуші рөль атқарды.

Басқалардан бұрын, 31 тамызда Давсна ауылына, Астраханнан батысқа қарай 130 км жерде 3-ші атқыштар батальоны келіп, қорғанысқа ие болды. Жақын жерде олар 107-ші гвардиялық атқыштар полкінің бөлімшесі болды 34-ші гвардиялық дивизия сәл ертерек келді. 1 қыркүйек күні түстен кейін бригаданың басқа батальондары өз учаскелеріне шықты. 152-ші дербес атқыштар бригадасы командирі полковник В. Рогаткин және әскери қызметкер аға батальон комиссары С. Мартынов батальондардың командирлері мен әскери комиссариаттарымен бірге қорғаныс жолағын аралап, бөлімдер мен бөлімшелердің міндеттерін нақтылады. 152-ші атқыштар бригадасы Давсна аймағын, Қызыл Худукты қорғау, яғни Элистадан Астраханға дейінгі негізгі жолды жауып тастау және болашақта батыс бағытта белсенді әрекет етуге тапсырылды [4].

1942 жылы 2 қыркүйекте Сталинград әскери округ №6 бұйрығы бойынша 152-ші дербес атқыштар бригадасына, 107-ші атқыштар полкіне және 565-ші танк батальонына Халхута ауданына шығып, жауды қоршап жоюды тапсырды [5, 499 б.].

1-7 қыркүйектегі шайқастар бригада мен оның көптеген сарбаздары мен офицерлері үшін бірінші болды. Олардың нәтижесі бригада да, осы бөлімдер де, барлық жауынгерлер, командирлер мен саяси қызметкерлер де жерлестеріне берген антын абыроймен орындағанын көрсетті. Жауынгерлер барлаушылар

Амерхановтың, Литвиновтың, Румянцевтің, Семидодченконың және Фадеевтің ерліктерін ерекше мақтан тұтты, олар күндіз танкте жаудың тылына батыл рейд жасап, құнды мәліметтер жинап, шығынсыз бөлімге оралды.

Бұл ұрыста ерекше батылдық көрсеткен комсомол, артиллерист А.Жамалов және қару-жарақ командирі, кіші сержанттар Михайлов пен Пестриковтар айрықша көзге түсті. Ұрыстар барысында шығындар да болды. Майданда қаза болған және хабар-ошарсыз кеткендер жауынгерлер туралы «Боздақтар» кітабында жазылған және Ресейдің «ОБД-Мемориал» сайтынан да іздеп табуғы болады. Қаза болған жауынгердің бірі Карабалин Абу Кусаинович. Ол туралы «Боздақтар» кітабында жазылмаған. Бірақ «ОБД-Мемориал» сайтында қаза тапқандығы туралы дерек бар [6] (1-қосымша). Қарабалин Абудың үй ішімен хат жазып, хабар алысқандығының дәлелі Алматы архив қорында сақталған хат қолжазбасы бар [7] (2-қосымша).

Бригада артиллеристері жаудың 2 артиллериялық және 3 минометтік батареясын істен шығарды. Коммунист И. Сипаловтың басшылығымен жасалған танкіге қарсы қарудың тиімді расчетпен құрылуы оларға батыл іс-қимыл жасауға мүмкіндік берді. Артиллеристер М.М. Гоглачев, С.Г. Баранов, Ш. Каримов, Л.В. Бакшиев, П. Рябоконьдар майдан даласындағы ерлікпен шайқасты. Әскери ұрыс кезінде 4 гитлерлік танкіні жойған батыр И. Сипалов ерлік жасап қаза табады [8, 52 б.].

152-ші атқыштар бригадасының Хулхутаны босатуға екінші әрекет 19-24 қыркүйекте жасалды. Шабуыл басталған кезде 152-ші атқыштар бригадасы өзінің төрт атқыштар батальонында, артиллериялық, миномет және танкке қарсы дивизиондарында, миномет батальонында, автоматшылар, барлау және саперлік роталарында, сондай-ақ қызмет көрсету бөлімшелерінде 3 864 солдат, сержант және офицер болды. Штаттық атыс қаруларынан басқа, онда 76 мм калибрлі 12 зеңбірек, 45 мм танкке қарсы 9 зеңбірек және 40 миномет болды. Бригадаға күшейту үшін бес танк берілді.

Қыркүйектің 23-нен 24-не қараған түнінде 2 атқыштар және минометті батальон шабуылға шықты, жаудың күшті қарсылығына қарамастан оларға тойтарыс беріп қана қоймай, окоптардың бірінші шебін басып өтіп, Хулхута етегіне бекініп үлгерді. Бұл соғыста кіші сержант В. Макатченконың минометшілер расчеті қайсарлық пен батылдық танытып 180 гитлершілерді, 4 миномет, 3 станкілі пулеметті жойды және 7 пулеметтің ұяшықтары талқандайды. Жаудың Астраханды оңай жаулап аламыз деген жоспары осылай күйреді. 1942 жылдың 20 қарашасында таңда бригада бөлімшелері шабуылды бастап, жаудың салып қойған қорғаныстарын айналып өтіп, тез арада күшейтілген Сян-Цик пункітін өздеріне қаратады. Хулхуттаны Элистамен байланыстыратын жолды кесіп тастайды.

Батыс Қазақстан облысы Приуралье ауданының Красновский ауылының тумасы, танкіге қарсы қарудың (ПТР) мергені ефрейтор Н. Курмаевтың ұрыста атқыштардың іс-қимылына кедергі келтіріп отырған жаудың станкілі пулеметін шеберлікпен жойған [9].

1942 жылдың 31 желтоқсанында солтүстіктен орап өту маневры арқылы бригада жауынгерлері Элистаны жаудан азат етті. Қаңтардың ортасына қарай Маньч өзеніне шықты, ал 22 қаңтарда басқыншыларды Сальскіден қуды. 8 ақпанға қараған түні 152-дербес атқыштар бригада жауынгерлері мен офицерлері алғашқылардың бірі болып Дондағы Ростовқа қарай шабуылға шықты. Қазақстандық 152-атқыштар бригадасымен болған ұрыстарда 2 мыңнан астам солдаттары мен офицерінен және 18 танкісінен айырылған жау Астраханға шабуыл жасау әрекетінен бас тартты.

Ұзақ шайқастардан кейін бригада 118-ші Мелитополь дивизиясына қайта құрылып, қару-жарақ, оқ-дәрілер мен жеке құрамды толықтырды. Бұл дивизия Оралдан Эльба мен Прагаға дейінгі әскери жолдан өтті.

Оралда құрылған 152-ші дербес атқыштар бригадасы жауынгерелерінің майдан даласындағы ерліктері туралы жоғарыда көрсетілген авторлар еңбектерінде үзінді мәліметтер келтіріледі. Ал, негізгі дереккөздері архив қорларында сақталған. Оларды зерттеу кейінгі ұрпақ міндеті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Книга памяти. – Орал, 2020. – 272 б.

2 Белан П.В. На всех фронтах: Казахстанцы в сражениях Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Алматы: Гылым, 1996. – 336 с.

3 Букаткин П.Р. От Уральска до Эльбы и Праги. – Уральск, 1994. – 7 с.

4 Белан П.С. Казахстанцы в битве на волге. 1990. – 120 с. Астрахан облысының мұрағат істері жөніндегі агенттігі. https://archive. ъastrobl.ru.

5 Рокоссовского К.К. Великая победа на Волге. – М., 1965. – 499 с. РФ ҚМОА, ф. 1324, оп. 1, д. 1.

6 РФ ҚМОА ақпарат қор. 58. тізімде. Ақпарат: 18001.

7 Алматы қаласы Орталық мемлекеттік архиві. Фонд: 1660, т: 1, іс: 205. 1-4 б.

8 Скоробогатов В.П. 28-я в боях за Калмыкию. – Элиста, 1968. – 52 с.

9 Букаткин П.Р. На левом фланге Сталингардского фронта. – Приуралье, №19. 05.02.1993.

ҒТАМР 03.20

XX ғ. АЯҒЫ – XXI ғ. БАСЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰРАМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Е.С. Асылбеков
Магистр, А.П. Чехов атындағы №21 жалпы орта мектебі, Шымкент қ.

Мақалада Оңтүстік Қазақстан халықтарының өсу тарихының кейбір мәселелері, оның ішінде демографиялық тұрғыдан ұлттық құрамы мен демографиялық ақуалының 1999 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін қарастырылған.

Түйін сөздер: демография, Оңтүстік Қазақстан облысы, этно-демографиялық құрылым, халық санағы.

Оңтүстік Қазақстан облысы да Қазақстан Республикасының біртұтас территориялық аймағы ретінде көпұлтты құрылымға ие. Оңтүстік Қазақстан облысы республикадағы өзге аймақтарға қарағанда өзіндік мәдени, өндірістік, ұлттық ерекшелігі бар аймақ және мұнда жергілікті ұлттың басымдығымен бірге, оның облыстағы өзге ұлттармен өзіндік колоритін сақтай отырып, қоғамның экономикалық, саяси, рухани, әлеуметтік жүйелеріндегі аспектіде интеграциялануы тән. Оңтүстік Қазақстан облысы халқының этникалық құрылымын талдаудағы ерекшелік ондағы ұлттардың әлеуметтік демографиялық потенциялын анықтаумен қатар, соңғы жылдары өзектілігі кемімей тұрған ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін деңгейлік дамытудағы қажеттіліктен туындап отыр.

Қазақстан Республикасында 1999 жылы орын алған жалпы халықтық санақтан кейін елдің этно-демографиялық құрылымы төмендегідей сипатта, яғни:

25. 02. 1999 ж.		**01. 01. 2004 ж.**	
Қазақтар	798,5 мың	855,08 мың	
Орыстар	447,9 мың	407,26 мың	
Украиндар	547,1 мың	469,1 мың	– 10,5%
Өзбектер	370,7 мың	409,8 мың	
Немістер	353,4 мың	237,7 мың	
Татарлар	209,0 мың	232,8 мың	
Ұйғырлар	210,4 мың	223 мың	-6%
Өзге ұлттар	646,0 мың	659,0 мың	

25.02.1999 ж. - 01.01.2004 ж. аралығындағы елдің этно-демографиялық құрылымы

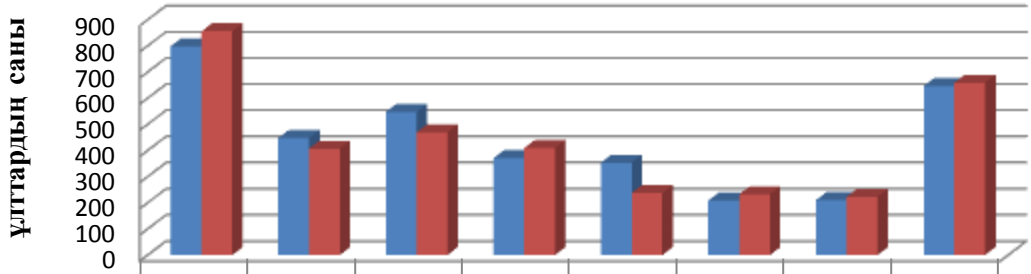

	Қазақтар	Орыстар	Украиндар	Өзбектер	Неміс тер	Татарлар	Ұйғырлар	Өзге ұлттар
25.02.1999ж. (мың)	798,5	447,9	547,1	370,7	353,4	209,0	210,4	646,0
01.01.2004ж. (мың)	855,08	407,26	469,1	409,1	237,7	232,8	223,0	659,0

Жоғарыдағы кестеден көретініміз, ол жекелеген ұлттардың жалпы өсіміндегі кемуі мен көбеюі демографиялық процес ретінде бірқатар ұлттардың тарихи Отанына эммиграцияларуымен және өсімдегі депопуляциялық жағдайдың орын алуымен түсіндіріледі. Дегенмен ұлт болашағын, ұрпақ ертеңін Қазақстан болашағымен байланыстырған ұлттар, әсіресе өзбек, тәжік, әзербайжан, түрік, кавказ халықтарының жалпы өсімінде өсу байқалады. Бір жағынан аталған ұлттардың жылдан жылға еселеп өсуі олардың дүниеге ұрпақ келтіру санасындағы демографиялық саясаттың орын алуында жатыр. Сонымен бірге тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаев Қазақстан жуық мерзімдік уақыттарда 20 миллиондық межеге жетуі тиіс деген ой қозғаған болатын. М. Тәтімов «бұл жағдай жүзеге асуы үшін еліміз жылына 2 миллион адамға артуы тиіс» деген пікір білдірді.

Жалпы Қазақстан территориясындағы халықтың өсімі, елдің тарихи әлеуметтік дамуын қоса алғандағы М. Тәтімовтың сызбасы бойынша мынадай:

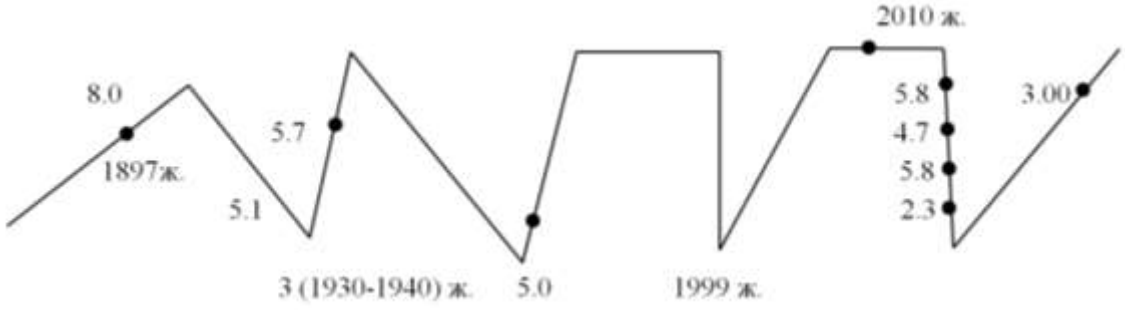

Аталған сызбадан көретініміз, ол еліміздің ұлттық қозғалысындағы табиғи өсімнің жылдан-жылға төмендеп,ондағы демографиялық жарылыс тек 1960 жылдарға дейін орын алып, бұл процестің біртіндеп құлдырауы еді. Мұндағы ерекшелік елдің әлеуметтік-саяси өміріндегі тарихи моменттермен байланыстылығы. Енді кезектегі мәселе, ол жалпы ұлттық санақтан кейінгі облыс халқының ахуалы еді.

1999 жылғы Оңтүстік Қазақстан облысының ұлттық құрылымы және бес жыл ішіндегі халықтың қозғалу динамикасы:

Облыс бойынша	1999 ж.	2000 ж.	2001 ж.	2002 ж.	2003 ж.
	1975,6	2004,8	2050,7	2078,5	2110

халықты құраса, онда мұндағы халықтың ұлттық құрылымына келер болсақ, онда 1999 жылғы жалпы халықтық санақтың мәліметтері бойынша облысымызда қазақ ұлты – 55,8%, орыс ұлты – 15,3%, өзбек ұлты – 15,6%, әзербайжандар – 1,5%, татарлар – 1,9%, тәжіктер – 1,1%, украин ұлты – 1,8%, кәрістер – 0,6%, немістер – 1,4%, ұйғырлар – 0,2%,шешендер – 0,2%, гректер – 1,1%, белорустар – 0,2%, башқұрттар – 0,1%, қырғыз – 0,1%, армяндар – 0,1%, мордва – 0,1%, молдавандар – 0,1%, еврейлер – 0,1%, басқа ұлттар – 1,3% құрауда.

Жалпы облыстың ұлттық құрылымын әлеуметтік демографиялық тұрғыда талдайтын болсақ, онда Шардара, Отырар, Қазығұрт, Созақ, Бәйдібек аудандарының халқы моноэтникалықта, Сарыағаш, Түркістан, Арыс, Мақтарал аудандарының халқы полиэтникалық деңгейде қалыптасып отыр. Ал Сайрам ауданында жергілікті ұлттың үлес салмағының төмендігі байқалады.

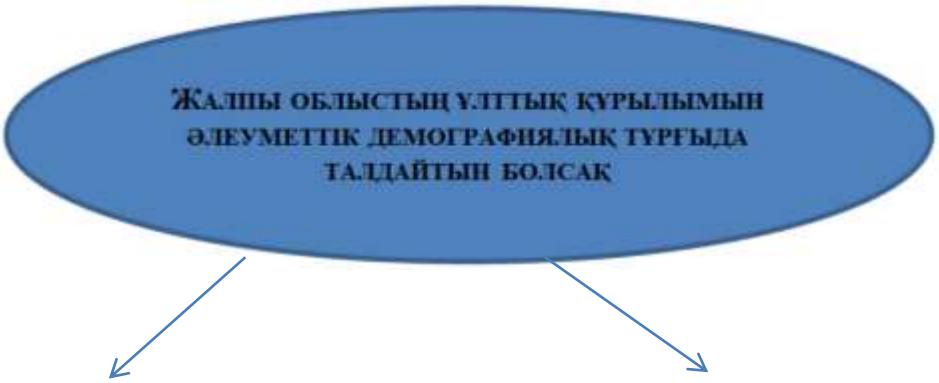

Моноэтникалық	***Полиэтникалық***
Шардара ауд. Созақ ауд. Бәйдібек ауд. Қазығұрт ауд. Отырар ауд.	Сарыағаш ауд. Арыс ауд. Түркістан қ. Мақтарал ауд.

Сонымен бірге Оңтүстік Қазақстан облысындағы демографиялық ахуалдың жағымды бағытта қалыптасуына, ондағы жалпы өсімнің өсуіне елімізге қоныстанып отырған қандастардың тигізер ықпалы зор.

Жалпы Қазақстан Республикасында қандастар категориясының қалыптасуына негіз болған жағдай, ол барлығыңызға мәлім еліміздің тәуелсіздік алуы және әлемдік өркениетте өзіндік қолтаңбасы бар саясатпен экономикалық тұғырнаманы қалыптастыруға ұмтылуындағы жағдайлар тізбегі

еді. Қандастар категориясының қалыптасуына ел тәуелсіздігіне келетін болсақ, онда Қазақстан Республикасы және оның тұрғылықты халқы қазақ ұлты өзінің әлеуметтік тарихи өмірінде небір зобаланды басынан өткергені ақиқат. Міне сол тарихи нәубеттер салдарынан еліміздан қазақ ұлтының алыс және жақын шетелдерге ауа көшкені рас болса, онда бүгінгі оралман статусына ие қазақ сол елмен қайта қауышқан қазақ екендігі даусыз. Оның үстіне тарихи жағдайларға байланысты қазағы қалың қоныстанған территориялардың өзге елдердің еншісіне байланып кете барғаны. Даулы жер қатынастары орын алған елдер қатарына Өзбекстан, Ресей, Қытай елдерін алсақ, онда тап осы елдерде шетелдердегі қазақ диаспорасының басым бөлігі шоғырлана қоныстанған екен. Ал шетелдегі қандастарымызбен мәдени-әлеуметтік байланысты жолға қою 1992 жылдан бері қызмет етіп келе жатқан Дүние жүзі қазақтары қауымдастығы ұйымының функционалды іс-әрекеті аясына тиісті. Сонымен бірге қандастарды қоныстандыру мен ел жағдайына бейімдеу шарасы Көші-кон және демография агенттігі тарапынан жүзеге асып отыр.

Ал еліміздің әлемдік аренадағы саяси және экономикалық қауіпсіздігі тұрғысынан келетін болсақ, онда Қазақстан жақын болашақта демографиялық өсімге қол жеткізуі тиіс. Аталған жағдай еліміздің экономикалық-өндірістік өрлеуі тұрғысынан да белгілі бір қажеттілікті талап етіп отыр. Осындай қордалы, келелі мәселелерді шешу үшін Қазақстан алыс және жақын шет елдердегі ұлттың өкілдік шоғырына арқа сүйеуге мәжбүр. Өйткені еліміздің жергілікті халқы белгілі және белгісіз себептерге сай көбеймей отыр. Тағы бір басымдық ол қандастардың мәдени-рухани процестерде әсіресе ұлттық діл, дін, тіл мәселесіндегі беріктігі. Сондықтан кейінгі жылдары ел халқының санын көбейтуде қандастарды көптеп тарту керек деген сөз жиі айтылуда оның үстіне қоныстанушы қандастардың үштен бірі Оңтүстік Қазақстанды таңдайды екен.

Сонымен, Оңтүстік Қазақстан облысының ұлттық демографиялық құрылымының полиэтникалық бағыттағы қалыптасу тарихының тамыры тереңде екендігі және бүгінгі дағдарысты жағдайдан демографиялық саясиәлеуметтік негізін қалыптастыруда мемлекеттік патронаждық саясаттың қажеттілігі еді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Казахстанская правда «Пять лет после общенародной переписи» 2004г. №43

2 Тәтімов М. Қазақтар қайтсе көбейеді. Денсаулық журналы, №12. 2003. – 3 б.

3 Алексеенко А.Б. Население дореволюционного Казахстана. – Алматы, 1981.

4 Асылбеков А., Галиев А. Социально-демографические процесы в Казахстане. – Алматы, 1989.

5 Оңтүстік Қазақстанның демографиялық дамуы. – Шымкент, 2003.

6 Оңтүстік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы. Жылдық статистика. – Шымкент, 2004.

7 Оңтүстік Қазақстан және оның аймақтары. – Шымкент, 2003.

8 Әмзеұлы Н. Демографиялық ахуалымыз. Шымкент келбеті. 24.09.2004.

ҒТАМР 03.20

БАТЫСТЫҢ МАЙДАНГЕР БАТЫРЛАРЫ

Т.З. Рысбеков
Т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА құрметті академигі, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.
Ж.Б. Мендикулова
Магистрант, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Қанша жылдарды артта қалдырса да, соғыс тақырыбы патриоттық рухы пен сезімге толы жүрегі бар жанды тебірентпей қоймайды. Сондықтан да бұл тақырып қашан да өзінің өзектілігін жоғалпақ емес. Сол қасіретке толы отты жылдарды қанша жырласақ та, ақиқатын ашып көрсететін ақпараттарға толы еңбектер томдап жазылса да артық етпейді деп ойлаймыз. «Ер есімі – ел есінде» деп қазақ текке айтпаған. Қанша уақыт өтсе де, сол батыр қаракөз қандас аға-әпкелеріміз арамызда болмаса да олардың есімдері мен майдан шебінде көрсеткен ерліктері біздей құрметі ерекше жоқтаушылары барда ешқашан ұмытылмақ емес, керісінше, әр күн сайын жаңғыртыла бермек.

Түйін сөздер: соғыс, әскер, ардагер, майдан шебі, Ақжайық, өскелең ұрпақ, бейбітшілік пен тыныштық, Кеңес одағы, тарих, Хиуаз, Перл-Харбор, орден.

Соғыс жылдары Қазақстанның халық шаруашылығы майдан арсеналдарының бірі ретінде соғыс қажетіне қызмет етті, мұнда 356 млн. пұт нан дайындалған. Сонымен қатар Қазақстан мал шаруашылығы өнімдерін негізгі тасымалдаушылардың бірі болды. Республиканың жеңіл өнеркәсібі Қызыл Әскердің жүздеген дивизияларын әскери киім-кешек, қаружарақ, қажетті заттармен қамтамасыз етті.

Тарихнаманың бірінші кезеңінде (1941-1945) осынау маңызды және көлемді ғылыми мәселені қарастыру бойынша тек алғашқы қадамдар жасалды. Зерттеушілердің қолында әлі де деректердің мол қоры бола қоймады. Құжаттарда берілген көптеген фактілер мен оқиғалар әскери уақыт жағдайында жабық сипатта болды, қажетті құжаттық материалдардың жинақталуы үшін біршама уақыт керек болды. Толық емес мәліметтер бойынша, республикада соғыс жылдарында соғыс тақырыбына арналған 150-ге жуық кітап, кітапшалар мен журналдық мақалалар жарық көрген [1, 35 б.].

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі кеңес тылының тарихнамасы, барлық соғыстың тарихнамасы сияқты, бірнеше кезеңнен өтті және фашистік Германияны жеңгеннен бергі алғашқы үш онжылдықта тарихнамалық шолулар ағымында көрініс тапты.

Соғыстың аяқталғанына осынша жыл өтсе де, сол қанды қырғынды арамызда жүрген ардагерлер ұмыта алар емес. Екінші дүниежүзілік соғыс адамзат тарихындағы ұлы оқиға.

Ұлы Отан соғысына біздің облыстан 76 мың адам қатысты. Батысқазақстандықтар соғыс өрті шарпыған барлық аумақтардағы ұрыстарда ерліктің небір үлгілерін көрсетті. Соғыс барысында Ақ Жайық атырабынан аттанған ондаған мың майдангер ордендермен және медалдармен марапатталды. 40 жерлесімізге Кеңес Одағының Батыры атағы беріліп, алты-жеті майдангеріміз Даңқ ордендерінің толық иегері болды. Отыз бес мыңнан астам жерлестеріміз туған топырақтарына оралмады [2, 3 б.].

ХХ ғасырдың қойнауына кеткен тарихи оқиғалардың ішінде ұмытылмайтын адамзат тарихына жасалған қастандық екінші дүниежүзілік соғыстың зардаптары еді. Ұлы Отан соғысы басталғанға дейін Кеңестер Одағы сапында болған Қазақстан Республикасының еңбекшілері де жаңа қоғам орнату жолында білек сыбана кірісіп, саяси-экономикалық және мәдени саласында бірқатар табыстарға қол жеткізді. Республиканың өнеркәсіп пен транспортты өркендетуде, ауыл шаруашылығын дамытуда келелі ауқымды жұмыстар атқарылды. Еңбекшілер арасындағы саяси және мәдени-ағарту жұмыстары өрістеді. Сол майданда идеологияның қуатты құралдары баспасөз бен радио жауапты міндеттерді атқарып, үгіт-насихат және ұйымдастыру жұмыстарын жүзеге асырды. Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығында озат тәжірибелерді кеңінен насихаттап, еңбек озаттарының іс-тәжірибелері бетшелер түрінде берілді [3, 6 б.].

Соғыс жылдарындағы БҚО тарихы мен соғысқа қатысқан батысқазақстандық майдангерлердің өмір жолына қатысты деректер арқау болған Отандық тарихшылар мен өлке зерттеушілерінің еңбектері, осы тақырыптарға қатысты жазылған мақалалар, сонымен қатар мұрағат мәліметтері де осы тақырыптың негізгі дерегі бола алады.

Тақырыпқа қатысты еңбектер мен мақалаларды, сонымен қатар мұрағат құжаттарын жинақтай отырып, табылған мәліметтермен танысу әрі оларды талқылау жұмыстары жүргізілді. Талқылау жұмыстарының нәтижесінде алынған түрлі ақпарат көздерін салыстыру және жинақталған негізгі дереккөздерін бір жүйеге келтіру мақсатында салыстырмалылық, талқылау және жүйелеу сынды негізгі әдістер пайдаланылды. Жүйеге келтірілген мәліметтер негізінде тақырыпқа қатысты қорытындылар жасалды.

1940 жылы Бүкілодақтық кітап палатасының «СССР-дің баспасөзі туралы» шығарған кітабының «Қазақстан баспасөзі» атты бөлімінде мынадай мәліметтер бар: «1923 жылы Қазақстан газеттерінің бір шыққандағы жалпы таралымы 25 мың 750 дана болса, 1940 жылы наурыздың 1-не Қазақ КСР газеттерінің саны 213-ке жетіп, бір шыққандағы жалпы таралымы 917 мың дана болды. Мұнымен қатар республикада көп тиражды 70-ке жуық газет шығып, республикадағы журналдар мен бюллетеньдердің жалпы саны 23-ке жетті» [4].

Күн сайын басылымдардың таралымы да өсе түсті. 1938-1939 жылдары Атырау обылысында: «Прикаспийская коммуна» – 12 мың, «Социалистік мал

шаруашылығы» – 2 мың, «Балықшылар үні» – 2 мың, «Красный Каспий» – 1 мың, «Социалистік ауыл» – 1,5 мың және «Ембі жұмысшысы» – 2 мың данамен жарық көрді [5, 5-п].

Сталинград майданына жақын Қазақстанның батыс облыстарының жергілікті партия комитеттері мен қорғаныс комитеттерінің басшылығымен қаланың кәсіпорындары мен мекемелерінде, мектептерінде қорғаныс білімдерін жетілдіру, әуе, химия шабуылдарынан қорғану істерін жаппай үйрену басталды. Орал және Гурьев облыстарында әуе қорғанысының 369 постысы мен отыз мыңға жуық адамды қамтыған өзін-өзі қорғайтын 909 топ құрылды. 1942 жылы 18 декабрьде Орал қаласында МПВО-ны ұйымдастыру жөнінде комплексті шараларды жүзеге асыру мақсатында республиканың Халық Комиссарлары Советі үш миллион сомға жуық қаржы бөлді. Орал және Гурьев қалаларында облыстық МПВО штабтары құрылды.

МПВО жүйесін ұйымдастырып, нығайтуда жергілікті баспасөз бен радио үлкен көмек көрсетті. 1942 жылдың 10 июлінен 1943 жылдың 28 январына дейін Орал облыстық «Екпінді газеті» МПВО тақырыбына 37 мақала, ал облыстық радио 59 хабар ұйымдастырды. Ал, 1942 жылы 9 сентябрьде Орал облыстық «Приуральская правда» газеті «Партия, совет органдары мен барлық еңбекшілердің міндеті жергілікті әуе шабуылынан қорғану жұмысын жолға қою, сөйтіп фашист қарақшыларын адастырып, олардың Қазақстанның батыс облыстарына бағытталған зұлымдық әрекеттеріне жол бермеу» – деп жазды.

Сонымен қатар, Ақтөбе, Орал қалаларында кіші дәрігер қызметкерлері мен санитарлық жасақшылар дайындайтын қысқа мерзімді үйірмелер ашылып, онда жүздеген жастар арнаулы білім алып жатты [6, 19 б.].

Кеңес дәуірінде қазақ халқынан шыққан сан мыңдаған батыр ұл-қыздардың ішінде есімі елге ерекше таныс батыр апаларымыздың бірі – Хиуаз Доспанова. Марқұм Х. Доспанова апамыздың өзіне тән мінез ерекшелігі болды, оның қайсарлығы, өжеттігі, өткірлігі, қаталдығы біреулерге жақпайтын да сыңайлы еді. Ақыры Бауыржан Момышұлына, Қасым Қайсеновке, Рақымжан Қошқарбаевқа, Хиуаз Доспановаға еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана «Халық қаһарманы» атағының берілуінде де бір сыр жатырғандай болатын.

«Ештен кеш жақсы» бәрі орнына келді. Ерлік ешқашан ұмытылмайды. Ұлы Отан соғысы жылдарында қазақтың тұңғыш ұшқыш қызы жасаған ерліктері жайлы талай-талай кесек дүниелер жазылды, деректі кинофильм де шығарылды. Республикалық «Ана тілі» газетінде жазылған (16. XII. 2004) шығармада мынадай көрініс жазылыпты: 21 жастағы қайсар қыз Хиуаз ылғи «ПО-2» аталатын бомбалаушы ұшақпен жау бекіністерінің үстінде жүреді екен. Ылғи түнде ұшады. Бомбалаушы ұшақта штурманның атқарар қызметі тым ерекше. Тапқырлық, батылдық, өжеттілік керек. Немістердің зенитшілері де жарқыл-жарқұл оқ атып уыл-шуыл күйге түседі, артынша Хиуаз тастаған бомбалардан жаппай отқа оранып үндері өшеді. Жазба деректерге сүйенсек, қазақтың қайсар қызы осындай үш жүзден астам рет аспанға көтеріліп, жаудың төбесінен жасын ойнатқан ғой. Теңдесі жоқ ерлік!

«Кіммен жұптасып ұшпады бұл Хиуаз, Полина Белкинамен де, Мария Носальмен де, Ирина Себровамен де, Юля Пашковамен де қосылып ұшты ғой, олардың барлығы да шебер ұшқыштар еді» – деп жазылған жолдарды оқып отырып, мерейлене түскендей боласыз [7, 178-179 б.].

Салқын күзгі таң болды, шайқас өтіп жатқан. Фашисттер әрбір бұта, әрбір шың үшін соғысып жүрді. Олар қарсы шабуылдарға шыға беріп, бөлімшелеріміздің шабуылын тоқтатпақшы болды. Қолайлы позицияда орналасып, батыл пулеметші жаулардың жоспарына кедергі жасады, өйткені өз бөлімшесінің жерінде дұшпандардың шабуылдарын жоққа шығарған. Қалай болса да, бірақ өңірдегі басты биіктікті жаулап алу қажет болды, өйткені бұл-ұрыстағы шешуші әрекет. Бірақ биіктіктің қасында фашисттер отты бүркеніштi жасады. Ұрыс шиеленіскен сәтіне жетті, тура осы кезде қыздың тұлғасы пайда болды. Бұл Мәншүк Мәметова болды. Ол пулеметтен атыс жүргізді. Оның полктасы Ахметжанов бұл оқиғаны есіне алып, былай деді: «Артқа шегініп, басынан жарақат алған Мәншүктің ұрысты жалғыз өзі жүргізетінін көріп қалдық. Бізбен бірге бару деген сөздерімізге ол былай жауап берді: «Өздерің барыңдар, егер мен кетіп қалсам, онда сіздерді кім жабады?…». Жауынгерлер Мәншүктің арқасында тірі қалды. Ол бар атысты өзіне қарсы қойып, шайқасты жалғастырды [8].

Маметова Мәншүк аға сержант 1922 жылы Орал облысы, Орда ауданы, Жасқұс ауылында туған.

БҚО мұрағатының 39 қор, 1 тізімдеме, 39 сақтау бірлігінде 1941-1967 жылдар аралығындағы Ұлы Отан соғысы және Кеңес Одағы батырларының құжаттары сақталған. №1, 2 бумаларда КСРО батырларының жеке құжаттары, өмірбаян, ерлігінің сипаттамасы, марапаттау парағы, кадрдың есебі бойынша жеке іс парағы, өндірістік мінездемелері, Ұлы Отан соғысы майданынан хаттар (түпнұсқасы және көшірмесі), Ұлы Отан соғысы батырларына құжаттар жинақтау жөніндегі хат, алмасулар,фотоқұжаттар сақталған. Сол қор бойынша М. Маметованың өмірбаяндық құжаттарына: марапаттау парағы, 08.01.1945 жылғы «Приуральская правда» газетінен батыр туралы мақаланын көшірмесі, 15.10.1963 жылғы «Октябрь Туы» газетінен үзінділер, батыр туралы Кеңес Одағының батыры сайтынан алынған мағлұматтар жатады [9, 7-п].

БҚО мұрағат қорында сақталған өзге де батысқазақстандық ардагерлерге қатысты дереккөздеріне тоқталып өтсем:

1. Абдулов Михаил – бас старшина, 1918 жылдың 10 қазанында Батыс Қазақстан облысы, Тайпақ ауданы, №1 ауылда туған, қазақ, 1958 жылдан бастап КОКП мүшесі.

М. Абдуловтың өмірбаяндық құжаттары бойынша мұрағат қорында марапаттау парағының көшірмесі, ерлігінің сипаттамасы, мұрағат басқармасына хат, Первомай совхозының батыр туралы құжаттары (кадрдың есебі бойынша жеке іс парағы, өндірістік мінездеме, өмірбаян), Первомай совхозы құжаттарының көшірмесі, ҚКП Чапаев аудандық комитетіне батыр туралы хаты, «Приуральная правда» газетінен үзінді, Первомай қ/с батыр жөнінде хат, батырдың өмірбаянының көшірмесі сақталған [10, 20-п].

2. Айткулов Салим Нигметович – кіші лейтенант, 1913 жылы Батыс Қазақстан облысы, Жаңақала ауданы, Мухорок ауылында туған, қазақ, 1943 жылдан бастап КОКП мүшесі.

С.Н. Айткуловтың өмірбаяндық құжаттары бойынша ерлігінің сипаттамасы(облыстық әскери комиссариаттан көшірме), марапаттау парағы, Батыс Қазақстан облыстық кәсіподағының батыр жөніндегі өндірістік мінездемесі, мінездеменің көшірмесі, Одесса жаяу әскер училищесінің саяси бөлімінің батыр туралы ақпараты (көшірме), батырдың өмірбаяны (көшірме), батыр жөнінде мәлімет, қызметтік мінездеме (көшірме), Қаз. КСР Халықтық ішкі істер комиссариатының хаты, фотосуреттері сақталған [11, 16-п].

3. Жаксыгулов Садык Шакелович – лейтенант, 1924 жылы Батыс Қазақстан облысы, Жаңақала ауданы, №20 ауылында туған, ұлты қазақ, 1945 жылдан бастап КОКП мүшесі.

С.Ш. Жаксыгуловтың өмірбаяндық құжаттарына: ерлігінің сипаттамасы (облыстық әскери комисариаты құжатынан көшірме), марапаттау парағы, батыр туралы мұрағат басқармасына хат, батыр туралы Шымкент қаласының партия комитетінің хаты, Шымкент партия кадры мектебінің батыр туралы құжаттары (мінездеме, бұйрықтан 3 үзінді, кадрдың есебі бойынша жеке іс парағы), «Приуралье» газетіндегі «Непобедимый сержант» атты мақаласы, батырға мінездеме, батырға өмірбаяндық мағлұмат (көшірме), батырдың өмірбаяны (көшірме), батырға пионер жетекшісінің мінездемесі (көшірме), Камен ауданының аудандық мемлекеттік мұрағатының хаты, батырға тізімдеме ақпараты, 7 сынып бітіргені туралы куәлігінің көшірмесі, батырдың марапатталуы туралы мәлімет, мақтау грамотасы (көшірме), Қазақстан Коммунистік (большевиктік) партиясының Батыс Қазақстан айтақтық комитетінің үгіт насихат бөлімінің жолдамасы, батырға мінездеме, фотосуреттері жатады [12, 63-п].

4. Масин Темір Джантекевич – капитан, 1907 жылы Батыс Қазақстан облысының Орда ауданында туған. 1928 жылы Орда ауылындағы Бөкей педагогикалық техникумын бітірді.

БҚО мұрағаты қорында сақталған Т.Д. Масиннің өмірбаяндық құжаттарына: партия мұрағатына хат, хаттамадан үзінді, батырға мінездеме, бөлім командирі подполковник Казанковтың хаты, мұрағат бөлімінің хатына Әскери бөлімі командирінің жауабы, өмірбаяны, кадрдың есебі бойынша жеке іс парағы, марапаттау парағы жатады [13, 1-п].

5. Шевцов Георгий Григорьевич – 1908 жылы Батыс Қазақстан облысы, Шынғырлау ауданы, Чилик ауылында кедей-шаруа отбасында туған.

Г. Г. Шевцовтың өмірбаяндық құжаттарына: ерлігінің сипаттамасы (облыстық әскери комисариатынан ақпарат), марапаттау парағы, 21.06.1945 ж. батырдың өмірбаяны (көшірме), батыр туралы Бөрлі ауданының Жәнібек ауылдық кеңесінің хаты, батырдың хаты (көшірме), ауылдық кеңесінің басшысы Мукановтың батырдың өмірбаяны туралы, батыр туралы өмірбаяндық ақпарат, батырдың хаты (түпнұсқа), батырдың әпкесі Пелагие Григорьевнаға жазған хаты (көшірме), батыр атағы берілгені туралы КСРО Жоғарғы Кеңесінің

грамотасы (көшірме), Облыстық мемлекеттік мұрағатының ғылыми қызметкері Колузановтың батыр туралы жазған өмірбаяны, Каз. СРО ІІМ жолдамасы, батырдың Жоғарғы Кеңес төралқасының батырдың жолдасына жазған хаты, батырдың баласына бөлім командирінің жазған хаты, батырдың әпкесіне жазған хаты, әскери бөлімнен келген хабарлама, фотосуреттері жатады [14, 29-п].

Ұлы Жеңіске әртүрлі көзқарастар пайда болды. Бір кезде шын жеңімпаздардың кім екендігі, қай мемлекет пен халықтың жеңіске қандай үлес қос-қаны даусыз айқын болса, енді қазіргі постмодерндік Еуропаның тарихи және саяси жадында әлдеқашан тарихтың ескі үйіндісіне кеткен саяси қара күйелер қайта бықсып, жандана бастады. Тарихи және саяси тұрғыдан әлдеқашан түпкілікті және даусыз айқындалған мәселелер қазіргі саясаттың күн тәртібіне шығуда. Тарихи бұрмалаудың басты нысанына кеңес халқының – біздің әкелеріміздің Жеңісі ілінді. Ол бұрын да болған. Бірақ соңғы кезеңде ол соншама ашық жүргізілуде. Еуропада соңғы жылдары кеңес солдатының – біздің әкелеріміздің азаттық миссиясын – «демократияның жеңілісі», кеңес солдатының ерлігін – «тағылық», әскери қылмыстарды – «геноцид» деп атай, бағалай бастады. Екінші дүниежүзілік соғыстың тарихын қайта жазуға, Нюрнберг процесінің қорытындыларын қайта қарауға деген пиғыл бой көтерді. Осының барлығы бізге екінші дүниежүзілік, Ұлы Отан соғысы туралы шындықты жас ұрпақ санасына қайта-қайта жеткізіп отыруды міндеттейді. Әрине соғысты, оның қорытындыларын бағалауда әр ұрпақтың өз көзқарасы болуы мүмкін. Уақыттың тарихи-саяси оқиғаларды бағалауға, саралауға өз таңбасын салуы – табиғи құбылыс [15].

Біз, соғыстан кейін туған ұрпақ кешегі Ұлы Отан соғысы жылдарындағы аға ұрпақтың – қазақтар мен қазақстандықтардың жанкешті ерлігі туралы тек оқулықтардан, көркем әдебиеттен және кино туындылардан ғана білеміз. Ұлы Отан соғысында қаза тапқан боздақтардың рухына бас ииіп, олардың ерлігінің саяси-тарихи, елдік мәні туралы ойлану, пайымдау – кейінгі буынның азаматтық парызы. Соғыста біздің әкелеріміз ежелден еркіндік аңсаған ер қазақтың өршіл рухын, батырлығын әлемге паш етті. Қазақ ұлты ұландарының антқа адалдығын көрсетті. Отан соғысы майдандарында, жау тылындағы партизандар мен Еуропа елдеріндегі қарсыласу қозғалысы қатарында шайқасып, фашизм концлагерьлерінде қаза тапқан өжет, қайсар қандастарымыз рухына бас иеміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): Бес томдық. 4 т. / Ред. Қ.С. Алдажұманов, Ж.Б. Әбілғожин және т.б. – Алматы: Атамұра, 2010. – 752 б.

2 Нәріков Н. Жайықтың жарық жұлдыздары. Очерктер. Өлеңдер. Мақалалар. – Орал, 2005. – 92 б.

3 Сүндетұлы Қ. Қаһарлы жылдар шежіресі (1941-1945 ж.ж.). – «Атырау-Ақпарат» ЖШС баспаханасы, 2015. – 303 б.

4 ҚазТАГ. Қазақстан баспасөзі // Социалистік құрылыс. – 1940. 6 мамыр.

5 Ақтөбе Облыстық Мемлекеттік Мұрағаты, 396-қ., 1-т., 5-і.

6 Далабаев Б. Қазақстандықтар Сталинград шайқасында. – Алматы, «Қазақстан», 1977. – 140 б.

7 Домбай Н. Қаһарман қыз Хиуаз. (Әскери ұшқыштың жазбалары, естеліктер, очерктер, мақалалар, сұхбаттар, өлеңдер). – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2012. – 296 б.

8 Қазақтың батыр қызы Мәншүк Маметова. alashainasy.kz. 2015.

9 Батыс Қазақстан Облыстық Мемлекеттік Мұрағаты, 39-қор, 1-тізім, 15-іс.

10 БҚО ММ, 39-қор, 1-тізім, 1-іс.

11 БҚО ММ, 39-қор, 1-тізім, 2-іс.

12 БҚО ММ, 39-қор, 1-тізім, 8-іс.

13 БҚО ММ, 39-қор, 1-тізім, 13а-іс.

14 БҚО ММ, 39-қор, 1-тізім, 32-іс.

15 Қалиев Н. Жеңіс жаңғырықтары. egemen.kz. 2010.

ҒТАМР 03.20

ҚУАНАЙ ҚОСДӘУЛЕТОВ – САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНЫ

Д.Е. Есеналина
Магистрант, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Бұл мақалада Батыс Қазақстан өңірінде дін қайраткері болған Қуанай Қосдәулетов туралы баяндалады. Қуанай хазіреттің кеңестік билік тұсында ислам дінін таратуда сіңірген еңбегі, сонымен қатар, Алашорда үкіметінің батыс бөлімінің жетекшілері Жаханша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедовтармен бірге үзеңгілес болып, Алаш идеясына қызмет еткені туралы айтылады. Мақалада тұлғаның өмірі мен қызметіне қатысты зерттеулермен қатар, бұрын жарияланбаған архив деректері берілген.

Түйін сөздер. Алаш, хазірет, мұқтасиб, қуғын-сүргін, қайраткер, Қуанай Қосдәулетов.

Кезінде Алаш автономиясын құруда жанкешті еңбек сіңіріп, кейін сол істері үшін Кеңес үкіметінің қуғын-сүргініне ұшырап құрбан болған қайраткер тұлғалар туралы біршама деректер белгілі болып жатыр.

Осындай Алаш қайраткерлерінің бірі – Қуанай Қосдәулетов. Жергілікті халық арасында Қуанай хазірет атымен белгілі болғанымен, тұлғаның өмірі мен қызметі туралы толық зерттелген жоқ. Өңір халқына діндардығымен танымал, ел арасында беделді Қуанай хазірет Алашорда автономиясының батыс бөлімшесінің рухани жетекшісі болған. Әр кезеңде ел басқарған көсемдердің жанында елді бірлікке шақырып, ханға ақыл-кеңес беріп отыратын батагөй ақсақалдардың болғаны белгілі. Мысалы, Абылай заманында Бұқар, Үмбетей жыраулар болса, Батыс Алашорда көсемдерінің жанында Қуанай Қосдәулетұлы, Хасан Нұрмұхамбетұлы сынды тұлғалар халықты бір идеяға біріктіруге қызмет етті.

Ендеше, саналы ғұмырын елдің болашағы үшін, дін үшін күреске арнаған Алаш қайраткері, әулие Қуанай Қосдәулетұлы туралы қолда бар деректер арқылы баяндасақ.

Тұлғаның туған жылы кейбір деректерде 1859, бір мәліметте 1863 жыл деп беріледі. Ол қазіргі Батыс Қазақстан облысы Сырым ауданына қарасты Қособа ауылдық округі аумағындағы Қоспа деген мекенде дүниеге келген екен. Әкесі Қосдәулет қарапайым шаруа болған. Руы Байбақтының Шолан бөлімінен. НКВД тергеушілеріне берген жауабында алғашқы білімді ауыл молдаларынан алғанын айтады. Ал Қуанайдың өскен жері – атақты Шүйеке хазірет –

Сүйінішқали шейх Өтемісұлының ауылы болатын. Одан кейін Орал қаласында Ғабдырафақұлы, Әли деген қалпелерге шәкірт болады. Кейін Бұқара қаласында діни білімін жетілдірген. Ел арасындағы әңгімеде оның Түркиядағы атақты Ая-София мешітінде имам болғаны айтылады. Шамасы, бұл 1914 жылдары хазіреттің Мекке-Мәдинаға жасаған қажылық сапарындағы оқиға болса керек.

Алаш қайраткері туралы алғашқы дерек 1912 жылдан бастап кездеседі. Орал қаласынан шыққан «Қазақстан» газетінің 1912 жылғы 4 ақпандағы №6 санында Мир-Ғазиз Зиннуров деген автор өзінің «Жымпиты (Қызыл үй)» деген мақаласында мынадай жолдарды келтірген: «Бұл мектептердің (Қоспадағы мұсылман мектебінің – Д.Е.) басында болған (тұрған) адамдарды жазбай қалдыру қиянат болар: Қоспада Қуанай нәм ишан әмме Қызыл үйдегі мектеп басында Ғабидолла нәм қалпе. Бұл адамдар һәр екеуі де халық үшін пайдалы адамдар һәм оқымысты адамдар. Хасуса Қуанай хазірет ғайратлы адам» [1].

Бұл жолдардан Қ. Қосдәулетовтың төңкеріске дейін бала оқытумен айналысқанын байқауға болады. Жалпы ХХ ғасырдың басында батыс өңірде дін қайраткерлерінің өте белсенді, ықпалды болғанын айта кеткен жөн. Мәселен, 1905 жылы молдалар мен имамдар дін мен жер мәселесін көтеріп, Петерборға министрлерге хат жазған [2]. 1916 жылы бөкейлік мұхтасиб Нығметолла Ибрагимов пен Ғұбайдолла қалпе Ахметов та Петерборға жер мен дін мәселесі бойынша барған. Сол сапарда Сейітқали Меңдешев тілмаш болып жүрген деседі.

1916 жылғы маусымдағы патша жарлығы кезінде Қуанай хазірет Жымпиты уезінің көтеріліске дайындалған жігіттерімен бірнеше рет кездесіп оларды райынан қайтарған. «Бұл жағдайда көзі ашық хазірет ұлт көсемі Әлихан Бөкейхановтың «қазақ баласы майданға барсын, соғыс тәртібі мен өнерін үйрене берсін, үкіметке қарсы шығып, бекер қырылмасын» деген көзқарасын қолдаған» деп жазады тұлға туралы зерттеуші, өлкетанушы Қазыбек Құттымұратұлы [3].

1917 жылдың соңында Жымпитыда Алашорда үкіметінің батыс бөлімі қалыптасқан кезде Қуанай Қосдәулетұлы да Алаш ардақтыларымен бірге болды. Тергеу кезіндегі құжаттардарда хазірет туралы «Дін және Алашорда сиездеріне белсенді қатысушы» деп көрсетеді. Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романында оның ел арасында беделді болғаны жөнінде мынадай жолдар кездеседі: «Қуанай хазіретті білмейтін Орал облысында бала жоқ. Қуанай хазіретті Үпідегі, Қазандағы ноғай-башқұрттың мүптилері де біледі. Мүпти де Қуанайды сыйлайды. Қуанай «әулие». Хазірет босқа сөз сөйлемейді. Хазіреттің әрбір сөйлеген сөзі ем. Хазірет ызбарланып, айнала қарап қояды. Үкімет мүшелері молдадан қорыққан балаларға ұқсап сызылып отыр» [4]. Мысқыл араластыра жазылғанымен, шынында Қуанай хазіреттің халық арасындағы абырой-беделі жоғары болатын.

Келесі бір деректерде Қуанай хазірет Жаһанша мен Халелдің бала күнінде оларға бата бергені жөнінде айтылады. 1896 жылы маусымда Тана руынан, әлділерінің бірі Досмұхамбет баласы Жаһаншаны Оралдағы әскери реалдық училищеге оқуға аттандырар алдында Соналы боласының старшыны –

Ақшолақ Сарықожаұлын, көршілес Дат тұқымы Сырымның баласы – Ресей әскерінің полковнигі – тархан Қазы бидің баласы – Омарды, Тайсойғаннан шақырылған беріш руының танымалысы – Досмұхамбетті (Халелдің әкесі) т.б. атқамінерлерді батаға жинайды. Ас соңында Қуанай хазірет Жаһаншаға:

«Арап ашқан қаріптің,
Жел жағына жота бол!
Панасызға пана бол!
Кек сақтамас бала бол!
Дос сүйсініп қас силар, асу бермес дана бол!»

– деп бата қылған екен-[5].

Қуанайдың ел арасындағы беделді болғаны туралы оның шәкірті болған жымпитылық Құдыс молданың да әңгімесінен байқауға болады. Ол тұтқындалған Хазіретті елге әкелгенде халықтың оны қалай қаумалап қарсы алғанын баяндайды [6].

Алашорда үкіметі тарап, Кеңес үкіметінің орнай бастаған кезінде дін өкілдеріне сәл ерік берілді. Осы кезде Уфа қаласында мұсылмандарының Орталық діни басқармасы (ЦДУМ) құрылып, онда ислам дінінің қайраткерлері жиі бас қосып тұратын. Батыс Қазақстан өңірінің мұқтасибі ретінде Қуанай хазірет те дін өкілдері бас қосқан сиезден шет қалмады. 1923 жылы Уфаға барған сапарында ондағы діни басқарманың төрағасы Кашафутдин Тәржімановтан Батыс Қазақстан өңірінде мешіттер мен медреселерді қайта қалпына келтіру туралы тапсырма алып қайтады.

Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінің №249 қорындағы «Материалы (инструкции, указания, списки церквей, мечетей и духовных лиц по Джамбейтинскому уезду) по отделению церкви от государства» деп аталатын №20 істе 1924 жылы Жымпитыда өткен мұсылмандар сиезінің құжаттары сақталған. Аталған сиез Фарид Шируанов деген имамның төрағалық етуімен тек жымпитылық 60 молданың қатысуымен өткен. Сиез хаттамасында жиналыстың күнтәртібінде төрт мәселенің үшіншісі «Жымпиты үйезінде Жымпиты үйезінің мұсылман қазақ халқының діни істерін қарап басқарып тұру үшін діни бір комиссия сайлау (үш кісіден құралған)» – деп көрсетілген [7]. Осы құжатта «Жымпиты үйезінің мұсылмандарының ісін басқару үшін Жымпиты шаһарында бір діни сайлау ісі қаралып, бұған мүше болуға Қ.Қосдәулетұлы, Хамидолла Тәржімәнұлы, Фарид Шируанов көрсетілді» – деп қаулы алынған.

1926 жылы 25 қазан мен 4 қараша аралығында Уфада өткен Бүкіл мұсылмандардың 3-ші сиезінде Ресейдің түкпір-түкпірінен жиналған 427 делегаттың, Қазақстаннан барған 130 өкілдің бірі Қуанай хазірет болатын. Сол жиында Қуанай хазірет арнайы баяндама жасап, ел ішінде атқарылған жұмыстарына есеп беріпті. Оның мұхтасибтік құзыретіне ел ішінде шариғат шарттарының сақталуын қадағалау, күпірліктің алдын алу, халық ағарту жұмыстарын ұйымдастыру секілді сан-салалы міндеттер кіретін. Күннен-күнге

күш алып келе жатқан құдайсыз кеңес өкіметінде дін тарату жалаң қылыштың жүзімен жалаңаяқ жүргендей еді [3].

Алашорда үкіметінің белсенді мүшесі әрі ислам дінінің көрнекті өкілі болған Қуанай Қосдәулетовты Кеңес үкіметі «аса қауіпті» деп санап, ерекше назарда ұстаған. Оны қудалау ісі 1925 жылдан басталды. РСФСР Конституциясының 65 бабы және Қазақ ОАК-тың 1925 жылғы 9 мамырдағы нұсқаулығы бойынша дін өкілі ретінде сайлау құқынан айырады [8].

1928 жылы 27 тамыздағы Қазақ ОАК-нің «Қазақ байларын тәркілеу туралы» декреті шыққан соң Орал округінен 71 байдың тізімі анықталып, мүлкі тәркіленіп, өздерін Жетісу өңіріне жер аударады. Аталған 71 байдың 56-ы ірі бай ретінде I топқа жатқызылса, II топтың тізіміне орта ауқаттылар енгізілген. Алғашында жасақталған тізімде болмаса да, кейіннен Кеңес үкіметіне «аса қауіпті» тұлға санатына жатқызылған Қуанай хазірет II топқа жататын Махмуд Сүйінішқалиұлының орнына тізімге енгізілген екен-[9]. Батыс Қазақстан облысы мемлекеттік архивінің №992 қорының 1 тізімдегі № 2 істе мынадай мәліметтер келтірілген: «Қосдәулетов Қуанай – 69 жаста. Руы алаша. Ауыл молдасы. Қособа ауылы, Жымпиты ауданы, Орал округі. Тізімде бар. Алынған мал саны көрсетілмеген. Кеңестік тап күресінің қарсыласы санатында екінші топқа жатқызылып тәркіленген» [10].

Келесі бір деректе: «Қуанай Қосдәулетов – 1859 жылы Орал округі, Жымпиты уезі №8 ауылда (Қособа) орта шаруасы бар от-басында дүниеге келген. Руы Байбақты – Түкіш. Әкесі Қосдәулет бай болды дегеннің өзінде жеке малын 20 бас ірі қарадан артық ұстамапты. 1929 жылы 29 қаңтарда НКВД тергеушісіне берген жауабында айтылғандай, Қуанайда 1917 жылы 40-50 шамалы ірі қара мал болған. 1928 жылы 27 тамыздағы ҚазЦИК-тің декреті алдында жеке меншігінде 93 қойы, 11 жылқысы, 16 ірі қарасы, 2 түйесі болғандықтан, мал-мүлкі тәркіленген. Осы кезде оның екі қыстауы, екі қатыны болған. Екі киіз үйін бәйбішесі мен тоқалы пайдаланған. Отбасында інісін қосқанда, алты кісі, бәйбішесі өлгеннен кейін бәрі бірге тұрған. Бай ретінде, Қуанай Жетісу жаққа жер аударылған» делінген [5]. 1928 жылдың 1 қыркүйегі мен 20 қарашасы арасында жедел түрде өткізілген тәркілеу шарасы бай санатына кірмесе де Қуанай Қосдәулетовтың тағдырына осылайша әсер еткен.

1928 жылы Орал губернасының ең ірі 71 байы қатарында II категория бойынша мал-мүлкі тәркіленіп, Жетісуға жер аударылғаны жөнінде ҚР орталық мемлекеттік мұрағатында да дерек сақталған [11].

Кеңес үкіметінің құйтұрқы саясаты байларды алдымен Жетісуға, кейін Ресейдің ішкі аудандарына жер аударуды алыстан ойластырған болса керек. Қуанай Қосдәулетовты ОГПУ 1929 жылы 28 қаңтарда Алматы облысында тұтқындаған. Хазіретке қатысты сот үкімі 1929 жылы 30 мамырда шығыпты. Сол кездің өзінде оны әйгілі 58-баптың 10-тармағы – «антикеңестік үгіт-насихат таратты» деп айыптап, үш жылға Курск губерниясына жер аударуға үкім шығарған.

Қуанай хазіреттің өмір жолы туралы алғашқы толымды еңбек жазған ҰҚК саласының ардагері Қуаныш Қитаров пен өлкетанушы Қайыржан

Хасановтың «Саяси қуғындар тағдырлары» кітабында Қуанай хазіреттің Халел Досмұхамедұлына жазған хаты жарияланған: «Бауырым Халил Досмұхамедұлы! Сізге деген құрметімді білдіре отырып, біз де осы жерге келгенімізді мағлұм етейін дедім. Сіздің Алматыда екеніңізді есітіп, бек қуандым. Қызылордада Жаһаншаһпен кездесе алмай қапа болып едім. Сіздің Алматыда екеніңіз алаң көңілімізге аздап медеу болды. Алашорда сиезі кезіндегі достығымыз ұмытыла қоймаған болар деген үмітім зор. Мен қазір қартайдым, мал-мүлкім одан бұрын тәркіге түсті. Өзім түрменің де дәмін таттым, қазір мұңымды кімге шағарымды да білмеймін. Өзіңізбен бір кездесу нәсіп болар деген үмітім бар. Ұлым Мұхамед-Зәкірді осы хатпен жіберіп, сізге һәм Жаһаншаһқа сәлем айтам» [12]. Бұл хат оны Алматы қаласында тұтқындаған кезде қалтасынан табылған делінеді. Ол кезде хазіреттің отбасы Қазақ көшесі №7 үйде тұрған екен.

Үш жыл мерзімін өтеген Қуанай 1932 жылы елге оралады. Қайтар жолда Уфа қаласына соғып, Хошаф Тәржіманұлы мен Маһди Мақұловпен кездесіп, дін ісі жөнінде кеңеседі. Дегенмен, бұл сапардан Қуанай хазірет ауыр науқас болып оралады. Ол туралы 1937 жылы тұтқындалған кезде тергеушілерге берген жауабында айтады. Онда айдаудан келген соң денсаулығына байланысты айтарлықтай іс тындырмағанын, өзінің ісін жалғастыруды ұлы Зәкірге тапсырғандығын атап өтеді [12].

Алайда 1937 жылы «халық жауларын» жаппай әшкерелеу науқаны басталған кезде Алашорда үкіметінің құрылуына қатысқан Қуанай Қосдәулетов қуғын-сүргіннен аман қалуы мүмкін емес еді. Облыстық «Екпінді құрылыс» газетінің 1937 жылғы 15 тамыздағы №186 санында «Дінге қарсы пропаганда жұмысы нашар» деген мақала шыққан: «Қособа ауылында Қуанай ишан Орал мен Жымпитының арасына жүруіне расходқа деп жәрдем жинаған» деп көрсетеді [13]. Бұл тұлғаны қаралауға себеп еді. 1937 жылы әйгілі «Орталық Мұсылмандар діни басқармасы ісі» («Дело ЦДУМ») бойынша Уфа қаласындағы діни басқарма төрағасының орынбасарлары Кашафутдин Тәржіманов пен Маһди Мақұлов басқарды делінетін астыртын топ алдымен сотталса, осы ұйымның Батыс Қазақстан өңіріндегі қанатына жетекшілік етті деген желеумен белгілі дін қайраткерлері Қуанай Қосдәулетов пен Хасан Нұрмұхамедұлы бастаған бір топ адамды 1937 жылы 29 қазанда тұтқынға алынды. Тергеушілер жасы 80-ге таяған, төсектен тұра алмай жатқан хазіретті түрмеге зембілге салып алып кеткен [3].

Қуанай хазіретті тұтқындау оқиғасы туралы Қособа ауылының тұрғыны 1930 жылы туған, бүгінде марқұм болған Ақажан Бұқарниязованың естеліктерінде былай баяндайды: «Мен ол кезде 7 жасар баламын. Қуанай Көшкінбай ағасының Құлемес деген баласының үйіне қонаға келген екен. Құлемес ағасына бір тоқты сойып, қонақасы беріпті. Сол кеште 14 адам болған екен. Таң намазынан кейін демалып жатқан кезде жиналған 14 адамды «алып кететіндер» алып кетті» [14].

1937 жылғы 5 желтоқсанда УСФСР ҚК 58-2, 58-6, 58-7, 58-11 баптарына сәйкес УНКВД-ның БҚО бойынша үштігі сотталған. «Батыс Қазақстан

облысында кең тармақталған контрреволюциялық панисламистік бай-молда, бүлікшіл, шпиондық, диверсиялық ұйым әшкереленді. Ұйымның мақсаты – Кеңес өкіметін құлатып, Қазақстанды КСРО-дан бөліп алып, Жапония протекторатындағы буржуазиялық ұлтшыл мемлекет құру болған» деп айып тағылып, үштіктің шешімі бойынша «Атылсын. Жеке өзіне тиесілі мүлкі тәркіленсін» деген үкім шығарылған. 1937 жылғы 7 желтоқсанда сағат 21.30-да үкім орындалған.

Қуанай Қосдәулетовтың қылмыстық істері Алматы облыстық ІІМ арнайы архивінде және БҚО ІІД арнайы архивінде сақталған. Батыс Қазақстан облыстық соты президиумының 1965 жылғы 27 қазандағы қаулысымен ақталған және 1999 жылы 15 шілдеде Алматы облыстық прокуратурасы ақтаған.

Қорытындылай келе, Қуанай Қосдәулетовтей тұлғаның тарихтағы екі үлкен ісін атай аламыз. Оның біріншісі, әрине, Алаш идеясына жасаған қызметі. Алашорданың Батыс бөлімінде Жаһанша, Халел Досмұхамбетовтарға қолдау көрсетіп, ел алдындағы абырой-беделін елді бір идеяға біріктіруге жұмсады. Екіншіден, қиын шақта ата діниміз исламның жолында жанкешті еңбек сіңірді. Саналы ғұмырын ілім-білімге арнаған тұлға, ел басына күн туған алмағайып шақта қайраткерлігімен дараланды. Болашақ үшін өмірін қиюға қаймықпаған Алаш арысының өнегелі өмірі кейінгі ұрпаққа үлгі. Шағын зерттеуімізде қайраткер тұлғаға қатысты архив деректерінің көптеп кездесетініне көзіміз жетті. Соның бірқатарын осы мақалада алғаш жариялап отырмыз. Демек, Алаштың белгісіз есімінің тағы бір парағы ашылды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан газеті. №6 1912 жылдың 2 ақпан. https://1911.kz/kazakstan-gazeti/kazakstan-gazeti-no6-04021912.

2 Дін үшін, жер үшін. Тарихи құжат. https://zhaikpress.kz/kk/din-ushin-zher-ushin-tarixi-kuzhat.

3 Құттымұратұлы Қ. Қуанай хазірет – Батыс Алашорданың рухани көсемі. Егемен Қазақстан. https://egemen.kz/article/273135-quanay-khaziret-batys-alashordanynh-rukhani-kosemi?utm_source=ainews&utm_medium=referral.

4 Сейфуллин С. Тар жол тайғақ кешу. – Алматы: Жазушы. 2009.

5 Қуанай хазірет. https://danaqaz.kz/barlyk-nomirler/2020/50/item/727-kuanaj-khaziret.

6 Ширмединұлы Б. Қуанай хазіреттің асасы қалай табылды? Егемен Қазақстан. https://egemen.kz/article/279010-quanay-khazirettinh-asasy-qalay-tabyldy.

7 БҚОМА, №249 қор, №1 тізбе, №20 іс.

8 БҚОМА, №24 қор, №4 тізбе, №567 іс.

9 БҚОМА, №992 қор, №1 тізбе, №7 іс.

10 БҚОМА, №992 қор, №1 тізбе, №2 іс.

11 ҚРОМА, №135 қор, 1 тізбе, №504 іс.

12 Қитаров Қ., Хасанов Қ. Саяси қуғындар тағдырлары. – Орал: Полиграфсервис, 2011. – 148 б.

13 Екпінді құрылыс. 15 тамыз 1937 жыл. № 186.

14 Бұқарниязова А. Қуанай хазірет туралы. https://youtube/ZBDEWrjDwP8.

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И БЕЗОПАСНОСТЬ

LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND SECURITY

ГРНТИ 10.77.21

О ВИДАХ ТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

К.У. Байжанова
К. ю. н., ассоц. проф., Председатель Палаты Юридических консультантов «Юридические консультанты НКО», г. Алматы
Ж.М. Нурмаханова
Магистр, ст.преп., Казахский национальный аграрный исследовательский университет, г. Алматы
Б.Р. Рыскулбекова
Магистр, ст.преп., Казахский национальный аграрный исследовательский университет, г. Алматы

Сегодня можно с уверенностью прогнозировать усиление организационно – тактического потенциала и профессионального уровня терроризма за счет приобретения террористической структурами опыта крупномасштабных и дерзких насильственных акций, расширения специальной подготовки террористов, в том числе в ближнем и дальнем зарубежье, где они приобретают опыт ведения боевых действий (Чечня, Абхазия, Таджикистан, Афганистан, Сирия).

Ключевые слова: терроризм, состав преступления, радиоактивные материалы, бандитизм, захват заложников.

Рассматриваются, в основном, два вида терроризма:

1) *терроризм направленный*, т.е. нацеленный на конкретный объект, чаще всего на физическое лицо;

2) *терроризм рассеянный*, жертвами которого становятся случайные люди. К актам рассеянного терроризма, например, относятся групповые захваты заложников. К актам рассеянного терроризма, например, относятся групповые захваты заложников.

Анализ террористической деятельности в разных странах свидетельствует о том, что явление многогранно и многолико. Этим, в частности, объясняется тот факт, что ни в международном праве, ни в уголовном праве отдельных стран до сих пор не сформулировано четкое и единое понятие терроризма.

Терроризм, как подчеркивалось на 46-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН и на VIII Конгрессе ООН по предупреждению развития преступности и обращению с правонарушителями, вследствие развития средств связи и быстрых технологических изменений (прежде всего – в области вооружений и взрывчатых веществ), а также увеличения географической мобильности и интернационализации современной жизни становится в один ряд глобальными

проблемами рубежа третьего тысячелетия. Исходя из реалий мировой практики борьбы с терроризмом и геополитического положения Республики Казахстан, можно сделать некоторый вывод, что для нашего общества наиболее опасен терроризм проявляющийся в трех основных, нередко переплетающихся между собой, направлениях. Первое направление – социальный терроризм, руководствующийся стремлением к утверждению или изменению (вплоть до его уничтожения) того или иного социально-политического строя. Второе – националистический терроризм, борющийся за ликвидацию господства одной нации над другой (или движимый этносепаратистскими идеями). Третье направление определяется как терроризм религиозный, связанный либо с борьбой приверженцев различных религий и сект друг с другом, либо со стремлением низвергнуть советскую власть. В соответствии с реально преследуемыми (или декларируемыми) политическими целями терроризм подразделяется на «правый» и «левый».

Главная особенность современного терроризма, состоит в том, что финансовое обеспечение террористических группировок осуществляют их легальные политические организации (или наоборот, легальные организации контролируют террористические группировки). «Мусульманское братство», ИРА, палестинский «Хамас», КРП, «Тигры освобождения Тамил улама» в Шри-Ланке, баскское движение ЭТА и многие другие организации, появившиеся в этом столетии, имеют как террористические, так и политические группировки. При этом последние обеспечивают социальные цели и воспитание, занимаются бизнесом, выступают на выборах, тогда как первые устраивают засады и организуют убийства. Говоря о классификации террористической деятельности, необходимо различать террористические акты по субъекту совершения и по объекту направленности.

Террористическая деятельность, как и всякая сложная, подвижная система, имеет свое внутреннее строение или структуру как совокупность устойчивых связей, обеспечивающих сохранение ее основных свойств при различных внешних и внутренних изменениях и позволяющих выполнять свое функциональное предназначение как всей системе, так и каждой ее структурной подсистеме. Успех террористической деятельности обусловлен наличием и эффективным функционированием структурных подсистем: управленческой, информационно-разведывательной, контрразведывательной, непосредственного исполнения теракта, хозяйственной и др., а также уровнем организации и надежности их связей.

Учитывая вышесказанное и исходя из анализа террористической практики, можно представить террористическую деятельность как совокупность следующих ее компонентов:

– деятельность по непосредственному исполнению террористического акта;

– информационно-разведывательное обеспечение террористической деятельности (распространение сведений о захваченных лицах, «намерениях»

организации, сбор сведений об объекте теракции, его окружении, разработка и проверка маршрутов движений и пр.);

– деятельность по хозяйственно-материальному обеспечению террористической организации и подготовке теракта («изыскание» транспортных и финансовых средств, средств совершения теракта, изготовление необходимых документов, подбор и приобретение (наем, покупка и пр.) мест дислокации участников организации, содержания похищенных лиц и пр.);

– контрразведывательное и охранное обеспечение террористической деятельности (охрана места совершения теракта, содержание похищенных лиц, складов, баз и т.п., проверка новых членов организации, вербовка сотрудников спецслужб, мест заключений и правоохранительных органов и пр.);

– деятельность по подбору, обучению и переподготовке членов организации, изучение опыта деятельности других террористических организаций.

Важной отличительной чертой современного терроризма является заинтересованность участников в широком освещении их акций в средствах массовой информации, чтобы они получили как можно больший резонанс, оказали воздействие на значительную часть населения и посредством запугивания способствовали бы влиянию на правительства. Все это указывает на то, что организаторы политического террора от попыток структурного управления все чаще переходят к бесструктурным методам управления.

В качестве основных конечных целей в настоящее время можно выделить следующие:

– изменение поведения объекта (изменение проводимой политики, отношений, совершение выгодных террористам тех или иных действий (бездействие), получение уступок, например освобождение осужденных террористов-единомышленников, и тому подобное). Здесь, как нам представляется, присутствуют два подвида: подрыв-подавление или ослабление противника и провоцирование к действию или бездействию тех или иных сил;

– эксциативность: возбуждение и привлечение внимания общественности к тому делу, за которое борются террористы;

– месть за действия противоборствующей стороны.

Арсенал средств, используемых террористами, достаточно широк, но в последнее время в их поле зрения попали: современное оружие, в частности зенитные ракетные комплексы; компьютерные вирусы и специальные программы для уничтожения баз данных ЭВМ; генераторы электромагнитных импульсов; химическое, биологическое и ядерное оружие, объекты их производства, объекты транспортировки и хранения как самого оружия, так и отходов его производства.

Все средства террористической деятельности можно разделить на две большие группы: средства материального воздействия (оружие, взрывчатые и отравляющие вещества и пр.) и средства нематериального воздействия (незафиксированные на материальных носителях запугивания, угрозы,

предупреждения о якобы готовящихся взрывах, убийствах и других акциях). В качестве основания классификации средств террористической деятельности можно также использовать виды насилия, тогда мы получим следующую типологию: физический, экономический и морально-психологический терроризм.

Ранее говорилось об объекте направленности террористического акта. Объектами террористической деятельности всегда выступают общественные отношения, как внешние – между государствами, народами, нациями, классами, партиями, группировками, так и внутренние. В последнем случае объектом посягательств становятся и отношения на уровне индивидов и индивид – группа.

Учитывая, что конкретные виды террористической деятельности можно различать по какому угодно основанию – по форме, по способам осуществления, по исторической, национальной, религиозной, географической и другим особенностям, по отдельным элементам структуры деятельности, а также и по другим признакам, то перед взором исследователей предстает практически бесконечный ряд видов. Это многообразие имеет под собой вполне реальную основу – бесконечный ряд конкретных проявлений террористической деятельности на практике.

Вместе с тем представляется целесообразным подходить к исследованию данной проблемы с позиций поиска оптимальных путей и средств борьбы с террористической деятельностью под углом зрения защиты интересов и безопасности Республики Казахстан.

Литература

1 Кайдаров Р.Е. Терроризм. Материалы научно-практической конференции. Право и государство. №3, 2000. – С. 67.

2 Муканов С. Некоторые аспекты классификации террористической деятельности. «Право и государство», № 3, 2000.

3 Абдрахманов С.Т. Материалы международной научно-практической конференции. КазГЮА. – Алматы. 2002. – С. 511.

4 Цели наиболее известных радикальных террористических групп мира. Саясат. 2001. № 9. – С. 6-7.

5 Современный терроризм: взгляд из Центральной Азии: Косиченко А.Г., Ашимбаев М.С. и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 41-43.

ГРНТИ 10.87.27

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ИХ РЕАЛИЗАЦИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

А.М. Абдрахманов
Магистрант, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск

В статье исследуются международно-правовые механизмы защиты прав и свобод человека, их актуальность в современном государстве, закрепление в международных правовых актах, проводится анализ проблем их реализации в Республике Казахстан.

Ключевые слова: права человека, защита прав, стандарты, реформирование законодательства.

Одним из важнейших функций современного правового государства является защита прав и свобод человека и гражданина. Права человека, основанные на формальном равенстве, стали одним из главных ценностных ориентиров общественного развития. Они оказали огромное влияние на характер государства, поскольку явились ограничителем его всевластия, способствовали установлению демократического взаимодействия между государственной властью и индивидом, освободив последнего от чрезмерной опеки и подавления его воли и интересов со стороны властных структур. Формирование правового государства было бы невозможно без утверждения в общественном сознании и практике свободы и прав человека.

Понятие международно-правовых стандартов в области прав человека имеет неоднозначную трактовку. В одном случае под международно-правовыми стандартами понимается вся совокупность международно-правовых актов, затрагивающих права и свободы личности. К ним относят международные договоры, резолюции международных организаций, иные договоренности, тем самым раскрывая суть международно-правовых стандартов в широком смысле. В более узком смысле под международными стандартами понимаются обязательства государств по обеспечению, защите и развитию принципа уважения прав человека [1, С. 70-72].

Международная защита прав человека подразумевает под собой совокупность норм, регулирующих совместную деятельность государств по защите нарушенных прав человека, она предполагает определение прав, свобод

и обязанностей гражданина перед государством, а также возложение на государство обязанностей по соблюдению и защите прав граждан. Кроме того, регламентируется механизм контроля со стороны международных организаций за выполнением государствами своих обязательств [2, С. 130-133].

Механизм международной защиты прав и свобод человека находит свое воплощение в различных международных актах: Всеобщей декларации прав человека, провозглашенной Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г., Международном пакте о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 г., Конвенции «О защите прав человека и основных свобод» от 4 ноября 1950 г. и целом ряде других международных документов.

В соответствии со ст. 12 Всеобщей декларации прав человека никто не может быть подвержен произвольному вмешательству в его личную и семейную жизнь, произвольным посягательствам на неприкосновенность его жилища, тайну его корреспонденции или на его честь и репутацию. Кроме того, каждый человек имеет гарантию защиты со стороны государства от подобного вмешательства или посягательства [3].

Аналогичная интерпретация рассматриваемой выше нормы содержится и в положениях Международного пакта о гражданских и политических правах, где в ст. 17 указана невозможность произвольного или незаконного вмешательства в личную и семейную жизнь человека, произвольного посягательства на неприкосновенность его жилища, тайну его корреспонденции или на его честь и репутацию [4].

Статья 1 Конституции Республики Казахстан, принятой на республиканском референдуме 30 августа 1995 года, гласит: «Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы» [5]. Также Конституцией закреплен приоритет международных норм и принципов: «Международные договоры, ратифицированные Республикой, имеют приоритет перед ее законами. Порядок и условия действия на территории Республики Казахстан международных договоров, участником которых является Казахстан, определяются законодательством Республики» (ст. 4).

Компаративистский анализ норм гражданских и политических прав в Международном пакте о гражданских и политических правах и норм о гражданских и политических правах человека и гражданина, закрепленных во втором разделе Конституции Республики Казахстан показал следующее. В рассматриваемом Международном пакте имеются 53 статьи, из которых политическим правам посвящены 8 статей (или 25 норм), гражданским правам – 13 статей (или 48 норм), гарантиям гражданских и политических прав – 7 статей (или 17 норм), статусу и компетенции Комитета по правам человека – 17 статей. Конституция Республики Казахстан посвящает политическим правам 6 статей (или 13 норм), гражданским правам – 7 статей (или 15 норм), гарантиям всех прав человека – 10 статей (или 25 норм).

Как видим, по количественным параметрам гражданские права в Конституции уступают гражданским правам, нашедшим закрепление в Международном пакте. Если Международный пакт говорит о 48 нормах гражданских прав и их аспектов, то Конституция Казахстана говорит о 15 нормах гражданских прав и их аспектов. Говоря другими словами, в Конституции Казахстана на 33 нормы гражданских прав и их аспектов меньше, чем в Международном пакте. Примерами тех норм о гражданских правах человека, которые могли бы найти свое место в Конституции Республики Казахстан, можно назвать следующие: а) право мужчин и женщин на равное пользование всеми гражданскими и политическими словами; б) запрет «рабства и работорговли во всех их видах»; в) право всех лиц, лишенных свободы, «на гуманное обращение и уважение достоинства, присущего человеческой личности»; г) запрет на лишение свободы человека «на том только основании, что он не в состоянии выполнить какое-либо договорное обязательство»; д) право каждого, кто осужден за какое-либо преступление, на пересмотр его приговора вышестоящей судебной инстанцией [6, С. 10].

Если в Международном пакте присутствуют 25 норм о политических правах, то в Конституции Казахстана только 13 норм о политических правах и об их аспектах, то есть на 12 норм меньше. 12 политических прав и их аспектов, которых недостает в основном законе: а) право каждого ребенка «без всякой дискриминации по признаку расы, цвета кожи, пола, языка, религии, национального или социального происхождения, имущественного положения или рождения» «на такие меры защиты, которые требуются в его положении как малолетнего со стороны его семьи, общества и государства»; б) запрет принимать законодательные акты относительно свободы ассоциаций и защиты права на организацию в ущерб гарантиям, предусматриваемым в Конвенции Международной организации труда 1948 года или применять закон таким образом, чтобы наносился ущерб этим гарантиям; в) запрет пропаганды войны; г) запрет на выступления «в пользу национальной, расовой и религиозной ненависти, представляющее собой подстрекательство к дискриминации, вражде и насилию».

Возникает вопрос о том, есть ли необходимость все недостающие в Конституции Республики Казахстан нормы о гражданских и политических правах и их аспектах включить в раздел II Конституции страны. Один из вариантов ответа: можно включить все нормы. Другой вариант ответа: включить в текст ныне действующей Конституции наиболее важные, недостающие в ней нормы о гражданских и политических права и их аспектах. Третий вариант ответа: все недостающие в Конституции нормы о гражданских правах и их аспектах наряду с другими гражданскими правами включить в состав возможного к принятию в будущем Конституционного закона Республики Казахстан о гражданских правах, а все недостающие в Конституции нормы о политических правах и их аспектах наряду с другими политическими правами включить в текст возможного в будущем Конституционного закона Республики Казахстан о политических правах.

За годы активного взаимодействия с Организацией Объединенных Наций Казахстан наработал огромный опыт сотрудничества с такими ведущими структурными подразделениями организации, как Программа развития ООН (ПРООН), Детский фонд ООН (ЮНИСЕФ), Управление Верховного комиссара по делам беженцев (УВКБ), Женский фонд ООН (ЮНИФЕМ), Международная организация труда (МОТ), Международное агентство по атомной энергии (МАГАТЭ), Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ), и другими учреждениями в рамках привлечения в Казахстан экспертного, технического и финансового содействия ООН.

Сотрудничество Республики Казахстан и Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (далее – ОБСЕ) приобрело достаточно активный характер. После присоединения в 1992 г к Заключительному Хельсинкскому акту и тем самым получив статус полноценного члена ОБСЕ, Республика Казахстан взяла на себя политико-моральное обязательство придерживаться всех стандартов и обязательств, принятых государствами-участниками в рамках СБСЕ-ОБСЕ. В 2010 году Республике Казахстан было оказано высокое доверие стать председателем этой организации. Председательство Казахстана в ОБСЕ повысило имидж государства как активного участника и полноправного субъекта Организации, инициатора интеграционных процессов на евразийском пространстве и организатора исторического Астанинского Саммита.

В рамках Содружества Независимых Государств также существует международный контрольный механизм, призванный следить за выполнением положений Конвенции СНГ о правах и основных свободах человека, однако реально он еще не приступил к своей работе. В целях скорейшего начала деятельности данного механизма, странам СНГ, в том числе и Казахстану, следовало бы подумать о скорейшей ратификации вышеназванной Конвенции.

Таким образом, можно сделать вывод, что на современном этапе своего развития Казахстан сформировал основные механизмы защиты прав и свобод человека, основанные на международно-правовых нормах и принципах. В то же время имеются существенные пробелы в их реализации. Можно выделить следующие направления деятельности государственных и общественных институтов:

– поэтапное реформирование действующего законодательства Республики Казахстан в области правового регулирования основных прав и свобод человека на основе международных стандартов и фундаментальных принципов международного права в области прав человека;

– создание эффективной нормативно-правовой базы деятельности государственных органов, связанных с обеспечением и защитой прав и свобод человека на основе принципов юридической определённости и предсказуемости и пропорциональности ограничений;

– реформирование государственных и общественных институтов в области обеспечения и защиты прав и свобод человека для приведения их в соответствие с международными обязательствами Республики Казахстан, передовой зарубежной практикой для повышения их эффективности;

– создание эффективных средств правовой защиты и процедур, регламентирующих взаимоотношения государства и человека на основе международно признанных концепции и принципов международного права в области прав человека;

– содействие правовому просвещению и формированию правовой культуры на основе уважения человеческого достоинства и приоритета обеспечения и защиты прав и свобод человека.

Литература

1 Зайнуллина Д.А. Международные стандарты защиты прав и свобод человека и гражданина // Научные исследования: ключевые проблемы III тысячелетия. Сборник научных трудов по материалам XXV Международной заочной научно-практической конференции. – 2018.

2 Чиверь П.С. Международные механизмы защиты прав человека // Вестник науки. – № 11(32) Т. 1. 2020. – С. 130-133.

3 Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 года: (принята и провозглашена резолюцией 217А (III) Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 года). Электронный ресурс: http://adilet.zan.kz.

4 Международный пакт о гражданских и политических правах. Принят и открыт для подписания, ратификации и присоединения резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 г. Электронный ресурс: http://adilet.zan.kz/

5 Конституция Республики Казахстан, принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года. Электронный ресурс: http://adilet.zan.kz.

6 Сарсембаев М.А. Конституционные и международно-правовые основы политических и гражданских прав человека и гражданина в Казахстане // Юрист. 2012, № 4. – С. 10.

ГРНТИ 10.77.21

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТЕРРОРИЗМА В РК

К.У. Байжанова
К. ю. н., ассоц. проф., Председатель Палаты Юридических консультантов «Юридические консультанты НКО», г. Алматы
С.Т. Мауяева
Магистр, ст.преп., Казахский национальный аграрный исследовательский университет, г. Алматы
М.К. Абдикешов
Магистр, ст.преп., Казахский национальный аграрный исследовательский университет, г. Алматы

К сожалению, до сих пор в практике борьбы против терроризма не просматривается готовность мирового сообщества искоренить объективные причины, порождающие терроризм. Учитывая повышенную общественную опасность терроризма и в целях его предупреждения был принят Закон «О противодействии терроризму». Этим законом были внесены серьезные изменения в уголовное законодательство.

Ключевые слова: терроризм, состав преступления, объект, субъект, объективная сторона преступления, субъективная сторона преступления радиоактивные материалы, бандитизм.

Террористы сегодня имеют возможность применения таких наиболее общественно опасных форм устрашения населения и властей, которые не были доступны радикалам прошлого столетия. Для борьбы с терроризмом законодатель обязан так сформулировать правовые нормы и создать такой механизм их практической реализации, чтобы закон защищая население и структуры государственного управления от террористической угрозы незамедлительно применял карательные санкции к субъектам терроризма, одновременно исключая возможность расширительной его трактовки и ущемления прав и свобод граждан, не имеющих отношения к противоправной деятельности. Особая роль в сфере профилактики терроризма принадлежат уголовному законодательству. В данной научной статье рассмотрим уголовно-правовую характеристику терроризма в РК.

Состав преступления терроризма:

1) *Объект преступления терроризма.*

Терроризм – противоправное уголовно-наказуемое деяние, совершенное для подрыва безопасности государства, оказания воздействия на принятие государственными органами решений и достижений иных террористических целей путем:

1. уничтожение (повреждения) или угрозы уничтожения (повреждения) стратегических жизненно важных объектов и коммуникаций государства, системы жизнеобеспечения населения, имущества и других материальных ценностей;

2. посягательства на жизнь государственного или общественного деятеля, совершенного для прекращения его государственной или иной политической деятельности либо из мести за такую деятельность;

3. нападения на представителя иностранного государства или сотрудника международной организации, пользующегося международной защитой, а равно на служебные помещения либо транспортные средства лиц, пользующихся международной защитой;

4. насилия или угрозы применения насилия в отношении физических лиц;

5. захвата или удержания в качестве заложника;

6. иных деяний, подпадавших под понятие «террористических» в соответствии с Уголовным кодексом Республики Казахстан, а также общепризнанными международными правовыми актами, направленными на борьбу с терроризмом.

В соответствии со статьей 255 УК РК «терроризм, то есть совершение взрыва, поджога или иных действий, создающих опасность гибели людей, причинения значительного имущественного ущерба либо наступления иных общественно опасных последствий, если эти действия совершены в целях нарушения общественной безопасности, устрашения населения либо оказания воздействия на принятие решений государственными органами, а также угроза совершения указанных действий в тех же целях».

Объектом преступления является общественная опасность в широком смысле этого слова, поскольку умысел преступников направлен на создание обстановки страха, неуверенности у населения, чтобы таким образом оказать давление на власть, ее отдельные органы или на должностных лиц с целью изменения их деятельности в интересах преступников. Дополнительными объектами могут быть собственность, жизнь, здоровье граждан, их имущественные и политические интересы и др.

2) *Объективная сторона преступления терроризма.*

Объективная сторона терроризма выражается в следующих действиях:

1. совершение взрыва, поджога или иных действий, создающих опасность гибели людей, причинение значительного имущественного ущерба либо наступление иных общественно опасных последствий;

2. угроза совершения указанных действий. Наряду со взрывом и поджогом ст. 255 УК предусматривает иные действия. Угроза может быть в

письменной и устной форме, как открытой, так и анонимной. Под иными действиями следует понимать блокирование транспортных коммуникаций, выведение из строя систем жизнеобеспечения людей, захват вокзалов, аэропортов.

Вторым деянием, предусмотренным в законе, является угроза совершения действий, предусмотренных ст. 255 УК РК. Угроза может быть в письменной и устной форме, как открытой, так и анонимной.

Обязательными условиями терроризма являются создание опасности гибели людей, причинение значительного материального ущерба либо наступление иных общественно опасных последствий.

Опасность гибели людей означает, что она угрожала хотя бы одному человеку. Значительность имущественного ущерба должна оцениваться с учетом стоимости и значимости материальных ценностей, материального положения потерпевших.

К иным общественно опасным последствиям могут быть отнесены затопления, аварии, химическое или радиоактивное заражение местности, причинение вреда здоровью, возникновение паники у населения.

Терроризм относится к преступлениям с формальным составом. Для оконченного состава терроризма не требуется, чтобы указанные в диспозиции статьи действия привели к наступлению указанных последствий. Важно то, что эти действия создали реальную опасность наступления последствий, указанных в ст. 255 УК РК.

3) *Субъективная сторона преступления терроризма.*

Субъективная сторона терроризма характеризуется умышленной виной в виде прямого умысла. Лицо осознает, что совершает взрыв, поджог или иные действия, создающие опасность гибели людей, причинения значительного имущественного ущерба либо наступления иных общественно опасных последствий, либо угрожает такими действиями и желает совершить такие действия.

Закон предусматривает наличие специальных целей – это нарушение общественной безопасности, устрашение населения, оказание воздействия на принятие решений государственными органами, иностранным государством, международной организацией.

4) *Субъект преступления терроризма.*

Субъектом преступления является лицо, достигшее 14-летнего возраста.

Часть 2 статьи 255 УК предусматривает терроризм, совершенный при отягчающих обстоятельствах:

– группой лиц по предварительному сговору;

– неоднократно;

– с применением огнестрельного оружия.

Особо квалифицированный состав терроризма, предусмотренный частью 3 статьи 255 УК, включает следующие особо отягчающие обстоятельства:

– совершение его организованной группой;

– совершение его с применением или угрозой применения оружия массового поражения, радиоактивных материалов и совершением или угрозой совершения иных действий, способных повлечь гибель людей;

– наступление по неосторожности смерти человека или иных тяжких последствий.

К оружию массового поражения (уничтожения) следует отнести оружие, которое действует путем взрыва или при помощи радиоактивных материалов, смертоносное химическое и биологическое оружие и любое иное оружие, которое будет разработано в будущем, обладающее свойствами атомной бомбы или другого упомянутого оружия. Химическое оружие включает в себя боевые отравляющие вещества нервно-паралитического действия (зарин, замай), кожно-нарывного (иприт), удушающего (фосген) и иного действия и средства их доставки. Под биологическим оружием понимаются живые организмы, микроорганизмы, а также, любые вещества, а равно средства их доставки, созданные с целью вызвать гибель, заболевание или иное неполноценное функционирование человеческого или другого живого организма, заражение природной среды, продовольствия, воды и т.п.

Под радиоактивными материалами понимаются: ядерные материалы, радиоактивные вещества, радиоактивные отходы. Под иными действиями следует понимать отравление источников питьевой воды, разрушение плотин, дамб, могущих вызвать массовые затопления, а следовательно, гибель людей. Иные тяжкие последствия – это массовые заболевания людей, экологическая катастрофа, падеж скота, крупный материальный ущерб. Причинение смерти человека и иных тяжких последствий возможно по неосторожности.

Учитывая повышенную общественную опасность и то, к каким необратимым последствиям может привести акт терроризма, законодатель включил в примечание к ст. 255 УК поощрительную норму, в которой предусмотрел возможность освобождения лица от уголовной ответственности за подготовку к акту терроризма, если оно своевременно предупреждением государственных органов или иным способом способствовало предотвращению акта терроризма и если в действиях этого лица не содержится состава иного преступления.

Итак, по субъекту совершения:

1) государственный – проводится под руководством органов власти, включая специальные службы;

2) организованный – охватывает все организации и группы, деятельность которых не контролируется и не направляется государством и его спецслужбами;

3) стихийный (в том числе индивидуальный).

По объекту направленности:

а) теракты, совершенные против безопасности государства;

б) теракты, совершенные против безопасности отдельных лиц;

в) теракты, совершенные в отношении собственности или отдельных физических и юридических лиц.

Литература

1 Закон Республики Казахстан «О противодействии терроризму». – Алматы, Юридическая литература, 2022.

2 Уголовный кодекс РК. – Алматы, Жеті Жаргы, 2022.

3 Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть: Учебник. – Алматы: Жеті жаргы, 2003. – С. 473.

4 Резолюции и решения Генеральной Ассамблеи ООН, принятые на XXII сессии. – Нью-Йорк. 1968. – С. 47.

5 Муканов С. Некоторые аспекты классификации террористической деятельности. Материалы международной научно-практической конференции. Право и государство», № 3, 2000. – С. 58.

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

ҒТАМР 15.01.11

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ИНТЕГРАЦИЯНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ә.Қ. Жеңіс
Магистр, оқытушы, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

Бұл мақалада қазіргі таңдаға өзекті мәселелердің бірі – интеграция, оның ішінде психологиялық ерекшеліктері сипатталады. Интеграция – бұл жеке және қоғамның бір-біріне өзара бейімделуі. Бұл процессте жекенің ғана бірлестікке үйренуі емес, сол сияқты осы жекеге бірлестіктің де бейімделуіне қажет қадамдар жасайды.

Ерекше назар тек білім беру саласына ғана емес, сонымен қатар тұлғаның өмір сүріп жатқан әлеміне, «Мен» тұжырымдасымен де байланысы қарастырылады. Сондай-ақ, интеграция деңгейі жоғары адамдардың өз қажеттіліктерін жүзеге асыруға және оларды әлеуметтік қолайлы жолмен қанағаттандыру қабілетінің ерекшеліктері сипатталады.

Түйін сөздер: интеграция, интегративті психология, тұлғалық интеграция, «Мен» тұжырымдамасы, интеграциялық процесстер.

Қазіргі заманауи қоғамда, жылдам өзгеріспен байланысты, интеграция мәселесі психология ғылымына жаңа талаптар қоюда. Анығын айтсақ, мұндай талапқа сай болу үшін тұлғаның әртүрлі ғылым салаларынан алған білімдерінің қосындысымен шектеліп қана қоймай, тұлғаның бейімделу мүмкіндігін дамытуға бағытталған нақты интеграция жұмыстарын қарастырған жөн сияқты.

А.Г. Маслоу интегративті психологияның пайда болуының басында былай деп жазады: «Мен гуманистік үшінші психологияны адам табиғаты мен адам болмысынан асып түсетін, адамның қажеттіліктері мен мүдделерінен гөрі, жалпы әлемге көбірек жүгінетін трансперсоналды, трансгумандық, бізді жоғары төртінші психологияға дайындайтын өтпелі форма деп санайтынымды айтуым керек, оның өзін-өзі өзектенуі және т.б.» – деп жазды.

К. Уилбера, Г. Грофа, Р. Ассаджиоли зерттеулері интегративті психологияның дамуына үлкен үлес қосты. 1990 жылдары адамның қабілеттерін дамытуға бағытталған «интенсивті интегративті психотехнологиялардың» негізі қаланды. Интегративті психология әдістері сіздің тәжірибеңізді қабылдауға және оларды мәселе деңгейінен емдеу деңгейіне ауыстыруға, шығармашылықты арттыруға және адамға өмірдің қуаныш сезімін қайтаруға көмектеседі. Адам – тәуелсіз және дамуға қабілетті

біртұтас тіршілік иесі. Адам және оның санасы жеке категориялардан емес, олар біртұтас тәрбиеден тұрады. Біртұтас көзқарас заттардың жүйелік көрінісін ғана емес, сонымен бірге қоршаған шындық пен адамдар әлемінің суретін тұтас пайымдауды болжайды [1, 44 б.].

Тұтастық – адам оның бір бөлігі болып табылатын табиғаттың өзіне тән қасиет, яғни ол бір мезгілде табиғатқа қатысты тұтастықты да, бір бөлікті де көрсетеді. Дүние интегралдық көзқарасқа сәйкес «оқиғалар мен өзара байланыстардың біртұтас және бөлінбейтін желісі». Адам өзін ұстауға, көруге болатын нақты объектілерде өмір сүреді және оларға әрекет етеді деп ойлауы мүмкін, бірақ бұл мүлдем дұрыс емес, өйткені ол назар аударатын кейбір сенсорлық өзгерістер бар. Әлем субъективті және әр адамның өз «әлем суреті» болады. Ал интегративті дүниетанымда назар объектіден формаға ауысып, процеске көбірек мән беріледі. «Тұлға тұтастығы» түсінігі оның барлық көріністерін қамтиды: әлеуметтік-генетикалық, трансперсоналды, тұлғааралық, персоногенетикалық. Тұтас тұлға бола отырып, адам ішкі жанжалға ұшырайды және өзін одан да үлкен күйзеліске ұшыратады. Адамның бинарлы, мәдениетті күйінде проблемалар мен бөлінулер бар. Интеграция адамның бұрын қабылданбаған дүниесін, қабылдай бастауын білдіреді. Біріктіру қабілетін дамыта отырып, ол өз психикасының денсаулығына қамқорлық жасауға үйренеді. Интегративті психология бойынша адам психикасы – бұл оның туғаннан бастап жеке тәжірибесін және шекарасы жоқ сананы қамтитын деңгейлер жиынтығы. Сонымен бірге ол динамикалық тепе-теңдікті сақтауға қабілетті организм. Дүниедегі барлық нәрсе бөлінбейтін және бір-бірімен байланысты. Әлемнің құрамындағы барлық бөліктер оның тұтастығына тікелей қатысты. Сананың барлық бөліктерімен қарым-қатынас орнату арқылы адам энергиямен байланысты қалпына келтіре алады, өзін-өзі емдей алады.

Заманауи интеграция психологияда тікелей тұлға идентификациясымен байланысты. Тұлғаның бірігуі – тұлға бөліктерінің бір-бірімен жүйелілігі, сәйкестігі [2, 27 б.]. Тұлғаның бөліктерін біздің қажеттіліктер, эмоциялар, көзқарастар, мінез-құлық, әлеуметтік рөлдер деп атауға болады. Жоғары интеграцияланған адамның шындықпен жақсы байланысы және өткен тәжірибені талдау негізінде тәуекелдерді бағалау қабілеті бар, ол алыстағы, бірақ маңыздырақ мақсатқа жету үшін қажетті сәтті, ағымдағы қанағаттандыруға тәуекел ете алады.

«Мен» интеграциясының төмен деңгейі бар адамның фрустрацияға төзімділігі төмендейді және керісінше, бұдан әрі не болатынын шынымен ойламай, ағымдағы қажеттілікті бір сәтте қанағаттандыруды қалайды. Сондай-ақ, фрустрацияға төзімділіктің төмендігі адамға өз күш-жігерін аяқтауға, дәйекті болуға кедергі келтіреді, өйткені оған ләззат алуды кешіктіру қиын, ол нәтижені ұзақ мерзімді перспективада емес, «осында және қазір» болғысы келеді. Қиындықтарға, қайшылықтарға тап болғанда, әдетте, ол жасап жатқан ісін тастап кетеді.

«Мен» интеграциясы жоғары адам «беру – алу» тепе-теңдігін жақсы орнатады, өз эмоцияларының шынайы көрінісін таба алады, оларға жаңа

проблемалар тудырмайтын формада адекватты жауап береді [3, 36 б.]. Интеграцияның төмен деңгейі тұлғаның бөлінуіне әкеледі, оның әрбір бөлігі бір-бірінен бөлек өмір сүреді.

Фрейдтің пікірінше, тұлғаның ыдырауы ид (инстинкттер, қажеттіліктер) мен супер эго (әлеуметтік нормалар мен ережелерге бағынуды талап ететін ішкі цензор) арасындағы қайшылықтан туындайды.

Даралық деңгейіндегі интегративті тәсілдің мәні мынада: адам психикасы жеке құрылымдық формаларда жеке өмірбаянын, тууын, сондай-ақ материядан асып түсетін сананың шексіз өрісін ашатын көп деңгейлі жүйе. Кеңістік, уақыт және сызықтық себеп-салдарлық, оны біз ең жақын жуықтау кезінде психикалық ұйымның тұлғааралық және трансперсоналды деңгейлері ретінде белгілей аламыз. Сана – бұл психиканың әртүрлі салаларын интегралды мағыналық кеңістіктерге біріктіруге мүмкіндік беретін интеграцияланған ашық жүйе.

Адам тұрақты бірлікте даму тенденциясына ие деп көрсетті Юнг. Дамудың негізгі мақсаты өзіндік таратылу. Кедергілер көп болса тұлғаның жүйкесі жұқара береді. Тұлға дені сау және интеграциялануы үшін әрбір даму жүйесі дифференциалдану мүмкіндігіне ие, соған жету процесі индивидуация процесі деп аталады.

Жеке деңгейдегі интеграция психиканың фрагменттері мен деңгейлері арасындағы конфликттік шиеленістерді білуді және бұрын қабылданбаған нәрсені ашық қабылдауды білдіреді. Тәжірибені біріктіру қабілеті психикалық денсаулықтың негізгі критерийі болып табылады [4, 53 б.]. Интеграциялау қабілетіні жеке тұлғаның деструктивті реакцияларының қалыптасуына және экстремалды түрде әлеуметтік ауытқуға және психопатологиялық белгілерге әкеледі, бірақ бұл нұсқада да тұлға интегративті және тұтас түрде қызмет етеді.

Сонымен, тұлғалық интеграцияның негізгі кезеңдері:

– Процесті бастау үшін бастапқы нүкте ретінде субъект тұлғасының проблемалық немесе басқа аспектілерін анықтау;

– Тұлғаның осы аспектісіне жауапты менің бөлігіммен барлық модальді түрде егжей-тегжейлі сипаттау арқылы байланыс орнату / денеде локализацияны табу / бөліктен жауап сигналдарын қабылдау / өз ішінен тыс орналастыру және осы бөліктің кеңістігіне ену;

– Олардың бөлігінің оң ниеттерін / мағыналарын / құндылықтарын анықтау;

– Семантикалық өрістің кеңеюі немесе субъект өзін жүзеге асыратын алдыңғы кезеңде анықталған ниеттердің / құндылықтардың / контексттердің артындағы жоғары құндылықтарға қарай жылжу / олардың клиенттің өмірлік тәжірибесімен, оның түрімен, қарым-қатынасымен байланысын ашу. адамзат тарихы, ғалам және т.б.;

– Субъектіні өзінің терең мақсатымен/құндылығымен/маңызды күйімен/тұлға өзегімен/миссиясымен/бірлескен түрлендіру метафорасымен кездестіру және табылғанын сенімділікке тексеру;

– Табылған инстанциямен субъектінің І-нің барлық бөліктерін және оның бар болуының барлық контексттерін біріктіру арқылы алынған нәтижені тұрақтандыру;

– Оны уақыттық перспективаға көшіру арқылы алынған нәтижені дамыту: клиенттің өмірі, алдыңғы және кейінгі ұрпақтарында.

Интегративті тәсілді қолданатын әлеуметтік-психологиялық жұмыстың практикалық әдістеріне жеке және әлеуметтік ресурстық әлеуетті пайдалану, ортақ болып табылатын психологиялық әдістердің кең ауқымы жатады. Интегративті тәсіл кәсіпқойлар – психологтар, әлеуметтік қызметкерлер, психотерапевтер үшін де, олардың клиенттері үшін де түбегейлі жаңа семантикалық кеңістік болып табылады. Кез келген теория, концепция, терапевтік миф, доктрина, идея, психикалық шындық туралы күнделікті пайымдау өзінің жиі көрінетін толықтығымен және әмбебаптығымен белгілі бір жағдайларда және белгілі бір ықтималдық дәрежесінде ғана жарамды [5, 27 б.].
Қазіргі уақытта сана мен тұлғамен жұмыс істеуге бағытталған мектептер мен әдістердің барлық түрлеріне қызығушылық жоғары. Көптеген адамдар психотерапияға, мистицизмге, психосинтезге, транзакциялық талдауға, индуизмге, биоэнергетикаға, психоанализге, йогаға және гештальт терапияға жүгінеді. Бұл мектептердің барлығына ортақ нәрсе, олар қандай да бір жолмен адамның санасы мен тұлғасына өзгерістер енгізуге тырысады. Алайда ұқсастықтар осымен аяқталады.

Интеграция деңгейі жоғары адам өз қажеттіліктерін жүзеге асыруға және оларды әлеуметтік қолайлы жолмен қанағаттандыруға қабілетті. Интеграция деңгейі төмен адам, әдетте, өз мінез-құлқының терең мотивтерін нашар түсінеді, қосарланған моральді ұстанады, өзінің қажеттіліктерін экологиялық таза түрде қанағаттандыра алмайды және бейімделмейтін мінез-құлықты жеңу ретінде таңдайды.

Қазіргі білімді ізгілендіру жағдайында интеграциялық үдерістер күшейтіліп, интеграция жетекші, доминантты тенденция болып табылады. Интеграция бұл процесс, өзара байланыс нәтижесі тұлғаның интеллектуалды, мотивациялық және мінез-құлық сферасын олардың диалектикалық бірілігінде өсіру және байыту.

Қазіргі кезеңде бұл мәселе ғылым интеграциясы, оқыту процесін ізгілендіру, адам тұлғасын ең жоғары құндылық ретінде дамыту арқылы жүзеге асырылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Козлов В.В. Интегративная психология в поисках целостности // Труды Ярославского методологического семинара. Т.1: Методология психологии. – Ярославль: МАПН, 2003.

2 Мазилов В.А. Научная психология: тернистый путь к интеграции // Труды Ярославского методологического семинара. Т.1: Методология психологии. – Ярославль: МАПН, 2003.

3 Пископпель А.А. Предмет психологии как методологический дискурс. Труды Ярославского методологического семинара. Т.2: Предмет психологии. – Ярославль: МАПН, 2003.

4 Абросимова Ю.А. Принципы и методы интеграции личности: Учебное пособие. – Саратов: Изд-во КУБиК, 2013. – 240 с.

5 Рауднер Я., Врица П., Холл М. НЛП: новые модели. – М.: Центр Психологической культуры, 2001. – 172 с.

ҒТАМР 11.15.91

МЕМЛЕКЕТТІК САЯСИ ҚЫЗМЕТШІНІҢ МӘРТЕБЕСІ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

А.А. Ералиева
Аға оқытушы, магистр, Х. Досмұхамедов ат. Атырау университеті, Атырау қ.
А.С. Кабдулова
Оқытушы, магистр, Х. Досмұхамедов ат. Атырау университеті, Атырау қ.
Ж.Р. Абузьярова
Аға оқытушы, магистр, Х. Досмұхамедов ат. Атырау университеті, Атырау қ.

Заңнамада бекітілген тиісті лауазымды мемлекеттік саяси қызметші басқаратын мемлекеттік органның алдында тұрған мақсаттар мен міндеттердің мазмұнын, көтеретін жауапкершіліктің дәрежесі мен деңгейін, өзіне жүктелген міндеттер мен функцияларды іске асыру мақсатында оған берілетін өкілеттіктердің мазмұнын жатқызуға болады. Жоғарыда аталған көзқарасты тұтастай қолдай отырып, негізгі критерийлері адамның мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарының анықтауға қатысу деңгейі мен дәрежесі болып табылады.

Түйін сөздер: мемлекеттік билік, саяси лауазым, Мемлекеттік саяси қызметші, құзырет, атқарушы орган.

«Мемлекеттік саяси қызметші» ұғымы «саяси лауазым» ұғымымен тығыз байланысты. Саяси лауазымды атқаратын адам үшін айқындаушы сәт мемлекет саясатын қалыптастыруға және жүргізуге қатысу болып табылады. Мұндай лауазымға ие адамға билік өкілеттіктерін берудің заңды әдісі де маңызды емес. Әдетте бұл заң шығарушы органдардың сайлауы немесе мемлекеттің жоғары лауазымды тұлғаларының тағайындалуы, содан кейін заң шығарушы орган бекітеді. Мемлекеттік билік жүйесіндегі лауазымның деңгейі мен орнын ескеру қажет. Әдетте, бұл жоғары, орталық және жергілікті билік органдарындағы басшылық лауазымдар, сондай-ақ бақылау билігінің кейбір органдарындағы лауазымдар. Алайда, кез келген саяси лауазым мемлекеттік қызмет туралы заңнаманы реттейтін лауазымдарға жатпайды. Мысалы, президент, парламент және мәслихат депутаттары, судьялар және кейбір басқа да лауазымды тұлғалар, билік өкілдері мемлекеттік қызмет туралы заңдарға бағынбайды. Олардың мәртебесі конституциялық және өзге де заңдарда белгіленген.

Саяси мемлекеттік қызметшілер Парламентте, Президент Әкімшілігінде, Үкіметте жұмыс істейді, сондықтан олардың бөлінуі мемлекеттік билікті үш тармаққа бөлу принципімен ешқандай байланысты емес.

«Мемлекеттік саяси қызметші «ұғымы» Мемлекеттік қызмет туралы «Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі № 453 Заңының 1-бабында бекітілген. Бұл «тағайындау (сайлау), босату және қызмет саяси сипатқа ие және саяси мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асыруға жауап беретін мемлекеттік қызметші». Осы анықтаманы көптеген ғалымдар негізді түрде сынға алды. Ал академик Г.С. Сапарғалиев «Мемлекеттік қызмет туралы заңда берілген саяси мемлекеттік қызметшінің ұғымын объективті дәл деп санауға болмайды, өйткені олардың тізіміне саясатты анықтауға қатыспайтын және саяси мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асыруға жауап бермейтін лауазымды адамдар кіреді» – деп жазды. Оның пікірінше, Конституциялық Кеңестің төрағасы мен мүшелері, судьялар саяси қызметшілер санатына жатпайды, өйткені олар өз қызметін тек Конституция мен заңдарға негіздейді және саясатқа қатысы жоқ. Осыған байланысты ол мемлекеттік қызмет туралы Заңның 7-бабын Президент пен Парламент тағайындайтын, сайлайтын лауазымды адамдардың барлығы бірдей саяси мемлекеттік қызметшілер болып табылмайтындығы тұрғысынан нақтылауды ұсынады.

«Мемлекеттік саяси қызметші» ұғымы анықтамасының дұрыс еместігін және саяси лауазымдардың нақты белгілерінің жоқтығын басқа авторлар да көрсетеді, оның ішінде Конституциялық Кеңестің төрағасы мен мүшелерін саяси қызметшіге жатқызу бөлігінде күмән туады. Мемлекеттік саяси қызметшілер тізілімінен лауазымды тұлғалардың деректерін алып тастау ұсынылды.

Атап айтқанда, А. Ишмухамедова Конституциялық Кеңес мүшелері өздерінің құзыретіне кіретін, кейде саяси түсінікке ие болатын мәселелерді «саяси құралдармен емес, тек құқықтық құралдармен» қарайтынын жазады.

Сондай-ақ, олардың құзыреті бастапқы сипатқа ие екендігі, ал саяси мемлекеттік қызметшінің өкілеттіктері «оларды тағайындаған орган мен лауазымды тұлғалардың өкілеттіктерінен екінші, туынды сипатқа ие». Алайда, саяси қызметкерлер деп санауға болатын лауазымды тұлғалардың тізіміне қатысты басқа да көзқарастар бар. Атап айтқанда, соттар мен бақылау және қадағалау органдары басқару әрекеттерін қалыптастыруға және іске асыруға қатыспаса да, олар заң шығарушы және атқарушы органдардың басқару шешімдерінің заңдылығын шағымдану тәртібімен тоқтата алады, күшін жояды және қадағалай алады. Бұл олардың мемлекеттік басқару процестеріне, мемлекеттік басқару әрекеттерінің қалыптасуы мен жүзеге асырылуына айтарлықтай әсерін көрсетеді. Сондықтан олардың басшыларын мемлекеттік басқарудың саяси көшбасшыларының ерекше санаты ретінде қарастырған жөн.

Біз бұл бастапқыда дұрыс емес ұстаным деп санаймыз. Соттар мен прокуратураның атқарушы және басқа органдарға қатысты белгілі бір бақылау және қадағалау функциялары болуына және осы функцияларды жүзеге асырудың нәтижесіне қарамастан, оның ішінде қандай да бір саяси салдарлар (мысалы, саяси лауазымды адамның, мемлекеттік органдар басшыларының отставкаға кетуі немесе қызметтен босатылуы) болуы мүмкін, оларды мемлекеттік саяси қызметшілер деп санауға болмайды. Мұндай адамдарды

лауазымға тағайындау кезінде, ең алдымен, олардың кәсіби және іскерлік қасиеттері ескеріледі, дегенмен посткеңестік мемлекет жағдайында мүмкін саяси себептерді толығымен жоққа шығаруға болмайды. Бірақ бұл саяси мотивтер қайталама сипатқа ие және көбінесе кандидаттардың жеке қасиеттері, беделінің мінсіздігі және заңдылықты нығайту, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес және т.б. саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыруға дайын болу арқылы қарастырылады. Оларға, сондай-ақ қатардағы судьялар мен прокуратура қызметкерлеріне саяси қызметке белгіленген шектеулер толық көлемде қолданылады. Олар сөздің қатаң мағынасында мемлекет саясатын қалыптастыруға қатыспайды.

Егер мұндай лауазымды тұлғаларды тағайындауда саяси мотивтер пайда болса және олар басқаратын құрылымдар өз қызметінде атқарушы немесе заң шығарушы органдардың немесе саяси көшбасшылардың тікелей саяси қысымын сезіне бастаса, онда бұл жерде мемлекеттік механизм жүйесіндегі бұрмаланулар, сот билігінің тәуелділігі туралы айту керек, прокуратураның заңдылықты қамтамасыз етудің тәуелсіз органы ретіндегі рөлі, демократия және құқықтық мемлекет принциптері туралы. Бұл проблема саяси лауазым белгілерін және осындай лауазымға тағайындау кезінде нақты өлшем шарттарды әзірлеу қажеттігін алға тартады.

Мемлекеттік қызметшілер саяси лауазымдарға белгілі бір мерзімге тағайындалады деп айту дұрыс емес. Шынында да, кейбір саяси лауазымдар бойынша өкілеттік мерзімі заңмен нақтыланған. Мысалы, конституциялық кеңестің төрағасы мен мүшелерінде 3 жылды, орталық сайлау комиссиясының және республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің төрағалары мен мүшелерінде – 5 жылды және т.б. құрайды.

Алайда, саяси қызметшілердің көпшілігінде мемлекеттік қызмет мерзімі нақты көрсетілмеген, дегенмен бұл өмір бойы қызмет етуді білдірмейді. Әдетте, саяси лауазымда болу мемлекеттік қызметшіні аталған саяси лауазымға тағайындаған немесе сайлаған немесе оған бағынатын лауазымды адамның немесе органның өкілеттік мерзімімен шектеледі. Бұл тәсіл заңнамада көрсетілген. Мәселен, ҚР Конституциясының 70-бабының 1-тармағына сәйкес үкімет жаңадан сайланған ҚР Президенті алдында өз өкілеттігін доғарады. Конституцияның 70-бабы 7-тармағына сәйкес Премьер-Министрді қызметінен босату үкіметтің барлық мүшелерінің өкілеттігі тоқтатылғанын білдіреді. Бір сөзбен айтқанда, жоғары атқарушы органның басшысы мен мүшелерінің өкілеттік мерзімі Президенттің өкілеттік мерзімімен, ал үкімет мүшелерінің – оның төрағасы лауазымында болу мерзімімен шектелген. Облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың әкімдері лауазымында болу мерзімі мемлекет басшысының қызмет ету мерзімімен шектелген, өйткені жаңадан сайланған Президент қызметіне кіріскен кезде олардың өкілеттігі тоқтатылады (ҚР Конституциясының 87-бабының 5-тармағы). Бұл лауазымдарға тағайындауды немесе сайлауды тек Президент пен палаталар мен Парламент палаталарының төрағалары жүзеге асырады деген тұжырым толығымен дәл емес. Бұл лауазымдарға тағайындау немесе сайлау құқығына

басқа да субъектілер ие болады, мысалы, тағайындау құқығына Президент ие болатын орталық атқарушы органдар басшыларының орынбасарларын қоспағанда, ҚР Үкіметінің құрамына кірмейтін орталық атқарушы органдардың басшыларын, олардың бірінші орынбасарларын үкімет тағайындайды.

Теориялық тұрғыдан, әкімшілік – аумақтық бірліктердің тұрғындарына немесе олардың өкілдеріне саяси лауазымдарға сайлау құқығын беру мүмкін. Бұл кенттердің, ауылдық (селолық) округтердің әкімдері тікелей немесе жанама (таңдаушылар арқылы) дауыс беру арқылы сайланған жағдайда нақты болады.

Мемлекеттік саяси қызметші заңнамада белгіленген тәртіппен қызметке тағайындалады немесе сайланады, қызметтен босатылады, мемлекеттік саясатты қалыптастыруға, жүргізуге қатысады және мемлекеттің саяси мақсаттары мен міндеттерін іске асыруға жауапты болады.

Биліктің әртүрлі тармақтарына қатыстылығы бойынша ұсынылып отырған жіктеуді тиісті мемлекеттік органдарға қатыстылығы бойынша нақтылауға болады, өйткені билікті үш тармаққа бөлудің дәстүрлі доктринасы: заң шығарушы, атқарушы және сот – президент әкімшілігінде жұмыс істейтін мемлекеттік қызметшілерді, республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің төрағасы мен мүшелерін және т.б. қалдырады. Қызмет ауқымының өлшемі, біздің ойымызша, билікті жүзеге асыру деңгейі немесе басқару деңгейі сияқты өлшеммен салыстырылады. Атап айтқанда, мемлекеттік саяси қызметшілер жоғары билік органдарында, орталық органдарда және жергілікті органдарда жұмыс істейді.

Саяси лауазымның белгілерінің бірі – оны иеленудің ерекше тәртібі. ҚР Президенті тағайындайтын олардың орынбасарлары; парламент палаталары және парламент палаталарының төрағалары, олардың орынбасарлары; Қазақстан Республикасы жоғарғы сотының жанындағы қызметін қамтамасыз ету департаментін (Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының аппаратын) басқаратын, оның орынбасарлары – мемлекеттік саяси қызметшілер атқаратын лауазымдар жатады.; Президенті мен Үкіметінің өкілдері болып табылатын; орталық атқарушы органдарды, олардың орынбасарларын басқаратын (басшылары) адамдар жатады. Саяси лауазымдарға ҚР Президенті айқындайтын басқа да лауазымдар жатқызылуы мүмкін. Жоғарыда келтірілген норманы талдауды сол заңның және басқа актілердің басқа нормаларымен бірге жүргізу керек. Осындай лауазымдардың ерекшеліктерін нақты анықтау үшін қажет. Бұл лауазымдарға мемлекеттік қызметшілер тек тағайындалады не сайланады. Сонымен қатар, тағайындау субъектілері – ең алдымен Президент, палаталар және Парламент палаталарының төрағалары, ал сайлау субъектілері- Парламент Палатасы. Қазақстан халқының немесе әкімшілік аумақтық бірлік халқының осы лауазымдарға сайлануы көзделмейді. Сонымен қатар, Үкімет кейбір саяси мемлекеттік лауазымдарға тағайындай алады. Бұл Үкімет құрамына кірмейтін орталық атқарушы органдардың басшылары мен олардың орынбасарларына қатысты. Сонымен қатар, саяси лауазымдарға жоғарғы сот жанындағы соттардың қызметін қамтамасыз ету департаментінің басшысы мен

оның орынбасарлары лауазымдары жатқызылған, бұл осы лауазымдарға сот билігі органдарын тағайындауға қатысуды білдіреді.

Үкімет мүшелері, облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және қаланың әкімдері, конституциялық кеңестің төрағасы (аппарат басшысына қатысты) және т.б. саяси лауазымдарға тағайындау немесе сайлау құқығына ие субъектілер болып табылады. Сонымен қатар, Президенттің мемлекеттік қызметтің басқа да саяси лауазымдарына жатқызу туралы дискрециялық өкілеттігі бар. Демек, бұл тақырыптардың ауқымы кеңейе алады.

Жоғарыда Конституциялық Кеңестің төрағасы мен мүшелерін саяси лауазымдар қатарына жатқызудың негізділігі туралы айтылған болатын. Осы органның аппарат басшысы да саяси қызметшілер тізбесінен шығарылуға және әкімшілік қызметшілер санатына ауыстырылуға тиіс. Осы себептер бойынша адам құқықтары жөніндегі уәкілді де аталған тізбеден алып тастау керек сияқты, ең алдымен, оның қызметі саясаттан тыс, тек құқықтық салада жүргізілуі керек. Ол үшін саяси қызметке шектеулер де қарастырылған. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы ереженің 5-тармағына сәйкес өз өкілеттігін жүзеге асыру кезеңінде ол өзінің мүшелігін тоқтата тұрады. Әрине, уәкілдің Қазақстан мемлекетінің саясатын қалыптастыруға және жүргізуге, оның ішінде адам құқықтары саласындағы заңнамалық саясатқа әсер ететінін белгілі бір дәрежеде айтуға болады. Алайда, осы тұрғыдан алғанда, жүзеге асырылатын функциялар мен өкілеттіктердің және саяси емес лауазымдарға ие басқа мемлекеттік қызметшілердің саяси сипаты туралы айтуға болады. 18-тармақтың нормасы да оның қызметін саясиландыруға жол бермеуге бағытталған, оған сәйкес уәкіл Президенттің, ҚР Парламентінің және оның депутаттарының, ҚР Үкіметінің, Конституциялық Кеңестің, Бас прокурордың, Орталық сайлау комиссиясының, ҚР соттарының әрекеттері мен шешімдеріне шағымдарды қарамайды. Екінші жағынан, бұл лауазымды мансаптық, әкімшілік лауазымдарға жатқызу мүмкін емес. Жүзеге асырылатын функциялардың сипатына байланысты мұндай лауазымдарға тағайындау немесе сайлау белгілі бір мерзіммен шектеледі. Бұл дилемманы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің құқықтық мәртебесін Конституция мен конституциялық заң деңгейінде реттеу арқылы шешуге болады. Мұндай көзқарас аталған лауазымды саяси лауазымдар қатарынан шығаруға мүмкіндік берер еді және сонымен бір мезгілде Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің адам құқықтарын қамтамасыз ету мен қорғаудағы рөлін арттырар еді, оның құқықтық жағдайын халықаралық стандарттарға жақындатар еді. Қазіргі уақытта уәкіл мәртебесі Конституцияда ғана емес, қарапайым заңдарда да реттелмеген.

Алайда, адам құқықтары жөніндегі уәкілдің мәртебесін Конституциялық немесе заңнамалық реттеудің болмауына байланысты, белгілі бір лауазымдарды саяси лауазымдарға жатқызу критерийлерінің қарама-қайшылығына қарамастан, бұл лауазым саяси лауазымдар тізілімінен әлі алынып тасталуы мүмкін емес. ҚР президенті архивінің директоры, ҚР тұңғыш Президенті музейінің директоры, сондай-ақ олардың орынбасарлары қызметінің саяси-айқындаушы сипаты бар ма? Біздің ойымызша, жоқ.

Мемлекеттік қызметшілер көрсетілген лауазымдарда болған кезде мемлекеттің саясатын қалыптастыруға немесе жүргізуге ең болмағанда тікелей ықпал етпейді. Керісінше, олардың қызметі тарихи, ғылыми, тарихи және мәдени жағынан боылп келеді. Осыған ұқсас дәлелдер жоғарыда аталған тізілімге енгізілген Қазақстан Республикасының Президенті іс басқармасы медициналық орталығының бастығы мен оның орынбасарына қатысты болуы мүмкін. Медициналық орталықтың қызметі жоғары және орталық мемлекеттік органдардың мемлекеттік қызметшілеріне қызмет көрсетуге бағытталғанымен, көрсетілген лауазымдарға тағайындау кезінде кәсіби біліктілік пен құзыреттілік деңгейі, медицинаның тиісті салаларындағы жұмыс тәжірибесі айқындаушы өлшемшарттар болып табылады. Басшы ретінде лауазымға үміткер адамның сапасы да ескерілуі мүмкін. Сондықтан аталған лауазымдарды мемлекеттік саяси қызметшілер лауазымдарының тізілімінен шығарған жөн.

Қазақстан Республикасында үкімет төрағасы мен Министрлер лауазымдары мемлекеттік қызмет лауазымдарына жатпайды. Оларды алмастыратын адамдар мемлекеттік қызметшілер болып табылмайды. Заң бойынша Премьер-Министрлер лауазымдары саяси лауазымдар тізіліміне енгізілген, бірақ олардың мәртебесі конституциямен анықталады. Конституциялық заңнама мен мемлекеттік қызмет туралы заңнаманың нормаларын салыстырған кезде олардың арасында қандай да бір қайшылықтар немесе үкімет мүшелерінің құқықтық жағдайы мен қызмет атқару тәртібінде қандай да бір ерекше жағдайлар бөліп шығарылғаны байқалмайды. Сондықтан оларға мемлекеттік қызмет туралы заңнама толық көлемде қолданылады.

Мемлекеттік қызметтің саяси лауазымдары туралы жеке заң қабылдау туралы мәселе өзекті болып табылады, онда мемлекеттік саяси қызметші ұғымына неғұрлым нақты анықтама беру, саяси лауазымдар тізілімін нақтылау, оларды иелену үшін кадр резервін қалыптастыру тәртібін айқындау, экс-саяси тағайындаушылардың құқықтық мәртебесін бекіту, олардың әлеуетін пайдаланудың ақылға қонымды шараларын белгілеу қажет. Бұл ұсыныспен келісуге болады, бірақ мұндай заңның көптеген ережелерінің негізгі заңның ережелерімен қайталануы мүмкін сияқты. Бірақ саяси қызметшілердің мәртебесі мұқият шешуді қажет ететіндігі күмән тудырмайды. Бұл жағдайдан шығудың ең қолайлы жолы мемлекеттік қызмет туралы заңнаманы кодификациялаудан көрінеді. Жаңа кодификацияланған актіде жеке бөлімде мемлекеттік саяси қызметшілердің мәртебесін реттеуге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 «Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі №453-I Заңы (2012 жылдың 14 желтоқсанында берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // «Параграф» ақпараттық жүйесі 2013.

2 Жаубасов Б.Ж. Жаһандық сын – қатерлер жағдайларындағы мемлекеттік қызметтің басымдықтары. ҚР мемлекеттік қызметі туралы журнал «Мемлекеттік қызмет» №2 /100/, сәуір-маусым 2015.

3 Шильман Н. Госслужащие вчера и сегодня. «Прикаспийская коммуна», №95. 03.12.2016.

ГРНТИ 06.73.45

ФОРМИРОВАНИЯ ВАЛЮТНЫХ КУРСОВ И ФАКТОРЫ, ВОЗДЕЙСТВУЮЩИЕ НА ИХ ФУНКЦИОНИРОРВАНИЯ

Н.А. Альмереков
Д.э.н., профессор, декан факультета «Экономика и предпринимательство» Казахстанско-Немецкого университета, г. Алматы

В рамках данного исследования проведен анализ механизма формирования валютного курса; изучено влияние участников рынка на его формирование; выявлены основные причины колебаний валютного курса; изучены методы и инструменты регулирования валютного курса. Движение валютных курсов оказывает масштабное воздействие на внутреннюю и внешнюю экономику страны.

Ключевые слова: паритет покупательной способности, инфляция, обменный курс, процентная ставка, валютный курс.

В современных условиях валютный курс, находясь в тесной взаимосвязи с основными макроэкономическими показателями и отражая воздействие внешних факторов как на экономику, на процессы торговли валютой, так и на психологию участников рынка, играет большую роль в формировании внешнеэкономических и политических отношений. Валютный курс, как правило, устанавливается пропорцией валюты и определяется посредством процесса сопоставления денежных единиц на денежном рынке через систему спроса и предложения. Эта степень влияет на международную деятельность страны, движение капиталом, состояние валюты и саму деятельность воспроизведения [1].

Если реальный валютный курс растет быстрее или медленнее, чем курс, рассчитанный на основе относительного паритета покупательной способности (ППС), то происходит переоценка, или недооценка национальной валюты. Национальная валюта переоценивается в случае замедленного снижения ее курса по сравнению с темпами инфляции. Напротив, национальная валюта недооценивается в случае быстрого снижения ее курса по сравнению с темпами инфляции. Как переоценка национальной валюты, так и недооценка ее имеет негативные последствия. Переоценка национальной валюты по отношению к расчетному показателю ППС ведет к сокращению экспорта, а недооценка к снижению импорта.

Наши исследования показывают, что зависимость между курсами национальных валют и паритетом их покупательной способности существует только в долгосрочном периоде, так как краткосрочные валютные курсы зачастую отклоняются от линии долгосрочных тенденций. В долгосрочной перспективе происходит корректировка валютных курсов к их равновесным уровням. Относительные уровни цен являются основной силой, стоящей за тенденциями валютных курсов.

Изменения равновесного валютного курса близко соотносятся с изменениями относительных уровней цен. Такую зависимость вероятнее всего можно обнаружить в долгосрочном периоде, чем в краткосрочном [2].

На краткосрочные валютные курсы помимо изменения относительных уровней цен воздействуют ряд других факторов. Последние включают изменения в структуре потоков капитала, условиях рынка, влияющих на отдельные особо важные в международной торговле товары, интервенции центральных банков на форексном рынке и спекуляции. В сравнении с изменениями относительных уровней цен в краткосрочном периоде каждый из этих факторов оказывает большее влияние на валютные курсы, чем в долгосрочном. Поэтому не представляется возможным по теории ППС полностью объяснить частые изменения или колебания обменных курсов национальных валют.

Несмотря на ряд недостатков, теория относительного ППС, как существенный инструмент, широко используется для оценки и прогнозирования валютного курса. Статистические данные за ряд лет о номинальном валютном курсе и расчетных показателях о ППС за эти годы позволяют выявить многолетнюю корреляционную связь между валютным курсом и ППС, что служит основой при прогнозировании курса на долгосрочную перспективу. Расчет ориентировочного валютного курса и оценка ориентированного на этот курс других макроэкономических показателей дают возможность определить реальную стоимость национальных товаров и услуг [2].

Обобщение положительных сторон и недостатков закона единой цены и теории паритета покупательной способности национальной валюты и условия применимости последних можно представить в виде следующей таблицы 1.

Таблица 1. Условия применимости закона единой цены и теории ППС к обоснованию валютного курса.

Закон единой цены	**Теория**	
	абсолютного ППС	**относительного ППС**
Относится к цене одного товара	Относится к уровню цен в целом	Относится к изменению уровня цен
Соблюдается для гомогенных сырьевых товаров	Соблюдается для корзин одинаковых товаров	Соблюдается в долгосрочной перспективе для торгуемых товаров

– *Составлена автором по литературным источникам* [3, 6, 7].

Иностранная валюта продается и покупается по обменному курсу. Последний является ценой иностранной валюты на внутреннем рынке страны.

Спрос на иностранную валюту определяется объемом импорта товаров, услуг и финансовых средств. Поэтому величина спроса на валюту зависит от размера международных платежей нерезидентам.

Между спросом на товары, услуги и финансовые активы и обменным курсом национальной валюты существует обратно пропорциональная зависимость.

Высокий обменный курс повышает цену товаров, услуг и финансовых активов и спрос на них падает. При низком обменном курсе спрос на иностранную валюту повышается, поскольку складываются низкие цены на товары, услуги и финансовые средства [6, с. 551-557; 7, с. 88-102]

Эту зависимость можно проиллюстрировать графически.

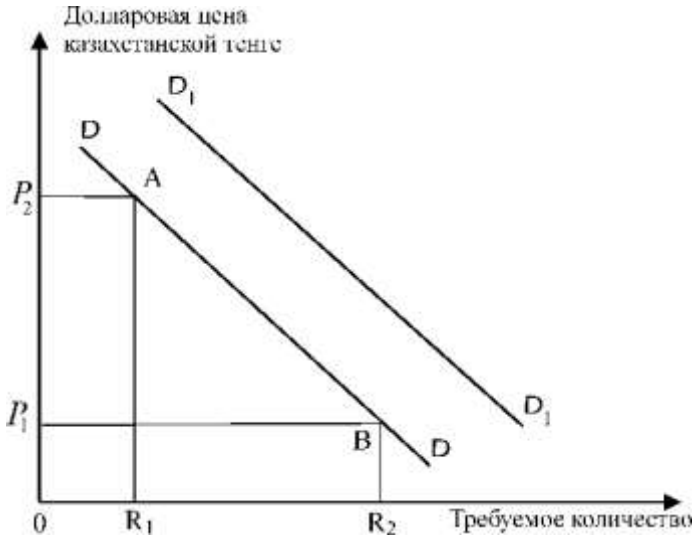

Рисунок 1. Спрос на казахстанский тенге.

Как видно из рисунка 1, изменение спроса является следствием изменения цены или обменного курса валюты. В случае возрастания обменного курса тенге в долларах США с P_1 до P_2 спрос на него падает от R_2 до R_1. В точке А отмечается низкий спрос на тенге, так как здесь курс более высокий. В точке В большой спрос связан более низким обменным курсом. Повышение спроса на тенге отражается перемещением кривой от DD к D_1D_1. При сокращении спроса происходит сдвиг кривой с положения D_1D_1 в положение DD.

Вместе с тем изменение спроса может быть связано не только с изменением обменного курса, но и изменением дохода, уровня цен на товары и услуги, а также вкуса потребителей. В этом случае перемещение кривой спроса на тенге вверх от DD в положение D_1D_1 будет связано с возрастанием доходов, повышением цен на товары и услуги в США относительно этих показателей в Казахстане и низкими ставками процента в США, что делает привлекательным

вложения инвестиций в Казахстан, где спрос на иностранный капитал более высок и следовательно более высоки ставки процента на инвестиции [3, 4].

Величина предложения иностранной валюты определяется размерами платежей нерезидентами международных сделок по экспорту товаров, услуг и финансовых средств и зависит от ее обменного курса и спроса иностранных покупателей на национальную продукцию. Если обменный курс сложится высоким, то внутренние цены иностранным покупателям окажутся низкими. Они скупят значительное количество национальной валюты, заплатив небольшую сумму в своей валюте.

Такая ситуация, как правило, стимулирует экспорт товаров, услуг и продажу финансовых активов иностранным покупателям. Со стороны последних увеличится предложение валюты на рынке. При низком обменном курсе или укреплении национальной валюты снизится активность национальных экспортеров и сократится предложение валюты. Зависимость между предложением иностранной валюты и обменным курсом национальной валюты представлена на рисунке 2.

Рисунок 2. Предложение казахстанского тенге.

Высокий обменный курс, который складывается в точке А, ведет к возрастанию объема предложения иностранной валюты на рынке и соответственно увеличению объема экспорта товаров и услуг из Казахстана, чем при низком курсе в точке В. Приобретение иностранными покупателями большого количества тенге меньшим количеством долларов им выгодно. Как видно из рисунка 3, предложение на казахстанское тенге изменяется слева направо и снизу вверх. Уменьшение объема предложения отражается перемещением кривой от положения SS в положение S^1S^1. Напротив, при увеличении объема предложения кривая S^1S^1 сдвигается в положение SS. [3,4]

В целом же равновесный обменный курс валюты устанавливается взаимодействием спроса и предложения на нее. На рисунке 3 равновесный обменный курс национальной валюты определен в точке Т, где совпадают спрос и предложение на казахстанское тенге.

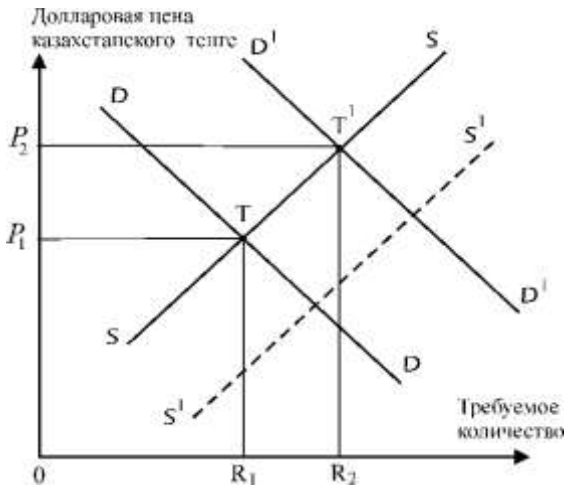

Рисунок 3. Равновесный обменный курс тенге на рынке иностранной валюты.

По обменному курсу OP_1 приобретается OR_1 количество тенге.

Кривая спроса на тенге в США сдвигается в положение D_1D_1. Это перемещение вызвано ростом инфляции в США, что сделало относительно более привлекательным казахстанские товары. Такое положение может случиться при повышении процентных ставок в Казахстане. В связи с этим казахстанские ценные бумаги, по которым выплачивается процентный доход, становится более предпочтительным для инвестиции капитала.

Таким образом, предложение и спрос на иностранную валюту часто меняются как следствие ожидания изменения в размере инфляции и процентных ставок.

Так, если в Казахстане инфляция выше, чем в США, граждане Казахстана предпочтут хранить свои сбережения в долларах, а не в тенге. В результате кривая предложения казахстанского тенге сдвинется вправо в положение S^1S^1 и долларовая стоимость тенге понизится [5].

По нашему мнению, для определения валютного курса сначала следует выяснить, что побуждает инвестора принять решение о вложении свободных денежных средств в активы внутри страны или за рубежом, затем необходимо определить паритет процентных ставок на финансовых рынках этих стран и на базе их найти равновесный обменный курс национальных валют.

Практика показывает, что рост ставки процента не всегда приводит к росту курса валюты. В реальной действительности рост процентной ставки может вызвать как рост, так и падение валютного курса.

Курс национальной валюты может расти либо падать в результате изменения реальной процентной ставки r^r и из-за изменения инфляционных ожиданий π.

Интерпретация случая падения курса национальной валюты вследствие повышения номинальной ставки из-за роста инфляционных ожиданий показана на рисунке 4.

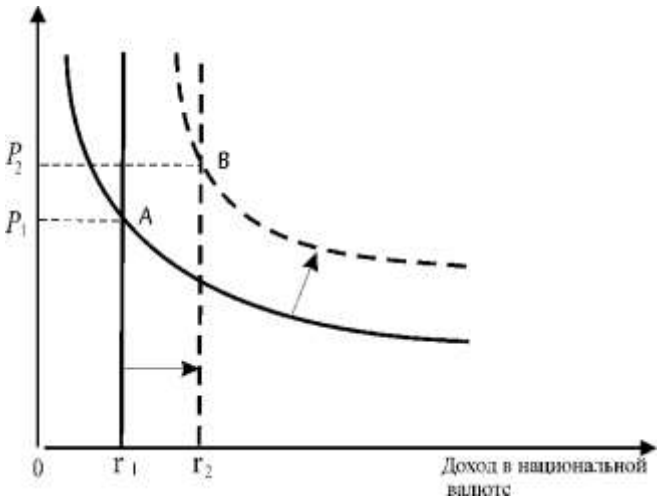

Рисунок 4. Влияние инфляции на валютный курс.

Изучение статистических данных показывает, что при инфляции курс национальной валюты девальвируется в большей мере, чем рост национальной процентной ставки. Повышаясь из-за инфляционных ожиданий, национальная процентная ставка сдвигается на графике вправо в положение r_2. Однако из-за резкого обесценения национальной валюты вследствие инфляции, кривая ожидаемых доходов на иностранные депозиты переместится вправо в большей степени, чем график национальной процентной ставки. Достигнутый в точке А при курсе P_1 первоначальный паритет процентной ставки сдвинется в новую точку В, где курс национальной валюты будет равен P_2. Этот курс ниже первоначального курса (P_1) [5].

Валютный курс определяется соотношением доходности инвестиции в различные активы внутри страны и за рубежом, в частности в банковские депозиты и ценные бумаги. Доходность определяют три показателя: процентная ставка у себя в стране, процентная ставка за рубежом и динамика валютного курса в этих странах.

Отсюда международный эффект Фишера выражается в том, что в долгосрочной перспективе изменение уровня валютного курса равно разности процентных ставок между двумя странами и разности прогнозируемых в них темпов инфляции.

Чем выше темп инфляции в стране, тем ниже курс ее валюты, если не противодействуют иные факторы. Инфляционное обесценивание денег в стране вызывает снижение покупательной способности и тенденцию к падению их курса к валютам стран, где темп инфляции ниже. Данная тенденция обычно прослеживается в средне и долгосрочном плане. Выравнивание валютного курса, приведение его в соответствие с паритетом покупательной способности происходят в среднем в течение двух лет. Зависимость валютного курса от темпа инфляции особенно велика у стран с большим объемом международного обмена товарами, услугами и капиталами [6, 7].

Литература

1 Ниязбекова Ш.У., Буневич К.Г. Осмобенности механизма формирования валютного курса. Вестник КарГУ, – Караганда, 2019.

2 Нурмуханова Г.Ж., Челекбай А.Д. Влияние экономических факторов и инструментов на валютно-финансовые отношения // Вестник КазЭУ, 2015, №3.

3 Челекбай А.Д., Альмереков Н.А. Халықаралық валюта және несие қатынастары. Учебное пособие. – Алматы.: Издательство «Фортуна Полиграф», 2020. – С. 252.

4 Смирнов С. Режимы валютного курса и стабильность экономики. Вопросы экономики. 2010, № 1.

5 Варламова Т.П., Варламова М. А. Валютные операций. – М.: Дашков и К°, 2011.

6 Международные валютно-кредитные отношения (Под ред. Красавиной Е.А.). – М.: Финансы и статистика, 2007.

7. Международные валютно-кредитные отношения (Под ред. Звоновой Е.А.). – М.: Юрист, 2014.

ҒТАМР 06.91

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЛАСТЕРЛЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ СТРАТЕГИЯСЫ

Б.М. Дюсегалиева
Оқытушы, магистр, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.
А.Ж. Таирова
Оқытушы, магистр, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Кластерлердің жұмыс істеу механизмін құрудың негізгі мақсаты – ғылым мен техниканың озық жетістіктерін нарыққа енгізуге қатысты ұйым-субъектілер арасындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастар жүйесін құру. Аумақтық кластерлер өз қызметін аймақ экономикасының сегменттелген аумақтық ұйымы бар саланы оқшаулау арқылы жүзеге асырады. Бұл аймақтық экономиканы кластерлік ұйымдастырудың маңызды түрлері мен ерекшеліктерінің бірі болып табылады, өйткені сала тәуелсіз ұйымдардың жиынтығы және ұйымдар арасындағы қарым-қатынас бағалық бәсекелестіктен жоғары дәреже де қалыптасады.

Түйін сөздер: кластер, энергетика, химия, технология, коммуникация.

Қазіргі уақытта бизнестің заманауи құзыреттіліктерін белсенді дамытуға және жаңа технологияларды қабылдауға, одан кейін реинжинирингке көшуге және өзіндік білім мен генерациялауға негізделген отандық кластерлерді қалыптастыру және жұмыс істеу тәсілдері мен әдістерін тұжырымдамалық бағытта өзгертудің экономика секторлары үшін жаңа технологиялық платформаны қалыптастырып әзірлеу.

Бұл ретте кластерлік саясат инфрақұрылымдық қолдауды жаңа ұйымдастырушылық нысандар мен коммуникацияларды енгізумен біріктіруі керек. Перспективалы ұлттық кластерлерді қалыптастырудың маңызды шарты – заманауи технологиялардың қарқынды жинақталуы және ойлау мен мінез-құлықтың шығармашылық типі бар жаңа кәсіпкерлер сыныбының дамуы.

Кластерлік саясаттың стратегиялық мақсаты тұрақты экономикалық өсуді және кластерлік даму негізінде экономиканы жаңғыртуды қамтамасыз ету болып табылады.

Кластерлік саясатты стратегиялық дамытудың негізгі бағыттары Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі перспективалық ұлттық кластерлерін қалыптастыру тұжырымдамасында белгіленген. Қазақстан

Республикасының кластерлік саясатын одан әрі дамыту Қазақстан Республикасын әлеуметтік-экономикалық дамытудың 2050 жылға дейінгі кезеңге арналған стратегиялық бағыттарында да көрсетілген.

Кластерлік саясаттың жаңа кезеңінің негізі экономиканың дәстүрлі секторларында қосымша құн тізбегін құруға негізделген өнеркәсіптік кластерлерден негізгі құзыреттерге, білім мен технологиялар трансферті мен инновациялық кәсіпкерлікке негізделген инновациялық кластерлерге дейін одан әрі даму болады.

Кластерлерді өндіріс шығындарын азайту арқылы масштабтауға ғана емес, сонымен қатар инновациялық өнімдер мен қызметтерді өндіруге, оның ішінде экономиканың дәстүрлі секторларына: өңдеу өнеркәсібіне, ауыл шаруашылығына, энергетикаға, химияға, көлікке, машина жасауға және т.б.

Кластерлік саясат ел экономикасын жаңа технологиялық платформаға көшіруге, өнімділігі, қосылған құны және өнімдер мен қызметтерді қайта бөлу дәрежесі жоғары салаларды қалыптастыруға бағытталатын болады.

Кластерлік саясаттың мақсаттары:

– әлемдік технологиялық дамудың тенденциялары мен перспективаларын ескере отырып, экономиканың дәстүрлі секторларында перспективалы ұлттық кластерлерді дамыту үшін қолайлы жағдайларды қалыптастыру;

– болашақта тұрақты, «ақылды өсуді» қамтамасыз ете алатын және ел үшін жаңа бәсекелестік артықшылықтарды қалыптастыратын келешегі зор ұлттық кластерлерді құру;

– ұзақ мерзімді перспективада қазіргі заманғы экономиканың негіздерін қалыптастыру үшін инновациялық ортаны қалыптастыру.

Жаңа кластерлік саясатты іске асыру инновациялық даму моделі мен отандық экономика үшін жаңа бәсекелестік артықшылықтар үшін негіз жасайды, экономиканың базалық және жаңа секторларының, шағын және орта бизнестің бәсекеге қабілеттілігін арттырады, экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

Сурет 1. Қазақстан Республикасында кластерлерді қалыптастырудың мақсаты мен міндеттері.

Кластерлерді дамытудың осы стратегиясын іске асыру кезінде келесі принциптерді сақтау қажет.

Біріншіден, инновациялық дамудың белгілі бір кезеңінің дайындық дәрежесін ескеруді көздейтін қабылданатын шаралардың бірізділігі принципі. Бірінші кезең симуляциялық модельді құруды қамтиды, яғни. экономиканы жаңғыртуды қамтамасыз етуге тиіс шетелдік технологияларды енгізу және дамыту. Бұл кезеңде институционалдық базаны нығайту және инновациялық жүйенің жекелеген элементтерін құру қажет. Екінші кезеңде – шетелдік технологияларды бейімдеу және жетілдіру – мемлекеттің, бизнестің, ғылым мен білімнің, технология мен білімнің трансфертінің өзара іс-қимылының тетіктерін және құзыреттердің ұлттық жүйесін қамтитын тұтас және тиімді ұлттық инновациялық жүйе толығымен қалыптасуы тиіс. Инновациялық дамудың келесі кезеңінде меншікті жаңа технологиялар мен ғылым сыйымдылығы жоғары өндірістер құрылады.

Екіншіден, есептелген іс-қимыл стратегияларына негізделген нақты басымдықтарға күш-жігерді шоғырландыру. Бұл принцип барлық ресурстарды кластерді дамытудың негізгі бағыттарына шоғырландыруды көздейді.

Үшіншіден, бәсекеге және мемлекеттік-жекеменшік әріптестікке негізделген экономикалық тиімділік принципі. Бұл принцип инновациялық процестің жоғары өзін-өзі қамтамасыз етуіне және оның табыстылығына біртіндеп көшуді білдіреді.

Төртіншіден, перспективалық ұлттық кластерлерді салалық емес, қызмет етудің салааралық принципі бойынша қалыптастыру мақсатқа сай.

Бесіншіден, жаңа кластер мүшелерінің интеграциясына ашықтық және т.б. кластерден «кіру» мен «шығуды» ашыңыз. Осыған байланысты кластерлер ашық инновациялық үлгілерге негізделетін болады.

Осы қағидаттарды сақтау келешегі зор ұлттық кластерлерді табысты қалыптастырудың маңызды шарты болып табылады.

Кластерлік саясат екі бағытқа бағытталатын болады:

Бірінші, экономиканың дәстүрлі секторларындағы ұлттық кластерлер.

Перспективалы ұлттық кластерлер негізінен технологиялық тізбектерді оңтайландыру және ұзарту, оларды оқшаулау, кооперацияны дамыту арқылы табиғи ресурстардың әлеуетін пайдалана отырып, бар және қалыптасып келе жатқан кластерлер негізінде дамитын болады.

Кластердің негізінде жетекші өндірістік компаниялар (сұраныс генераторлары) немесе ұқсас өнімдерді шығаратын бірнеше компаниялар жатыр, олар өндірістік тізбектерді құру және оқшаулау, кооперация, кластердің негізгі технологиялық құзыреттерін дамыту үшін интеграторға айналуы тиіс. Салалық ғылыми-зерттеу институттары, жоғары оқу орындары, сондай-ақ дамып келе жатқан инженерлік орталықтар да кластерлердің қатысушылары болады.

Интегратор мемлекеттік кәсіпорын болса, оның қатысуы мемлекеттік-жекешелік әріптестік (бірлескен инвестициялық жобалар, кепілдендірілген тапсырыстар, инновациялық технологияларды сатып алу), сервистік және

ұйымдастырушылық функцияларды жүзеге асыру (инвесторларды тарту, өткізу нарықтары) қағидаттарына негізделеді., экспортты қолдау) кластерден кезең-кезеңімен шығу.

Технологиялық болжау (форсайт) нәтижелері бойынша Қазақстан үшін маңызды технологиялар анықталады. Маңызды технологияларды немесе технологиялар топтарын әзірлеу кластерлерді қалыптастыру шеңберінде жүзеге асырылады, ал мақсатты технологиялық бағдарламалар кластерлік бастаманы іске асырудың негізгі құралдарының бірі болады. Сондай-ақ, бизнес-бастамалар негізінде жаңа перспективалық кластерлерді конкурстық іріктеу жүргізіледі.

Әлеуетті қатысушылардың құзыреттері мен рөлдері олардың саны мен құрамын, кәсіпорындарды оқшаулау дәрежесін, іске асырылып жатқан жобалардың ауқымын, кооперация деңгейін, технологиялық базаның бірлігін, сабақтас салалар мен салаларды есепке алатын критерийлер бойынша айқындалатын болады. бірлескен ғылыми жобалар.

Инновациялық жүйеде инженерлік орталықтарға ерекше орын берілген. Олардың басты міндеті – қолайлы серіктестік ортасын құру және бірлескен ҒЗТКЖ жүргізу. Инженерлік орталықтар жаңа технологияларды белсенді пайдалануды және бизнес үшін нақты өнертапқыштық мәселелерді шешуді қамтамасыз етеді.

Жаңа буын кластерлерін қалыптастырудың маңызды шарты идеяларды тудыратын, инновациялық кәсіпкерлерге айналу алаңы, сондай-ақ «креативті» бизнестің жиналу орны болып табылатын 3-буын технопарктерін қалыптастыру болады. Олардың міндеті – бәсекеге қабілетті жаңашыл кәсіпкерлер мен жоғары технологиялық компаниялардың ағынын дайындау және нарыққа шығару.

Ғылыми-зерттеу қызметі кластерлерді дамытудың негізгі факторына айналуы тиіс. Бұған жаңа буын университеттерін дамыту, инженерлік білім беру, таланттарды іздеу және тарту, ҒЗТКЖ-ны кластерлік аймақтармен үйлестіру арқылы қол жеткізіледі.

Университеттер жаңа буын кластерлерін дамыту, ғылыми зерттеулер жүргізу, жаңа білімді коммерцияландыру және негізгі құзыреттерді беру үшін негізгі құзыреттер мен білікті мамандардың дамуын қамтамасыз етуі керек. Сондай-ақ университеттер бизнесті бастау, инновациялық идеяларды іріктеу және енгізу бойынша іздестіру жұмыстарын жүргізетін болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Гельмле А.М. Перспективы создания зернового кластера в Казахстане. Приволжский научный вестник. № 3 (7). 2012. – С. 37-40.

2 Горшенева О.В. Кластеры: сущность, виды, принципы организации и создания в регионах. Экон. вест. Ростов. гос. ун-та. – 2006, № 4. Ч. 2. – С. 29-36.

3 Гриценко С.И. Развитие кластеров через призму синергетики. методология развития кластеров. Российское предпринимательство. 2009, № 5-2. – С. 74-81.

ҒТАМР 06.91

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

Л.С. Иноятова
Студент, Казахский университет технологии и бизнеса, г. Нур-Султан
М.Т. Жумажанова
Научный руководитель, ст.преп., Казахский университет технологии и бизнеса, г. Нур-Султан

В статье проведен анализ современного состояния малого и среднего бизнеса Республики Казахстан. Авторами раскрыта экономическая сущность бизнеса через призму государственного управления и определена его роль в экономике страны. Озвучен ряд антикризисных мер по поддержанию бизнеса в связи с COVID–19.

Ключевые слова: современное состояние МСБ, Казахстан, предпринимательство, антикризисные меры, экономическая сущность.

«Для подъема экономики самое главное – создать в стране предпринимательскую среду. В ней, как на благодатной почве, вырастут новые компании и рабочие места» (Дэниел Айзенберг (Daniel J. Isenberg) – профессор менеджмента Бэбсон-колледжа, исполнительный директор Проекта предпринимательских экосистем [1].

В современной экономической и социальной жизни общества исключительно важную роль играет малое, среднее предпринимательство. Как показывает международный опыт, малый и средний бизнес выступает фундаментом формации современного общества, создает важнейшую часть ВВП существенной доли развитых стран. В данном секторе задействована большая часть национальных ресурсов. Крайне важно отметить, что функционирование малого и среднего предпринимательства содействует изобретательской и инновационной деятельности. Зарубежные исследования показывают, что на западе основные идеи и изобретения преимущественно поступают от малых и средних предприятий, а не от крупных [2].

Если анализировать динамику развития по годам в отдельности, условно можно выделить 4 этапа (в качестве наглядного примера, нами был взят следующий годовой интервал: 2017-2020 гг.):

– 2017 г.: на данном этапе предпринимательская активность населения республики была снижена на фоне приостановления темпов роста экономики, которая охарактеризовалась снижением количества субъектов МСП в стране;

– 2018 г.: данный этап выделяется восстановлением роста экономики и небольшим увеличением количества активных субъектов МСП (на 40 тыс. ед.) на фоне снижения (на 37 тыс. ед.) общего количества хозяйствующих субъектов в стране.

– 2019 г.: данный период также характеризуется увеличением количества активных субъектов МСП на 94 тыс. единиц в секторе «Общее количество активных хозяйствующих субъектов» и на 95 тыс. единиц – в секторе «Доля субъектов МСБ от общего количества активных хозяйствующих субъектов».

– 2020 г.: данный период характеризуется незначительным ростом количества зарегистрированных субъектов МСП на 0,4%, до 1 610 тыс. единиц. При этом их доля в общем количестве хозяйствующих субъектов в стране составила 96,3%. Количество действующих предпринимателей увеличилось на 2,1% [3].

Таким образом, продолжается качественное институциональное развитие малого бизнеса путем формирования новых юридических лиц и перерегистрации индивидуальных предпринимателей в ТОО.

В 2019 г. выпуск продукции субъектами МСБ превысил 26,4 трлн тенге. В фактическом выражении выпуск продукции за год возрос на 7,5%, что выше общего уровня роста ВВП. Как результат, доля МСП в ВВП страны по итогам 2019 г. определен на уровне 28,3%, что на 2,7 процентных пункта превышает показатель 2018 г. Необходимо отметить, что значимая часть выпуска продукции была произведена предприятиями МСП – юридическими лицами (88%) [4].

Рост выпуска продукции субъектами МСБ в 2019 г. частично обоснован проведением в Республике налоговой амнистии, освобождающей определенные категории граждан от уплаты налогов сроком на 3 года.

По данным Бюро по статистике АСПиР РК, на конец 2020 года занятое население составляет 8 732 тыс. человек. При этом численность занятых в МСП – 3 370 тыс. человек (38,6% от всех занятых) на 1 января 2021 года. По сравнению с прошлым годом количество занятых в МСП снизилось на 2,3%. Вместе с тем наблюдается и общее снижение численности занятого населения в РК на 0,6%. Данные результаты связаны с кризисом, вызванным пандемией COVID-9 [5].

На протяжении последних 8 лет ВВП Казахстана в реальном выражении демонстрировал рост. Вместе с тем в 2020 году как в Казахстане, так и во всем мире был введен ряд ограничений, связанных с пандемией COVID-19, которые негативным образом повлияли на экономику. По итогам 2020 года ВВП РК снизился на 2,6% и составил 70 134 млрд тенге. Производство товаров формирует 38,4% ВВП (в т. ч. 27,0% за счет промышленного производства), производство услуг – 55,8%, налоги на продукты – 5,8%. По данным Бюро по статистике АСПиР РК, выпуск продукции МСП в 2020 году составил 32 725 млрд тенге. В сравнении с соответствующим периодом прошлого года этот показатель (в сопоставимых ценах) уменьшился на 5,4%. В 2020 году 68,9% объема продукции МСП выпущено малыми предприятиями, 19,7% – средними

предприятиями и еще 11,4% – индивидуальными предпринимателями и крестьянскими хозяйствами [6].

Несмотря на все принимаемые Правительством меры, анализ развития МСБ в Казахстане показывает, что в Республике Казахстан существует ряд проблем, препятствующих эффективному функционированию и развитию малого и среднего бизнеса, к которым можно отнести:

– несовершенство законодательной базы;

– ограниченный доступ субъектов МСБ к финансовым ресурсам и объектам инвестиционной и финансово-кредитной инфраструктуры;

– наличие большого числа административных барьеров;

– относительно невысокая конкурентоспособность продукции малого и среднего бизнеса [7].

Решение перечисленных проблем требует от Правительства более прагматичного подхода и детальной проработки реализуемых в настоящее время мер по части:

1. Совершенствования стратегии и тактики взаимодействия МСБ и власти. Считаем необходимым разработать действенную национальную доктрину развития предпринимательства, в которой фундаментальным ядром должен стать малый и средний бизнес.

2. Совершенствования законодательства (налогового, финансового и инновационного) в сфере содействия малого и среднего бизнеса.

3. Совершенствования механизмов, обеспечивающих малому и среднему бизнесу доступ к финансовым ресурсам. В этой связи считаем необходимым: формирование информационной, консалтинговой и остальной инфраструктуры МСБ; поиск новых нетрадиционных источников финансирования, используя, в первую очередь, лизинговые операции; увеличение государством доли финансирования НИОКР.

4. Создания Центров, финансируемых из средств гос. бюджета по подготовке кадров, ориентированных на: рационализацию процесса управления внутри малых и средних предприятий; корректное ведение бухгалтерского и налогового учета; оптимальное распределение фирмой собственных и заемных средств; внутрифирменное планирование и менеджмент.

5. Интенсификации развития современных форм бизнес-интеграции: ассоциации и фонды поддержки малого бизнеса, технопарки, международные и региональные маркетинговые информационные центры, франчайзинг и бизнес-инкубаторы [8].

В условиях замедления деловой активности предпринимательского сектора на фоне пандемии коронавируса по поручению Президента Республики Казахстан была проведена большая работа по поддержке малого и среднего бизнеса. Так как чрезвычайное положение и внедрение карантинных мер отрицательно подействовали на бизнес Казахстана. Примерно 300 тысяч субъектов предпринимательства отсрочили свою деятельность, порядка 1,6 млн человек были направлены в отпуск без содержания, 4,5 млн были выплачены социальные выплаты в объеме 42500 тг, порядка 1 млн субъектов

предпринимательства претерпели убытки от пандемии, примерно 14-15 тыс. субъектов предпринимательства, имеющих займы в банках второго уровня, обратились за отсрочкой.

К антикризисным мерам по поддержанию бизнеса в связи с COVID-19 можно отнести следующее:

1. Кредитование МСБ. В рамках программы льготного кредитования МСБ, пострадавшего от ЧП, предоставлено 600 млрд тенге.

2. Отсрочивание выплат по кредитам. Приостанавливание выплат сумм основной части долга и процентов по займам МСБ, пострадавших в результате ЧП, на срок до 3 месяцев. Банки не засчитывают штрафы и пени в случае просрочки платежей, создавшиеся вследствие введения карантина.

3. Осуществление валютных интервенции Национального банка. В целях достижения стабилизации обменного курса тенге в марте 2020 г., были проведены интервенции в объеме 1487 млрд. долларов США.

4. Принятие мер по поддержке АПК. Аннулирование земельного налога по землям сельхоз назначения, а также освобождение от НДС импорта биологических активов АПК вплоть до конца 2020 г. Гарантированный закуп от сельхоз производителей.

5. Отсрочивание выплаты налогов МСБ. Субъектам малого, среднего и определенных секторов крупного бизнеса было разрешено произвести выплаты всех видов налогов и других обязательных платежей в срок с марта 2020г. До 1 июня 2020 г. Приостанавливание налоговых проверок для МСБ вплоть до завершения 2020 г., освобождены от уплаты акцизов экспорт бензина и дизельного топлива.

6. Реализация программ по поддержке и развитию бизнеса как финансового, так и нефинансового характера, которые в совокупности приносят положительные плоды в области развития предпринимательства. Благодаря запуску данных программ значительно расширился спектр инструментов поддержки предпринимательства. В частности, было начато субсидирование ставок вознаграждения по кредитам субъектов, гарантирование кредитов субъектов, а также стартовала масштабная реализация программ обучения и консультационной поддержки субъектов МСБ, что позволило добиться некоторых существенных результатов в данной области.

На основании вышеизложенного, мы приходим к выводу, что несмотря на все принимаемые меры со стороны Правительства, в Республике Казахстан существует ряд проблем, решение которых требует от Правительства более прагматичного подхода и детальной проработки соответствующих мер. Большая доля малого и среднего бизнеса без его качественного роста не является залогом успешного экономического развития страны в целом. Поэтому цель по простому увеличению размера МСП, которая декларируется правительством, не должна являться приоритетной, иначе данный сектор будет постоянно требовать все новых и новых субсидий ввиду своей неконкурентоспособности и низкой производительности.

В развитых странах поддержка МСП в приоритетном порядке нацелена

на перспективные быстрорастущие компании, которые в долгосрочном плане создают больше рабочих мест, имеют возможности платить высокие зарплаты, вкладывать в обучение персонала.

Литература

1 Сетевое издание «Harvard Business Review Россия» («Гарвард Бизнес Ревью Россия»).

2 Susan S., Chris R., 2017. Business Continuity and Disaster Recovery for Small-and Medium-Sized Businesses. International Journal of Production Economics, 5(3), – P. 451-478. www.sciencedirect.com.

3 АО «Фонд развития предпринимательства «Даму». Отчет о состоянии развития малого и среднего бизнеса в Казахстане. www.damu.kz.

4 Абжанова Д.Ш. Практические аспекты совершенствования поддержки малого и среднего бизнеса. Вестник КарГУ. Серия Экономическая. 2020. № 3. – С. 83-89.

5 Айдарханова Б.Б. Малый бизнес Казахстана: тенденции и проблемы развития. Вестник КАЗУ-ЭФМТ. 2019, № 1. – С. 13-18.

6 Бюро национальной статистики АСПР РК. stat. gov.kz.

7 Наурызбекова А.Е. Государство и проблемы малого и среднего предпринимательства в Казахстане. Вестник КазНУ. Серия Экономическая. 2020. № 2. – С. 121-127.

8 Shokhan R., Karipova A., Khoich A., Kabdullina G., Kudaibergenov N., Niyetalina G., 2019. Economic levers of regulation of entrepreneurship. Entrepreneurship and Sustainability Issues 2(7). – P. 1567-1581. www.sciencedirect.com.

ҒТАМР 06.03.07

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ӘСЕРІНЕН МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ

Б.Ж. Төлтебай
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада мемлекеттік басқару, трансформация ұғымына толықтай түсінік берілген, мемлекеттік басқарудың трансформациясының мәні анықталған. Ақпараттық технологиялардың ықпалымен мемлекеттік басқаруды трансформациялау нысандары және олардың өзара байланысы зерттеледі, электрондық мемлекетті құру жолдары айқындалады. Мақалада электрондық технологиялар негізінде мемлекеттік басқаруды трансформациялау векторлары берілген.

Түйін сөздер: мемлекеттік басқару, ақпараттық технологиялар, электрондық технологиялар, мемлекеттік басқаруды трансформациялау, электрондық мемлекет, электрондық үкімет, электрондық парламент, электрондық әкімшілендіру технологиялары.

Постиндустриалды қоғамның қоғамдық қатынастарды дамытудың жаңа сатысына, атап айтқанда ақпараттық қоғам сатысына көшу процесі ақпараттық технологиялар ғасырының талаптарына сәйкес келуі керек. Мемлекеттік басқаруды трансформациялауды зерттеуді бастау үшін «мемлекеттік басқару» терминін түсіндіру қажет. Сонымен, «Мемлекеттік басқару» ұғымы кең және тар мағынада түсіндіруге болады. Кең мағынада, мемлекеттік басқару – бұл барлық деңгейдегі заң шығарушы, атқарушы және сот органдарының қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларын басқаруға бағытталған қызметі. Тар мағынада, мемлекеттік басқару дегеніміз – бұл мемлекеттің, оның органдарының, лауазымды тұлғалардың атқарушы және әкімшілік қызметі. Негізінен, бұл атқарушы биліктің өз құзыреті шегінде тұрақтылықты, заңдылықты, қоғамдық тәртіпті, қорғанысты, кедейлікпен күресті және т.б. реттеу және қамтамасыз ету жөніндегі қызметі.

Мемлекеттік басқару қазіргі уақытта трансформация деп аталатын дамудың жаңа кезеңін бастан кешуде. Бұл ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуына, өзара іс-қимылдың жаңа электрондық нысандарының пайда болуына және «Интернет» ақпараттық-телекоммуникациялық желісінің кеңінен таралуына байланысты. Трансформация терминін көптеген ғалымдар әртүрлі түсіндіреді. Александрова З.Е. айтуынша, трансформация дегеніміз – түрлендіру, бейнелеу, модификация, вариация, нұсқа, қайта құру, қайта қарау,

өзгеру, конверсия, қайта өсу, іске асыру, ауысу. Трансформация – бір нәрсенің түрін, формасын, түрленуін, түрленуін өзгерту. Трансформация (лат. *transformatio* – өзгеріс) – құрылымдардың, формалардың және тәсілдердің түрленуі, қызметтің мақсатты бағыттылығының өзгеруі. Қоғамды жаһандық ақпараттандыру дәуірінде мемлекеттік басқаруды трансформациялаудың жалпы ғылыми тәсілі-мемлекеттік басқару айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды.

Ақпараттық технологиялардың арқасында мемлекеттік-жеке меншік әріптестік туындайды. Мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттыру үшін жаңа мүмкіндіктер ашылады, қоғам мен мемлекеттің терең синтезі жүреді, онда азаматтар мемлекеттік ақпараттық жүйенің негізгі жұмыс істейтін буынына айналады. Мемлекеттік органдарды белсенді ақпараттандыру процесі салыстырмалы түрде 2000 жылы басталғандықтан, зерттеу саласындағы ғылыми еңбектердің саны әлі де аз. Электрондық технологиялардың ықпалымен мемлекеттік басқаруды трансформациялау – бұл нәтижесі цифрлық (электрондық) мемлекет болуға тиіс азаматтармен ашық және кедергісіз өзара іс-қимыл жасауға, мемлекеттік қызметтерді сапалы және жылдам ұсынуға бағытталған, қоғам өмірінің барлық салаларын қозғайтын мемлекеттік басқарудың мәні мен нысанын қайта құру процесі. Ақпараттық технологиялардың әсерінен болатын мемлекеттік басқаруды өзгертудің мәні мынада: мемлекеттік басқару дәстүрлі мағынада түбегейлі өзгерістерге ұшырайды: мемлекеттік органдар мен азаматтар арасындағы кері байланыс жылдамдығы едәуір артады, мемлекеттік қызметшілердің саны және мемлекеттік қызметшілердің аппаратын ұстауға қаржылық шығындар азаяды (өйткені мемлекеттік процестерді жүзеге асырудағы адамның рөлі автоматтандырылған жүйемен ауыстырылады), қағазбастылық жоғалады (электрондық құжаттар пайда болды, электрондық цифрлық қолтаңбамен қорғалған), мемлекеттік істерге қатысу мүмкіндігі шектеулі адамдарға (электрондық технологияларды қолдану арқасында) және т.б. қол жетімді болады. Электрондық әкімшілік ету технологияларының әсерінен мемлекеттік басқару қайта құрылады, азаматтар үшін ашық болады, басқару сапасы түбегейлі басқа деңгейге шығады.

Қазіргі Қазақстанда мемлекеттік басқарудың өзекті мәселелерінің бірі электронды үкіметті құру мәселесі болып табылады, оны құру азаматтар үшін ҚР атқарушы органдардың қызметі туралы ақпаратты іздеу және алу процесін жеңілдетеді, азамат пен мемлекет арасындағы кері байланыстың қосымша құралын жасайды, сонымен қатар азаматтардың мемлекет қызметіне қатысуының тиімді механизмін жасайды. Жаңа ақпараттық технологияларды енгізу және пайдалану мемлекеттік органдар жұмысының толық ашықтығы мен айқындығына көшуге ғана емес, сондай-ақ қоғамдағы ақпараттық көңіл-күйге әсер етуге мүмкіндік береді. Электрондық үкіметті құрудан басқа, мемлекеттік басқаруды трансформациялау электрондық демократия, атап айтқанда электрондық парламент құру түрінде болуы мүмкін. Заң шығарушы органдардың ақпараттық ресурсына қол жеткізу азаматтардың жалпы

мемлекетпен өзара іс-қимылына тиімді әсер ете алады, биліктің азаматтармен диалогы түрінде жинақталған мәселелерді талқылау рәсімінде ашықтыққа ықпал ете алады, содан кейін өзекті мәселелерді шешудің ең жақсы жолдарын таңдау үшін пікірлердің плюрализміне қол жеткізе алады. Заң шығарушы органдардың ресми ақпаратқа еркін қол жетімділігі қоғамға олардың ашықтығы, ашық жұмыс істегісі келетіндігі және демократиялық шешім қабылдау рәсіміне деген ұмтылысы туралы айқын көрсетеді.

Биліктің сот тармағына келетін болсақ, мұнда да электрондық технологиялар белсенді қолданылады және сот жүйесінің жұмысын жеңілдетеді. Осы саладағы мемлекеттік басқаруды трансформациялау нысаны электрондық сот төрелігі немесе электрондық сот ісін жүргізу деп аталады. Электрондық сот төрелігі порталы әртүрлі деңгейдегі соттар арасында электрондық түрде құжаттар алмасуға, нақты уақыт режимінде істердің қозғалысы туралы ақпарат алуға және электрондық құжат айналымының басқа да функцияларына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Электрондық сот ісін жүргізу жүйесі сот қызметін техникалық қолдаудың маңызды мәселелерінің бірін шешуге, сот ісін жүргізу процесін автоматтандыруға және белгілі бір деңгейдегі сот қабылдайтын сот актілерінің толық мәтінді электрондық банкін құруға мүмкіндік береді. Жүйеде сот актілерінің банкін құру қосымша ресурстарды да, қаржылық шығындарды да талап етпей, сот ісін жүргізу процесінде автоматтандырылған. Осындай тәсілмен сот актілерін өңдеу және сақтау бірыңғай серверде шоғырланған, бұл автоматтандырылған жүйені орталықтандырылған басқаруды, талап етілетін өнімділікті, ақпаратты сақтау сенімділігін, деректерді өңдеу тиімділігін және рұқсатсыз қол жеткізуден қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Мемлекеттік басқаруды трансформациялаудың барлық нысандарынан өту қорытындысы ақпараттық технологиялар негізгі рөл атқаратын электрондық мемлекетті қалыптастыру болуға тиіс, осы электрондық өзара іс-қимыл адами фактор мен бюрократиялық аппаратты алмастырады. Мемлекеттік басқаруды түрлендірудің ықтимал нысандарын қарастыра отырып, біз электронды технологиялардың және трансформациялық процестердің векторларының әсерінен мемлекеттік басқару жүйесінде болып жатқан өзгерістердің ақпараттық құрылымын талдауға көшеміз. Мемлекеттік басқарудың ақпараттық құрылымы басқаруды технологиялық қайта құрудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және бір мезгілде қазіргі заманғы мемлекеттік басқарудың өткір проблемаларының бірі болып табылады. Мемлекеттік басқару жүйесінің негізі бола отырып, ақпараттық жүйе мемлекеттік басқару объектісі мен субъектісіне, мемлекеттік функцияларды іске асыруға, мемлекет пен қоғамның өзара іс-қимылына елеулі әсер етеді. Ақпараттық құрылым мемлекеттік басқарудың барлық процестерінің даму векторын белгілейді.

Мемлекеттік басқаруды трансформациялаудың алты негізгі бағытқа бөлуге болады. Мемлекеттік басқаруды түрлендірудің таңдалған бағыттарын толығырақ қарастырайық. Мемлекеттік басқаруды формализациялау негізінен заңнамалық негіздегі реформаларға, сондай-ақ әкімшілік реформаларға

негізделген. Алайда, ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы кезеңінде мемлекеттік басқаруды формализациялау жаңа белгілер мен формаларға ие болады. Осылайша, электрондық әкімшілендіру технологиялары мемлекеттік басқаруды ауқымды және шығынды әкімшілік реформалар жүргізу жолымен емес, әлдеқайда жылдам және тиімдірек формализациялауға мүмкіндік береді. Ақпараттық технологияларды қолдана отырып, мемлекеттік басқару азаматтар күткен жұмыс деңгейіне жете алады. Барлық мемлекеттік билік органдарының, оның ішінде әртүрлі деңгейдегі органдардың ақпараттық интеграциясына электрондық әкімшілік ету технологиялары кеңінен енгізілген жағдайда ғана қол жеткізуге болады. Электрондық технологияларды пайдалану барлық мемлекеттік органдар арасындағы интеграцияның барынша жоғары деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Қашықтықтан мемлекеттік басқару тұжырымдамасын іске асыру мемлекеттік қызметшіні кез келген уақытта және ғаламтор желісіне қолжетімділігі бар кез келген жерде өзінің қызметтік міндеттерін сапалы атқара алатындай деңгейге шығаруды көздейді. Шет елдерде қазірдің өзінде мемлекеттік аппаратқа арналған мобильді қосымшалар құрылды, олардың көмегімен шенеуніктер нақты уақыт режимінде мемлекеттік процестерді бақылай алады, болып жатқан мемлекеттік процестерді біліп, азаматтардың сұраныстарына жедел жауап бере алады, электрондық құжаттарды ала алады. Қазақстанда қашықтан басқарудың мұндай тұжырымдамасы кең таралмады, алайда электронды технологияларды кеңінен енгізу жағдайында жақын арада бұл тұжырымдаманы жүзеге асыруға болады. Мемлекеттің негізгі нысаны мемлекеттік қызмет көрсету болып табылатын қоғам – азаматтармен және бизнес – құрылымдармен өзара іс-қимыл сипаты да елеулі өзгеріске ұшырауда.

Мемлекеттік қызметтерді электрондық түрде көрсетуге көшу оларды ақпараттандыруды ғана емес, қызмет көрсетудің барлық процесінің реинжинирингін де көздейді. Мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің электрондық түрге толық көшу сатысының алдында оларды электрондық түрде ұсынудың тиімділігі тұрғысынан жан-жақты талдау процесі жүреді. Бұл процесс «Мемлекеттік қызметтерді реинжиниринг» деп аталады. Реинжинирингтің мақсаты – адами, қаржылық, уақыттық немесе өзге де шығындарды қысқартуға ықпал ететін электронды түрде ұсынылатын мемлекеттік қызметтерді анықтау болып табылады. Егер мемлекеттік қызметтерді реинжинирингтен бас тартсақ, онда осы салада электрондық технологияларды енгізудің әсері нөлге жақын болуы мүмкін. Бұл жағдайда электрондық үкіметті іске асыру оң нәтиже бермейді, өйткені қымбат технологиялық шешімдер билік органдарына, демек, қарапайым салық төлеушілерге қаржылық жүктемені одан әрі арттырады. Электрондық мемлекеттің негізгі идеясы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, мемлекеттік билік органдары мен қоғамның ақпараттық өзара іс-қимылын ұйымдастыру болып табылады.

«Электронды мемлекет бұл мемлекет емес, бұл процесс» деп санайтын А.Данилиннің пікірімен толықтай келісуге болады. Әлем елдері бұл процестің

әртүрлі кезеңдерінде. Электрондық мемлекеттің негізгі міндеттері – бұл мемлекеттік рәсімдерді оңайлату, мемлекеттік аппаратты ұстауға жұмсалатын шығындарды қысқарту, мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету. Электрондық үкіметті қалыптастыру бірыңғай мемлекеттік саясат шеңберінде мемлекеттік билік органдарының үйлестірілген ұйымдық-технологиялық іс-шараларын және келісілген іс-қимылдарын жүргізуді талап етеді. Азаматтардың мемлекеттік басқару процесіне қашықтан қатысуы – бұл мемлекеттік басқаруды трансформациялау мақсаттарының бірі.

Мемлекетті басқару процесіне электрондық әкімшілік ету технологияларын енгізе отырып, азаматтар ерікті түрде осындай трансформациялық процестердің қатысушылары болады, өйткені олар мемлекеттік басқару субъектілері болып табылады. Бұл процеске халықты тарта отырып, азаматтардың мемлекет өміріне қатысу формаларының түбегейлі өзгеруі орын алады: депутаттарға жүгінудің электрондық нысандары қолжетімді болады, азаматтардың мемлекеттік сайттарда жеке кабинеті пайда болады, Мемлекеттік қызметтерді үйден шықпай-ақ алуға болады, бизнес-құрылымдардың кеңседен мемлекеттік анықтамаларды сұратуға, талап етілетін құжаттарды тапсыруға және т.б. мүмкіндігі бар болады.

Осылайша, электрондық әкімшілендіру технологияларын енгізуге негізделген мемлекеттік басқаруды трансформациялау мемлекеттік басқарудың тиімділігі мен жеделдігін арттыруға ықпал ететін болады. Қоғам дамуының қазіргі кезеңіндегі ақпараттық технологиялар қоғамдық өмірдің ажырамас факторына айналып, қоғамның әлеуметтік-саяси және экономикалық даму перспективаларын анықтайтын маңыздылыққа ие болуда.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Авакян С.А. Конституциялық құқық. Энциклопедиялық сөздік. Норма. – 2001.

2 Бердалиев К. Қазақстан экономикасын басқару негіздері. – Алматы, 1998.

3 Электрондық үкіметті құрудың әлемдік және қазақстандық тәжірибесі. Монография. – Алматы, 2010.

4 Гришин С.Е. Электрондық мемлекеттегі тәуелсіз ақпараттық сараптама. – Саратов, 2010.

5 Данилин А. Электрондық үкімет – Мемлекетті жаңғырту құралы. – 2015.

6 https://zerde. gov.kz/kz/activity/ict/publication/1612.

7 http://egov.kz/cms/kk.

ҒТАМР 06.75.02

COVID-19 КЕЗЕҢІНДЕГІ ЖЕРГІЛІКТІ ОРГАНДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ҰСЫНЫСТАР МЕН КАРАНТИН УАҚЫТЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТ ҚАБЫЛДАҒАН ШАРАЛАРДЫ ТАЛДАУ

А.А. Лукпанов
Аға оқытушы, магистр, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.
А.А. Ералиева
Аға оқытушы, магистр, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Дағдарыс жағдайында сапалы және жедел басқару шешімдерін қабылдау кезінде дәлелдер базасын қамтамасыз ету мәселесі өзекті болып отыр. Осы зерттеу шеңберінде пандемия жағдайында Қазақстанның шаруашылық жүргізуші субъектілерінің қызметінде негізделген саясат қағидатын пайдалану негізінде мемлекет қабылдайтын шараларға талдау жүргізілді. Қабылданатын шешімдердің тиімділігін талдау мемлекеттік басқару реформасының маңызды бөлігі болып, оның тиімділігін бағалау ұлттық макро жүйенің нақты субъектілеріне ықпал ету шараларының әсері арқылы көрсетілуге тиіс.

Түйін сөздер: пандемия, дағдарыс, экономикалық өсу, қолдау шаралары, мемлекеттік басқару, сала.

Шетелдік тәжірибені талдауды назарға ала отырып, сондай-ақ сұралған сарапшылар мен халықтың (зерттеу шеңберінде жүргізілген) Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік шаралардың тиімділігін бағалауды негізге ала отырып, карантин кезеңінде жергілікті әкімшіліктің әлеуетін нығайтуды арттыру жөніндегі мынадай шараларға назар аударған жөн.

Саяси шараларға қатысты:

Биологиялық қауіпсіздік мәселелерін (инфекциялардың, эпидемиялардың таралуы және т.б.) мемлекеттік даму және Ұлттық қауіпсіздік саласындағы барлық стратегиялық бағдарламалық құжаттарға енгізу. Эпидемиологиялық / биологиялық қатерлерді және олардың қайталану ықтималдығын дамытудың мемлекеттік жоспарлары мен бағдарламаларын әзірлеу кезінде жергілікті өзін-өзі басқару органдарының ұсынымдарын ескеру қажет.

Жоспарлау және үйлестіру тиімді жауап берудің маңызды компоненттері болып табылады. Эпидемиологиялық дағдарыстарға ден қоюдың ұлттық

жоспары басқарудың және тіршілікті қамтамасыз етудің барлық деңгейлері үшін (барлық мемлекеттік құрылымдар, кәсіпорындар мен халық үшін нақты нормативтік актілер) және барлық секторларда жүйелі түрде әзірленуге тиіс.

Төтенше жағдайларда жергілікті билік органдары жұмысының ашықтығын қамтамасыз етудің маңызы зор. Кез келген қателіктер, есептемелер немесе сыбайлас жемқорлық әрекеттері барлық салада мемлекеттік саясатты қабылдауға ұзақ мерзімді теріс әсер етеді. Биліктің әрекеттеріне қоғамның сенімсіздігі мемлекеттік саясаттың тиімділігінің маңызды факторы бола алады.

Мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдар дағдарысқа қарсы стратегияны әзірлеу кезінде барлық талдау құралдарының арсеналын белсенді пайдалануы, басқарушылық шешімдердің сапалы дәлелдеу базасын қамтамасыз ету үшін ашық деректер базасын қалыптастыруы қажет.

Экономикалық шаралар:

COVID-19 экономиканың ең маңызды салаларын көрсетті, олардың дамуына стратегиялық назар аудару және барынша күш салу қажет: бұл тамақ өнімдерін, дәрі-дәрмектер мен медициналық жабдықтарды өндіру және сақтау, көлік – логистика секторы (темір жол, өйткені ол жабық шекара режимдеріне тәуелді емес), электрондық технологиялармен (электрондық сауда, цифрлық өндіріс) байланысты салаларды цифрландыру және дамыту.

Экономиканы қалпына келтіру және өндірісті жандандыру үшін біздің елімізге сыртқы өткізу нарықтарына шығу мақсатында барлық халықаралық алаңдарда көпжақты сауда-экономикалық ынтымақтастық мәселелерін ілгерілету маңызды. Осыған байланысты тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді өндіру экспортқа бағдарланған негізде дамуға тиіс, бұл сапаға қойылатын талаптардың едәуір артуын көздейді.

Пандемияға тәуелді экономика секторларынан көптеген адамдарды босату ауқымды кәсіби қайта даярлауды және жаңа экономикалық салада жұмысқа орналастыру бағдарламасын талап етеді [1].

Ұқсас эпидемиологиялық сценарий іске асырылған жағдайда халық шаруашылығын карантинге көшіру және барлық субъектілердің кәсіпкерлік қызметін шектеу жоспарын әзірлеу. Жоспарда өнеркәсіптің әртүрлі салаларының жұмысын тоқтата тұрудың немесе шектеудің нақты шарттары мен параметрлері, іскерлік белсенділікті төмендетудің теріс салдарын жұмсарту тетіктері, экономика салалары мен кәсіпкерлік субъектілерін, қашықтан басқару режиміне көшуге мәжбүр азаматтарды қолдау шаралары қамтылуға тиіс.

2020 жылғы оқиғаларға ұқсас дағдарыстық эпидемиологиялық жағдайлар жағдайына республикалық бюджетте арнайы резерв құру, бұл мемлекеттің ықтимал эпидемиологиялық дағдарыстарға ден қоюға дайындығын арттырады.

Ықтимал эпидемиялар мен биологиялық қауіпсіздіктің басқа да қатерлерін ескере отырып, Мемлекеттік материалдық резервті қалыптастыруға назар аударылсын. Атап айтқанда, мемлекеттік материалдық резерв жүйесінде медициналық жабдық, жеке қорғаныш құралдары, тексерілген дәрілік заттар мен вакциналар болуға тиіс.

Денсаулық сақтау саласындағы шаралар:

Пандемияның бірінші толқыны кезінде COVID-19-ға қарсы күреске қатысудан іс жүзінде өзін-өзі жойған Міндетті медициналық сақтандыру қорының (ММСҚ) жұмысын тексеру және толықтыру, сондай-ақ ықтимал эпидемия кезеңіне ММСҚ іс-қимыл жоспарын әзірлеу маңызды.

Халық санына негізделген жаппай тестілеу жүйесін әзірлеу. Тестілеу жүйесінің болуы және оның қол жетімділігі вирустың таралуына қарсы тұрудың маңызды факторларының бірі екенін көрсетті. Мемлекет болашақта індет болуы мүмкін болған жағдайда еліміздің барлық өңірлерінде зертханалар желісін жедел өрістету жөніндегі іс-қимыл жоспарларын ойластырғаны жөн.

Қазіргі заманғы биологиялық зертханалардың мәртебесі мен ғылыми әлеуетін арттыру қажет. Түрлі вирустармен жұмыс істеуге қабілетті вирусологтардың жаңа буынын даярлау, халықты қорғау, вакцинациялау және т.б. жөніндегі жұмысты ұйымдастыру мақсатында білім беру және денсаулық сақтау жүйесі үшін кадрлар даярлау саласындағы мемлекеттік тапсырысты түзету.

Ақпараттық іс-шаралар:

Фейктердің пайда болуының, жаппай дүрбелеңнің таралуының және жағдайдың тұрақсыздануының алдын алу мақсатында дағдарыс кезеңдерінде ақпараттық жұмыс тетіктерін қайта қарау. Жылдам кері байланысы бар «билік-қоғам-азамат» жаңартылған коммуникацияларының кең әрі тұрақты желісін құрған орынды.

Заңнамалық билік, басқару және экономика органдарының мониторинг жүргізуі және шешімдер қабылдауы үшін, сондай-ақ ғылыми және білім беру қоғамдастықтарын талдау және жалпы халықты ақпараттандыру үшін ашық, анық, жедел және көрнекі ақпарат ұсынудағы мемлекеттік статистиканың рөлін күшейту.

«Талдау» ақпараттық жүйесінде экономиканың, әлеуметтік саланың, демографияның, білім берудің аса маңызды салаларында жедел байланысты деректер негізінде қабылданатын шешімдердің тиімділігі мен сапасын арттыруға мүмкіндік беретін шешімдер қабылдауға арналған ақпараттық панельдер модельдерінің негізінде толассыз аналитика құру ұсынылады.

Қоғамдық іс-шаралар:

Салалар бойынша да, өңірлер бойынша да тәуекелдерді бағалау негізінде шектеулер енгізудің икемді саясатына көшу (ауа райы, халықтың тығыздығы). (мысалы, банктер мен дүкендерде жұқтыру ықтималдығы ауыл шаруашылығы мен құрылысқа қарағанда әлдеқайда жоғары).

Мектептерде, орта арнаулы және жоғары оқу орындарында, сондай-ақ Қарулы Күштерде міндетті пәндер ретінде пандемиялық/биологиялық қауіп жағдайында азаматтарды қоғамдық қорғау және мінез-құлық қағидалары мәселелерін енгізу. Алдын алу шарасы ретінде мемлекеттік және жеке ұйымдарда факультативтер мен семинарлар өткізген жөн.

Мемлекеттік басқарудың тиімділігін сапалы талдау және бағалау үшін «big date» ресурстарына қол жеткізуді талап ететін ұзақ сериялы форматтағы

статистикалық деректерді қоса алғанда, нақты деректердің толыққанды базасы қажет. Атап айтқанда, бұл үшін салалар бойынша ақша ресурстарының қозғалысы туралы мазмұнды ақпарат және іске асырылған іс-шаралардың жоспарланған нәтижелерін қадағалау мүмкіндігі талап етіледі [2].

2020 жылдың 16 наурызынан бастап Қазақстанда төтенше жағдай кезінде жалпы 5,9 трлн. теңге тіркелді. 3,34 трлн. теңге сомаға экономиканы экономикалық және әлеуметтік қолдау шараларының кешені қабылданып, іске асырылуда, оның ішінде: шаруашылық жүргізуші субъектілерді қолдау бойынша.

Шаралар	**Көмек көрсету** (млрд. тг)
Айналым капиталын кәсіпкерлік субъектілеріне 8% -бен жеңілдікті несиелеу; жылдық 6% -бен инвестициялық жобаларға жеңілдетілген несие беруді кеңейту («Қарапайым заттар экономикасы» бағдарламасы бойынша).	1 000,000
Салық төлемдерінің әртүрлі түрлерін ұсыну, соның ішінде жалақы қорынан төлемдер.	1 000,000
Отандық өндірушілерді қолдау үшін «қарапайым заттар экономикасы» бағдарламасы бойынша қосымша қаржыландыру.	400,00
Тұрғын үй құрылысының көлемін ұлғайту үшін тұрғын үй құрылысын қосымша қаржыландыру.	390,00
ШОБ несиелері мен несиелерін өтеуге жеңілдік кезеңін беру.	360,00
Кепілдік шараларын күшейту үшін бизнестің жол картасы бағдарламасын іске асыруға қосымша қаржыландыру	84,50
«Ауыл-Ел бесігі» жобасы аясында ауылдық елді мекендерде әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымды дамыту.	55,00
Агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау.	50,00
Барлығы	**3 339,50**

Сурет 1. Мемлекеттік қолдау шаралары бойынша қаражатты бөлу.

Еуразиялық комиссияның деректері бойынша дағдарысты еңсеруге жұмсалатын мемлекеттік шығыстардың көлемі бағыттар мен қолдау шараларын нақтылай отырып, сомалар жөніндегі жаңартылған кестеде көрсетілген (2020 жылғы наурыз, сәуір, мамыр).

Осылайша, бөлінген қаражаттың жалпы көлемінен көмек экономиканың нақты секторына – 51%, халыққа – 27%, қаржы секторына – 18%, денсаулық сақтауға – 1,77% көрсетілді. Нақты секторды қолдаудың негізгі шаралары мыналар болып табылады: шаруашылық жүргізуші субъектілердің айналым

қаражатын 8 %-бен жеңілдікпен кредиттеу және инвестициялық жобаларды жылдық 6 %-бен жеңілдікпен кредиттеуді кеңейту («Қарапайым заттар экономикасы» бағдарламасы); салықтық жеңілдіктердің әртүрлі түрлерін, оның ішінде жалақы қорынан төленетін төлемдерді ұсыну; отандық тауар өндірушілерді қолдау үшін «қарапайым заттар экономикасы» бағдарламасы бойынша қосымша қаржыландыру; кепілдік шараларын күшейту бойынша «Бизнестің жол картасы» бағдарламасын іске асыруға қосымша қаржыландыру; «Ауыл – Ел бесігі» жобасы шеңберінде ауылдық елді мекендерде әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымды дамыту; ШОБ үшін кредиттер мен қарыздар төлеуді кейінге қалдыру; агроөнеркәсіптік кешенге субсидиялар; тұрғын үй құрылысын қосымша қаржыландыру болып табылады [3].

Нақты сектор субъектілерін қолдаудың түрлі шаралары 136 мың ұйымды қамтуға, 240 мың жаңа жұмыс орнын құруға, кепілдік шараларын күшейтуге мүмкіндік берді, «Бизнестің жол картасы» бағдарламасын іске асыру үшін қосымша қаржыландырумен 16 мыңға жуық қосымша жұмыс орны құрылатын болады, тұрғын үй құрылысын қосымша қаржыландыру елдегі тұрғын үй құрылысының көлемін 15 млн. шаршы метрге дейін жеткізуге мүмкіндік береді (кесте 1).

Кесте1. Шаруашылық жүргізуші субъектілерді қолдау.

Шаралар	**Көмек көрсету (млрд. тг)**	**Көмек көрсету % ЖІӨ**	**Шараның әсерін бағалау**
Шаруашылық жүргізушісубъектілерді қолдау (барлығы)	**3 341,50**	**4,85**	
Еңбекке ақы төлеу қорынан төленетін төлемдерді қоса алғанда, салықтық жеңілдіктердің әртүрлі түрлерін ұсыну	1 000	1,45	136 мыңнан астам ұйымқамтылды
Бизнес субъектілерінің айналым капиталын 8 %-бен жеңілдікпен кредиттеу және инвестициялық жобаларды жылдық 6 %-бен жеңілдікпен кредиттеуді кеңейту («қарапайым заттар экономикасы» бағдарламасы бойынша)	1 000	1,45	240 мыңға жуық жаңажұмыс орындарын құру.
Отандық өндірушілерді қолдау үшін «қарапайым заттар экономикасы» бағдарламасы бойынша қосымша қаржыландыру	400	0,58	
Кепілдік беру шараларын күшейту үшін «Бизнестің жол картасы» бағдарламасын іске асыруғақосымша қаржыландыру	84,5	0,12	қосымша 16 мыңға жуық жұмыс орны құру көзделіпотыр.
«Ауыл-Ел бесігі» жобасы шеңберінде ауылдық елді мекендерде әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымды дамыту»	55	0,08	

ШОБ үшін қарыздар мен кредиттерді төлеу бойынша кейінге қалдыруды ұсыну	360	0,52	
Агроөнеркәсіптік кешендісубсидиялау	50	0,07	
Тұрғын үй құрылысының көлемін жеткізу үшін тұрғын үй құрылысын қосымша қаржыландыру	390	0,57	еліміздегі тұрғын үй құрылысының көлемін 15 млн. шаршы метрге дейін жеткізу үшін көлемін арттыру қажет.

Экономикалық өсуді қалпына келтірудің 2020 жылға дейінгі кешенді жоспары мынандай қолдаудың бағыттарын көздейтін 10 бағыт бойынша 164 іс-шарадан тұрады (2020 жылғы 20 мамыр) [4]:

– салықтық жеңілдіктер;
– өнеркәсіптік Даму Қорын құру;
– Шағын және орта бизнеске кредит беру рәсімдерін жеңілдету;
– экспортты ынталандыру;
– отандық өндірісті қолдау;
– ауыл шаруашылығы өнімдерін кепілді сатып алу.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Пандемия COVID-19: эффективны ли меры господдержки бизнеса в Казахстане? KPMG, июль 2020.

2 Нагимова А. М. Эффективность деятельности органов государственного управления: методика оценки. – 2015.

3 Об утверждении Государственной программы поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса-2025» Постановление Правительства Республики Казахстана от 24 декабря 2019 года, № 968.

4 Постановление Правительства Республики Казахстан от 20 мая 2020 года № 307 Об утверждении Комплексного плана по восстановлению экономического роста до конца 2020 года.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

NATURAL SCIENCE

ГРНТИ 34.27.23

БИОРЕМЕДИАЦИЯ ПОЧВ, ЗАГРЯЗНЕННЫХ НЕФТЕПРОДУКТАМИ

Д.Э. Карабалаева, Ә.Н. Әбітай
Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы
Ұ.Т. Шаймерденова
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

Почва, как узловой природный ресурс, определяет экологическое равновесие планеты. Плодородие почвы формируется за счет жизнедеятельности различных консорциумов микроорганизмов, тогда как снижение плодородия почв и ее загрязнение – хозяйственной деятельностью человека. Нефтеперерабатывающая отрасль выпускает более 500 различных нефтепродуктов (жидкое топливо, различные смазки, парафины, битумы и прочие нефтепродукты), каждый из которых вносит определенный вклад в процесс загрязнения различных объектов окружающей среды. В статье изучены микробиологические процессы, происходящие в модельно загрязненных моторным маслом почвах. Практическая ценность работы заключается в разработке биотехнологии очистки почвы от нефтепродуктов, в полученных показателях степени очистки почвы от нефтепродуктов. Разработана модель биотехнологии очистки почвы от загрязнения нефтепродуктами. Предлагаемый способ позволяет снизить содержание нефтепродуктов до 99,99 %.

Ключевые слова: почва, биоремедиация, моторное масло, бензин, консорциум.

Почва, как узловой природный ресурс, определяет экологическое равновесие планеты. Плодородие почвы формируется за счет жизнедеятельности различных консорциумов микроорганизмов, тогда как снижение плодородия почв и ее загрязнение – хозяйственной деятельностью Homo Sapiens [1].

Нефтеперерабатывающая отрасль выпускает более 500 различных нефтепродуктов (жидкое топливо, различные смазки, парафины, битумы и прочие нефтепродукты), каждый из которых вносит определенный вклад в процесс загрязнения различных объектов окружающей среды. Актуальность исследуемой темы дополнительно усиливается тем, что данные виды нефтепродуктов широко используются в хозяйстве, т. к. энергетически необходимы. По данным Управления по охране окружающей среды в мире 85% моторного масла, которое автовладельцы меняют самостоятельно,

ненадлежащим образом сливается в канализацию, мусорные баки и на землю. Вероятные последствия действительно поражают, так как литр масла может стать источником масляного пятна площадью почти 1 га или загрязнить миллион литров питьевой воды.

Синтетические моторные масла серии 5w40. Вторая цифра является комплексным, которая сообщают о кинематической вязкости масла. Где первая цифра с буквой W отвечает за низкотемпературную вязкость смазочного материала. Вязкость 6600 мПа при низкой температуре -30 °С. Кинематическая вязкость при 100°С составляет в пределах от 12,5 до 16,3 мм^2/с [2].

Трансмиссионное полусинтетическое масло серии 80w90 – обозначение трансмиссионного масла для всесезонной эксплуатации, в котором первая цифра класса вязкости (80W) обозначает низкотемпературные свойства масла (то есть динамическая вязкость масла не превышает 150000 мПа·с при температуре минус 26°С), а вторая (90) – высокотемпературные свойства масла (т.е. кинематическая вязкость масла при температуре 100°С находится в пределах от 13,5 до 18,5 мм^2/с) [3].

Рассматриваемые нефтепродукты опасны для гидробионтов. Могут вызывать долгосрочные неблагоприятные изменения водной среды при нарушении правил обращения, хранения и перевозки, неорганизованном сжигании, размещении и захоронении отходов, в результате аварийных ситуаций и чрезвычайных ситуаций [4].

Цель исследования: Биоремедиация почв с помощью штаммы-бактериями, загрязненных нефтепродуктом

Объект, материалы и методика исследования. Объектом исследования послужили почвы, загрязненные нефтепродуктами и штаммы бактерии Bacillus sp.,Pseudomonas sp. из коллекции кафедры биотехнологии КазНУ им. аль-Фараби выделенные из нефтепластовой воды.

Материалы исследования: почва, отобранная для проведения модельного эксперимента (согласно результатам химического анализа, не была загрязнена нефтепродуктами).

Экспериментальные исследования проводились с использованием методов: отбора проб почв [5], модельного эксперимента [6], микробиологических [7] исследований, определение влажности [8].

Результаты и обсуждение. Эксперимент продолжительностью 6 дней проходил при температуре 30°С.

Морфолого-культуральные свойства микроорганизмов.

Объектом исследования явилось самые активные нефтеокисляющие штаммы: *Bacillus sp1, Bacillus sp 2., Bacillus sp 3., Pseudomonas sp.* выделенные из нефтезагрязненых почв. Культуры были выделены с помощью традиционными микробиологическими методами и поддерживали на твердой питательной среде (МПА). В работе использовали 24-48 часовые культуры, выращенные на универсальной твердой среде. Культуры микроорганизмов были использованы в целях определения нефтеокисляющих качеств моделно-загрязненным почве нефтепродуктами.

Как видно из таблицы 1, рассмотрены микроморфологические особенности клеток нефтеокисляющих активных микроорганизмов.

Таблица 1. Микроморфологические свойства бактерии.

№	Названия микроорганизмов	Морфология клеток	Под-виж-ность	Окраска по Граму	Рисунок (Х1000)
1	*Bacillus sp. 1*	Короткие прямые одиночные палочки	+	+	
2	*Bacillus sp. 2*	Крупные прямые одиночные палочки	+	+	
3	*Bacillus sp. 3.*	Крупные прямые одиночные палочки	+	+	
4	*Pseudomonas sp. 1*	Короткие прямые одиночные палочки	+	-	

Как видно из таблицы 1, рассмотрены микроморфологические особенности клеток нефтеокисляющих активных микроорганизмов. Как видно, клетки штамма *Bacillus sp. 1* культур-мелкие, отдельные палочки. Установлено, что рассмотренными активными культурами (представители крупных и выпуклых палочек культур *Bacillus sp. 2*) являются грамм положительные и относятся к роду Bacillus. Известно, что бактерии рода *Bacillus* – грамположительные прямые палочки с закругленными или «обрубленными» концами, средние размеры 0,5-2,5 х 1,2-10 мкм. Имеются перитрихальные жгутики, а эндоспоры овальные или сферические либо цилиндрические, высокоустойчивые ко многим неблагоприятным воздействиям цепочек [9].

Pseudomonas – грамотрицательные прямые или слегка изогнутые палочки; средние размеры 0,5-1,0 х1,5-5,0 мкм. В мазках чистых культур расположены одиночно, парно, либо в виде коротких цепочек [10]. *Pseudomonas sp.* – мелкие палочки, расположенные одиночно, попарно или в виде коротких цепочек.

Определение нефтеокисляющие свойства бактерии. При определении нефтеокисляющих свойств бактерий в жидкой среде использовали питательную среду Nutrient Broth. В среду добавляли 0,5 мл 24-часавую биомассу бактерии и 0,2 мл моторного масла серий 80w90, 5w40. После этого пробирки оставляли в термостат при температуре 30°С на 24-72 часа. Допольнительно поставили контроль с добавлением моторного масла. Каждую сутку встряхивали пробирки, обеспечивали кислородом и описовали изменение опыта по следующим критериям: помутнение, осадок, изменение цвета питательного среды, уменьшение масляного пленки.

Таблица 2. Рост бактерии в жидкой среде.

№	Название микроорганизмов	Мут-ность	80 w 90 (0,2 мл)		Мут-ность	4 w 50 (0,2 мл)	
			Начало	Окончание		Начало	Окончание
1	*Bacillus sp. 1* (0,5 мл) + 5 мл МПБ	+++			++		
2	*Bacillus sp 2* (0,5 мл) + 5 мл МПБ	+++			++		
3	*Bacillus sp.* (0,5 мл) + моторная масла 80w90 (0,2 мл)	+++			++		
	Pseudomonas sp. (0,5 мл) + моторная масла 80w90 (0,2 мл)	+++			++		

Таблице 2 показана, что после окончания опыта на рисунках наблюдается образование осадка, помутнение среды и уменьшение моторного масла. В результате было определено, что штаммы бактерии является устойчивыми внешним факторам и показала положительные результаты в течение 3 суток. Все штаммы бактерии проявляли более активность в опыте моторным маслом серии 80w80, чем опыте моторным маслом серии 5w40. Согласно полученным результатам, как это видно и таблицы 2, штаммы данных бактерий обладают субстратной специфичностью и способны окислять нефтепродукты, такие как моторное масло и бензин. Штаммы *Bacillus sp. 1и Bacillus sp. 2* обладают устойчивостью к разным pH средам, и в частности, присутствию кислоты, и используется для биологической очистки почвы от нефтезагрязнителей. Также в полученном результате показано, что штаммы Bacillus sp. 1и *Bacillus sp. 2* устойчивы к высоким концентрациям солей. Данные особенности позволяют использовать эти микроорганизмы для процесса биоремедиации и предотвращать окружающую среду от токсичности.

Таблица 3. Рост бактерии на твердой среде.

№	Названия	Описание (рост колонии)	Рисунок опыта	№	Названия	Описание (рост колонии)	Рисунок опыта
1	*Bacillus sp. 1* (1 мл) +моторная масла 80w90	Интенсивный рост		1	*Bacillus sp. 1* (1 мл) + моторная масла 5w40	Слабый рост	
2	*Bacillus sp. 2* (1 мл) +моторная масла 80w90	Интенсивный рост		2	*Bacillus sp. 2* (1 мл) + моторная масла 5w40	Умеренный рост	
3	*Bacillus sp. 3* (1 мл) + моторная масла 80w90	Интенсивный рост		3	*Pseudomonas sp. 1* (1 мл) + моторная масла 80w90	Интенсивный рост	
4	*Bacillus sp. 1*(1 мл) + бензин А92	Интенсивный рост		4	*Bacillus sp. 2* (1 мл) + бензин А92	Интенсивный рост	

5	*Bacillus sp. 3* (1 мл) + моторная масла 5w40	Умеренный рост		5	*Pseudomonas sp. 1* (1 мл) + моторная масла 5w40	Умеренный рост	
6	*Bacillus sp. 3* (1 мл) + бензин А92	Интенсивный рост		6	*Pseudomonas sp. 1* (1 мл) + бензин А92	Интенсивный рост	
Примечание: – нет роста + слабый рост ++ умеренный рост +++ интенсивный рост							

Более достоверного результата проведили работу еще и на твердый среде. В этом случае для уточнения либо определения результатов будет учитаны рост колонии вокруг диска пропитанным нефтепродуктам. Если формируется зона подавлением роста бактерий вокруг диска, то эти бактерий менее устойчивы окислению нефтепродукта. Интенсивность роста определяли визуальным анализом.

Дополнение к таблице 3, в опыте кроме моторного масла использовали бензин А-92. Это позволяет определить нефтеокисляющую активность бактерий в среде загрязненными бензинами. Данный опыт длился около сутки и культивировали его в температуре 30°С.

В опытах бактериями *Bacillus sp.* показано, что бактерия проявляла устойчивость и формировалась рост вокруг диска, кроме в опыте маторным маслом 5w40. В этом случае бактерий были менее устойчивыми окислению и максимальное расстояние формируемый зоны составляла 0,8 см. А в опытах бактериями *Pseudomonas sp.* были получены такие же результаты. Но максимальное расстояние зоны составляла 1 см.

Было установлено, что все штаммы бактерии показали положительные результаты проявляя нефтеокисляющую активность в опыте разными видами нефтепродуктов. В частности опытами моторный масле 80w90 и бензином марки А92 штаммы окисляли интенсивно, чем моторный масле 5w40. Установлено, что штамм *Bacillus sp. 1* обладает способностью окислять нефтепродукты, в частности бензин «А92» и «моторное масло 80 w90», рост штамма наблюдался по всей поверхности чашки Петри. Это может быть объяснено устойчивостью исследуемых штаммов к данным продуктам. Кроме того, *Bacillus sp. 1* штамм недостаточно окислял «моторное масло 4 w 50».

Из полученных данных видно, что у штамма *Bacillus sp. 2* в «моторном масле 80 w90» и «бензине А92» окисление к нефтепродуктам выше, чем в моторном масле 4 w 50, что обуславливает их более высокую предельную максимальную скорость роста.

Для изучения характера роста исследуемых штаммов на НУ, использовали плотную среду МПА с добавлением 0,1 мл фракций нефти: бензина, керосина, масел («80 w 90», «4 w 50»). Все исследуемые штаммы, независимо от субстрата, по характеру роста колоний можно было разделить на 2 физиологические группы. 1-я группа штамма Bacillus sp. 1, дающая хороший рост и зоны поглощения видны колонии вокруг бумаги, намоченной маслами. Во 2-ю группу отнесены микроорганизмы, которые также хорошо росли на субстратах, образовывали зоны просветления вокруг колоний. Известно, что на процессы утилизации микроорганизмами НУ оказывают существенное влияние абиотические факторы среды (температура, кислород, соединения фосфора, азота и т.д.), поэтому их выращивали в оптимальных пределах (30 0С) в термостате, в аэробных условиях.

Определение концентрации бактерии в почве. Для определения концентрации бактерии в почве загрязненным нефтепродуктами было создано модель. В модели стерильная почва была загрязнена моторным маслом (80w90) лабораторных условиях. В качестве сорбента была использована опилки. После инкубации была проведена определение концентрации бактерии в почве методом Коха и определяли КОЕ 0,5 гр. почвы. Чашки Петри оставляли в термостат при температуре 35°С на 6 дней. Каждый день определяли концентрации опытов (рисунок 1).

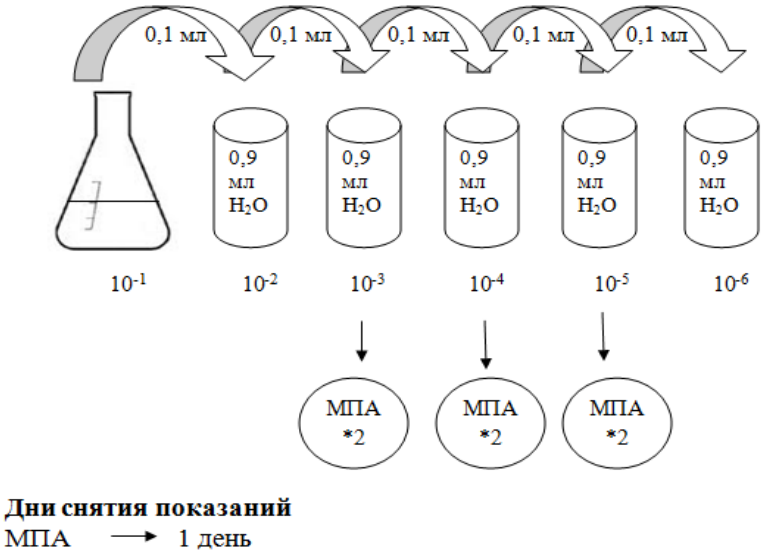

Рисунок 1. Схема определения КОЕ методом Коха.

Таблице 4 показан общая численность бактерии в почве в течение 6-ти дней. С начала 1-день идет адаптация бактерии в почве загрязненными нефтепродуктами и соответственно добавлением большом количестве бактерии будет результаты чашки Петри сплошным ростом. Со второго дня ожившие бактерии разлагают углеводороды, используя их в качестве источника углерода и размножается до стационарного фазы. В нашем случае стационарная фаза

образовалась 4 и 5 дни. И в 6-день численность нефтедекструкторов уменьшался (рисунок 19). Доказано что консорциумы лучше удаляет нефть чем монокультуры. Так как они взаимодействуют синергетический. Составленные нами консорциумы быстрее адаптировались и показал лучшие результаты.

Таблица 4. Общая численность бактерии в почве.

№	Название опыта	Общая численность, кл/г					
		1-день	2-день	3-день	4-день	5-день	6-день
1	Почва (100 гр) + *Bacillus sp.* (5 мл) + моторная масла 80w90	Сп. р.	12×10^3	8×10^5	11×10^5	6×10^6	$4{,}5\times10^6$
2	Почва (100 гр) + *Pseudomonas sp.* (5 мл) + моторная масла 80w90	Сп. р.	10×10^3	5×10^5	8×10^5	$5{,}5\times10^6$	2×10^6
3	Почва (100 гр) + *Bacillus sp.* (2,5 мл) + *Pseudomonas sp.* (2,5 мл) + моторная масла 80w90	Сп. р	16×10^3	10×10^5	14×10^5	8×10^6	6×10^6

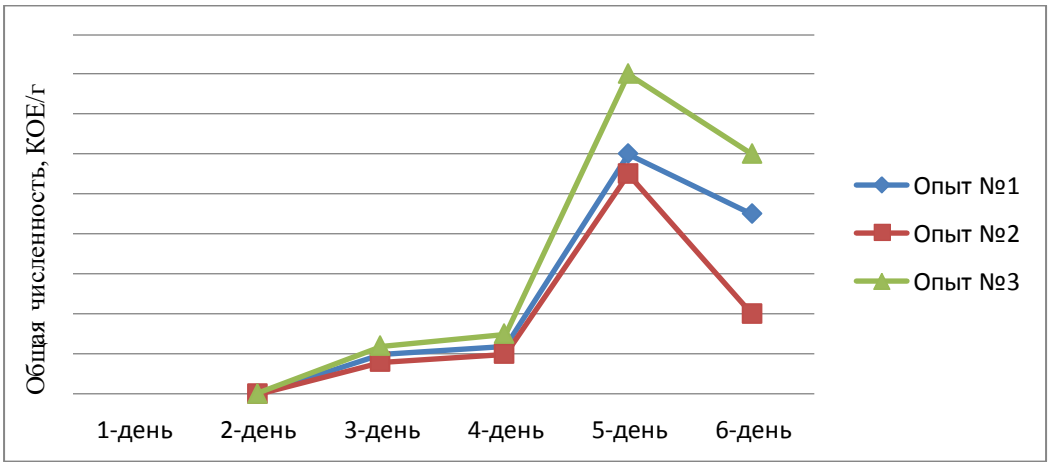

Рисунок 2. Диаграмма роста концентрации бактерии.

№	Начало опыта	Окончание опыта
1 – повторность		
2– повторность		

Рисунок 3. Изменение жирного слоя после окончания опыта.

Подводя итоги этих результатов, мы можем увидеть, что почва, загрязненная первичным моторным маслом, была очищена в конце эксперимента. Как видно, на диаграмме после 24 часа концентрация почв показала максимальный рост. Со второго дня получены конкретные результаты. А на 5-й день эксперимента стабилизировалась концентрация и получены полноценные результаты. Для получения более подробных результатов был проведен эксперимент на наличие моторного масла. Опыт была сделана на опыте №1. В первый день опыта мы взяли определенное количество почвы, загрязненных моторным маслом, перемешали его водой. Как видно на рисунке, поверхность воды образовалась жирным слоем. А на рисунке, сделанном после окончания опыта, наблюдается отсутствие жирного слоя.

Определение влажности почвы. Определение влажности почвы осуществили по ГОСТ28268-89. С начала измеряли саму чашки Петри. Затем добавили почву в чашки Петри и измеряли. Измеренные чашки оставили в сушильный шкаф на температуре 100°С в течение часа. После обсушивания измеряли почву и вычислили массовую отношение влаги.

Таблица 5. Массовая отношение влаги после окончания опыта.

1	Почва + *Bacillus sp. 1* + моторная масла 80w90	$4{,}9\times10^6$	7,9 %		
2	Почва + *Bacillus sp. 2* + моторная масла 80w90	$2{,}5\times10^6$	15 %		
3	Почва + *Bacillus sp 1* + *Bacillus sp. 2* + моторная масла 80w90	5×10^6	21 %		

При определении влажности почвы получены следующие результаты. Показатель повышенной влажности наблюдался в опыте №3. А в условиях №1 и №2 опытов показатели были средней. Концентрация опыте №3 в соответствии с влажностью достигла 6×10^6 результатов.

Заключение. Использование активных штаммов для биоремедиации морской среды наиболее целесообразно, так как при этом повышается эффективность деструкции НУ за счет сокращения времени адаптации микроорганизмов не только к факторам среды, но и к загрязняющим веществам.

Штаммы бактерий Bacillus sp. 1 и Bacillus sp.:

– обладают субстратной специфичностью и способны окислять нефтепродукты, такие как моторные масло и бензин;

– обладают устойчивостью к разным pH средам, и, в частности, присутствию кислоты, что может быть использовано для биологической очистки почвы от нефтезагрязнителей;

– устойчивы к высоким концентрациям солей, это позволяет использовать их для процесса биоремедиации и предотвращать окружающую среду от токсичности.

Все исследуемые штаммы, независимо от субстрата, по характеру роста колоний были разделены на 2 физиологические группы:

– 1-я группа (штамм Bacillus sp. 1) дают хороший рост (зоны поглощения видны: колонии проросли вокруг бумаги, намоченной маслом);

– 2-я группа (Bacillus sp) хорошо росли на субстратах, образовывали зоны просветления вокруг колоний.

Литература

1 Боровский В.М. Формирование засоленных почв и галогеохимические провинции Казахстана. – Алматы: Наука, 2002. – 256 с.

2 ГОСТ 17479. 1-2015 Масла моторные. Классификация и обозначение

3 ГОСТ 17479. 2-2015 Масла трансмиссионные. Классификация и обозначение (с Поправкой).

4 Кузнецов А.В. Топливо и смазочные материалы. – М.: КолосС, 2007. – 199 с.

5 ГОСТ 7. 32-2001 Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Отчет о научно-исследовательской работе. Структура и правила оформления. ГОСТ 17. 4. 4. 02-84. Охрана природы. Почвы. Методы отбора и подготовки проб для химического, бактериологического, гельминтологического анализа.

6 ГОСТ 28168-89. Почвы. Отбор проб. – Красовский Г.И., Филаретов Г.Ф. Планирование эксперимента. – Минск: Изд-во БГУ, 1982. – 302 с.

7 Бученков И.Э., Грицкевич Е.Р. и др. Лабораторный практикум по микробиологии: пособие – Минск : ИВЦ Минфина, 2017. – 17-29 с.

8 Прунтова О.В. Лабораторный практикум по общей микробиологии; Владим. гос. ун-т. – Владимир : Изд– во ВлГУ, 2005. – 45-46 с.

9 Методы определения влажности почвы по ГОСТ 28268-89. Переиздание. Декабрь 2005 г.

10 Определитель бактерий Берджи / Под ред. Дж. Хоулта и др. – М.: Мир, 1997, Т. 2. – 132 с.

ҒТАМР 27.45.15

«ЕЛЕУ» ӘДІСІ

Ж.Т. Билялова
П.ғ.к., қауымд. профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.
Н.А. Мұхамедин
Студент, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Бұл мақалада комбинаторика мен математиканың әртүрлі салаларының байланысын көрсететін есептерді шығарудың кейбір әдістері, атап айтқанда жай және өзара жай сандарды санауға арналған «елеу» әдісінің қолданылуы талданады.

Түйін сөздер: комбинаторика, сандар теориясы, елеу әдісі, елеу әдісінің қолданылулары.

Математиканың берілген объектілерден белгілі бір шарттарға байланысты қанша түрлі комбинациялар жасауға болатыны туралы сұрақтар зерттелетін саласы комбинаторика деп аталады. Комбинаторика 16 ғасырда пайда болды. Құмар ойындарға қатысты мәселелер комбинаториканы дамытудың қозғаушы күші болды. Қазір комбинаторлық әдістер математиканың өзінде де, оның сыртында да қолданылады – кодтау теориясы, экспериментті жоспарлау, топология, шектеулі алгебра, математикалық логика, ойын теориясы, кристаллография, биология, статистикалық физика, экономика және т.б.

Комбинаторика көп ғасырлық даму жолынан өтіп, өзіндік зерттеу әдістеріне ие болып, бір жағынан алгебра, геометрия, анализ есептерін шешуде кеңінен қолданылса, екінші жағынан өзі геометриялық, аналитикалық және алгебралық зерттеу әдістерін кеңінен қолданады.

Көптеген оқушылар комбинаторлық есептерді шығара алмайды, өйткені қарапайым мектептерде комбинаторика дұрыс оқытылмайды, тіпті мүлдем оқытылмайды десек те болады. Алайда, қиындықтарды шешуге болады.

Қазіргі заманғы адам ғылымда, техникада және экономикада маңызды рөл атқаратын деректерді талдаудың негізгі әдістері мен ықтималдық заңдылықтары туралы түсінікке ие болуы керек. Сондықтан, комбинаторика, ықтималдықтар теориясы және математикалық статистика элементтері мектептің математика курсына енгізілген, оны іріктеу әдісін қолдана отырып түсінуге ыңғайлы.

Комбинаторлық есептерді математика курсына қосу оқушылардың дамуына оң әсер етеді. Комбинаторлық есептерді шешуге мақсатты оқыту

вариативтілік сияқты математикалық ойлау сапасын дамытуға ықпал етеді. Ойлаудың өзгергіштігі арқылы біз оқушының ақыл-ой әрекетінің оған арнайы нұсқаулар болмаған жағдайда мәселенің әртүрлі шешімдерін іздеуге бағытталғанын түсінеміз.

Іріктеу күрделілігі бойынша есептер үш топқа бөлінеді:

1. Барлық мүмкін нұсқаларды толық іріктеуді қажет ететін есептер;

2. Барлық толық іріктеу әдісін қолданып, кейбір нұсқаларды бірден алып тастау керек есептер;

3. Іріктеу әдісі әр түрлі объектілерге қатысты бірнеше рет жүргізілетін есептер.

Біз осы есептердің мысалдарын келтіреміз:

Есеп. Берілген 6 8 1 сандары арасында «+» және «–» белгілерін қойып, барлық мүмкін өрнектерді құрыңыз.

Шешім: нұсқаларды толық іріктеу жүргізіледі:

а) өрнектегі екі белгі бірдей болуы мүмкін: 6 + 8 + 1 немесе 6 – 8 – 1;

б) екі белгі әртүрлі болуы мүмкін: 6 + 8 – 1 немесе 6 – 8 + 1.

Есеп. Мұғалім бір қатарға 4 фигураны салғанын айтады: үлкен және кіші квадраттар, үлкен және кіші шеңберлер, бірінші кезекте шеңбер болады, ал пішіні бірдей фигуралар жақын тұрмайды және оқушыларға бұл фигуралардың қандай ретпен орналастырылғанын болжауды ұсынады.

Шешім: осы фигуралардың барлығы 24 түрлі орналасуы бар. Олардың барлығын құрастыру, содан кейін осы шартқа сәйкес келетіндерді таңдау іс жүзінде мүмкін емес, сондықтан қысқартылған іріктеу жүргізіледі.

Бірінші орында үлкен шеңбер тұруы мүмкін, онда кішісі тек үшінші орында болуы мүмкін, ал үлкен және кіші квадраттарды екі жолмен – екінші және төртінші орындарға қоюға болады.

Егер бірінші орында кішкентай шеңбер тұрса, аналогиялық талдау жүргізіледі, және тағы да екі нұсқа жасалады.

Есеп. Бір компанияның үш серіктесі бағалы қағаздарды 3 құлпы бар сейфте сақтайды. Сейф кем дегенде екі серіктестің қатысуымен ғана ашылатындай етіп құлыптардың кілттерін бөліп алғысы келеді. Мұны қалай жасауға болады?

Шешім: алдымен кілттерді бөлудің барлық мүмкін жағдайлары сұрыпталады. Әр серіктеске бір кілт немесе екі түрлі кілт немесе үш кілт берілуі мүмкін.

Әр серіктесте үш түрлі кілттен бар делік. Сонда бір серіктес сейфті аша алады, және бұл жағдайға сәйкес келмейді.

Әр серіктестің бір кілті бар делік. Егер олардың екеуі келсе, онда олар сейфті аша алмайды.

Әр серіктеске екі түрлі кілт береміз: біріншісіне – 1 және 2 кілт, екіншісіне – 1 және 3 кілт, үшіншісіне – 2 және 3 кілт. Кез келген екі серіктес келсе, сейфті аша алатындығын тексерейік. Бірінші және екінші серіктес келсе,

оларда барлық кілттер болады (1 және 2, 1 және 3). Бірінші және үшінші серіктес келсе, оларда барлық кілттер болады (1 және 2, 2 және 3). Соңында, екінші және үшінші серіктес келсе, оларда барлық кілттер болады (1 және 3, 2 және 3). Осылайша, есептің жауап табу үшін бірнеше рет іріктеу әрекетін орындау керек.

Комбинаторлық есептерді таңдау кезінде тапсырмалардың тақырыбы мен формасына назар аудару керек. Есептер балаларға түсінікті және қызықты болып, жағымды эмоциялар тудырғаны жөн. Есептерді құрастыру үшін өмірден практикалық материалды қолдануға болады.

Бұл жағдайда оқушы эксперимент жасайды, фактілерді салыстырады және жеке тұжырымдар негізінде белгілі бір жалпы қорытынды жасайды. Осы бақылаулар барысында оның нақты практикалық тәжірибесі байытылады. Сонымен қатар, «іріктеу» сөзі басқа шешімдер болмауы мүмкін екенін көрсете отырып, мәселенің шарттарын қанағаттандыратын барлық мүмкін жағдайларды талдау мағынасында қолданылады.

Математиканың сандар теориясы және басқа да бөлімдерінде «Елеу әдісі» немесе «комбинаторлық елеуіш» деп атауға болатын қайта есептеу әдісі көп қолданылады. Бір немесе бірнеше қасиетке ие сандарды іріктеп алу мақсатында бірнеше формулаларды пайдалануға болады. Элементтің кез келген P қасиеті оның кейбір A жиынында бөлінуімен байланысты болуы мүмкін, соған сәйкес A екіге бөлінеді: P қасиеті бар элементтерден құрылған A_1 ішкі жиыны және P қасиеті жоқ, яғни $\overline{P}$ қасиеті бар элементтерден құрылған A_2 ішкі жиыны. Қасиеттерді лайықты түрде таңдай отырып, оларды електен өткізу арқылы белгілі бір шектеулер қойылған ішкі жиындарды қайта есептеуге болады.

Бұл мақалада комбинаторика мен математиканың әртүрлі салаларының байланысын көрсететін есептерді шығарудың кейбір әдістерін, атап айтқанда жай және өзара жай сандарды санауға арналған «елеу» әдісінің қолданылуын талдап көрсетпекшіміз. Төменде келтірілген енгізу және шығару формуласы сипаттайтын Сильв-Сильвестр елегі берілген қасиеттері бар ішкі жиындарды жіктеуде үлкен рөл атқарады. Берілген санға бөлінбейтін және белгілі бір аралықтағы сандарды іріктеу мысалын шығаруда сандар теориясындағы елеу әдісін қолдансақ, жай сандардың санын анықтап, жіктеп алу үшін Эратосфен елегі мен Мебиус функциясын қалай пайдалану керектігін көрсеттік.

1. Енгізу және шығару формуласы.

A – шекті жиын және $A_1 \subset A$ болсын. A-ға қатысты A_1 толықтауышын – $\overline{A}_1$ арқылы, A-дағы элементтердің санын – $CardA$ арқылы белгілейміз.

Сонда $\overline{A}_1 \cup A_1 = A \Rightarrow Card\overline{A}_1 = CardA - CardA_1$ болады.

Егер $A_1 \subset A$ және $A_2 \subset A$ болса, онда

$$\left(\overline{A_1 \cup A_2}\right) \cup \left(A_1 \cup A_2\right) = A \Rightarrow Card\left(\overline{A}_1 \cap \overline{A}_2\right) = CardA - CardA_1 - CardA_2 + Card\left(A_1 \cap A_2\right) \quad (1)$$

$$Card\left(A_1 \cup A_2\right) = CardA_1 + CardA_2 - Card\left(A_1 \cap A_2\right).$$

(1) формула $A_i \subset A$ ішкі жиындар n жағдайында жалпыланғанын көрсетеміз, $i = 1,\ 2,\ ...,n$:

$$\begin{aligned}&Card\left(\overline{A}_1\cap\overline{A}_2\cap...\cap\overline{A}_{n-1}\cap\overline{A}_n\right)=CardA-CardA_1-CardA_2-...-CardA_n+Card\left(A_1\cap A_2\right)+\\&+Card\left(A_1\cap A_3\right)+...+Card\left(A_{n-1}\cap A_n\right)-Card\left(A_1\cap A_2\cap A_3\right)+...-\\&-Card\left(A_{n-2}\cap A_{n+1}\cap A_n\right)+...+\left(-1\right)^n Card\left(A_1\cap A_2\cap A_3\cap...\cap A_n\right)\end{aligned}\qquad(2)$$

(2) формула индукция арқылы дәлелденеді. Бұл формула енгізу және шығару формуласы деп аталады. Көбінесе төмендегідей формада ұсынылады:

$$\begin{aligned}&Card\left(A_1\cap...\cap A_k\cap\overline{A}_{k+1}\cap\overline{A}_{k+2}\cap...\cap\overline{A}_n\right)=Card\left(A_1\cap...\cap A_k\right)-\\&-Card\left(A_1\cap...\cap A_k\cap A_{k+1}\right)-...-Card\left(A_1\cap...\cap A_k\cap A_n\right)+Card\left(A_1\cap...\cap A_k\cap A_{k+1}\cap A_{k+2}\right)+...\\&+Card\left(A_1\cap...\cap A_k\cap A_{k+1}\cap A_{k+2}\right)+...+Card\left(A_1\cap...\cap A_k\cap A_{n-1}\cap A_n\right)+...\\&...+\left(-1\right)^{n-k}Card\left(A_1\cap...\cap A_k\cap A_{k+1}\cap A_{k+2}\cap...\cap A_n\right)\end{aligned}\qquad(3)$$

(2) және (3) формулалары берілген қасиеттері бар ішкі жиындарды жіктеуде үлкен рөл атқарады. Бұл формулаларға басқа көзқараспен қарайық. $A_1\subset A$ элементтерінің P_i, $i=1,\ 2,\ ...,n$ қасиеті болсын. Бұл жағдайда біз $A_{i_1}\cap A_{i_2}\cap...\cap A_{i_k}$ элементтері $P_{i_1}\wedge P_{i_2}\wedge...\wedge P_{i_k}$ қасиеттерге ие деп айта аламыз. Осылайша, егер A элементтері n әр түрлі қасиеттерге ие болса, онда k көрсетілген қасиеттері бар және $n-k$ қалған элементтері жоқ A элементтерінің саны (3) формуласымен беріледі.

2. «Елеу» немесе «електен өткізу» жалпы әдісі. Сильв-Сильвестр елегі.

(3) формула Сильв – Сильвестр елегі деп аталатын қайта есептеу процесін сипаттайды.

Мысал. $A=\{0,1,2,...,10\}$ жиынын және келесі қасиеттерді қарастырайық:

$P_1: a\in A-$ жұп сан,

$P_2: a\in A$ және $A>6$, (7)

$P_3: a\in A$ және $2<A<8$.

$P_1\wedge\overline{P}_2\wedge\overline{P}_3$ қасиетіне ие A элементтерініңсанынесептейік. P_1, P_2, P_3 қасиеттеріне сәйкес ішкі жиындарды A_1, A_2, A_3 деп белгілейік. Сонда

$$Card\left(A_1\cup\overline{A}_2\cap\overline{A}_3\right)=CardA_1-Card\left(A_1\cap A_2\right)-Card\left(A_1\cap A_3\right)+Card\left(A_1\cap A_2\cap A_3\right).$$

Алдымен P_1 арқылы A-ны «електен өткіземіз»: $CardA_1=6$. Содан кейін P_2 және P_3 арқылы A_1-ді електен өткіземіз: $Card\left(A_1\cap A_2\right)=2$, $Card\left(A_1\cap A_3\right)=2$. P_3 арқылы $A_1\cap A_2$-ны електен өткіземіз:

$Card\left(A_1\cap A_2\cap A_3\right)=0$. Сонымен, $Card\left(A_1\cap\overline{A}_2\cap\overline{A}_3\right)=6-2-2+0=2$.

(3) формула қажетті жиынның элементтерін тізімдеуге мүмкіндік бермейді. Біз оны ретті түрде жазып аламыз: $A_1=\{0,2,4,6,8,10\}$, $A_1\cap\overline{A}_2=\{0,2,4,6\}$, $A_1\cap\overline{A}_2\cap\overline{A}_3=\{0,2\}$. Әрине, элементтердің аз саны бар жиын үшін ізделінді ішкі жиынды жазу оңай, бірақ бұл қуаты үлкен жиын үшін қиын.

3. Сандар теориясында жалпы елеу әдісін қолдану.

Теорема 1. $A=\{1,2,...,n\}$ және A_1, $A_2,\ldots,A_G$, $i=1,\ 2,\ ...,r$ жұптасып өзара жай сандар болсын., a_1 k-ны бөлмейтіндей, $i=1,\ 2,\ ...,r$ $0<k<n$ k бүтін сандар саны мынаған тең

$$n-\sum_{1\le i\le r}\left[\frac{n}{a_i}\right]+\sum_{1\le i<j\le r}\left[\frac{n}{a_i a_j}\right]-...+(-1)^r\left[\frac{n}{a_1a_2...a_r}\right] \quad (4)$$

Мысал. $A=\{0,1,2,...,35\}$, $A_1=3$, $A_2=7$, $A_3=8$ болсын.

35-тен аспайтын және 3-ке де, 7-ге де, 8-ге де бөлінбейтін бүтін сандар саны:

$$n-\sum_{1\le i\le 3}\left[\frac{n}{a_i}\right]+\sum_{1\le i<j\le 3}\left[\frac{n}{a_i a_j}\right]-\left[\frac{n}{a_1a_2a_3}\right]=$$

$$=35-\left(\left[\frac{35}{3}\right]+\left[\frac{35}{7}\right]+\left[\frac{35}{8}\right]\right)+\left(\left[\frac{35}{3\cdot 7}\right]+\left[\frac{35}{7\cdot 8}\right]+\left[\frac{35}{7\cdot 8}\right]\right)-\left[\frac{35}{3\cdot 7\cdot 8}\right]=$$

$$=35-(11+5+4)+(1+1+0)-0=17$$

Басқа қосымшаларды қарастырайық.

$0<k\le n$, $(k,n)=1$, $n\in N_0$ болатындай K бүтін сандар саны $\varphi(n)$ арқылы белгіленеді және Эйлер функциясы деп аталады.

Теорема 2. $n\in N_0$ болсын. Сонда

$$\varphi(n)=n\prod_i\left(1-\frac{1}{a_i}\right) \quad (5)$$

мұндағы көбейтінді N санының барлық a_i қарапайым бөлгіштері үшін алынады.

Мысал. $N=84$ болсын. 84 қарапайым бөлгіштер -2, 3, 7; Сондықтан

$$\varphi(84)=84\left(1-\frac{1}{2}\right)\left(1-\frac{1}{3}\right)\left(1-\frac{1}{7}\right)=24.$$

4. Мёбиус функциясы.

$$\varphi(n)=n\sum_k\frac{\mu(k)}{k}, \quad (6)$$

мұнда қосынды n-ді (1-ді қоса алғанда) бөлетін барлық k бойынша жүргізіледі.

Мысал.

$\mu(1)=1$

$\mu(4)=\mu(2^2)=0$ $\mu(14)=\mu(2\cdot 7)=1$ $\mu(28)=\mu(2^2\cdot 7)=0$

$\mu(2)=(-1)^1=-1$, $\mu(6)=\mu(2\cdot 3)=(-1)^2=1$ $\mu(12)=\mu(2^2\cdot 3)=0$ $\mu(42)=\mu(2\cdot 3\cdot 7)=1$

$\mu(3)=(-1)^1=-1$ $\mu(7)=(-1)^1=-1$, $\mu(21)=\mu(3\cdot 7)=1$ $\mu(84)=\mu(2^2\cdot 3\cdot 7)=0$ болсын.

$N=84$ болғанда (12) формула

$$\varphi(84)=84\left(1-\frac{1}{2}-\frac{1}{3}-\frac{1}{6}+\frac{1}{7}+\frac{1}{14}+\frac{1}{3\cdot 7}-\frac{1}{2\cdot 3\cdot 7}\right)=24 \text{ болады.}$$

5. Эратосфен елеуіші. p_i, $p_i \le n$ жай сандарын санаудың келесі әдісі белгілі: $c = \left|\sqrt{n}\right|$ есептеледі де $2,3,...,n$ тізбегінен 2-ге, сосын 3-ке, c-ға еселі барлық сандар алынып тасталынады. Соңында қалған сандар – ізделінді сандар болып табылады.

(2) теоремасын қолдана отырып, келесі қайта есептеу формуласын алуға болады. Егер $M(n)$ арқылы $\sqrt{n} \le q \le n$ болатын q жай сандарының санын көрсететін болсақ, онда

$$M(n) = -1 + n - \sum_{1 \le i \le r} \left[\frac{n}{p_i}\right] + \sum_{1 \le i < j \le r} \left[\frac{n}{p_i p_j}\right] - ... + (-1)^r \left[\frac{n}{p_1 p_2 \cdots p_r}\right] \qquad (7)$$

мұндағы p_i - $\sqrt{n}$-ден аспайтын жай сандар, $i = 1,\ 2,\ ..., r$ (– 1 оң жақта қосылады, өйткені 1 жай санға жатпайды).

$$M(n) = -1 + n \sum_k \frac{\mu(k)}{k} \qquad (8)$$

теңдігі орын алады, мұнда (8) қосу n (1-ді қоса алғанда) барлық жай бөлгіштер бойынша жүргізіледі.

Мысал. 2, 3, , 84 сандары арасында қанша жай сан бар? $\left|\sqrt{84}\right| = 9$ болады. 2 және 9 арасындағы жай сандар 2, 3, 5, 7 болады. (7)-ге сәйкес

$$M(84) = -1 + 84 - \left[\frac{84}{2}\right] - \left[\frac{84}{3}\right] - \left[\frac{84}{5}\right] - \left[\frac{84}{7}\right] + \left[\frac{84}{2 \cdot 3}\right] + \left[\frac{84}{2 \cdot 5}\right] + \left[\frac{84}{2 \cdot 7}\right] + \left[\frac{84}{3 \cdot 5}\right] + \left[\frac{84}{3 \cdot 7}\right] + \left[\frac{84}{5 \cdot 7}\right] -$$

$$- \left[\frac{84}{2 \cdot 3 \cdot 5}\right] - \left[\frac{84}{2 \cdot 3 \cdot 7}\right] - \left[\frac{84}{2 \cdot 5 \cdot 7}\right] - \left[\frac{84}{3 \cdot 5 \cdot 7}\right] - \left[\frac{84}{2 \cdot 3 \cdot 5 \cdot 7}\right] =$$

$$-1 + 84 - 42 - 28 - 16 - 12 + 14 + 8 + 6 + 5 + 4 + 2 - 2 - 2 - 1 - 0 + 0 = 19$$

Осылайша, 2, 3, , 84 арасында тек 19 + 4 = 23 жай сан бар. Оларды Эратосфен елеуіші жіктеп береді: 2, 3, 5, 7, 11, 13, 17, 19, 23, 29, 31, 37, 41, 43, 47, 53, 59, 61, 67, 71, 73, 79, 83.

Қорытындылай келе, математиканы тереңдетіп оқитын сыныптар мен гимназияларда оқитын және олимпиадаға дайындалып жүрген оқушылар үшін, білімдерін әрі қарай жетілдіруші математика пәнінің мұғалімдері үшін жоғарыда келтірілген формулаларды қолдану – есеп шығаруда өте тиімді тәсілдер болып табылады. Әр тақырыпшаны бөліктеп алып, элективті курстардың жеке тақырыптары ретінде таңдап, қарастыруға да болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Яковлев И.В. Комбинаторика для олимпиадников. – М.: МНЦМО, 2019.

2 Виленкин Н.Я. Комбинаторика. – М.: МНЦМО, 2013.

3 Алфутова Н.Б., Устинова А.В. Алгебра и теория чисел. Сборник задач для математических школ. – М.: МНЦМО, 2002.

ГРНТИ 34.27.01

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ И БИОХИМИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МИКРООРГАНИЗМОВ, ВЫДЕЛЕННЫХ ИЗ ЭКСТРЕМАЛЬНЫХ ЭКОСИСТЕМАХ

Д.Э. Карабалаева, Ә.Н. Әбітай, Я.Ч. Багирова
Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы
Г.Т. Джанузакова
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы

За последние несколько лет возрос интерес к микроорганизмам, обитающим в экстремальных экосистемах. Стало очевидным, что они могут служить важными объектами для изучения самых глубоких аспектов клеточной и молекулярной биологии, и могут использоваться в различных отраслях биотехнологии. Кроме того, исследования таких микроорганизмов расширяют представления о многообразии используемых живыми существами физиологических и биохимических механизмов. На сегодняшний день психрофильные и психротрофные микроорганизмы имеют большое значение в пищевой промышленности, химической индустрии, сельском хозяйстве. Психрофильные и психротрофные микроорганизмы микроорганизмы признаны потенциальным источником холодоактивных ферментов и биоактивных соединений. Нами были проведены исследования морфологических, физиологических и биохимических свойств 14 культур микроорганизмов, выделенных из районов Восточной Антарктиды и 12 культур, изолированных с высот 3000м н.у.м. и 3500м н.у.м. Малоалматинского ущелья.

Проведен отбор культур выделенных микроорганизмов на присутствие важных энзимов, обнаружены потенциальные биотехнологически значимые продуценты протеолитических, амилолитических, липолитических ферментов, определена оксидазная и каталазная активность.

Ключевые слова: психрофильные микроорганизмы, экстремальные экосистемы, Антарктида.

Микроорганизмы могут расти в широком диапазоне температур. Соответственно, они были разделены на три широкие категории – термофилы, мезофилы и психрофилы. Последняя категория подразделяется на психрофилов с оптимальной температурой роста ниже 15°C и выше (предел 20°C), и психротрофов (психротолерантов) со способностью расти при 0°C или ниже, но оптимально данные микроорганизмы могут расти при температуре около 20–

25°C. Адаптированные к холоду микроорганизмы также могут быть классифицированы как стенопсихрофилы, которые растут в узком диапазоне низких температур (Tmax ~ 20°C и Topt 5-15°C) и эврипсихрофилы, которые могут расти в широком диапазоне температур (психротрофы / психротолеранты; Tmax> 20°C и Tmin <0°C с Topt> 20°C). И психрофилы, и психротрофы важны в глобальной экологии, так как большинство водных и наземных экосистем нашей планеты постоянно или сезонно подвержены низким температурам [1].

Психрофильные микроорганизмы широко распространены в мире и играют значительную роль в эволюции и поддержании баланса биосферы Земли. Психрофилы обитают в зонах вечной мерзлоты, замерзшей почве, океанах, озерах, ледниках и т.п. [2].

Ранее считалось, что горные районы не содержат никакой жизни, но достижения в области науки и техники открыли множество микроорганизмов, обитающих в условиях экстремально низких температур (ледники, снег, лед и т.д.) и играющих ключевые роли в экологических процессах. Криосфера в целом стала значительной частью глобальной экологии. К примеру, микробное разнообразие Гималаев проявило сходство с засушливыми почвами Антарктики и другими высокогорными регионами, что указывает на тесную взаимосвязь их климатических условий. Такие сравнительные исследования имеют преимущество для понимания распространения биогеохимических процессов по всему миру [3]. Холодоактивные энзимы (экстремозимы/психрозимы), продуцируемые психрофильными и психротрофными микроорганизмами, отличаются от энзимов, синтезируемых мезофилами и термофилами, ввиду их способности катализировать биохимические реакции при низких температурах [4]. Благодаря широкому биотехнологическому потенциалу, энзимы психрофильных микроорганизмов привлекают особое внимание. Перспективы применения адаптированных к холоду ферментов включают переработку пищевых продуктов, преобразование биомассы и биоремедиацию окружающей среды. В последние годы повысился интерес к изучению холодоактивных энзимов. Холодоактивные энзимы обладают огромным потенциалом для фундаментальных исследований, инновационных промышленных и биотехнологических приложений, вследствие характеристик данных энзимов и их адаптивных функций. Энзимы психрофилов эффективно работают в различных областях промышленности при низких температурах [5]. Благодаря большей гибкости в структуре белка и более высокой связывающей способностью с субстратами, в целом, психрофильные ферменты (экстремозимы/психрозимы) обладают большей каталитической активностью (примерно в 10 раз больше, чем мезофильные ферменты) при низкой температуре [6]. Другие свойства, такие как стабильность и активность в определенном диапазоне pH, адаптация к солености и гидростатичность, давление и т.д. являются важными параметрами для адаптации психрофильных микроорганизмов [7].

Рентабельность благодаря меньшему количеству требований, отсутствие требований дополнительной тепловой помощи, селективная инактивация мягким жаром, высокая удельная активность – вот некоторые из преимуществ холодоактивных ферментов. Для таких желаемых свойств психрозимы представляют собой широкий спектр биотехнологических агентов, например, добавки в моющие средства [8], в пищевой промышленности (ферментация, хлебобулочные изделия) [9], в биоремедиации (компостирование, биодеградация ксенобиотиков) [10] и биотрансформация и приложения молекулярной биологии, экспрессия гетерологичных генов в психрофилах [5]. Коммерчески доступные ферменты такие как протеазы, амилазы, липазы используются при низких температурах [10]. Повышенное внимание уделяется обработке пищевых продуктов при низких температурах для сохранения вкуса, текстуры и питательной ценности, а также для экономии энергии производственных процессов. В целом, основные преимущества холодоактивных ферментов заключаются в их эффективности при низкой температуре окружающей среды тем самым избегая нагрева во время процесса, а также благодаря их термолабильности. В пищевой промышленности ферменты, адаптированные к холоду, представляют особый интерес для переработки из-за их высокой каталитической активности при температурах, которые сводят к минимуму порчу и изменения вкуса пищевых продуктов [11]. Ферменты широко используется в пищевой промышленности для приготовления напитков, молочных продуктов, выпечки и пивоваренных продуктов. В молочной промышленности используются b-галактозидазы, для производства безлактозных продуктов – b-D-галактозидазы или лактаза, специфически гидролизующая молочный сахар лактозу до глюкозы и галактозы. Это полезно при непереносимости лактозы, для гидролиза лактозы, при хранении молока при низких температурах [12]. Следует отметить, что интерес к изучению многообразия таксонов и биотехнологического потенциала микроорганизмов, населяющих экстремальные экосистемы, возрастает. Тем не менее, структурный состав и функциональные особенности микробных сообществ множества уникальных биотопов остаются почти не изученными. В особенности, в литературе малочисленны сравнительные сведения о микробиоте Восточной части Антарктиды и горных местностей. Также, отсутствуют сведения об исследованиях микробных сообществ Малоалматинского ущелья и гор Республики Казахстан в целом.

Целевыми задачами настоящей работы было выделение, физиологическая, биохимическая характеристика, рассмотрение метаболической активности и идентификация микроорганизмов, населяющих Восточную Антарктиду и горы Малоалматинского ущелья на высотах 3000м н.у.м. и 3500м н.у.м.

Материалы и методы исследования.

14 культур было выделено с Восточной части Антарктиды в рамках научно-исследовательской экспедиции Казахского Географического Общества «Полюс Независимости.

С высоты 3000м н.у.м. было выделено 9 культур, 3 культуры – с высоты 3500м н.у.м. Малоалматинского ущелья (рис. 1).

Материалом для изолирования чистых культур психрофильных и психротолерантных микроорганизмов послужили пробы, взятые из разнообразных природных источников: снег (пробы были отобраны методом «конверта»), воздух. Отбор проб проводили, следуя соблюдениям стерильных условий. Чистые культуры микроорганизмов получали общеустановленным методом [13]. Для выделения и культивирования микроорганизмов применяли питательную среду МПА – мясопептонный агар в виде порошка (TMMEDIA, Индия), а также среду Сабуро в порошковом виде (TMMEDIA, Индия); культивирование проводили при 30 °С в течение 72-140 ч. Морфология колоний изучалась визуально.

Микроморфологию клеток культур изолированных микроорганизмов исследовали с помощью световой микроскопии препаратов, окрашенных по Граму [13]. Для данного метода был использован микроскоп «MOTIC B1-220 A» при инструментальном увеличении х100.

Было проведено микроскопическое определение спорообразования путем окрашивания препарата метиленовой синью. Споры в клетках микроорганизмов можно обнаружить в окрашенных препаратах. Подвижность микроорганизмов была определена традиционным методом «наблюдение в висячей капле».

Рисунок 1. Места отбора проб: 1 – Восточная Антарктида [15]; 2 – Малоалматинское ущелье [16].

Физиолого-биохимические характеристики микроорганизмов включают в себя описание использования микроорганизмами различных соединений макро– и микроэлементов, отношение к молекулярному кислороду, рост на питательных средах и реакции превращения веществ, входящих в состав этих сред.

Образование пузырьков газа после нанесения 3% раствора перекиси водорода на культуру свидетельствовало о каталазной активности. Оксидазный тест проводился при использовании оксидазных дисков TBL030 (VELD, Казахстан) из фильтровальной бумаги, пропитанных оксалатом N,N-диметил-

парафенилендиамина, аскорбиновой кислотой и а-нафтолом. Тест на оксидазу был проведен путем снятия колонии микроорганизмов и растирания ее по оксидазному диску. Анализ результатов проводился в течение 5-10 секунд при 24-30 °С. Положительные реакции возникали через 15-60 секунд. При отсутствии изменения цвета на оксидазном диске, а также при наличии окраски через минуту и более оценивалось как отрицательная реакция.

Активность протеолитических ферментов определяли, используя желатину в качестве субстрата (рис. 3). Культуры высевались в пробирки на мясопептонную желатину (МПЖ). Посев проводился уколом. Визуально отмечали разжижение желатины. Также, указали степень разжижения и форму (кратеровидное, реповидное, воронковидное, мешковидное, послойное).

Липолитическая активность была определена путем добавления в питательную среду Tween-80 – эфира олеиновой кислоты. Способность к гидролизу субстрата отмечали при образовании вокруг колонии непрозрачной зоны нерастворимых кальциевых солей жирных кислот, высвобожденных из твина.

Амилолитическую активность выявляли путем посева культур на агаризованную среду с добавлением крахмала. Состав среды был следующий (г/л): пептон – 10,0; KH_2PO_4 – 5,0; растворимый крахмал – 2,0; агар – 15,0; pH среды 6,8-7,0. Гидролиз крахмала устанавливали методом обрабатывания пластинки агара раствором Люголя. Область гидролиза становилась бесцветной, либо красной, при расщеплении крахмала до декстринов.

Для того, чтобы определить способность аэробных микроорганизмов фиксировать молекулярный азот, была приготовлена среда Эшби, не содержащая азот и имеющая следующий состав (г/л): маннит – 20,0; агар – 20,0; K_2HPO_4 – 0,2; $MgSO_4*7H_2O$ – 0,2; NaCl – 0,2; K_2SO_4 – 0,1; $CaCO_3$ – 5,0; pH – 7,1-7,3. Обильный рост на среде Эшби свидетельствовал о принадлежности микроорганизмов к азотфиксаторам.

Сравнительное исследование изолированных культур проводили по морфологическим, культуральным, физиологическим и биохимическим свойствам, применяя определитель Берджи [14].

Исследование макро и микроморфологических, физиолого-биохимических особенностей культур выделенных микроорганизмов обнаружило, расположение микроорганизмов в виде кокков, коротких палочек, расположенных в виде групп и цепей (рис. 2). Опираясь на литературные данные, выявлено, что большая часть микроорганизмов, населяющих экстремальные экосистемы, в том числе и Восточную Антарктиду и высокогорные биотопы, образуют биологические пленки с развитым внеклеточным матриксом вне клетки, функциональность которых состоит в обеспечении регуляции роста и развития клеток, их защиты от условий внешней среды благодаря «чувству кворума» [17].

Грам-окраска микроорганизмов выявила, что 9 антарктических культур и 10 культур, выделенных с разных высот Малоалматинского ущелья являются грамположительными и оксидазоотрицательными, 5 антарктические культуры

и 2 культуры, выделенные с высот Малоалматинского ущелья являются грамотрицательными, оксидазоположительными.

Результаты исследования макро– и микроморфологических, физиологически и биохимических характеристик выделенных культур представлены в таблицах 1, 2. Выявлено, что культуры выделенных микроорганизмов Восточной Антарктиды обладают высокой каталазной, липолитической и протеолитической активностью. Как видно из таблицы 2, изоляты выделенные с высот 3000 м н.у.м. и 3500 м н.у.м. Малоалматинского ущелья также обладают высокой каталазной, липолитической, протеолитической и амилолитической активностью.

Механизмы адаптации микроорганизмов к условиям окружающей среды привлекают внимание в поиске новых энзимов, таких как амилазы и другие стабильные при холодной температуре биомолекулы, называемые экстремозимами, или психрозимами [18], [19], [20]. Психрофильные и психротолерантные микроорганизмы, продуцирующие энзимы обладают особыми механизмами адаптации к холодным условиям среды, высокой текучестью мембран и синтезом белков, ответственных за адаптацию к низким температурам [21]. Стабильность амилаз, протеаз и липаз при низких температурах является очень важной характеристикой для процессов сохранения энергии в индустрии. Научный интерес к холодоактивным α-амилазам увеличился вследствие возможностей их обширного применения в аналитической, медицинской, клинической химии, производстве крахмала, детергентов, пищевой и текстильной промышленности, очистке сточных вод, размягчении древесины при производстве бумаги, биоремедиации в холодном климате [22], [23].

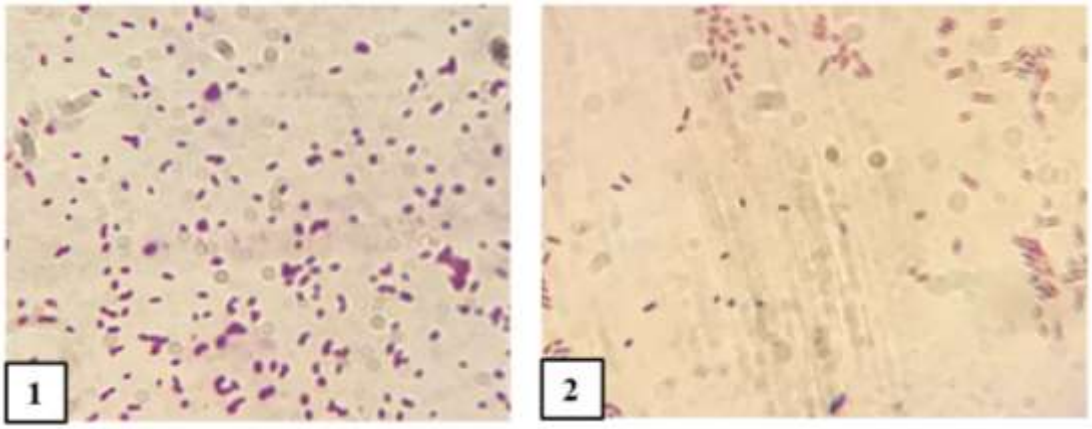

Рисунок 2. Микрофотографии клеток изолированных культур: 72 ч культивирования на среде МПА при 30 °С, световая микроскопия, ×100: 1 – изолят Е-2 (Антарктида); 2 – изолят 3-3000А (Мынжилки, Малоалматинское ущелье).

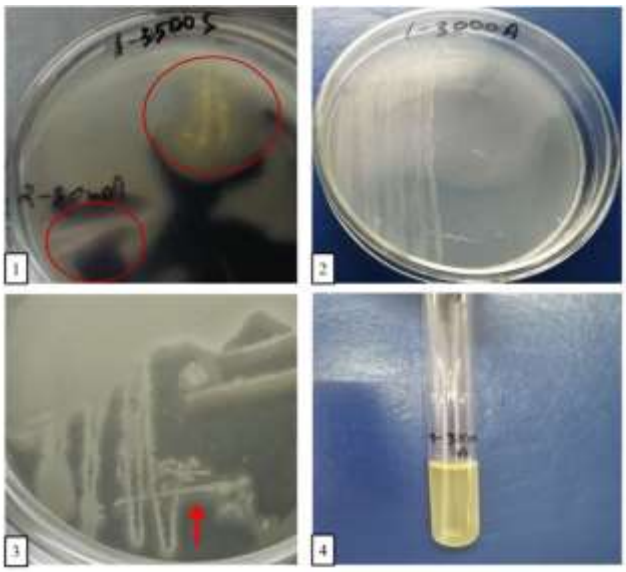

Рисунок 3. Физиолого-биохимическая характеристика выделенных культур: 1 – амилолитическая активность (красным выделены зоны гидролиза крахмала); 2 – фиксация молекулярного азота (рост на безазотистой среде Эшби); 3 – липолитическая активность (стрелкой указаны зоны расщепления олеиновой кислоты); 4 – протеолитическая активность.

Таблица 1. Физиолого-биохимические характеристики культур, выделенных с Восточной Антарктиды.

Наименование	**Подвижность**	**Спорообразование**	**Окраска по Граму**	**Каталитическая активность**	**Липолитическая активность**	**Амилолитическая активность**	**Протеолитическая активность**	**Тест на оксидазу**	**Фиксация молекулярного азота**	**Форма клеток**
С-1	-	-	-	-	++	+	+++	+	+	Кокки
С-2	-	-	+	+	+	-	+	-	+	Шаровидные (дрожжи)
С-3	+	-	-	+	+++	+	+	-	+	Кокки
С-4	-	-	+	-	-	+	+	-	+	Шаровидные (дрожжи)
С-5	-	+	+	+	++	-	+	-	+	Бациллы
С-6	+	+	+	-	-	-	+	-	+	Бациллы

М-1	-	+	+	-	+++	-	+	-	+	Бациллы
М-2	+	-	+	+	-	-	+	-	+	Кокки
Е-1	-	+	+	+	+	-	+++	-	+	Бациллы
Р-1	+	-	+	+	+	-	+++	-	+	Бациллы
А-1	+	+	+	+	+	-	++	-	+	Бациллы
М-4	+	-	-	-	++	+	++	+	+	Кокки
М-3	-	-	-	-	+	+	+	+	+	Кокки
Е-2	+	+	-	+	+	+	++	+	+	Бациллы

Таблица 2. Физиолого-биохимические характеристики культур, выделенных с высот 3000-3500 м н.у.м. в Малоалматинском ущелье.

Наименование	**Подвижность**	**Спорообразование**	**Окраска по Граму**	**Каталитическая активность**	**Липолитическая активность**	**Амилолитическая активность**	**Протеолитическая активность**	**Тест на оксидазу**	**Фиксация молекулярного азота**	**Форма клеток**
1-3000A	+	-	-	+	-	-	+	+	+	Бациллы
1-3000S	-	-	+	+	-	-	+	-	-	Шаровидные (дрожжи)
2-3000A	-	-	+	+	+++	+	+	-	+	Кокки
2-3000S	-	+	+	+	-	-	+	-	+	Шаровидные (дрожжи)
3-3000S	-	+	+	+	-	+	+	-	-	Бациллы
4-3000S	-	-	+	-	+	+	+	-	-	Бациллы
3-3000A	-	-	+	+	+	+	+	-	-	Бациллы

4-3000A	-	+	+	+	++	-	+	-	+	Кокки
5-3000A	-	+	+	-	-	-	+	-	-	Бациллы
1-3500S	+	-	+	-	-	+++	+	-	+	Бациллы
1-3500A	-	-	+	+	+	-	+	-	-	Бациллы
2-3500A	-	+	-	-	+	-	+	+	+	Кокки

Как видно из таблиц 1 и 2, все 14 антарктических культур являются азотфиксаторами, либо способны усваивать ничтожное количество азота из воздуха, что находит свое отражение в литературных данных [24].

Наука и индустрия сконцентрировались на исследовании нового поколения амилаз, синтезируемых психрофильными микроорганизмами [25].

Использование амилаз, активных при низких температурах может быть выгодно в биотехнологических и индустриальных процессах благодаря сокращению затрат на отопление, рисков микробной контаминации с мезофилами. Основываясь на литературных данных, липолитические ферменты психрофильных и психротолерантных микроорганизмов являются универсальными биокатализаторами, используемыми в энергоэффективных процессах. В соответствии с этим, липолитические психрозимы – перспективные биоинструменты для расщепления загрязняющих веществ [26].

Более 50% изучаемых антарктических и горных изолятов имели липолитическую и протеолитическую активность. Амилолитическая активность, в свою очередь, была обнаружена у 6 антарктических культур и 5 культур, выделенных с высот 3000м н.у.м. и 3500м н.у.м. Малоалматинского ущелья.

Литературные данные свидетельствуют об относительно узких диапазонах местообитаний психрофильных и психротолерантных микроорганизмов – ледники, глубины океанов и морей [27]. Психротолерантные микроорганизмы, наскеляющие поверхность Земли, обладают механизмами адаптации к годовым колебаниям температуры. В теплые сезоны микроорганизмы показывают быстрый рост (оптимум от 20 до 30 °C). Также, психротолеранты могут расти и при низких температурах (1-15 °C), когда другие организмы неактивны [28], [29]. Данные факты подтверждают исследования, показывающие что 25-70 % микроорганизмов, выделенных из многообразных антарктических биотопов, являются психротолерантами и могут расти в широком температурном диапазоне (1-30 °C). При более низкой температуре культивирования повышается продолжительность лаг-фазы роста и развития микроорганизмов Антарктиды. Несмотря на данный факт, уровень синтеза биомассы не меняется [30], [31].

Выделенные штаммы являются продуцентами внеклеточных амилолитических, протеолитических и липолитических ферментов. На основе полученных данных и анализа морфологических характеристик клеток микроорганизмов, интервала роста температур, метаболических особенностей, штаммы распределены по их принадлежности к следующим родам: Psychrobacter (8 культур), Azomonas (2 культуры), Amphibacillus (2 культуры). В связи с тем, что в результате схожести биохимических характеристик при установлении видовой принадлежности культур выделенных микроорганизмов могут появляться трудности, необходимо провести молекулярно-генетические исследования.

Таким образом, полученные данные показали перспективность и биотехнологический потенциал культур выделенных микроорганизмов.

Нами была проведена морфологическая, физиолого-биохимическая идентификация выделенных культур и получены 26 штаммов психрофильных и психротолерантных микроорганизмов. Также были определены таксоны 12 культур.

Дальнейшее исследование данных культур открывает возможности для использования их в различных областях биотехнологии, таких как – биоремедиация, пищевая и текстильная промышленность.

Ps. Авторы статьи благодарны Ерназаровой Алие Кулахметовне за ценные рекомендации по написанию статьи.

Литература

1 Pandey A. 16S rRNA gene sequencing and MALDI-TOF mass spectrometry based comparative assessment and bioprospection of psychrotolerant bacteria isolated from high altitudes under mountain ecosystem //SN Applied Sciences. 2019, Т. 1. №. 3. – P. 278.

2 Morita R.Y. Psychrophilic bacteria //Bacteriological reviews. 1975, Т. 39. №. 2. – P. 144.

3 Dhakar K., Pandey A. Microbial Ecology from the Himalayan Cryosphere Perspective //Microorganisms. 2020, Т. 8. №. 2. – P. 257.

4 Ohgiya S. Biotechnology of enzymes from cold-adapted microorganisms //Biotechnological applications of cold-adapted organisms. – Springer, Berlin, Heidelberg, 1999. – P. 17-34.

5 Feller G. Psychrophilic enzymes: from folding to function and biotechnology. Scientifica. 2013. – Т. 2013.

6 Feller G. Protein stability and enzyme activity at extreme biological temperatures //Journal of Physics: Condensed Matter. 2010. Т. 22, №.32. – P. 101.

7 Srimathi S., Jayaraman G., Feller G., Danielsson B., Narayanan P.R., Intrinsic halotolerance of the psychrophilic α-amylase from Pseudoalteromonas haloplanktis. Extremophiles. 2007, Т. 11. №. 3. – P. 505-515.

8 Aehle W. Enzymes in industry: production and applications. – John Wiley & Sons, 2007.

9 Kuddus M., Roohi A.J.M., Ramteke P.W. An overview of cold-active microbial α-amylase: adaptation strategies and biotechnological potentials. Biotechnology. 2011, T. 10. №. 3. – P. 246-258.

10 Cavicchioli R. Life and applications of extremophiles. Environmental Microbiology. 2011, T. 13. №. 8. – P. 1903-1907.

11 Huston A.L. Biotechnological aspects of cold-adapted enzymes //Psychrophiles: from biodiversity to biotechnology. 2008. – P. 347-363.

12 Hoyoux A. Cold-adapted β-galactosidase from the Antarctic psychrophile Pseudoalteromonas haloplanktis. Applied and Environmental Microbiology. 2001, T.67. №.4. – P. 1529-1535.

13 Нетрусов А.И. Практикум по микробиологии. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 608 с.

14 Дж Х. и др. Определитель бактерий Берджи. – М.: Мир. 1997. Т.1. – С. 429.

15 https://bigenc.ru/geography/text/391058 (Большая Российская энциклопедия, электронная версия, дата обращения 23. 01. 2021).

16 https://steelinside.com/tuyuk-su-map (Белоцерковский К. Схема вершин района Туюк-Су, дата обращения 23.01.2021).

17 Бактериальные сообщества в почвах криптогамных пустошей Восточной Антарктиды (оазисы Ларсеманн и Холмы Тала) / А.Г. Кудинова. Почвоведение. 2015, № 3. – С. 317.

18 Ladygina N., Dedyukhina E.G., Vainshtein M.B. A review on microbial synthesis of hydrocarbons. Process Biochemistry. 2006. – T.41. №.5. – C. 1014.

19 Sarmiento F., Peralta R., Blamey J. M. Cold and hot extremozymes: industrial relevance and current trends. Frontiers in bioengineering and biotechnology. 2015, T.3. – C. 148.

20 Frias A. Membrane vesicles: a common feature in the extracellular matter of cold-adapted Antarctic bacteria. Microbial ecology. 2010. T. 59, №. 3. – C. 476-486.

21 Kuddus M. Cold-active extracellular α-amylase production from novel bacteria Microbacterium foliorum GA2 and Bacillus cereus GA6 isolated from Gangotri glacier, Western Himalaya //Journal of Genetic Engineering and Biotechnology. 2012, T.10. №.1. – C. 151-159.

22 Andualem B. Isolation and screening of amylase producing thermophilic spore forming Bacilli from starch rich soil and characterization of their amylase activities using submerged fermentation //International Food Research Journal. – 2014, T. 21. – №. 2.

23 Keto-Timonen R. Cold shock proteins: a minireview with special emphasis on Csp-family of enteropathogenic Yersinia. Frontiers in microbiology. 2016, T. 7. – C. 1151.

24 Shiozaki T. Biological nitrogen fixation detected under Antarctic sea ice. Nature Geoscience. 2020, T. 13. – №. 11. – C. 729-732.

25 Ewert M., Deming J. W. Selective retention in saline ice of extracellular polysaccharides produced by the cold-adapted marine bacterium Colwellia psychrerythraea strain 34H. Annals of Glaciology. 2011, Т. 52. №. 57. – С. 111-117.

26 Kumar A. Microbial lipolytic enzymes–promising energy-efficient biocatalysts in bioremediation. Energy. 2020, Т.192. – С. 674.

27 D'Amico S. Psychrophilic microorganisms: challenges for life. EMBO reports. 2006, Т.7. №. 4. – С. 385-389.

28 Hoover R.B., Pikuta E.V. Psychrophilic and psychrotolerant microbial extremophiles in polar environments. Polar Microbiology: The Ecology, Biodiversity and Bioremediation Potential of Microorganisms in Extremely Cold Environments/Ed. by AK Bej, J. Aislabie, RM Atlas. – Boca Raton (Florida): CRC Press. 2010. – С. 115-156.

29 Andersen D.T. Discovery of large conical stromatolites in Lake Untersee, Antarctica //Geobiology. 2011, Т. 9. №. 3. – С. 280-293.

30 Диапазон температур для роста антарктических микроорганизмов / В. А. Романовская. Мікробіол. журн. 2012, № 74, N 4. – С. 13-19.

31 Мямин В.Е. Характеристика микроорганизмов, выделенных из» зеленого снега» прибрежной зоны Восточной Антарктиды. Микробные биотехнологии: фундаментальные и прикладные аспекты, 2016. – С. 106-125.

ҒТАМР 02.41.51

ПРОФЕССОР Х. ДОСМҰХАМЕДҰЛЫНЫҢ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Р.Қ. Анарбек
Магистрант, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.
Ғ.Б. Базарғалиев
Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к., Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Мақалада ағартушы Х.Досмұхамедовтың жаратылыстану ғылымына қосқан үлесі сөз болады. Студенттерге түсіну үшін оңай берілетін жаратылыстану салаларының анықтамаларын көрсетеді.

Түйін сөздер: жаратылыстану, табиғаттану, жануарлар, оқыту, білім беру.

Жаратылыстану ғылымы адамзат қоғамын зерттейтін гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардан айырмашылығы, табиғи құбылыстарды зерттеуге жауапты ғылым бөлімдерін қамтиды. Атам айтқанда, биология, химия, физика, астрономия және т.б. ХХ ғасырдағы қазақтың көптеген көрнекті, зиялы ғалымдарының жаратылыстану туралы ой-пікірлері, еңбектері қазіргі заманғы жаратылыстану ғылымдарының дамуына арқау болатыны сөзсіз. Х.Досмұхамедұлы, Ш. Уәлиханов сынды қазақтың ағартушы ғалымдары жаратылыстану ғылымдарының сан-салалы жақтарын талдаумен қатар, мектеп оқушылары үшін қарапайым, ой-өрісіне лайықталып анықтамалар берді. Соның ішінде, ғұлама ғалым, педагог, еліміздің қажырлы қоғам қайраткері, табиғаттанушы Х. Досмұхамедұлының жаратылстануға қосқан үлесін толық ашып көрсетсек деген ниетіміз бар.

Профессор Ғ. Әнестің айтуынша, «ғұлама ғалым, талантты педагог, еліміздің алғашқы жоғары оқу орнын (ҚазПи) ұйымдастырушы әрі басшысы Х.Досмұхамедұлының тар жол, тайғақ кешуден өткен ғұмыр жолын, оның қазақ руханиятына сіңірген ерең еңбегін толық ашып көрсету міндетіміз» [1]. Сондықтан да Х. Досмұхамедұлының еңбектерін танып, оның ғылыми мұраларын бүгінгі күннің қолданыс аясына түсіру басты қажеттіліктердің бірі деп санаймыз.

Х. Досмұхамедұлы еңбек жолы 1909 жылы Санк-Петербург әскери медицина академиясын бітіргеннен кейін, бес жылдай Орал казактары әскери бөлімшесінде әскери дәрігер, содан кейін сегіз жылдай Темір аймағында бөлімше дәрігер болып қызмет етеді. 1918 жылдан бастап өзінің алған білім, іс-

тәжірибесін халықтың денсаулығын сақтау, ел арасындағы жұқпалы аурудың алдын алу мәселесіне және мәдени – ағарту жұмысына бағыттайды [2].

Бүгінде ғұлама ғалым қаламынан туындаған үш оқулығы – «Табиғаттану», «Анатомия», «Зоология» кітаптарындағы жарқын идеялары әлі күнге дейін мәнін жойған емес.

Х. Досмұхамедұлының тұңғыш жарық көрген оқулығы «Табиғаттану» (Ташкент, 1922). Бұл еңбегінде түрлі тәжірибе алуан түрлі табиғи құбылыстарға сипаттама береді. Яғни судың түсі, булану, бұлт, шық, жаңбыр т.б. қасиеттерін жан-жақты ашады.

Ғалымның өзінің түсініктемесін толығырақ келтіре кетсек: «Бұл кітап қылып шығарып отырғанымыз Тәшкенттегі Қазақ-қырғыз институтының шәкірттеріне оқылған дәрістің бір бөлегі. Ғылым ретінде кітап жоқ болған соң балалардың өтінуі бойынша баспаға беріліп отыр. Термин табу бек қиын. Сөйткенімен қолдан келгенше терминдерді нағыз қазақ сөзінен алдық. Қате кеткен терминдер болса, хат арқылы білдірулеріңізді өтінеміз. Кітап асығыс жазылған соң, қолымызда Қазақстан, Түркістан хақында мағлұмат берерлік кітаптар көп болмаған соң суреттерді өз жеріміздан ала алмадық һәм Түркістан, Қазақстан хақында да көңілдегідей мағлұмат бере алмадық.

Табиғат ғылымын тәжірибесіз оқыту – жарты оқыту болады. Тәжірибелерді амал келгенше оңай істелетін қылып айттық, әрбір мектепте табылатын құралдармен тәжірибе қылатын қылып жаздық. Қазақ тілінде бірінші рет шығатын ғылым кітабы болған соң, қателері көп болар, бірақ жоқтан бар артық деп баспаға бердік, жаңа шыққан талаптыларына жол болсын дедік. Білім қысқаннан жазылған жоқ, мұқтаждық жаздыртты» [3].

Х. Досмұхамедұлының табиғатты зерттеуінде бізді қызықтырғаны: «күннің сәулесі ауадан өткенде ауамен шағылысады, шағылысқан сәуле жан-жағына тарайды. Сондықтан Күннен шыққан сәуленің көбі жолшыбай жерге жетпей жан-жаққа бытырап кетеді. Күн сәулесінің ауамен шағылысып, жан-жаққа жайылғандығынан пайда болған жарықты «ауа жарығы» деп атайды. Терең құдықтың түбінен жоғары қарағанда жұлдыздар күндіз-ақ ашық көрінеді. Қалың биік ағаштардың арасынан да жұлдыздар көрінеі» [4]. Міне осылайша, әрбір зерттеудің оқушыларға түсінікті, қызықты қылып анықтамалар береді.

Х. Досмұхамедұлының жануарлар туралы үш томдық кітабы бар. Ағартушы ғалым осы «Жануарлар» атты еңбегін 3 бөлімге бөлген болатын. I бөлім – сүйектілер, II бөлім – жап-жайшалар, III бөлім – құрт-құмырысқалар, су шаяндар, өрмекшілер, қырықаяқтылар деп аталды. Бұл еңбектері 1922-1928 жылдар аралығында Ташкент, Қызылорда, Мәскеу қалаларында жарық көрген болатын.

Ғұлама ғалым жануарларды үлкен сегіз бөлімге бөледі:

Бірінші бөлім – жап-жайшалар. Бұл қазіргі заманғы ғылымда – қарапайымдылар деп аталынады.

Екінші бөлім – бір қуыстылар. Оларға тұрлі маржандар тобы кіреді.

Үшінші бөлім – бұлттар. Ол қазіргі біздің тілімізде губкалар деп аталады. Бұған жуынуға қолданатын кәдімгі губкалар жатады.

Төртінші бөлім – тікенділер. Бұл қазіргі ғылымда тікентерілер. Теңіз кірпісі, теңіз жұлдызы,теңіз шешегі осы бөлімге кіреді.

Бесінші бөлім – құрттар. Оларға жауын құрт, сүлік, жылан құрт осы бөлімге кіреді [5].

Педагог ғалым жануарларды зерттеу барысында ең алдымен олардың сыртқы келбетін, жаралу қалпына мән берген болатын. Сөйтіп, ол жануарларға былай анықтама береді: «Тұла бойы, басы, аяқтары қалай жаралғандығын жөндеп аңғару керек. Жануарлардың сыртқы қалпы жүрген жеріне, еткен тіршілігіне лайық болып жаралады. Жануарлардың түсі көбіне жүрген орнымен түстес болады» [5]. Сонымен қатар, жануарларды оқушыларға оқытуда ғалым мұғалімдерге өте керемет нұсқаулықтар ұсынады. Яғни жануарлар туралы сабақ бергенде, құр сөзбен үйретпей, әр бөлімдерді тәжірибемен оқыту керектігін айтады. Ыңғай келсе жануарларды ұстап алып, мысалға алатын болсақ, құстар, бақалар, түрлі жәндік тұрлерінің сыртқы тұрпатын көрсету керек. Мүмкіндік болса әр бөлімнің жануарлары ішкі құрылысы өткен кезде, сойып, дене мүшенің түзілісін көрсету керек. Ал өңірде жоқ, көрсете алмайтын жануарларды мұражайлардан, фотосуреттерден көрсеткен жөн екендігін ұсынады. Оның «Жануарлар» туралы еңбегі мектептердегі жоғары сынып оқушыларына, мектепте мұғалім болатын мамандарға арналған.

Профессор Х. Досмұхамедов мамандығы дәрігер болғандықтан, биология және медицина саласына үлкен үлесін қосты. Оқушыларға арнап адам анатомиясы мен физиологиясын зерттеп «Тән тірлігі» атты кітабын (Қызылорда, Мәскеу, 1922) жарыққа шығарды. Бұл еңбеігінде адамның дене мүшелері туралы қысқаша мәлімет беріліп кеткен. Яғни мұнда дене мүшелері қалай жаратылған, олардың әрқайсысы қандай қызмет атқаратынын зерттеген. Ғалым пікірінше «Анатомия» грек тілінен «сою» деген мағынаны білдіреді. Ағартушы адам дене мүшелерінің қалай жаратылғанына, қандай қызмет атқаратынына ғана тоқталмай, «мектеп гигиенасын» қалай сақтау керектігін және балаларда болатын түрлі аурулардың алдын – алу түрлерін ұсынған. Оларға «Оқушының саулығын сақтау» еңбегінде «Құлағың сау болсын десең» бөлігінде былай деп береді: «Қалам қарындаш, тас-қалам, ине секілді өткір ұшты нәрселермен құлағыңның ішін шұқыма. Құлағыңның ішін, сыртын таза ұста. Сабынды сумен құлағыңды абайлап жу. Жуынғаннан соң құлағыңның суланған жерін әбден сүртіп құрғат». «Көзің сау болсын десең» бөлімінде: «ымыратта, ала-көлеңкеде, нашар жарықта оқыма, жазба, жұмыс қылма. Жұмыс уақытында көзің талса, жұмысыңды қой да, көзің дем алғанша терезеге қара. Еш уақытта көзіңді уқалама, тазалап жумай тұрып қолыңды көзіңе тигізбе. Көзңіне қиқым не бөтен нәрсе түсе қалса, көзіңді уқалама, жоғарғы қабағыңды қолыңмен жай ғана мұрныңа қарай сипа. Бөтен кісінің бет орамалымен бетіңді, көзіңді сүртпе. Өзіннің бет орамалың жеке болсын» [6]. «Оқушының саулығын сақтау» еңбегі орысшадан қазақшаға аударылған Х.Досмұхамедовтың аудармасы. Десе де, ол өзіміздің тұрғылықты жерімізге лайықталып, көптеген қосымшалар енгізген. Осы айтылған шарттарды балалар ұстанса, жеткіншектердің дені сау болып өсуіне үлкен жәрдемші болар еді.

Х. Досмұхамедұлы өз заманында мектеп оқушылары үшін жаратылыстану саласы бойынша қазақша терминдердің жоқтығы, тек қана мағұлматтардың араб, парсы, орыс тілдерінде болып, оқушылар ғылым жөнінен білім ала алмағандары қынжылтты. Оны алғашқы оқулығын жазу барысында педагог қатты қиналғанын былай атап өтеді: «Қазақ тілі – ғылым жолына шалынбаған, сөздері ғылым іретіне қарай жөндікпеген тіл. Сондықтан қазақ тілін ғылыммен таныстырып, ғылым жолына салатын заман келді. Ғылымды өз тілімізге аударғанда ең керегі ғылым тіліндегі атауларды (термин) дұрыстап, түсінікті қылып аудару Ғылым атауларына келісті ат тағу деген алғашқы уақытта қиын болса да, өте мұқтаж нәрсе. Сөздің жүйесін келтіріп, көркем қылып жазу да керекті нәрсе Ноғай ағайындарымыз дәрістік кітаптарында ғұсманлы түрік тіліндегі әзір тұрған ғылым атауларын алып қолданып жүр, біз бұл жолға түспедік. Бұл жолды пайдасыз және зиянды көреміз. Біздің алған жолымыз мынау болды: ғылым атауларына ең әуелі ылайықты сөздерді қазақ-қырғыз тіліндегі сөйленіп жүрген, аталып жүрген сөздерден алуға іздендік. Қолайлы сөз табылмаған кәлде ескі ұмытылған түрік сөздерінен, өзбек, ноғай, ғұсманлы сықылды ағайын түріктердің сөздерінен ыңғайлы сөздерді іздедік. Бұл іреттен қолайлы сөздер табылмаған кәлде қазақ тілінде сөйленіп жүрген сөзден ылайықты туынды сөздер шығаруға тырыстық Біз де туынды сөзді шамамыз келгенше аз тудыруға тырыстық, осы іреттің бәрінен қолайлы сөз табылмағанда ғылым атауларына латын тіліндегі сөздерді алдық. Осы заманғы ғылым – Еуропа ғылымы, барлық Еуропа ғылымында қолданған тіл – латын тілі. Сондықтан латын тілі жұртқа ортақ ортақ ғылым тілі болып саналады. Ғылым атауын латынша айтса француз да, немісі де, жапон да, ағылшын да түсінеді. Латын тілі, латын сөзі бізге жат болса да, қашуға болмайды. Бұл заманда ғылым іздеп қатарға кірем деген халық латын сөздерінен қаша алмайды. Қолайлы келген жалғыз-жарым араб, парсы я орыс сөздерінен де қашпадық, көбіне мұндай сөздер елдің аузына кірген я шет жағалап кіре бастаған сөздер болса керек».

Сөз соңында, Х. Досмұхамедұлының жаратылыстану саласына арналған еңбектері оқушыларға қарапайым, балаларға таным-түсінігіне лайықталып, әрі қызықты түрде анықтамалар береді. Педагог өз зерттеуіне нақты ғылыммен айналысып қана қоймай, балалардың ой-өрісінде ескерген тұңғыш ғалым десекте болады. Қазіргі орта мектеп оқулықтарына Х. Досмұхамедов еңбектерін енгізіп, ғалым жолымен оқытса нұр үстіне нұр болар еді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Современные проблемы естественных наук и междисциплинарные исследования. «Жаратылыстану ғылымдарының қазіргі заманғы келелі мәселелері және пәнаралық зерттеулер» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясы материалдарының жинағы». – Атырау, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, 23 сәуір 2021. – 539 б.

2 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.

3 Досмұхамедұлы Х. Табиғаттану. I бөлім. – Ташкент, 1922. – 125 б.

4 Досмұхамедұлы Х. Жұлдыздарды күндіз көруге болама? Сана. – 1928, №1. 29-31 б.

5 Досмұхамедұлы Х. Жануарлар. Бірінші бөлім. – Қызылорда-Мәскеу. 1928. – 229 б.

6 Әнес Ғ. Бірінші топ. Жан саулығы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. – 432 б.

ӨНЕРТАНУ САЛАЛАРЫ

ОТРАСЛИ ИСКУССТВОВЕДЕНИЯ

BRANCHES OF ART CRITICISM

ҒТАМР 18.91

БОЛАШАҚ РЕЖИССЕРЛЕРДІ КӘСІБИ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

К. Дюсембаев
Аға оқытушы, Қазақ ұлттық өнер университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада кино және театр саласында заманауи креативті өнімді жасауға қабілетті болашақ режиссерлерді даярлаудағы мәселелер, талапкерлерді іріктеп, таңдап алудағы өзекті сұрақтар қарастырылады. Жастарымыздың интеллектуалды көрсеткіштері олардың тек білім деңгейімен ғана емес, сонымен бірге олардың ұлттық тәрбиесімен, рухани жаңғыруымен де тікелей байланысты. Қазақстандағы еңбек нарығындағы режиссерлік мамандықтың сұранысы мәселесіне талдау жасалды. Студенттердің мамандық таңдау, кәсіби әлеуметтенуіне жүргізілген зерттеу қорытындысы ұсынылған. Болашақ режиссер мамандарын даярлау және тәрбиелеу – бұл тұлғаны қалыптастырудың бірыңғай процесі.

Түйін сөздер: кәсіби бағдар, болашақ кинорежиссер, режиссерлік өнер, құндылық.

Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңірудің қажеттілігі, бұл – тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды үдеріс.

Тәуелсіз еліміздің болашағы – жастарымыздың интеллектуалды көрсеткіштері олардың тек білім деңгейімен ғана емес, сонымен бірге олардың ұлттық тәрбиесімен, рухани жаңғыруымен де тікелей байланысты. Ұлттық кодтың өзегін сақтай отырып, болашаққа қадам басуымыз қажет. Білім – рухани жаңғырудың басты алғышарты. Өйткені, ой жүйесі терең, алыстан пайымдап, тереңнен тамырланған дүниетанымы кең адам ғана бәсекеге төтеп береді.

Жылдан-жылға кинорежиссер боламын деген жастар көптеп шығуда. Бірақ біз оларды қалай таңдауымыз керек деген тақырыпта әртүрлі пікірлер айтылуда. Мәдениет және өнер саласындағы жоғары білімдегі заманауи өзгерістер қоғамның, еңбек нарығының, бос уақыттың өзгермелі жағдайларына икемді бейімделе алатын және инновациялық режимде тиімді жұмыс істей алатын жаңа типтегі мамандарды даярлауға бағытталған.

Кинорежиссер мамандарын даярлайтын жоғары оқу орнының қазіргі заманғы студенттері мен бітіруші түлектеріне қандай талаптар қойылады?

Режиссерлік өнер, режиссура – белгілі бір көркем идеялық ойға құрылған біртұтас фильм туындысын жасау өнері. Режиссер – фильмнің көркемдік тұтастығын, кейіпкерлердің өзара қатынастары арқылы саяси-әлеуметтік, фәлсафалық, азаматтық және басқа көптеген келелі мәселелерді көтеретін киноның қоюшысы, шығармашылық процесстердің ұйымдастырушысы, әрі авторы. Киноның айтпақ ойын, тақырыбы мен тартысын анықтайды. Оның экрандағы көркемдік шешімін қарастырып, жол табады.

Жоғары көркем және педагогикалық білім беру мәселелерін шешу режиссерлік қызметтің барлық бағыттарында (сценарий, режиссура, анимация, көркем әдебиет және т.б.) оқытудың жаңа технологияларын дамытумен байланысты [2].

Режиссердің кино туындысын жасаудағы авторлық функциясы танылған қазіргі ұғымдағы режиссерлік өнер фильмге қатысушылардың күш-жігерін бір мақсатқа жұмылдыру, кейіпкерлер өмір сүрген орта мен тарихи жағдайды мүмкіндігінше дәл, шынайы бейнелеу, көпшілік көріністерді динамикалық әрі табиғи тұрғыда көрсету секілді қызметпен тығыз байланысты. Жоғарыда аталған формалардың әрқайсысын жасау және жүзеге асыру болашақ режиссерде болуы керек білім мен дағдылардың бүкіл кешенін қажет етеді [1]. Кейбір студенттердің жауапкершілігінің болмауы оның болашақ кәсібіне де үн қосатыны сөзсіз. Олай болса, оқу процесінде болашақ режиссерлерді дайындауда бізге не кедергі? Осыған байланысты арнайы режиссура пәндері оқытушыларының міндеттері қандай?

Біріншісі – студенттің мамандық бойынша жұмыс табу мүмкіндігіне деген сенімділіктің төмендеуінен, әсіресе, өңірлерде маман режиссерлерге деген сұраныстың болмауы, жалақының төмендігінен, елдегі білімге деген құрметтің төмендеуінен және ештеңе істегісі келмеуінен туындаған кәсіби бағыттан ауытқуын болдырмау.

Екіншісі – мәдени білім беру мекемесіне келетін талапкерлердің жалпы мәдени деңгейінің, интеллектуалдық дәрежесін жоғарылату.

Бүгінгі таңда жоғары оқу орындарында гуманитарлық және кәсіби пәндерді оқытудың үйлесімді жүйесі қалыптасқан. Бірақ студенттің дүниетанымын тек пән оқытушылары ғана анықтамайды. Көбінесе студенттің кино тарихы мен режиссура теориясы саласындағы қарапайым сауатсыздығы оның кәсіби бағдарсыздығымен (профессиональная дезориентация) және жалқаулығымен байланысты. Бүгінгі студентті, көркем және деректі фильмдердің болашақ режиссерін, күрделі режиссура сияқты шығармашылық мамандыққа баулу қайдан басталады? Әрине, курсқа қабылдау кезеңінде, кеңес алуға әртүрлі көзқарастармен, тілектермен жастар келеді. Бірақ, талапкердің көпшілігінде болашақ мамандығы туралы нақты түсінік жоқ. Орта мектептің оқу бағдарламасындағы қазақ, орыс және әлемдік әдебиет саласынан білімдері төмен. Белгілі жазушылардың шығармаларын оқымақ тұрмақ, аттарын да естімеген.

Студенттердің кәсіби әлеуметтенуіне зерттеу жүргізген М.А. Белоконь, В.В. Звягинцева еңбектерін негізге ала отырып, болашақ режиссер болам деуші студенттерге шағын зерттеу жүргізілді.

Мамандықты таңдауға әсер ететін факторларды анықтау (1-курс).

Қоғамның даму бағытыны білуі, маманға қойылатын талаптарды, құндылықтарды білуі, кәсіби сананың қалыптасу деңгейін анықтау (4-курс).

Бірінші бағыт бойынша мамандықты таңдауға әсер ететін факторлар анықталды.

Кесте 1. Мамандықты таңдауға ықпал ететін факторлар.

Мамандықты таңдауға ықпал ететін факторлар	**%**
Мамандықтың беделділігі/ келешегі	33,7
Сұраныс	21,8
Ата-аналарының, мұғалімдерінің кеңесі/үлгісі	15,3
Гранттар саны	14,6
Жеке шешімі, қызығушылығы, ниеті	11,2
Оқу ақысының қолайлылығы	2,5
Құрдастарының үлгісі	0,9
Кездейсоқ	0,3

Сонымен студенттердің үштен біріне (33,7 %) сол кездегі қоғамдық пікір бойынша мамандықтың беделділігі, келешегі оны таңдауға ықпал еткен.

Студенттердің бестен бір бөлігі (21,8 %) мамандықты Қазақстандағы еңбек нарығындағы сұранысы қағидасын басшылыққа ала отырып таңдаған. Алынған зерттеулердің нәтижесі біздің қоғамда да білімді инвестициялық стратегия ретінде түсінетіндігімізді көрсетеді, өйткені респонденттердің жартысы мамандықты оның келешегі мен сұранысы сияқты көрсеткіштерді негізге ала отырып таңдаған. Респонденттердің жетіден бірі, олардың таңдауы осы мамандыққа бөлінген грант санымен байланысты екендігін анықталды (14,6 %).

7 % респонденттер өздерінің мамандықтарын саналы түрде таңдағандықтарын, яғни «өзінің арманынымен немесе жеке қызығушылығымен, икемділігімен, құқығымен, рухани жақындығымен» және мамандықты таңдағанда «өзі солай шешкенімен» байланыстырады (3,5 %).

2,5 % респонденттер қандай да бір мамандықта оқудың ақысы төмен болғандықтан таңдайды. Осы мамандық бойынша ата-аналарының, туған туысқандарының, мұғалімдерінің кеңесімен оқуға түскендер 13,1 % респондент, 2,2 % респондент өзінің мамандығын «жақындарының, мысалы әкесінің» мамандығымен бірегейлендіреді. Ұқсас мамандықты таңдауға достарының, сыныптастарының үлгісі әсер етті, бірақ аса маңызды ықпал етпеген (0,9 %). 0,7 % респонденттерге мамандықты таңдауға «адамдарға көмек беру, қоғамға пайдалы болу ниеті» әсер еткен. Атап өтетін жайт, 0,3 %

респонденттерде өзінің болашақ мамандығына индифферентті қатынас болған, яғни, олар мамандықты «кездейсоқ, жорамалдап, жайдан-жай» таңдаған.

Осыған орай, талапкерлердің режиссерлік мамандықты таңдауы эндогендік жән экзогендік сипаттағы факторлардың басымдылық деңгейімен байланысты деп қорытындылауға болады: мамандықтың қоғамдық пікірдегі келешегі; Қазақстандағы еңбек нарығындағы режиссерлік мамандықтың сұранысы; мамандықтар бойынша гранттар саны; ата-аналарының, туысқандарының, мұғалімдерінің кеңесі немесе жеке үлгісі.

Бұдан шығатын қорытынды мамандық таңдауда қоғамдық пікірге көп байланысты екендігі айқындалды.

Екінші бағыт бойынша: төмендегідей сауалнама жүргізілді:

Мақсаты: Студенттің қоғамның даму бағытыны білуі, режиссер маманға қойылатын талаптарды, құндылықтарды білуі, кәсіби сананың қалыптасу деңгейін анықтау.

Тапсырма: Төмендегі сұрақтарды оқып, «иә», «жауап беруге қиналып тұрмын», «бәлкім, жоқ», «жоқ», «өз жауабыңызы жазыңыз» деп жауап беріңіз.

Кесте 2. Студенттердің қоғамдық даму бағыты.

№	Сауал	Нұсқа
1	Сіз алған білімінізді болашақта бәсекеге қабілетті болуға жеткілікті деп ойлайсыз ба?	А) Иә; Ә) жауап беруге қиналып тұрмын; Б) бәлкім, жоқ; В) жоқ; Г) өз жауабыңызы жазыңыз
2	Қоғамның дамуы, ғаламдану процесінің мамандарға қойып отырған талаптарын білесіз бе?	А) иә; Ә) жауап беруге қиналып тұрмын; Б) бәлкім, жоқ; В) жоқ; Г) өз жауабыңызы жазыңыз
3	Егер Сізде қайтадан мамандық таңдауға мүмкіндік болса, Сіз өзіңіздің таңдауыңызды қайталар ма едіңіз?	А) Иә; Ә) жауап беруге қиналып тұрмын; Б) бәлкім, жоқ; В) жоқ; Г) өз жауабыңызы жазыңыз
4	Сіз кәсіби құндылықтарға иесіз бе?	А) Иә; Ә) жауап беруге қиналып тұрмын; Б) бәлкім, жоқ; В) жоқ; Г) өз жауабыңызы жазыңыз
5	Өз мамандығынызда кездесетін қиындықтарды білесіз бе?	А) Иә; Ә) жауап беруге қиналып тұрмын; Б) бәлкім, жоқ; В) жоқ; Г) өз жауабыңызы жазыңыз
6	Өзіңіздің кәсіби кітап қорыңыз бар ма?	А) Иә; Ә) жауап беруге қиналып тұрмын; Б) бәлкім, жоқ;

		В) жоқ; Г) өз жауабыңызы жазыңыз

Студенттердің кәсіби құндылықтарды игергендігін анықтау мақсатында сауалнама және онлайн әңгімелесу жүргізілді. Аталған анықтау сұрақтарына жауап алу жеке, ауызша және жазбаша формада жүргізілді. Бұл студенттерге ұсынылған сұрақтардың мазмұнын еркін ашуға мүмкіндік берді.

Кесте 3. Сауалнама «Студенттердің кәсіби құндылықтарын анықтау».

Сауал мазмұны	**«ИӘ» жауабы үлесі %**
1) Сіз алған білімінізді болашақта бәсекеге қабілетті болуға жеткілікті деп ойлайсыз ба?	68%
2) Қоғамның дамуы, ғаламдану процесінің мамандарға қойып отырған талаптарын білесіз бе?	90 %
3) Егер Сізде қайтадан мамандық таңдауға мүмкіндік болса, Сіз өзіңіздің таңдауыңызды қайталар ма едіңіз?	74 %
4) Сіз кәсіби құндылықтарға иесіз бе?	50 %
5) Өз мамандығынызда кездесетін қиындықтарды білесіз бе?	95 %
6) Өзіңіздің кәсіби кітап қорыңыз бар ма?	13 %

Жоғары курс студенттерінің кәсіби нормалар мен ережелерді, кәсіби құндылықтарды білуі орта деңгейде болғанын көрсетті, әрі кәсіби кітап қорының төмен деңгейін анықтады. Мұның барлығы кәсіби өзіндік сананы қалыптастыру үдерісін басқару бойынша арнаулы жұмысты қажетсінеді.

Курстың қалыптасуындағы өте маңызды сәттегі басты міндет – талапкерлерді таңдайтын критерийлерді әзірлеу. Шынында да, университетке түскер сәтте актерлік шеберлігі, шығармашылық қиялы, оқуға деген ішкі қажеттілігі бар нағыз адамды сіз қалай болжай аласыз. Бұл жағдайда біздің өтініш берушілер бастан кешірген қиындықтарды, олардың «психофизикалық» әл-ауқатын, кеңестер мен емтихандардың атмосферасын ескермеуге құқығымыз жоқ [1].

Өтініш берушінің шығармашылық қабілеттерін тексерген кезде, біз белгілі бір қалыптасқан тұлғаны көреміз, олардың өзіндік жеке шығармашылық жолдары, қиялдары, өзіндік ерекшелігін кездестіреміз. Бұл жағдайларда біз өтініш берушінің шығармашылық табиғатын, яғни оның шын мәнінде қандай болатындығын ашатын тапсырмаларды табуымыз керек. Болашақ режиссер болам деуші талапкер шағын сюжетті фильм түсіруі қажет, ол үшін әрине әдебиетті егжей-тегжей терең білуі тиіс. «Сынаққа келген адамдар арасынан нағыз таланттарды бірден болжау қиын . Өйткені, олардың бірден көрінуі сирек болады талант ұялшақ, жасқаншақ. Сонымен қатар, талант тереңде жасырылады және оны оята білу керек» – деп жазады К.С. Станиславский [3].

Режиссер кәсібінің күрделілігі, бүгінгі режиссер-қоюшы ғана емес, көркемдік жетекші, шығармашылық үдерістерді ұйымдастырушы, ең бастысы ұжымның негізгі тәрбиеші-ұстазы. Тек режиссер ғана актерлармен ортақ тіл

табысу арқылы айналасына мұраттастарды топтастыра алады. Түсірілетін фильмнің репертуарлық бағыты мен өзіндік ұстанымын анықтау, фильмдердің өзіндік формаларын, актерлік ойын үлгісін табу режиссураның ізденісіне тікелей байланысты [1].

Болашақ режиссер мамандарын даярлау және тәрбиелеу – бұл тұлғаны қалыптастырудың бірыңғай процесі. Оқытудың сәттілігі студенттің өзіне, оның білуге және істей білуге деген ұмтылысына байланысты. Осыған байланысты «үйретуге болмайды, үйренуге болады» – деген К.С. Станиславскийдің әйгілі сөздерін еске түсіреміз [3]. Осы тұрғыдан алғанда, болашақ режисерлерді тәрбиелеуде өнердің атқарар қызметі орасан.

Бүгінде біздің өнер университетіне режиссер бола алам деген талантты талапкерлер келе ме? Бұған тек арнайы зерттеулер жауап бере алады. Бұл арада біз айта аламыз – келеді, олар бар, бірақ жеткіліксіз. Университет қабырғасындағы төрт жылдық оқу барысында базалық орта білімі төмен студенттен режиссура саласында кәсіби маман болуға тиісті адамдарды даярлап үлгеруіміз керек.

Осы орайда, біз дамуымызға ықпал етуші ең негізгі үш түйінді – Ар, Ұят, Намысты сөз етелік.

Ар – кісіні адамгершіліктен шығармай ұстап тұрушы күзетші;

Ұят – адам арға бағынбай, адамгершілік шекарасынан шығып кетіп жатқанда оянатын ішкі сезім;

Намыс – ар мен ұят екеуінен аттап бара жатқан адамды тоқтататын ішкі күш.

Осы үшеуі адамның мәдениетін, рухани адамгершілік бет-бейнесін көрсетеді. Бұларға лайық болу үшін сана, білім, мәдениет керек. Ол үшін біздің жастарымыз Абай айтып кеткен «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» – деген өкінішін ұдайы есте тұту керек.

Бүгінде білімсіз болып қалу – күнә. Өйткені ақпарат жеткілікті. Кітап, газет-журнал, интернет сізге барлығын тауып береді. Тек іздену, табу, таңдау, сіңіру қажет.

Нағыз режиссер табиғаттың өзіне берген қабілеттерінің арқасында ғана емес, сонымен бірге өзінің табиғи қабілеттерін жетілдіретін орасан зор еңбектің арқасында шынайы шеберге айналады, өз саласында дүниетанымын кеңейтудеі үнемі біліп, үнемі бақылап, ой елегінен өткізіп отыруы қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Кулешов Л. Основы кинорежиссуры. – Москва, 2000.

2 Поляков В.Н. Современные требования к студенту и выпускнику режиссерской дисциплины. Международный научный журнал «Символ науки» №8, 2015.

3 Рахимов Ә. Режиссер шеберлігі. Режиссер және шығармашылық ұжым. https://www.google.com/search?rlz=1C1BLWB_enKZ604KZ607&ei.

4 Станиславский К.С. Собрание сочинений. Т. 3: Работа актера над собой. Ч. 2. Работа над собой в творческом процессе воплощения. Дневник ученика. ред. В.Н. Прокофьев. – Москва: Искусство, 1956. – 503 с.

5 Феллини Ф. Делать фильм. – Москва, 2004.

6 Эйзенштейн С. Избранные произведения в 6 томах, 1-3тт. – М., Искусство. 1964.

ГРНТИ 18.91

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ В ТЕХНОЛОГИИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ОДЕЖДЫ

Р.Д. Ижанова
Преподаватель-эксперт, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар
И.Г. Даулетова
Преподаватель-эксперт, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Казахская национальная одежда, имеет богатую историю, при этом актуальна и по сей день. Национальная одежда казахов вобрала в себя все лучшее, что смогли создать искусство и талант народных умельцев на протяжении веков. В ней нашли отражение образ жизни народа, уровень его производства, эстетические идеалы, отчетливо прослеживается влияние тех этнических компонентов, из которых исторически сложился казахский народ. Безусловно, на традиционный костюм казахов большое влияние оказал, прежде всего, кочевой образ жизни.

Казахская национальная одежда – простой, функциональный, удобный наряд, отражающий культурные, а также исторические факты, особенность нации.

В данной статье приведен детальный анализ историко-культурной предпосылки в технологии изготовления казахского национальной одежды.

Ключевые слова: Национальная одежда казахов, архивные материалы, декор, основные технические приемы.

Национальная одежда казахов отличается неповторимым своеобразием, быть может, еще и потому, что казахский народ был очень близок к природе и вел кочевой образ жизни. Она напоминает, по сути, одежду ранних кочевников. Некоторые виды повседневной одежды возникли еще во времена саков. Одежда казахов с запахом налево напоминает одежду саков, средневековую одежду турков (рисунок 1). Сохранились образцы кроя и пошива одежды кочевников. Так как кочевники ездили на лошадях, для удобства были скроены широкие штаны и чапаны свободного покроя с запахом и открытой грудью.

С.И. Руденко, изучая одежду казахов, населявших в 20-х годах XX века местности между Ойымай и Сагызом, сравнивал ее с полиэтнологическими материалами и доказал, что образцы шубы – «купи» – существовали у казахов и их предков более 2 тысяч лет назад [1]. Казахи верили, что ношение на подоле,

рукавах одежды узора и орнамента, ношение укі *(перья совы)* охраняет от злых духов, нечистой силы, болезней, верили, что эти вещи обладают магической силой. Казахи считают сову священной птицей. Позже укі прикрепляли на тюбетейку, на саукеле *(головной убор невесты)*, домбыру, на колыбельку. Перья совы с крыльев, т.е. крупные черные перья, носили мужчины, мягкие нежные перья с верхней части лапок совы носили женщины (рисунок 2). В древности шаманы, батыры, акыны *(сал-сери)* также носили укі. Кочевники кроме укі и носили в виде украшений когти птиц и клыки животных, которые считались оберегами, охраняющими от злых духов. Эти украшения носят и поныне, только в стилизованном виде.

Рисунок 1. Широкие чапаны свободного покроя с запахом.

В конце XIX века на форму национальной одежды оказало влияние экономическое и культурное сближение с соседними народами, такими как русские, украинцы, немцы и татары, а также с представителями народов, переехавшими в Казахстан. В начале XX века казахская интеллигенция восприняла европейскую культуру ношения одежды. Стали носить костюмы и брюки, белые рубашки с воротником, галстук. Оставив чапан, казахи переоделись в пальто, ездить стали не на лошадях, а в повозках. Для считающих себя высшим обществом, белой костью национальная одежда перестала существовать.

Рисунок 2. Укі на тюбетейке.

Национальная одежда всегда привлекала внимание историков, этнографов, искусствоведов. Художники, деятели театра и кино, модельеры создавали свои произведения, используя элементы национальной одежды. В 1922-1926 годах сотрудники музея Оренбурга, бывшего в то время столицей Казахстана, объездив города Актюбинск, Торгай, Кустанай, Уральск, Гурьев, Семипалатинск, Павлодар, нашли и описали множество предметов национальной одежды, узоры, украшения из золота и серебра, изучили и опубликовали материалы об образцах одежды различных областей (рисунок 3).

Рисунок 3. Женский головной убор вышитый и украшенный серебром и золотом.

В результате работы с архивными материалами, а также благодаря историческим и эпическим произведениям и их постановкам в Театре оперы и балета имени Абая, Казахском академическом драматическом театре имени М.Ауезова воссозданы и приведены в соответствующий вид множество образцов национальной одежды [2].

Декор – как основной элемент в традиционном казахском костюме. В традиционном казахском костюме – примечательным является разнообразие его видов и форм, приемников его декоративного оформления которое не нарушает естественного художественно – стилевого единства, выработанного веками. Декор присутствует на всех на всех элементах комплекта ТКК. В зависимости от половозрастных и социальных различий она отличалась материалами, применяемыми для художественного оформления.

Одним из древнейших и распространенных видов декорирования костюмов и домашних вещей у казахских женщин являлась вышивка. В вышивке олицетворялось отношение казахского народа к окружающей действительности, проявлялись магические и эстетические стороны национальной культуры [2].

При этом использовались разнообразные художественные и конструктивные приемы: многочисленные оборки платья – косетек, распашные юбки – бельдемши, декор располагался по краям верхней одежды (шапана, шалбара и головных уборов) (рисунок 4). Вышитые изделия, изделия, имея то или иное практическое значение, отличались высокими художественными достоинствами национальным своеобразием. Вышивали по войлоку бархату, хлопчатобумажной, шелковой и шерстяной ткани чаще всего привозными

шерстяными, хлопчатобумажными, шелковыми нитками контрастного цвета или в цвет основного материала, но помимо нитей для вышивки использовали речной жемчуг, кораллы, бирюзу. Основными техническими приемами были тамбурный шов и гладь.

Как нам известно, позднее к XIII-XIV в.в Казахстане большое распространение получило искусство золотого шитья, которое перешло из стран Ближнего Востока, Турции, Ирана, Византии. Выполнялось шитье шелковыми нитями, перевитыми тончайшими серебряными и позолоченными проволоками и встречалось в богато отделанных изделиях.

Рисунок 4. Древнейший и распространенный вид декорирования костюмов и домашних вещей у казахских женщин – вышивка.

Большой популярностью пользовалась – аппликация создание художественного изображения на ткани кусочками материи. Рисунок для аппликации использовался крупной и несложной формы. Неповторимость этого вида отделки казахской национальной одежды достигается главным его качеством: четкостью контура художественного образа, соединяющая и декоративные, и изобразительные возможности. Одежду украшали одноцветными и разноцветными кусочками ткани, фетра, замши, кожи, меха, накладываемые по контурам узора на основную ткань, служащей фоно. Контуры отделки закреплялись гладьевым или тамбурным швом (рисунок 5).

Рисунок 6. Аппликации создание художественного изображения на ткани кусочками материи.

Декоративное оформление швейных материалов являются актуальными на сегодняшний день и не выходят из моды. Казахи являлись потомками древних кочевников, сохранили традицию украшать одежду богатой отделкой, декором. Современный декор отличается от исторических образцов в основном технологией исполнения и применяемыми отделочными материалами. Однако цель декорирования сохранилась – сделать одежду людей более привлекательной и красочной.

К общим особенностям, характерным для казахского национального костюма XV – начала XIX века, можно отнести:

– статичный, прямой, расширенный книзу силуэт изделия, массивность, как правило, нарастающая книзу;

– трехчастное деление костюма по принципу «верхний – средний – нижний мир»;

– архаичные формы кроя, обусловленные шириной материала, который использовался при пошиве одежды;

– общая композиционная симметрия, в том числе в деталях, отделке, дополнениях;

– преобладание принципа метрического ряда при формировании узора вышивки;

– использование домотканой, а позднее фабричной ткани, отделка вышивкой, позументом, мехом;

– большое значение головного убора в решении композиции костюма.

Начало XIX века – знаковый период в эволюции казахского костюма. Первопричиной коренных изменений в крое и способе производства одежды является общий научно-технический прогресс, вовлечение Казахстана в экономическую систему Российской Империи с все расширяющейся системой промышленного производства. Для периода 1860-1917 годов характерно постепенное нарастание значения следующих признаков:

– усложнение формы кроя как верхней, так и нижней одежды;

– использование материалов и отделок фабричного производства;

– увеличение количества горизонтальных членений в покрое платья-койлек;

– постепенное упрощение формы тюрбанообразных женских головных уборов;

– заимствование некоторых видов городской одежды, изначально не свойственных традиционному казахскому костюму.

Вхождение Казахстана в состав СССР в 1920-е годы, последующая коллективизация и урбанизация привели к тому, что исконные образцы национального костюма были практически полностью вытеснены городской одеждой, особенно в среде молодежи, что явилось закономерным итогом общемирового процесса нивелирования этничских особенностей в массовой моде, берущего начало еще в середине XIX в. Уже к 1950-м годам национальный костюм в своем первозданном виде приобрел статус музейного экспоната.

Установлено, что в основе композиционной структуры казахского национального костюма лежит вертикальная ось, отождествляемая со стволом Мирового древа. Мы можем наблюдать два вида устойчивых конструктивных членений: по вертикали и по горизонтали. Горизонтальные членения – ярусы, возникавшие как следствие конструктивных членений и многослойности костюма, являются выражением трех уровней мира. Они упорядочены и уравновешены относительно вертикальной оси, вдоль которой распределяются декор и орнамент (борт шапана, камзола, подол и пр.). Основные мифологемы, лежащие в основе подобного трехчастного деления – Мировое древо, Мировая гора и Мировой столп, в свою очередь делившиеся на три зоны: верхний, средний и нижний мир. В костюме эти зоны соотносятся с головным убором, камзолом, подолом платья. Казахский национальный костюм является многослойным комплексом и включает плечевую (иыты киім), поясную (белдік киім), верхнюю и нижнюю одежду, головные уборы (бас киім), обувь (ая киім) [3].

Ритмический строй костюма выстраивается вдоль продольной оси тела человека. Линия талии, как в мужском, так и в женском костюме, занимает свое естественное место. Соотношение масс чаще всего подчиняется принципу неравенства: редко встречается пропорциональная равнозначность, преобладают соотношения 4:3, 8:5, в некоторых случаях – 1:2, 1:1.

Литература

1 Кенжеахметулы С. Традиции и обряды казахского народа. – Алматы: Алматыкітап, 2006. – 284 с.

2 Кенжеахметулы С. Быт и культура казахского народа. – Алматы: Алматыкіта», 2006. – 384 с.

3 Ибраев Б. Космологические представления наших предков. Декоративное искусство. 1980. – Вып. 3. – С. 40-42.

ҒТАМР 18.31.91

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Ж.Б. Карипбаев
Аға оқытушы, магистр, академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарУ, Қарағанды қ.

Бейнелеу өнері тақырыбына қатысты философиялық, тарихи-көркем шығармашылық, теориялық, әдістемелік әдебиеттерді ұлттық бейнелеу өнері мұрасын оқу-тәрбие үрдісінде пайдалануды талдау барысында жасаған қорытындымыз бейнелеу өнерінің көркем шығармашылық әдіс-тәсілдерін болашақ мамандарды оқыту және тәрбиелеуде қолданудың теориялық-әдіснамалық негізінің осы уақытқа дейін қолданылмағаны анықталды. Бейнелеу өнерінің асыл қасиеті сезім мен ой тұтастығында жататындығын, сонымен бірге көркем шығармашылық қуаттың құдіреті, әсіресе мазмұн мен форманың берік бірлігінен танылатынын тап басып, дәл көрсетеді. Көркем шығармашылықтағы әсем үйлесімділік пен жүйелі образды өнер деп біліп, оны терең толғам мен пайымдай білу қажет.

Түйін сөздер: бейнелеу өнері, көркем шығарма, композиция, өнер туындысы, көркем образ, суретші, тақырып, ой-сезімдер, идеялылық.

Бейнелеу өнеріндегі қандай да бір көркем шығармадан біз шынайы өмірден алынған нақтылықты сезінеміз. Өткені көркем шығарма қашанда өмірмен тығыз байланысты болады. Алайда, оны ақиқат өмірдің нақ бейнесі деп қабылдауға болмайды, көркем шығарма өмірдің бейнесі, көркем көрінісі болып табылады. Бұл тұста көркем шығарманы өмірдің көрінісі деп қана түсіну қателікке ұрындыратынын, сонымен бірге көркем шығарманың өзі де ерекше өмір болып табылатынын ұдайы ескеру қажет.

Бейнелеу өнеріндегі көркемдік жайында әңгімелеген тұста өмір шындығын, оқиғалар мен құбылыстарды, баршаға ортақ ой-сезімдерді жекелеген адамдар мен оқиғалар арқылы жинақтап, бейнелі түрде көрсету– өнерге тән қасиет. Демек, бейнелеу өнеріндегі өмір суретшінің ой сүзгісінен ерекшелеп шыққан көркемдік әлемі болады да, соған орай көркем бейне болып шығады деген пікір айтылған болатын. Осындағы өнердегі өмір немесе көркемдік әлемі деген тіркестердің мәніне үңілер болсақ, көркем шығарма мазмұнына қатысты айрықша бір мәселені аңғаруға мүмкіндік туады. Көркем шығарма мазмұнын құрайтын мәселе нақты өмірден алынады, бірақ ол өмірдің қаз қалпындағы көшірмесі емес. Яғни, бейнедегі өмір дегеніміз – өмірдің образы.

Қандай көлемді шығарманың өзі өмірдің барлық жағын қамти алмайтыны, уақыт, кеңістік, әрекет жағынан шектеулі аяда қалатыны түсінікті. Демек, көркем шығарманың өзі – образ. Бұл тұрғыдан көркем шығарма -ұдайы қозғалыс үстінде болатын адамзат өмірінің қандай да бір шектеулі аядағы сәтінің көркемдік бейнесі. Сонымен қатар, көркем шығарма-нақты зат. Яғни, оны қолмен ұстап, көзбен көруге, игілігімізге жаратуымызға мүмкіндік бар. Олай болса, бір көркем шығарма басқа өнер туындысының дүниеге келуіне әсер етуі де заңдылық. Демек, көркем шығарма, біріншіден, өмір образы; екіншіден, ақиқат өмірдегі нақты зат болып табылады. Біз көркем шығарманы өнер туындысы ретінде сөз етіп отырғандықтан, оған тән ерекшеліктерге сол тұрғыдан назар аударған жөн болмақ.

Өнер туындысының табиғаты жайында ой қозғаған кезде «Бейнелеу дегеніміздің өз біртұтас нәрсе ме? Оған сай келетін бейне табу мүмкін бе? Оны нақты бір құбылыстар арқылы бейнелеуге бола ма?» деген үлгідегі философиялық сауалдарға соқпай өту мүмкін емес. Ал өмірдің қарама-қайшылықтарға толы екендігі мәлім.

Өнер құбылыстары, адам әрекеттері арқылы неғұрлым шексіз де сан алуан болған сайын, олардың арасындағы қым-қиғаш байланыстарды тереңдей танып-білуде соғұрлым маңызды бола береді. Өнер туындысындағы адам өмірі де осынау күрделі қайшылықтарымен көрініс табады. Ақиқат өмірдегі адам болмысы қандай күрделі болса, көркем шығармадағы адам бейнесі де соншалықты күрделі. Көркем шығармада өмірдің барлық қырлары, уақыт пен кеңістік, жеке адам мен халық, тарихи дәуірлер мен мәдениеттер қарым-қатынасы, т.б. түгелдей көріне алады.

Көркем шығарманың өмірден орнын табуы үшін суретшінің оны жазып шығуы ғана жеткіліксіз, сонымен бірге оны көрерменнің қабылдауы да қажет. Бұл мәселе де «суретті жазады, көрермен көреді» деген үлгідегі тым қарабайыр түсінуге болмайтын, бірімен-бірі тығыз байланысты күрделі үрдіс. Шын мәніндегі көркем шығарманың ғұмыры суретшілер мен көрермен арасындағы жарасымға тәуелді. Қарапайым тілмен айтсақ, суретші өз шығармасында көрерменнің көкейіндегі мәселелерді тереңнен қозғап, көркем шығармада бейнеленген өмірді әр көрермен өз өміріндей етене қабылдап, көркемдік өмірге «жан тәнімен араласып кететіндей, сана-сезімі әсер ете алса ғана, аталмыш жарасым орнығады. Көркем шығармаға байланысты айтылатын мәселелердің тағы бірі мазмұн мен пішіннің бірлігінен туындайтын, көркем шығарма мазмұнының онда бейнелеген жағдайлар ғана болып табылмайтындығын дұрыс түсіну қажет.

Мазмұн-ақиқат өмірді танып-білу мен сараптаудан, сонымен бірге бейнелеуден тұратын тұтастық. Өмірді танып-білу мен сараптау өзімен-өзі жеке-дара қалып қоймай, көркем шығармада бейнеленген оқиғалардың, іс-әрекеттердің, сезім күйлерінің өне бойында көрініс тауып отырады. Шығармадағы қандай да бір бөлшектің тек көркем бейнелер мен нақыштар арқылы ғана өмір сүретіні белгілі.

Көркем образ пішіні – бейне. Ал кез келген бейне көркемдік мәнге ие болуы үшін, оның реалдық қызметі щеңберінен шығып, көркемдік тұтастыққа ұласуы шарт. Яғни көркем шығармадағы әр нақыш өмірлік шындықтың, кішкене болса да, көркем бейнесі болуға тиіс.

Демек, көркем шығарманың көркемдік пішіні дегеніміз шығармашылық техникасы» емес. Бұдан шығар қорытынды – біреу, яғни көркем шығарма – қоршаған орта жайында және өз өмірі, өзінің жан дүниесі жайында ойлаудан, ақыр соңында ой сүзгісінде екшелеген көркемдік әлем бейнесі арқылы біртұтас шығармашылық үрдіс нәтижесі.

Кенепке түскен көркем дүниенің шынайы туынды екендігі ондағы көркемдік қолданыстардың бір-бірінен бөле-жаруға келмейтін біртұтастығынан танылады. Шығармада артық-кем нәрсе болмағанда ғана, ол шынайы көркем дүние болып табылады.

Көркем шығарма – суретшінің де көрерменді де өзін қоршаған ортаны танып-білуге, адамдық болмысын дамытуға әсер ететін көркемдік дүниесі.

Әрбір көркем туынды өмірдің қандай да бір тұтас бейнесін (эпикалық, драмалық шығармалар) немесе қандай да бір тұтас сезім күйлерін (лирикалық шығармалар) қамтиды. Басқаша айтқанда, көркем шығарма өмірлік құбылыстарды қамтуы жағынан өзінің көркем әлемі аясында қарайды.

Қандай көлемді шығарма болса да, суреттеу мерзімі, кейіпкерлері, қоршаған орта т.с.с. тұрғысынан шектеулі мүмкіндік шеңберінде болады. Белгілі бір көлемде шектелген туындыда нақты бір кезеңге ғана тән адамдар оқиғалар, сезім күйлері бейнелене отырып, сол арқылы адам баласының өткеніне, бүгінгісіне ертеңіне қатысты аса маңызды ойлар, идеялардың көрініс табатыны шындық.

Шын мәніндегі көркем туынды бір-бірінен өзіне ғана тән айрықша көркемдік әлемімен, мазмұнымен және сол мазмұнды бейнелейтін пішінімен дараланады. Шынайы көркем шығармадағы әр образ, әрбір бейнелі нақыш, т.с.с. тұтас дүние құрайтын бөлшектер болып табылады.

Шығарма тұтастығының бұзылуы оның мазмұнына кері әсер етеді. Қажетті бөлшектердің бірінің жетіспеуі, яки артық болуы шығарма құндылығына нұқсан келтіреді, тіпті жоққа шығаруы да ықтимал.

Шығарманың тұтастық сипатын айқындайтын белгі кейіпкер емес, шығармада көтерілген мәселелердің айтылған идеяның тұтастығы болып табылады. Яғни шығармада қамтылған әрбір бөлшектің қажеттігі немесе артық-кемдігі де осы идея тұтастығына қатысты анықталады. Көркем шығарма идеясымен тығыз бірлікте қарастырылуға тиісті тақырып, проблема деген ұғымдар бар.

Тақырып – кең ауқымды қамтитын ұғым. Ал шығармаға атау болып тұрған идеяны немесе ой тіркесін тақырып деп білу – нағыз қарабайыр түсінік.

Қазіргі кезеңнің өзінде «тақырып» деген термин екі түрлі мағынада қолданылады: 1) Шығармада бейнеленген өмірлік материал ұғымында; 2) Шығармада көтерілген негізі қоғамдық проблема ұғымында. Бірінші анықтаманың да кей тұстарда дұрыс бермейтінін жоққа шығаруға болмайды.

Алайда екінші анықтама «тақырып» ұғымының мәнін неғұрлым дәл береді. Оның сыры, біріншіден, бұл анықтама бойынша тақырыпты өмірлік материал деп қабылдай отырып, өмірлік материалды танып-білу шығармадағы бейнеленген құбылыстарды талдауға негізделеді.

Екіншіден, тақырыпты шығарманың басты проблемасы деп түсінуге тақырып пен идеяның көркемдік бірлігі себепкер болады. Көркем шығарманы тұтас дүние ретінде мұхият қарастырғанда ғана, тақырыпты дұрыс анықтауға қол жеткізуге болады. Суреттелген өмірлік шындықты жан-жақты танып алмайынша, шығармада көтерілген мәселелердің мәніне тереңдеп үңіле алмаймыз.

Мәселелердің мәніні айқындау арқылы ғана шығарма тақырыбы нақты ажыратуға болады. Қандай шығармада болса да, суретші бейнелеген оқиғалар, жағдайлар, мінездер, іс-әрекеттер және т.с.с. барлығы шығарманың бүкіл мазмұнын қамтитын ең негізгі көркемдік құрылымды шешуге бағытталады.

Әрине, суретшінің мақсаты өз шығармасында әлде бір композияны жасаумен шектелмейді. Сонымен бірге сол шығармашылықты шешу жолдарын да қарастырып, қоғамдық идеялдарын өрбитін ой-пікірлерін де аңғартады. Сондықтан да шығарма тақырыбы оның негізгі идеясымен тығыз байланысты.

Тақырып композиция идея – өзара тығыз байланыста тұрып, көркем шығарманың көркемдік мазмұнын айқындайтын үш түрлі деңгейден тұрады. Тақырып – шығарманың көркемдік болмысы болып табылатын бөлшек: теңей айтсақ, болашақ композициясының шикізаты; тақырып-осы «шикізат» – тақырыпты біртұтас көркемдік – композициялық құрылымға айналдырушы; идея суретшінің дүниетанымдық сипаттағы тұжырым-бағаларынан өрбитін көркемдік тұтастықты қорытындылаушы деуге болады.

Көркем шығарманың тақырыбы бейнелеу өнерінде суреттеудің өзегіне алынып, шығармада көрініс тапқан ақиқат болмыстағы заттардың, құбылыстардың, оқиғалардың жиынтығы болып табылады. Әрбір көркем туындыда, әдетте, бір ғана тақырып көтерілмей, өзара байланысты бірнеше тақырыптардың тұтас жүйесі (композиция) көрінеді. Көркем туынды неғұрлым айқын түсіну үшін оның мазмұныны белгілейтін өмірлік өткір қарама-қайшылықтарға, яғни суреткердің өзіне де, оның кейіпкерлеріне де композиялық әрекеттер барысында шешуге тура келетін проблемаларға үңілу керек.

Көркемдік бейнелеудің негізгі тақырыптарын композициясы белгілейтін тақырыптармен салыстырар болсақ, көркем шығарма суретшінің өз шығармасы арқылы бастан өткеріп, ойша саралап, көрерменде бейнелі түрде ұсынып отырған өмірлік ақиқаттың көкейкесті қарама-қайшылықтары. Суретшінің өз дәуіріндегі аса өткір мәселелерді туындысына тікелей немесе жанама атау етіп алуы жиі ұшырасады.

Сондай-ақ, көркем туынды атауында әлеуметтік-философиялық қарама-қайшы мәнде көрінуі де немесе бейнелі түрде символикалық мәнінде көрінуі де ықтимал. Бейнелеу өнеріндегі шығарманың тағы бір ерекшелігі – көрерменнің

көркем туындыны қабылдау барысында оны өзі ойша дамытып әкетуіне қатысты.

Мәселен, суретші шығармасында көтеріліп отырған композицияны ақырына дейін шешім бермей, көрерменді ойландыру мақсатында саналы түрде соңғы жауапты ашық қалдыруы да мүмкін. Сондай-ақ, көркем мәтін шеңберінен шығып кететін сауалдарды ұсына отырып, суретші кей жағдайларда өз жауабын айтуы да, немесе көркемдікті кейбір жолдарын меңзеп қана қоюы да ықтимал. Мұндай жағдайда шығарманың шешімін табу көрермен ықтияарында қалатыны түсінікті.

Сонымен қатар көркем шығарманың композициялық шешімдер өзара ұштаса келіп, туындыдағы көркем идеяларды құрайды. Идеялардың бұл жиынтығынан шығарманың идеялық-көркемдік концепциясы шығады.

Бейнелеу өнеріндегі шығармашылық суретшінің түпкі ойына сәйкес, шығарманың құрылымын айқындап, көркемдік нақыштан бастап шығарманың құрылымын айқындап, шығарма атауына дейін қамтитын тақырыптық мазмұнды белгілесе, шығарма идеясы бенеленген оқиғаларға, характерлерге, жағдайларға деген суретшінің көзқарасын танытады.

Сонымен қатар дүниетанымдық, философиялық сипаттағы пікірлерді көркем бейнелеу арқылы жинақтап, композиция мен шығармашылықта авторлық баға береді. Шынайы көркем туындыда шығармашылық композициядан келіп шығады.

Ал бейнелеу дегеніміз көркем шығармада көрініс тапқан барша құбылыста суретшінің көзқарасы, бағасы. Идеясыз шығарма жоқ. Идеялылық – өнер туындыларында бейнеленген оқиғалар мен характерлердің мән-маңызы жайында образ арқылы берілетін ой-пікір көрінісі.

Кейбір идеялар суретшінің өз пікірі арқылы тікелей немесе жағымды кейіпкердің образымен беріледі. Алайда шығарма идеясы мұндай жекелеген пікірлермен шектелмейді, оның көркемдік мәні одангөрі маңыздырақ.

Кейде шығарма идеясы тақырып, сюжет, образдар арқылы нақты көрінуі де мүмкін. Мұндай ашық үлгідегі идеялар суретшінің өзінің идеялық позициясын саналы түрде көрсетуге ұмтылуынан шығады. Бұл сипаттағы, яғни өзінің көркемдік бағыттылығын ашық танытқан туындыларда біржақтылық басым болады.

Ерен мәнді идеялар сюжеттің өн бойын тұтас қамтып жатады. Сюжетті құрайтын бөлшектерді негізгі идеядан тыс, жеке алып қарастырса, олардың мәні болмауы да әбден мүмкін. Шығарманың идеялылығы ондағы идеялардың санымен айқындалмайды, шығарманың тұтас мазмұнындағы алатын орнымен, маңыздылығымен, ауқымдылығымен өлшенеді.

Көркем шығармада түрлі деңгейде көрініс табатын философиялық, әлеуметтік, діни, моральдық, гуманистік, тарихи идеялардың қандайы болса да, образдар арқылы, шығармадағы нақты қаһармандар қарым-қатынасы арқылы өнерге тән идеяға айнала алады.

Өнерде, әсіресе, әлеуметтік идеялар маңызды роль атқарады. Автор өз туындысында әлеуметтік идеяларды бейнелеуді мақсат тұтпаса да, тәжірибелі

суретшінің көркемдік дүниесінде бұл идеялардың болуы заңды құбылыс. Көркем шығарманың идеялылығы дегенде, негізінен, идеяның басты назарда болатыны да сондықтан.

Бейнелеу өнерінің әлеуметтік идеялылығы оның халықтық сипатынан танылады. Нағыз өнерде идеяның болмауы мүмкін емес. Ал идеясыз шығарма болуы мүмкін. Идеясыздық – шығармада қандай да бір идеяның жоқ болуы емес, қоғамдық-әлеуметтік идеялардың болмауы.

Қысқасы, көркем идеяал дегеніміз суретшінің шығармасына сырттан енгізе салған нәрсесі емес, шығарманы жазу арқылы өз туындысының өне бойында қамтып көрсеткен негізгі ой-пікірі. Бұл орайда ескеретін жәйттердің бірі мынау: шығарманы жазуға ниеттенген кезеңдегі ілкі идея оны жүзеге асыру барысында алуан өзгеріске ұшырауы әбден мүмкін. Өйткені, суретші өзі бейнелеп отырған өмірлік шындық логикасы дұрыстап тура жолға салып отырады. Өмірдің тұтас көрінісін, адамдардың, оқиғалардың, жағдайлардың, ой-сезімдердің күрделі байланысын көркемдікке ұластыру алуан түрлі бейнелеу құралдары арқылы іске асады. Бейнелеу машығына байланысты әр суретшінің көркемдегіш құралдары әрқайсында өзінше қолданысқа түсіп, бір-біріне ұқсамай жататыны да белгілі. Дегенмен, бейнелеу өнерінің өзіндік болмысынан өрбіп жататын барлық суретшілерге тән ортақ жайлар да бар, Олар қандай ортақ жайлар?

Біріншіден, барлық суретшілерге ортақ нәрсе-көркемдік бейне арқылы ой-сезімге әсер ететін образдар жасалады.

Екіншіден, өмірден алынған құбылыстардың көркем шығармада жаңа бейнеге ауысуы алдыңғы планға оқиғалар қозғалысының немесе ой-сезім қозғалысынан туындайтын образды сюжетті шығарады.

Көркемдік сюджетте жалпы адам болмысы, алуан-алуан тағдырлар, қарама-қайшылықтар мен қоғамдық тартыстардың мәні ашылады.

Үшіншіден, идеялық-көркемдік ойды жүзеге асыру үшін бірде кейіпкерлер образына айшықты форма мен қанықты түске бірде суретшінің лирикалық толғанысына, бірде кейіпкердің характеріне композициясын жүгіну қажеттігі әр шығарманың құрамын анықтайды. Бұл бейнелеу өнері теориясында композиция деп аталады.

Ақырында, төртіншіден, суретші атауының шығармашылық ой-ниеті қашанда нақты бір бейненің сомдалуы мен түріне тікелей қатысты болатыны және бар. Әр суретші бұл айтылғандардың әрқайсысын өз шығармашылығында өзінше пайдаланады. Соған орай, бұлардың әр суретші шығармашылығында, тіпті бір ғана суретшінің түрлі шығармаларында түрліше көрініс табуы заңды құбылыс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Атымов М. Көркем шығарманың композициясы туралы. – Алматы, 1969.

2 Атымов М. Идея және композиция. – Алматы, 1970.

3 Әбілова З. Оқушыларға эстетикалық тәрбие беру. – Алматы: Мектеп. 1972.

4 Ералин Қ. Қазақтың бейнелеу өнері арқылы оқушыларға эстетикалық тәрбие беру. – Алматы. «Мектеп», 1988.

5 Ералин Қ. Сәндік өнер және көркемдік танымның негіздері. Бастауыш мектеп, N5, – Алматы, 1991.

6 Қасиманов С. Қазақ халқының қолданбалы өнері. – Алматы: Қазақстан. 1986.

7 «Ұлттық мұра» бағдарламасы. Қазақстан мектебі. № 12, – Алматы, 1992.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ ТЕХНОЛОГИИ

TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES OF THE INDUSTRY

ГРНТИ 20.01.07

ОБЗОР ПЛАТФОРМ ДЛЯ ОРГАНИЗАЦИИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

А.К. Садвакасова, М.Е. Рахметов
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

В статье дается обзор 3-х популярных в Казахстане образовательных платформ с учетом особенностей дистанционных образовательных платформ, рассматриваются различные возможности применения системы дистанционного обучения в системе среднего образования. В заключительной части статьи делается вывод о необходимости освоения обучающимися по специальности Информатика технологий создания и реализации платформ организации дистанционного обучения.

Ключевые слова: платформы дистанционного обучения, BilimLand, Daryn.Online, Kundelik.

На сегодняшний день в связи с пандемией во всем мире возникла проблема дистанционного обучения. В этой связи актуальным становится подготовка и реализация платформ, осуществляющих дистанционный процесс обучения. Поэтому многие специалисты-разработчики программного обеспечения готовят платформы дистанционного обучения. Однако далеко не все платформы дистанционного обучения могут в полной мере обеспечить требования к организации процесса обучения.

Дистанционное обучение-форма обучения при опосредованном взаимодействии обучающегося и преподавателя с помощью различных технологий коммуникации, расположенных на расстоянии друг от друга. В дистанционном обучении полностью сохраняются все компоненты образовательного процесса – цель, содержание, методы обучения и оценка результатов обучения [6].

Важным и важным преимуществом использования интернета в качестве обучающей среды является возможность обеспечить преподавателю, обучающемуся или руководителю образовательной программы или учреждения постоянный доступ к образовательным ресурсам. Такая доступность образования в полной мере отвечает требованиям непрерывности учебного процесса [1, 2].

Для организации учебного процесса дистанционно (синхронный и асинхронный формат) школа должна быть подключена к электронным платформам для всех педагогов и обучающихся. На сегодняшний день в

организациях среднего образования Казахстана в организации дистанционного образования участвуют BilimLand, Daryn. Используются отечественные образовательные платформы, такие как Online, Kundelik. В статье рассмотрены преимущества и возможности данных платформ в организации образовательного процесса.

BilimLand. На этой платформе разработано 5700 уроков и более 140 тысяч заданий по 42 предметам школы. По данным компании, ежедневно посещается 1,5 млн уникальных пользователей, сайт просматривается 30 млн раз. Контракт на использование платформы заключен с 3500 школами [3, 4].

Регистрация/вход на платформу. Учителям и учащимся школ, использующим платформу, предоставляются логин и пароль. Кроме того, учащиеся могут получить логин и пароль в любое время от администрации школы. Учитель регистрирует нового ученика через свой аккаунт и может добавить новый класс. Чтобы получить доступ к платформе https://onlinemektep.org необходимо пройти по ссылке, написать логин и пароль, предоставленные администрацией школы, и нажать кнопку» Войти» [3, 4].

Чтение уроков. Чтобы начать обучение, необходимо выбрать урок в расписании и сначала просмотреть урок, т.е. ознакомиться с содержанием и целью урока. Затем нажимаем кнопку «Вперед» и переходим к теоретической части. Теоретическая часть может содержать видео пояснения, конспекты или иные материалы. После ознакомления с теоретической частью ученику даются упражнения различной сложности. Если ученик ответил неправильно, есть возможность работать с ошибкой. После выполнения всего задания можно увидеть результат каждого раздела, а в разделе «итоги урока» справа-полученную оценку [3, 4].

Выполнение домашнего задания. Для выполнения домашнего задания необходимо выбрать раздел «домашнее задание» в расписании занятий и нажать кнопку «Перейти». В разделе «домашнее задание»в левом меню также можно увидеть все домашние задания, выполненное или не выполненное. Здесь дается тема урока, предмет и конечный срок выполнения. Необходимо нажать кнопку «Перейти» и выполнить домашнюю работу. Есть возможность полностью ознакомиться с домашними заданиями, поступившими от учителя, и вновь перейти к уроку. Ниже в окне выполнения домашнего задания ученик записывает ответ на задание. Загрузите дополнительные файлы с помощью кнопки «Добавить Файл» и нажмите кнопку «Отправить». После отправки домашнего задания нельзя вносить повторные изменения [3, 4].

Обратная связь между учителем и учеником. Учитель может зайти в раздел « Чат « и написать сообщение ученикам класса. Кроме того, он может отправить личное сообщение, выбрав определенного ученика и нажав кнопку «личное сообщение». В подразделе «связь с учеником» в левом меню можно выбрать отдельного ученика и сделать обратную связь. А ученик, чтобы связаться с учителем, из расписания уроков выбирает предмет, по которому преподает этот учитель, и пишет сообщение, заходя в раздел «Чат». Есть также возможность написать личное сообщение, нажав кнопку «связаться с учителем»

в левом меню, выбрав нужного учителя и отправив личное сообщение или нажав кнопку «Новое сообщение» и выбрав учителя.

Подключение к видеоконференции. BilimLand добавила альтернативу Zoom на платформу в новом учебном году. Теперь учитель может проводить синхронные занятия для 45 человек одновременно, выбрав урок из расписания и нажав на кнопку «Видеоконференция». Там нужно указать время прохождения занятия. После нажатия кнопки «Создать «появится ссылка на приглашение или в разделе» Видеоконференция «необходимо нажать кнопку» Начать урок». Есть возможность обмена личными сообщениями с учащимися через кнопку «открыть Чат». Учащиеся могут присоединиться к уроку, перейдя по ссылке приглашения [3, 4].

Daryn.Online. На этой платформе зарегистрировано более 2,7 млн учащихся и 200 учителей. Ежедневно обучается более 700 тысяч школьников. В день снимается более 60 специальных видеоуроков. Преподают учащиеся лучшие учителя республиканских физико-математических и Назарбаев Интеллектуальных школ, а также средних школ. Существует также мобильное приложение для Офлайн-занятий [3, 7].

Обучение проходит в 2 форматах:

– синхронно-учитель организует видеоконференции и проводит занятия с учащимися в прямом эфире;

– асинхронный-учитель предоставляет готовые онлайн-курсы, презентации, учебники и мультимедийные материалы для изучения.

У каждого ученика будет свой личный кабинет. Зарегистрироваться бесплатно может любой пользователь. Для индивидуальных пользователей все предметы стоят 2 тысячи тенге в месяц. Daryn. Школьники, подписавшие контракт с Online, могут воспользоваться уроком бесплатно. Сегодня таких школ – 1491.

Регистрация/вход на платформу. Нажав кнопку «Зарегистрироваться», вы перейдете на следующую страницу. Там необходимо ввести следующие сведения:

– ФИО;

– электронная почта;

– мобильный телефон;

– придумать пароль;

– Нажать кнопку «Я ученик».

Если учитель, то нужно нажать на кнопку «не ученик». Нужно перейти на следующую страницу и выбрать область, школу, класс. Затем необходимо нажать кнопку «Зарегистрироваться».

Выбор урока. После нажатия кнопки «уроки» Daryn. Появится список всех дисциплин на платформе Online. Нажмите кнопку «Подписаться» рядом с нужным вам уроком. На странице, где вы получите подробную информацию по записываемому уроку, нажмите кнопку «Перейти к корзине» [3, 7].

– О предмете – полная информация по предмету, цель, автор урока и раздел ознакомления с достижениями автора.

– Содержание дисциплины-раздел, предназначенный для ознакомления с планом дисциплины, перечень тем, по которым она будет проходить.

– Тесты-список тестов по каждой теме.

– Задания-задания уровня А, Б, С по теме.

При добавлении лишних предметов можно осуществить с помощью кнопки «Удалить». После того, как нужные занятия остались, необходимо нажать кнопку «Записаться». В разделе «Мои уроки» появится список необходимых уроков.

Чтение урока и выполнение задания. Для начала урока необходимо нажать «Продолжить чтение» в разделе «Мои уроки» под необходимым уроком. Нажмите на кнопку «содержание дисциплины» и появится список видеоуроков по дисциплине. Начинается с первого урока первой главы [1]. Каждая тема состоит из 2-10 минут видеоурока, 10 тестовых вопросов, задания уровня 3а, 2в, 1С. По окончании изучения одной темы начисляются бонусы. Чтобы перейти к новой теме, необходимо выполнить следующие условия:

– Смотреть видеоурок полностью;

– Правильно ответить как минимум на 7 из 10 тестовых вопросов [3, 7].

Создание видеотрансляции. Для проведения конференции с учащимися или администрацией школы необходимо зайти в личный кабинет и нажать кнопку «Конференция» или https://daryn вы можете войти, написав ссылку online/profile/stream. После нажатия на кнопку «Подключиться» есть возможность войти в одну конференцию с другими, скопировав данную ссылку. Вы можете войти в видеотрансляцию, нажав кнопку Join meeting.

Kundelik. 1 сентября 2016 года школы Казахстана начали пользоваться электронным журналом Kundelik. Здесь учителя могут не только ставить оценки, но и давать задания ученикам и устанавливать обратную связь. По данным Министерства образования и науки, электронный дневник оценивается в 700 тысяч в день и дает 1 млн заданий [3, 8].

Регистрация/вход в систему. Родители и учащиеся должны обратиться к сотруднику, ответственному за заполнение данных в образовательной организации, то есть администратору образовательной организации, чтобы получить имя пользователя и пароль для входа в систему. При отсутствии информации об администраторе можно связаться с классным руководителем. Если у пользователя есть логин/пароль, https://kundelik.kz перейти на сайт и перейти в раздел» вход». Необходимо ввести Логин и пароль и нажать кнопку «Войти». Затем в разделе» Настройки безопасности « необходимо заполнить электронную почту. Ввод этих данных необходим, прежде всего, для защиты страницы, а также для быстрого и самостоятельного восстановления логина и пароля в случае его утери [3, 8].

На главной странице можно посмотреть расписание уроков, задания, данные учителями, и объявления администрации школы. После входа в систему появится кнопка «школа». В том числе при выборе раздела» мой класс «и нажатии кнопки» файлы « появляются папки, открытые по каждому предмету. Ученик заходит в папку с предметом и скачивает себе файл с классной работой

и домашними заданиями. Выполненные задания можно добавить в систему в виде файла с помощью кнопки «Загрузить файл» [3, 8].

Домашние задания можно посмотреть в подразделе» домашние задания «в разделе» Школа». Чтобы отправить задание отдельному учителю, после нажатия кнопок «школа» – «Моя школа» – «люди» – «сотрудники» необходимо искать учителя по имени и фамилии. После того, как учитель найден, необходимо отправить новое сообщение [3, 8].

Посмотреть оценок. Под расписанием занятий в левой части главной страницы находятся кнопки» ежедневное просмотр «и» все оценки». Также в подразделе «дневник» в разделе «Школа» выше можно увидеть оценки за каждый день, каждую неделю и каждый квартал [3, 8].

Возможности и особенности платформ.

Оценка	BilimLand	Daryn. Online	Kundelik
Создание контента	+	+	+
Продажа курса	+	+	-
Мобильное приложение	+	+	+
Вебинары	+	+	-
Поддержка SCORM	+	+	+
Геймификация	+	+	-
Популярность	+	+	+

В заключение был дан обзор платформ дистанционного обучения, которые использовались в связи с пандемической ситуацией в стране. В современном образовательном процессе «BilimLand», «Daryn». Широко используются платформы «Online», «Kundelik». Очевидно, что из-за особенностей и возможностей платформ дистанционное обучение не может охватить несколько тысяч учащихся одновременно и создает большую нагрузку на платформу. При этом разработка платформ дистанционного обучения должна предусматривать подготовку специалистов не только со стороны государственного заказа, но и вузов, способных работать в направлении разработки платформ дистанционного обучения в соответствии с потребностями вуза в подготовке педагогических кадров.

Литература

1 Пузейкина Л.Н. Содержательные принципы и варианты технологических решений при формировании курсов сетевого сопровождения аудиторных занятий. Интернет и современное общество: труды Одиннадцатой Всероссийской объединенной конференции. – СПб: СПбГУ, 2008. – С. 97-98.

2 Rebikov V.B., Puzejkina L.N. E-learningstrategie im Fach Germanistik: didaktische Möglichkeiten und Perspektiven des Phonetikunterrichts. Crede Experto: транспорт, общество, образование, язык. 2016. № 3 (10). – С. 217-235.

3 Абибулла Н. BilimLand, Daryn.Online, Opiq және өзге онлайн оқу платформалары. Қолдану нұсқаулығы. https://informburo.kz/kaz/bilimland-darynonline-opiq-zhne-zge-onlayn-ou-platformalary-oldanu-nsaulyy.html.

4 BilimLand онлайн-мектебі. https://bilimland.kz/kk.

5 Бұлақбаева М.К., Мұхаметжанов Б.А. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің хабаршысы. №5 (47), 2018. – 121 б.

6 Stepik – Бесплатные онлайн-курсы. https://stepik.org.

7 Daryn.online XXI ғасырдың білім беру платформасы. https://daryn.online.

8 Электрондық күнделік kundelik.kz. https://portal.kundelik.kz.

ҒТАМР 20.01.45

SCRATCH PROGRAM USED IN THE FIELD OF EDUCATION IN THE DIGITAL DIRECTION

О.Б. Нургожаев
Магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Н.Т. Ошанова
Ғылыми жетекшісі, п.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
Л.Н. Темірбекова
PhD, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

This project will reveal the features of teaching computer science in the context of the introduction of educational standards of the new generation. Different aspects of the use of Scratch in the learning process are considered, in particular: the use of the program as a learning environment, multimedia system and algorithmic community, depending on the age of the student. Scratch is written to differentiate, research, and prove what a program it is and what its Lego and similarities are.

Key words: Methodology, programming, visual development, Scratch, Lego, knowledge, game, animation, character, scene.

Scratch is a great way to start programming. In the Scratch programming environment, students learn the basics of programming by creating their own creative projects on a visual object. In this programming environment, each child can show their creativity. Because in the Scratch programming environment you can create a variety of cartoons, games, animated postcards, presentations.

Scratch Development Environment is a relatively recent visual application development system that allows you to develop game programs, animations, animated characters and a variety of fun things to teach children between the ages of 8 and 16. In Scratch, the program consists of command blocks of different colors, for example, it seems that different structures are created from colored elements in Lego-type constructors. In Scratch, program development is carried out by installing visual program blocks under one another in a sequential algorithm. In addition, these blocks can only be assembled in the correct syntactic order, which virtually eliminates the possibility of sending errors. Different types of data contain blocks of different structures, which determine the compatibility of the required elements. It is possible to change the program, including when it is working, which allows you to experiment

with different ideas while solving the task. As a result of the execution of the simplest commands, a complex model is created in which many elements that differ from each other in properties and characteristics are interconnected. After completing the project in Scratch, the child can publish the results of the work online at http://scratch.mit.edu. The student can allow the audience to see the published result at will.

The main advantage of the software environment in question is that it is a free program, each training system can download the program from the Internet, study and start working in this programming studio. Scratch does not require installation on a computer.

Scratch is designed to allow you to use new methods and techniques in teaching, called problem-based and project-based learning. After studying the basic constructions of the language and studying the capabilities of the program, you are given the task to design and build the necessary program. They can include a variety of scenarios, the topics of which are given by the teacher, taking into account the age of students, for example: «My friends», «My hobbies», «New stories», animated videos for advertising, logic, arcade games, poems, fairy tales, etc.

The proposed learning technology encourages students to study the possibilities of the programming language, to study the subject «Algorithms, information and communication technologies, digital literacy, programming», identifying their practical and technological significance. Analysis of Scratch developments shows that this software is very easy and fast to learn and intuitive for the child. However, despite this simplicity, Scratch allows the student to work with a variety of multimedia systems, which arouses the interest of students and helps to motivate the child to learn general programming, in particular the Scratch language.

The main advantage of Scratch is the implementation of creative ideas of the child from the stage of origin of the original idea to the finished product and program. The Scratch program includes the main sections:

– basic procedural programming: sequence, branching, loops, creation of variables, data formats (integers and fractions, string data type, logical type, list and array), pseudo-random sequence of numbers;

– elements of object-oriented development: object type of data (class and object), message exchange and interaction between symbols;

– interactivity: the development of elements of the interaction of elements with the student and the developer, as well as extracurricular activities, the operation of sensors;

– perform parallel operations: perform parallel computing functions, coordinate and synchronize actions if necessary;

– Development of simple graphical interfaces.

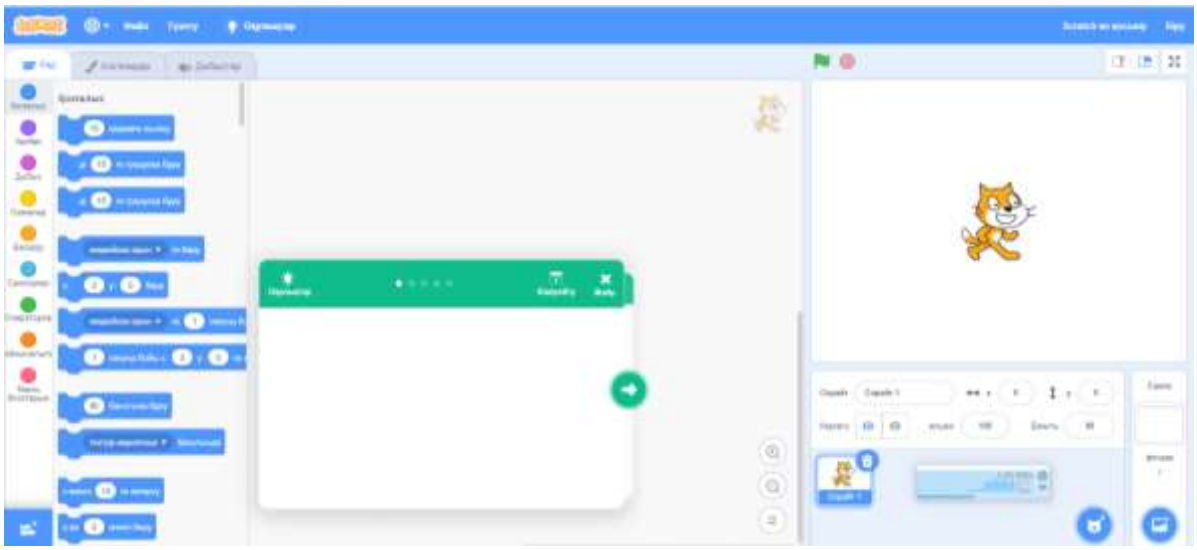

Picture 1. Scenario for working with a cat character.

The main initial step in creating a program in a scratch environment is to create a small project, for example, working with a character, as shown in Picture 1.

In our opinion, Scratch is the easiest way to learn computer programming and to design the appearance of the program to make program development the most attractive and easy to implement for young children, the younger generation and only those who study programming.

What do Lego and Scratch have in common?

The teacher builds the stage with the students step by step, «block by block», which is in the form of the final script of the program. At the end of the script, the teacher should explain to the students what is happening on stage when the program is launched. It should be noted that it can be triggered in several ways for later execution of the script, for example: keyboard keystrokes, mouse control, etc.

It should be noted that in this way and methodology, the student must be included in the basic concepts, such as the concept of the next, the script and the program. The most appropriate description of the concept of the script is its well-defined and step-by-step version, written in human language – «algorithm».

References

1 Belova G.V. Programming in the LOGO environment. The first steps. – M.: Solon, 2007.

2 Bin Nguyen. Object-oriented programming in IBM Smalltalk. – M.: Dialog-MSU, 1996.

3 Butch G. Design with examples of object-oriented analysis and application – M.: Williams, 2008.

4 https://ru.wikipedia.org/wiki/Scretch_(language_programming).

ҒТАМР 73.29.85

FAdC ОСЬТЕРДІ САНАУ ЖҮЙЕСІН ДАМЫТУДЫҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ

А.А. Каримбеков
Магистрант, Логистика және көлік академиясы, Алматы қ.
Г.А. Сүлейменова
Қауымд. профессор, доцент, Логистика және көлік академиясы, Алматы қ.

Мақалада темір жол көлігінде пойыздар қозғалысын басқаруда қолданылатын бекеттік автоматика жүйесінің құрамында қолданылатын еуропалық FAdC осьтерді санау жүйесі туралы баяндалған. Сонымен қатар, FAdC жүйесінің техникалық сипаттамалары, бекеттік және алаңдық компоненттерің құрамы келтірілген. Бұдан басқа FAdC осьтерді санау жүйесін SIL4 қауіпсіздіктің толықтық деңгейіне сай дамыту шешімі келтірілген.

Түйін сөздер: темір жол, автоматика, осьтерді санау, жүйе, даму бағыты.

Қазіргі таңда темір жол көлігі үшін көптеген әлемдік фирмалар осьтерді санау жүйелерін өндеп жатыр. Солардың ішінде ең көп таралған өндірушілер қатарына келесілер жатады: ВНИИЖТ Уральск бөлімшесі (УКП СО); Орал мемелекеттік жол қатынастары университетіндегі НПЦ «Промэлектроника» (ЭССО); «SIEMENS» фирмасы (AzS 350, AzS 600); Adtranz SOL – 21 (Польша) және Австриялық Frauscher Sensortechnik GmbH компаниясы [1-2].

Бүгінгі күні, FAdC жүйесін өндеп жүрген компания тарихы елуінші жылдардың басында инженер Йозеф Фраушер қашықтықтың индуктивті датчиктері мен индуктивті радиобайланыс жүйелерін өндеуден бастау алады. Бұл екі өндеулер күні бүгінге дейін қолданысқа ие. Мысалы, индуктивті аналогты датчиктер плотиналарды отвестің ығысуы мен бұрмалы үшкірлердің ауысуын бақылайды. INDUFERN жүйесі көптеген өндірістік қондырғылардың компоненттері болып табылады, яғни бұларда коммутациялық сигналдарды немесе мәліметтерді бірнеше метр қашықтыққа түйіспесіз беру қажет [3].

Frauscher Sensortechnik GmbH компаниясының қазіргі таңда темір жол көлігіндегі автоматика және телемеханика жүйелерінің құрамына кіретін үш түрлі жүйесі қоланылады:

– ACS2000 әмбебап осьтерді санау жүйесі;
– Frauscher Advanced Counter FAdC;
– Frauscher Advanced Counter FAdCi.

Frauscher Sensortechnik GmbH компаниясының құрастыру бөлімі өз жұмысында CENELEC: CENELEC EN 50126, EN 50128, EN 50129 және

EN50159стандарттары қарастырған барлық процесстер мен әдістерді тізбектей жүзеге асырады. Өнімдердің қауіпсіздігінің тәуелсіз бөлімі осы стандарттардың қадағалануын бақылайды.

FadC жүйесінің техникалық сипаттамалары. Frauscher Sensortechnik GmbH фирмасыныңөндеген FadC жүйесінің техникалық сипаттамалары [4]:

– электрмен қоректендіру кернеуі тұрақта токтағы +19дан +72 В дейін;

– посттық қондырғылар үшін температуралық диапазон -40°С тан +70°С дейін және алаңдық қондырғылар үшін -40°С тан + 85°С дейін;

– ені 84 ТЕ және биіктігі 3НЕ19-дюймді крейтке 19 дейін АЕВ модулін орнатуға болады;

– бір бақыланатын телім 15 + 1 дейінгі санау пункттерінен тұруы мүмкін;

– бір АЕВ модулі 2 дейінгі телімнің ақпаратын өңдеуі мүмкін;

– бір АЕВ модулі 8 дейінгі IO-EXB немесе CO-EXBмодулдерінің ақпаратынөңдеуі мүмкін;

– FAdC жүйесі CENELEC стандарты бойынша SIL 4 деңгейіндегі талапты қанағаттандырады;

– бақыланатын телімнің бос/бос еместігі туралы индикация COM-xxx немесе IO-EXB модульдері арқылы беріледі;

– IO-EXB модульдер арасында жауапты цифрлық ақпараттарды беру;

– жүйені конфигурациялау конфигурациялық файл көмегімен бағдарламалық әдіспен, немсесе DIP микроауыстырып-қосқыштарды пайдаланумен аппараттық жолмен жүзеге асырылуы мүмкін;

– бастапқы жағдайға түсіру процедурасының әр түрлі нұсқаларын конфигурациялау мүмкіндігі;

– санау пункттерін басқару қызметін баптау мүмкіндігі (қосымша аппараттық немесе бағдарламалық қамту көмегінсіз);

– қосымша аппараттық немесе бағдарламалық қамту көмегінсізвиртуал бақылау телімдерін баптау мүмкіндіктері;

– қозғалыс бағыты туралы орталық постқа ақпарат беру мүмкіндігі (оптронды шығыс);

– CAN шинасына 50 дейінгі абоненттерді (таратудың жоғарылатылған жылдамдығы кезінде) немесе 80 дейінгі абоненттерді (таратудың стандарт жылдамдығы кезінде) қосу мүмкіндігі;

– 5 сынып үшін EN 50159-2 стандартындағы Ethernet желісін қолдану мүмкіндігі;

– қондырғыларды орнатудың әр түрлі нұсқалары мүмкін (орталықтандырылмаған, телекоммуникациялық шкафтарда немесе орталықтандырылған) [5].

FAdC жүйесі модульді құрылымды әмбебап осьтерді санау жүйесі болып табылады және темір жол переездерінде, вокзалдарда, блок-телімдерде, сұрыптау дөңестерінде, өндірістік жүйелерде, жоғары жылдамдықты телімдерде, метрополитен желісінде жеңіл рельсті көлікте қолданылуы мүмкін. Бұдан басқа FAdC жүйесін осьтердің өтуін бақылау үшін де қолдануға болады, мысалы жылжымалы құрамның қозғалыс бағыты туралы мәлімет алу үшін

пайдаланылады.

FadC осьтерді санау жүйесін бекетте әр түрлі нұсқада қолдануға болады.

1-суретте біржолды желінің бір телімін (FMA) конфигурациялау көрсетілген. Бұл жағдайда телімнің бостығы/бос еместігі туралы индикация тапсырыс берушінің талабымен өңделген қауіпсіз хаттама көмегімен COM-xxx модулімен өңдеу үшін беріледі. Бұл модульдер арасындағы (AEB және COM-xxx) байланыс CAN шинасы бойынша жүзеге асырылатын орталықтандырылған архитектура.

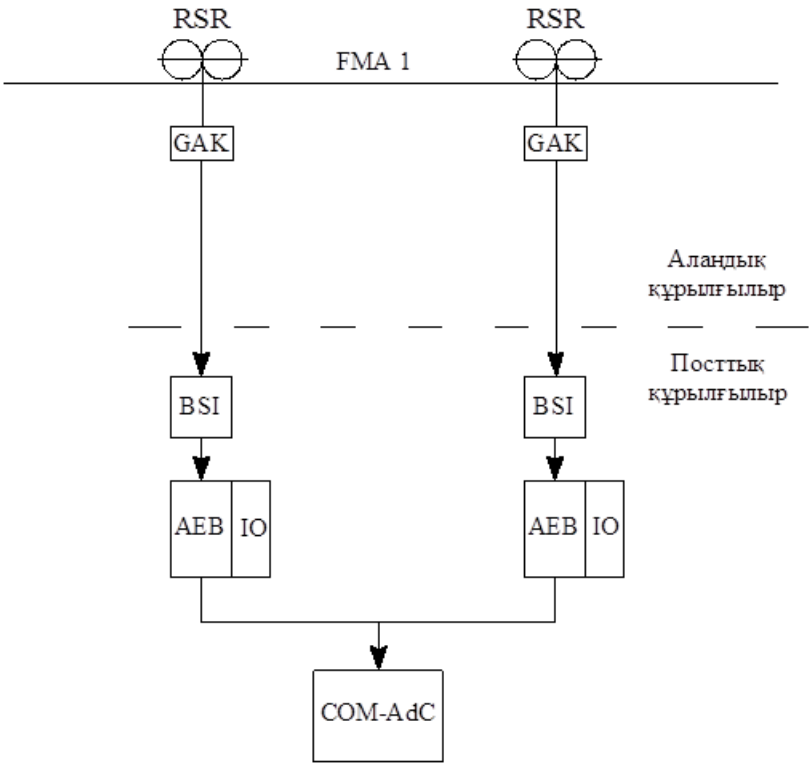

Сурет 1. com-AdC модулін қолдану арқылы телімді бақылау сұлбасы.

Мұндай архитектура пойыздардың қауіпсіздігін толық қамтамасыз ете алмайды, сол себепті FTS-FAdC құрама жүйесі негізіндегі FAdC осьтерді санау жүйесін SIL4 қауіпсіздіктің толықтық деңгейіне сай дамыту шешімі қарастырылған. FAS жүйесінің тиімділігінің біршама артуына FAdC сияқты осьтерді санау жүйесімен бірігуі мүмкіндік береді. Мұндай құрама жүйе кешенді қауіпсіз қосымшалардың негізі болуы мүмкін, өйткені осьтерді санау жүйесі SIL4 қауіпсіздіктің толықтық деңгейіне сай келеді.

Жүйе архитектурасы. Осьтерді санау жүйесін және FAS комбинациялау темір жолдағы және оған жақын маңдағы пойыздарды, инфрақұрылым объектілерін және адамдарды табу мен бақылауға мүмкіндік беретін қадағалау мен мониторингтің кешенді жүйесін құрайды. Алынған ақпарат басқа жүйелерге бағдарламалық интерфейстер көмегімен беріледі немесе пайдаланушы интарфейсінде кескінделеді (2-сурет).

Темір жол көлігінде қолдану мүмкіндіктері. FTS-FAdC жүйесінде

осьтерді санау қадағаларынан келетін ақпарат қолданылады, ол жолдың бостығын бақылау үшін қолданылады және SIL4 қауіпсіздіктің толықтық деңгейіне сай келеді. Бұл ақпаратқа FAS технологиясы арқылы алынған пойыздың ағындағы орны немесе оның келу уақыты туралы ақпарат қосылуы мүмкін [1].

Бұл екі технология көмегімен алынатын ақпараттарды қолданатын жаңа техникалық шешімдер бірқатар осы мақсаттар үшін қолданылатын жүйелерді алмастыруы мүмкін. Нәтижесінде темір жол көлігін пайдаланумен байланысқан шығындарды радикалды төмендетуге қол жеткізіледі.

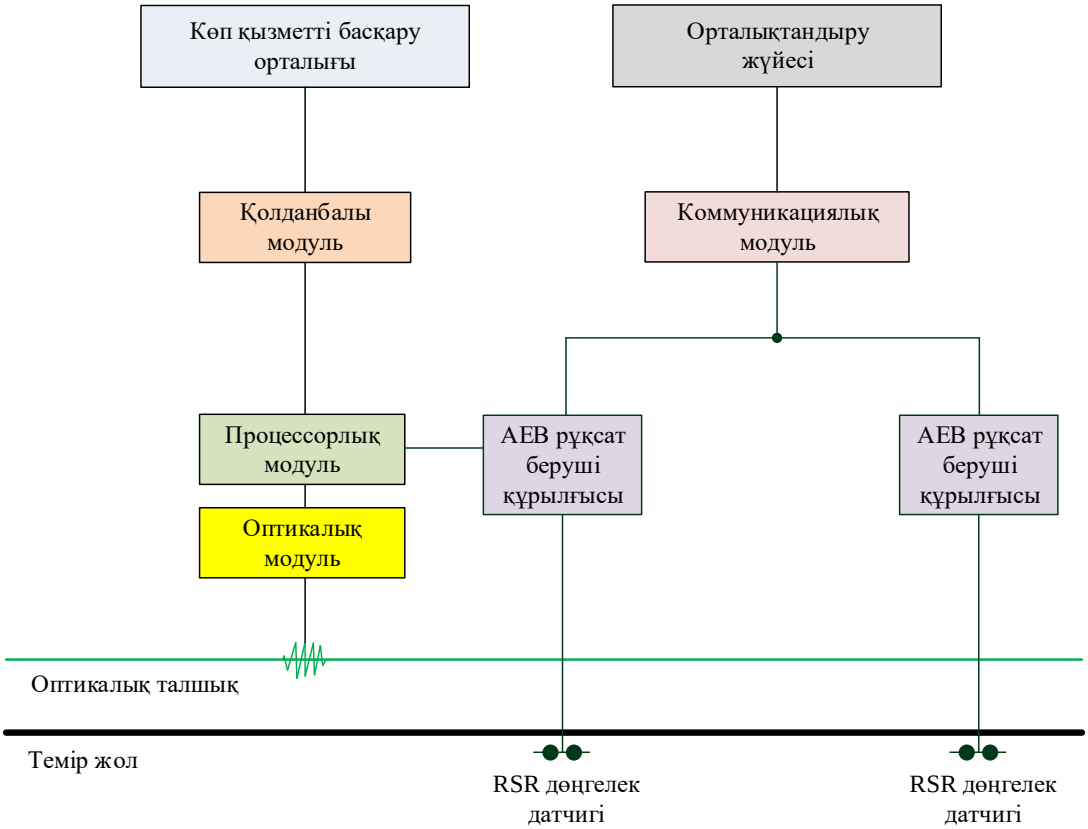

Сурет 2. FTS-FAdC құрама жүйесінің құрылымдық сұлбасы.

Бұл жүйелердің қолдану аймағын ескере отырып, жол бостығын бақылау үшін кең мүміндіктер ашылады: осьтерді санау жүйесі ұзын және қысқа блок-телімдерді бақылауға мүдделі, ал FAS жүйесінің бір жинағы ұзындығы 40 км дейінгі телімдерді бақылайды, сонымен қатар бұл жүйенің жинақтары бір-бірімен байланысуы мүмкін. Мұндай құрама техникалық шешім пойыздардың орнын қауіпсіз анықтап қана қоймай, сонымен қатар рельстердің сынуын да анықтайды. Бұл қатаң климатты халық аз шоғырланған ұзын аралықтарға жақсы шешім болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 https://www.frauscher.com.

2 Перспективы датчиков колес и систем счета осей. Часть I. Железные дороги мира. 2012. №6. – С. 51-57.

3 Перспективы датчиков колес и систем счета осей. Часть II. Железные дороги мира. 2012. №6. – С. 65-71.

4 D20000-1. Краткое описание Frauscher Advanced Counter FadC.

5 D20001-4. Проектирование Frauscher Advanced Counter FAdC® 2.1.x.x-1 & FAdC®2.1.x.x-3.

ГРНТИ 28.23.02

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ НОВОГО СОЦИАЛЬНОГО БУДУЩЕГО С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

А.А. Асенова
Студент, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, г. Караганда

В данной статье рассказывается о том, что представляет собой искусственный интеллект и какого уровня развития он достиг на сегодняшний день, приведены примеры систем искусственного интеллекта. Описаны ключевые тенденции ИИ, которые изменят восприятие социальных сетей. Ответ на вопрос почему алгоритмы искусственного интеллекта играют огромную роль в управлении современным миром.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, социальное будущее, социальные сети, машинное обучение, нейронные сети, интернет.

Появление искусственного интеллекта оказало сейсмическое воздействие практически на все слои общества. От финансов до высшего образования, от ухода и производства до развлечений, нет ни одной области, которая не выиграла бы от внедрения этой технологии. И теперь, благодаря таким областям, как машинное обучение (англ. *machine learning*, ML), Нейронные сети и Обработка естественного языка (англ. *Natural Language Processing*, NLP), ИИ находится на пороге изменения того, как воспринимается это в жизни. Сказав это, когда мы начинаем новое десятилетие, вопрос, который мы задаем и стремимся решить, заключается в том, почему цифровой социальный опыт все еще застрял в прошлом десятилетии? Сейчас как никогда ясно, что по мере того, как мир развивается динамичными темпами, социальные продукты должны идти в ногу со временем. Один из параметров здесь служит, пожалуй, одним из сильнейших катализаторов – появление искусственного интеллекта. Искусственный интеллект сделал сегодня возможными вещи, которых не было даже несколько лет назад, от переноса на устройства до создания множества новых вариантов использования. Вот мой взгляд на некоторые ключевые тенденции ИИ, которые изменят восприятие социальных сетей.

Нейронные сети.

Нейронная сеть – это большая сеть связей, вдохновленная тем, как нейроны соединяются в мозге. Входы прокладывают свой путь по сети, руководствуясь прочностью соединений, чтобы найти соответствующий выход.

В случае робота-пылесоса входными данными могут быть все различные измерения, полученные от его датчиков, а выходными данными может быть то, как он решает двигаться. Чтобы обучить вакууму, можно было бы показать тысячи примеров того, как люди пылесосят помещения вместе с соответствующими входными сигналами датчиков. Укрепляя соответствующие связи, вакуум нейронной сети в конечном итоге узнает, какие входные данные соответствуют каким действиям, чтобы он мог самостоятельно очистить комнату.

Нейронные сети существуют с 1940-х и 1950-х годов, но только в последнее время они начали пользоваться большим успехом. Перемена судьбы связана с огромным увеличением как объема производимых нами данных, так и объема доступной компьютерной мощности.

ИИ требуют от тысяч до миллионов примеров, чтобы научиться что-то делать. Но теперь миллионы видео, аудиоклипов, статей, фотографий и многого другого загружаются в Интернет каждую минуту, что значительно облегчает получение подходящих наборов данных – особенно если вы являетесь исследователем в одной из крупных технологических компаний, владеющих файлами людей.

Гиперперсонализация и гиперлокализация.

Люди всегда группировались на основе взаимного удовольствия от определенных занятий и увлечений. Посмотрите достаточно внимательно, и вы найдете сообщество, сосредоточенное вокруг чего угодно. Конкретные игры или виды спорта, музыкальные жанры, автомобили, путешествия – список бесконечен. По мере развития технологий мы наблюдаем аналогичную динамику в Интернете. В настоящее время стали распространены онлайн-сообщества в социальных сетях. Для доказательства вам не нужно заглядывать дальше своих собственных аккаунтов в социальных сетях, где вы обнаружите, что подписались на широкий выбор сообществ, отвечающих вашим вкусам и интересам.

Алгоритмы искусственного интеллекта играют огромную роль в управлении этими вертикальными сообществами. Преобразуя свои внутренние культурные аспекты в онлайн-беседы и анализируя конкретные темы для разговоров, эти алгоритмы могут обеспечить гиперперсонализированный и гиперлокализованный опыт для каждого пользователя. Конечным результатом является формирование новых сетей и контактов, объединенных общей связью.

Многоязычие. Индия славится своим языковым разнообразием, с сотнями языков и тысячами диалектов, создающих лоскутное одеяло, не имеющее аналогов в любой другой стране мира. К сожалению, такое разнообразие языков часто достигается ценой взаимной понятности. Эта проблема особенно очевидна на социальных платформах, подавляющее большинство из которых запрограммировано на ограниченный выбор языков. Обслуживая в основном несколько наиболее распространенных языков, носители региональных и местных языков часто вынуждены общаться на языке, который им не принадлежит.

ИИ решил эту проблему за счет внедрения новых способов коммуникации. Благодаря таким инновациям, как платформы для чата на основе стикеров и графики, которые используют платформы UX, управляемые ИИ, люди из разных культурных слоев и языковых групп могут свободно общаться и устанавливать связи, которые были бы невозможны в традиционных службах обмена сообщениями.

Интерпретация нетекстовых данных. Современные модели коммуникации научили нас верить, что текст-это единственный доступный нам невербальный способ общения. За исключением телефонного звонка или видеочата, единственными другими вариантами являются SMS, электронные письма и текстовые сообщения. Современные алгоритмы машинного обучения доказали, что это ложное предположение. С помощью таких областей, как обработка естественного языка (НЛП), компьютерное зрение и обработка речи, ИИ начал воспроизводить сложность человеческих коммуникационных систем, позволяя компьютерам идентифицировать и обрабатывать объекты на изображениях и видео так же, как это делают люди. Эти достижения позволили создать мультимедийные режимы связи, которые сочетают голос, видео и текст с высокой пропускной способностью и эффективностью вычислений. Расширяя средства, с помощью которых люди могут выражать свои чувства и эмоции, ИИ позволил статичным разговорам достичь новых уровней текстуры и глубины.

Эволюция ИИ развивалась экспоненциальными темпами и подняла сферу социальных связей на ранее невообразимые высоты. Предоставляя множество социальных впечатлений, непосредственно полученных из пользовательских данных, он преуспел в усилении индивидуальной идентичности, одновременно усиливая групповую динамику. Вступая в новую фазу общения, мы можем только представить, куда это приведет нас в следующий раз.

Литература

1 Винер Н. Кибернетика. – М.: Наука, 1984.

2 Салютин С.М. Искусственный интеллект. – М.: Мысли, 1984.

3 Воссерман Ф. Нейрокомпьютерная техника: теория и практика. Пер. английский. – М.: Мир, 1994.

ҒТАМР 50.49.37

АВТОКӨЛІК КОМПАНИЯСЫНЫҢ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРІН АВТОМАТТАНДЫРУ ҚҰРАЛДАРЫН ЖОБАЛАУ

А.К. Сабыров
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Қазіргі уақытта отандық автокөлік қызметтері нарығы ұйымның бизнес-процестерін басқарудың әртүрлі кешенді шешімдеріне жауап беретін ақпараттық жүйелердің кең спектріне шексіз қол жеткізе алады. Бұл қызметтер желісі отандық өнімдермен қатар батыс компанияларының әзірлемелері болып табылады. Мақалада автокөлік саласындағы бизнес-процестер және оларды автоматтандыруды жобалау қарастырылған.

Түйін сөздер: автокөлік, автоматтандыру, бизнес-процестер.

Desktop қосымшалары – бұл басқа қосымшаларға қарамастан жұмыс істейтін және оператордың болуын қажет ететін толық функционалды бағдарламалар. Олардың жұмысы үшін компьютердің жеткілікті аппараттық ресурстары, қосымшаның өзі және қосымшамен жұмыс істеу үшін мүмкіндіктер жиынтығы қажет.

Кәсіпорынның бизнес-процестерін автоматтандыру – ресурстарды босату, нарықтың өзгеруіне дер кезінде жауап беру, жедел шешімдер қабылдау және алдағы іс-әрекеттерді жоспарлау. Бұл қазіргі кездегі жоғары бәсекеге қабілетті кез келген ұйым үшін маңызды. Оңтайландырудың арқасында жұмысшылар күнделікті есептерден және біраз жұмыс уақытын алатын, әрі қайталанып отыратын әрекеттерден арылады.

Менің жобалап жатқан бағдарламам – автокөлік компаниясының бизнес-процесін автоматтандыру болып табылады. Жобалау барысында C#, Microsoft SQL Server, ADO.NET технологиялары және бағдарламаның өзін жобалау үшін Microsoft Visual Studio біріктірілген өңдеу ортасы бағдарламалық жасақтамасы қолданылады.

C# – объектіге-бағытталған бағдарламалау тілі болып табылады, C-ұқсас синтаксисі бар тілдер отбасына жатады, синтаксисі C++ және Java-ға жақын.

Microsoft SQL Server – бұл Microsoft корпорациясы жасаған реляциялық мәліметтер қорын басқару жүйесі. Негізгі сұраныс тілі – бұл Transact-SQL.

ADO.NET –.NET Framework-ке негізделген мәліметтер технологиясы. Бұл технология бізге мәліметтер базасына сұраныстар жіберуге, байланыстар

орнатуға, мәліметтер базасынан жауаптар алуға және басқа да бірқатар әрекеттерді орындай алатын сыныптар жиынтығын ұсынады.

Visual Studio – Microsoft компаниясының көп функциялы интеграцияланған жобалау ортасы (IDE). 1997 жылы алғашқы нұсқасы шықты және қазірге кезге дейін шығып келуде. Visual Studio көмегімен жобалауға болады:

– Windows жұмыс істейтін компьютерге арналған классикалық бағдарламалар;
– Мобильді бағдарламалар (Windows, iOS, Android);
– Веб-бағдарламалар;
– Бұлтты бағдарламалар;
– Office, SharePoint үшін әртүрлі кеңейтімдер, сонымен қатар Visual Studio үшін арнайы кеңейтімдер жасау;
– Ойындар;
– SQL Server және Azure SQL дерекқорлары.

Visual Studio-да келесі технологиялар мен бағдарламалау тілдерін қолдануға болады:. NET, Node. js, C, C#, C++, Python, Visual Basic, F#, JavaScript.

Жобалау процесінде аталған технологиялардың барлығын қолданып келудемін. Осы кезеңде мәліметтер базасы құрылды, бағдарламаның негізгі функционалы мен интерфейсі жобаланды.

Бағдарламаның интерфейсінде бас мәзір бар және ол 4 бөлікке бөлінген (сурет 1):

1. Көліктер (Машины);
2. Бухгалтерия (Есеп-қисап);
3. Авто бөлшектер (Автозапчасти);
4. Сервистік қызмет көрсету (Сервисное обслуживание).

Сурет 1. Бағдарламаның бас мәзірі.

«Көліктер» бөлігінде көліктерді сату/сатып алу, бар машиналардың тізімі және тағы да басқа функциялар болады (сурет 2). «Бухгалтерия» бөлігінде бизнес-процестегі жалпы қаражат, оның қайда, әрі қандай мөлшерде кетуі жайлы ақпарат, ал «Авто бөлшектер» (сурет 3) және «Сервистік қызмет көрсету» бөліктерінде сәйкесінше авто бөлшектер, оларды жеткізушілер, сервистік қызмет түрлері сияқты тағы да басқа қажетті қызметтер мен олар туралы нақты ақпарат болады.

Сурет 2. Бағдарламаның көліктер бөлігі.

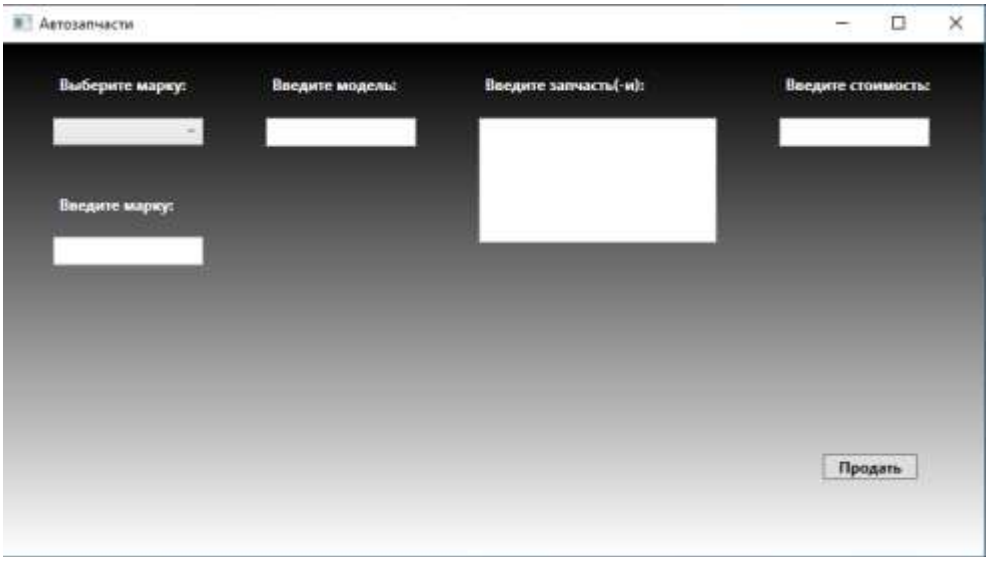

Сурет 3. Бағдарламаның авто бөлшектер бөлігі.

Қорытындылай келе, Microsoft-тың технологияларын қолдана отырып, автокөлік компаниясының бизнес-процесін автоматтандыру сияқты тапсырманы іске асыру әбден мүмкін болып келеді. Осындай актуалды тақырыптағы бағдарламаны жобалау алдағы уақытта сәйкес саладағы процестерді жеңілдетіп, одан әрі басқа да мүмкіндіктерге жол ашады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Троелсен Э., Джепикс Ф. Язык программирования C# 7 и платформы. NET и. NET Core 8-е издание, 2017. – 1330 с.

2 Microsoft Documentation (MSDN).

3 Шилдт Г. C# 4.0: полное руководство, 2010. – 1056 с.

4 Скит Дж. C# для профессионалов, 2014. – 608 с.

5 Петрова А.В. Вычислительная техника и программирования. Практикум по программированию Практ. пособие. – М.: Высшая школа, 2001. – 400 с.

SRSTI 50.05.09

SQL LANGUAGE AS A DATABASE CREATION TOOL

Ye.Izbassarov, A. Otebayeva
Senior lecturers, Atyrau University of H. Dosmukhamedov, Atyrau

This article describes the principles of use with modern database management systems, as well as describes in detail the basic operators of the SQL query language, for each of which examples of queries are given.

To this end, much attention was paid to the selection of material for examples needed to gain practical skills in composing SQL queries to the database.

For this reason, the work did not include language features that require deeper knowledge about the functioning of modern DBMS and information systems based on them for mastering and using, the study and use of which makes sense only if you gain skills in the practical use of basic language constructs.

Key words: information technology, database, SQL query language, system database management, query.

In the modern world, in the age of information technology, it is impossible to imagine a specialist who does not own information processing technologies. Regardless of the situation and orientation in information flows, a specialist of any profile should be able to process information using personal computers, which have undergone major changes due to the development of the information society.

Now there are quite a large number of software products for information processing, but the question arose in the possibilities of working with them. Among such software products are database management systems that work with relational databases in the SQL programming language [3]. The SQL language is a new universal query language, with which a specialist can quickly and easily work with large amounts of information. Today, databases have become quite widespread in human life and have become part of most modern information systems that function on the basis of their accumulation and processing. That is why there is a need to introduce students to the SQL query language, and to form a set of knowledge, skills and skills of working with it.

The SQL language is a query language used to manage or manipulate data in relational databases. Currently, the language is very popular, since all IT companies work with databases and a working person needs to know the basics of the language [1]. The SQL language is used in the most popular modern database management systems, starting from the simplest free MS SQL Server, ending with the most complex DBMS such as Oracle, MySQL, DB2.

All SQL language operators can be divided into several types:

– database object definition operators;
– data manipulation operators;
– data protection and management operators;
– session parameter operators;
– database information operators.

Let's look at them in more detail. Database object definition operators include all operators responsible for creating or deleting the database itself, as well as tables located in it [3].

In order to create a database, we need the CREATE SCHEMA statement. And to create or delete tables, the CREATE TABLE and DROP TABLE [2].

Let's give an example. Suppose we have a database in which we need to create a table «Faculty», which consists of 2 columns. The first column has the name «Specialty Code» and is limited to only 6 characters, and the 2nd column is «Specialty name», but is limited to 40 symbols. Moreover, each of these two columns cannot contain a null value. We get the following code:

```
create table facultet(kod_spec char(6) not null,
name_cpec varchar(40) not null)
```

Then, in the Faculty table, we set the primary key. They will be the column «Specialty code»:

```
alter table facultet add constraint PK_kod_spec primary
key(kod_spec)
```

Delete the entire «Faculty» table:

```
DROP TABLE facultet
```

Data manipulation operators include keywords, with the help of which values are managed in the database [1].

The most common operator when working with data is the SELECT operator [1].

The SELECT statement is used to select data from the database.

Let's give an example. We need to show all the data from the Faculty table [4]. The asterisk in the request refers to all the data stored in the facultet table:

As practice shows, most often in databases data is sampled from a certain column, then we get the following [4].

For example, we need to make a selection in the facultet table from the kod_spec column:

```
SELECT kod_spec FROM facultet
```

Very often it is necessary to filter the data in the sample according to the established condition, for this purpose there is a special operator in the SQL language WHERE.

Let's give an example. We need to make a selection from the table facultet, from the kod_spec column and show only those specialties that relate to special education, that is, start with the digits 6B [4]:

SELECT kod_spec FROM facultet
WHERE kod_spec = 6B. *

Note that in SQL, comparison operators are identical to all programming languages.

Another feature of the SQL language is the lack of sensitivity to registers, that is, database management systems do not matter from which letter (uppercase or uppercase) a particular word or operator is written, this greatly simplifies the work of users [4].

Another important data manipulation operator is the INSERT operator. Using INSERT, we can insert rows into already filled database tables. Moreover, both one and several [1].

For example, it is necessary to insert the col_shell column into the facultet table after the name_spec column, which will contain the number of students enrolled:

INSERT INTO facultet (name_cpec, col_chel)

Another UPDATE statement has the property of updating or replacing existing information in tables. For example, it is necessary in the table facultet in the kod_spec column, replace the values «6B06102» with «6B06103»:

UPDATE facultet SET kod_spec = «6B06102»
WHERE facultet. kod_spec = 6B06103

The DELETE operator deletes all data from the table according to the specified conditions, or all rows and columns[1].

For example. We need to remove from the faculty table in the database in the kod_spec column all values equal to «6B06102»:

DELETE FROM facultet WHERE facultet. kod_spec = 6B06102

Or it is necessary to delete from the facultet table rows that have in the kod_spec column a value unequal 6B06102:

DELETE FROM facultet WHERE facultet. kod_spec <> 6B06102.

References

1 Грофф Джеймс Р., Вайнберг, Пол Н., Оппелъ, Эндрю Дж. SQL: полное руководство, 3-е изд.: Пер. с англ. – М.: ООО «И. Д. Вильяме»,2015. – 960 с.

2 Адаменко Н.Д. Модели данных и СУБД: Практикум. – Витебск: 2012. – 150 с.

3 Джексон Г. Проектирование реляционных баз данных. – М.: Вильямс, 2013. – 327 с.

4 Астахова И.Ф., Толстобров А.П., Мельников В.М. SQL в примерах и задачах. – Воронеж, 2011.

ГРНТИ 50.01.29

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ПОТОКА

О.С. Глызно
Преподаватель, Алматинский государственный гуманитарно-педагогический колледж №2., г. Алматы

Инновации жизненно необходимы всей нашей экономике, а события последнего времени в отношении нашей страны и не только, подчеркивают и усиливают их необходимость, чтобы позволит с наименьшими потерями выйти из кризиса. Грамотно решать возникающие проблемы, видеть перспективы и находить пути их реализации должно новое поколение специалистов, которых научили мыслить стратегически, искать решения проблем нестандартными путями, идти на оправданные риски. Задача подготовки высокого уровня кадров требует от системы образования инновационного подхода.

Ключевые слова: инновации, модернизация, цифровые технологии, оценивание, взаимооценивание, компетенций педагогов, обратная связь, образовательные платформы.

В последнее время в системе образования происходят стремительные и кардинальные изменения в контексте содержания образования. Происходящий процесс модернизации влияет на все стороны учебного процесса. Для качественной организации учебного процесса необходимо создавать необходимые условия обучающимся для проявления их активности.

Наши дети, это дети поколения «Гугл», они не нацелены на углубленное изучение, на получение знаний в полном объёме, проводить исследования, самостоятельно доходить до сути. А ведь мозг человека должен работать, его нужно тренировать, применяя разные техники. Этнические греки тренируют мозг, ложась спать, вспоминают все, что он делал в течение дня до малейшей подробности. Нужно уметь сопротивляться отвлекающей информации добавляя когнитивные нагрузки, быстрое извлечение блоков информации, переключение мозга, все это в последствии отразится на уровне специалиста.

Недавнее событие всколыхнувшее весь мир, когда мессенжер и соц.сети перестали работать, у многих началась «цифровая ломка». Да, сейчас мы находимся в другой цивилизации, мы оказались в этом мире и нужно научиться в нем жить, не только самим, а научить детей, для того, чтобы они не потерялись в этом мире. Педагог становится не только носителем знаний, которыми он делится с обучаемыми, но и проводником по цифровому миру. Он должен обладать цифровой грамотностью, способностью создавать и применять контент посредством цифровых технологий, включая навыки

компьютерного программирования, поиска, обмена информацией, коммуникацию.

Поэтому наша задача, то есть задача педагога научить работать, научить запоминать, научить сортировать, находить нужное и отбрасывать неважное не имеющее значение.

Сейчас говорят, зачем нужна школа? Когда есть онлайн курсы. Взял лучшие курсы мира и учись, будешь знать все лучшее и современное. Вы хотите лечиться у врача, который проходил обучения онлайн? Было ли у вас так: смотришь с друзьями один фильм, а потом при обсуждении мнение расходятся? Примеров можно приводить множество. Принцип восприятия информации у каждого человека индивидуальный, но есть информация которую мы все должны понимать одинаково.

На своих занятиях я применяю множество инструментов оценивания и взаимооценивания, которые дают возможность применять в формате опроса, обратной связи и теста, а так же позволяют ученику сразу увидеть, на какие вопросы он ответил правильно, а где допустил ошибки, после того, как выполнил задание. Инструменты позволяет легко добавлять в вашу презентацию опросы, диаграммы, веселые викторины и сеансы вопросов и ответов в режиме реального времени. Педагог запускает показ на большом экране, а участники присоединяются к презентации или игре с помощью своих смартфонов (Google формы, Google документы, Quizizz.com, Master-test.net, Ahaslides.com, Classtime, LearningApps.org, Kahoot.com и др). Таким образом, непрерывное совершенствование профессиональных компетенций педагогов в области оценки качества учебных достижений обучающихся с помощью современных цифровых технологий разрешает многие актуальные проблемы смешанного обучения.

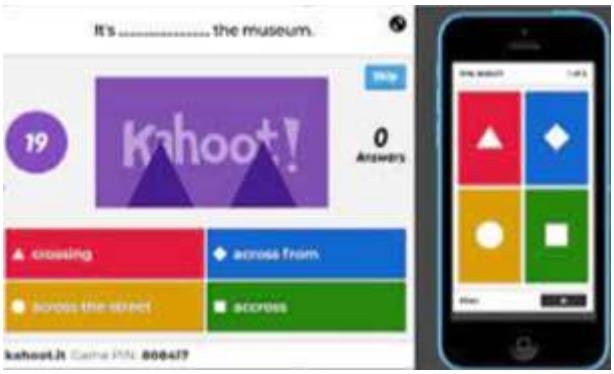

Возможности цифровых образовательных платформ для реализации функции оценивания в условиях дистанционного обучения безграничны. Традиционно большинство платформ в качестве средств оценивания учебных достижений обучающихся предлагают интерактивные упражнения и тестовые задания. Особый интерес представляет возможность отдельных платформ, где педагогу выдается статистика работы обучающихся в электронной среде, мониторинг его деятельности по выполнению заданий разного уровня сложности. Причем возможности по созданию тестов могут быть разными, отличающимися типами вопросов, предоставлением правильных ответов, возможностью установить параметры выставления отметок и т.п. Существует достаточное количество онлайн платформ и сервисов для выполнения письменных заданий, проведения устных опросов, оценивания учебной деятельности обучающихся, организации тестирования, рефлексии.

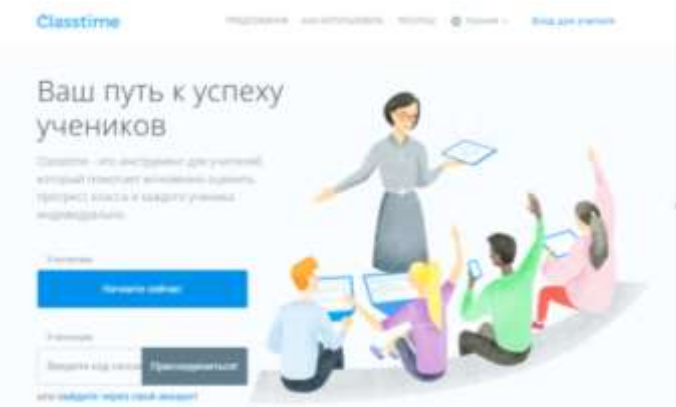

Перед каждым педагогом сегодня стоит задача освоения различных сервисов и инструментов для реализации функции оценивания обучающихся в условиях дистанционного обучения. В первую очередь педагогу надо продумать, как работать с обучающимися. Для планирования и оценивания учебных достижений обучающихся, создания интерактивных дидактических материалов по дисциплинам, возможно использование следующих инструментов и сервисов (Google forms, https://quizizz.com, https://master-test.net, https://ahaslides.com, https://classtime.com, https://LearningApps.org).

В настоящее время процесс обучения в организациях образования в условиях модернизации приобретает все более инновационный характер. Успешную творческую и образовательную деятельность в современном мире, невозможно представить вне сетевых коллективов. (Центр преподавателей Microsoft education.microsoft.com, Сетевое сообщество педагогов Центра педагогического мастерства http://cpm.kz, Сетевое педагогическое сообщество АО «НЦПК «Өрлеу» orleu-edu.kz).

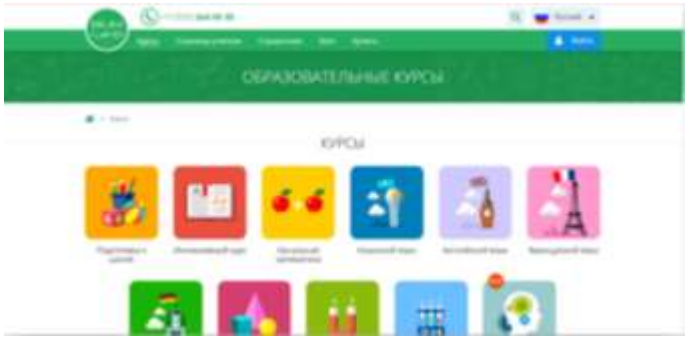

Сетевое педагогическое сообщество – это новая форма организации профессиональной деятельности в сети Интернет, где педагоги могут задать интересующие их вопросы в учебном процессе, иметь доступ к методической базе разработок, общаться с коллегами на различных форумах, получать квалифицированные консультации и советы экспертов, участвовать в работе профессиональных сообществ, публиковать свои материалы. А так же использовать в работе Блоги: (https://www.blogger.com, https://ru.wordpress.org, https://www.tumblr.com).

Форумы: (https://www.ucoz.ru, https://www.vbulletin.com, https://www.forum2x2.ru).

Видеочаты: (https://hangouts.google.com, https://zoom.us/, https://discord.com и др.).

Для создания интерактивных дидактических материалов по различным дисциплинам, в том числе и дидактических игр, создания графики, плакатов и видеороликов для обучения или проведения проектов. В своей работе я использую конструкторы: (https://www.visme.co, https://www.canva.com, https://www.postermywall.com, https://piktochart.com, https://storybird.com).

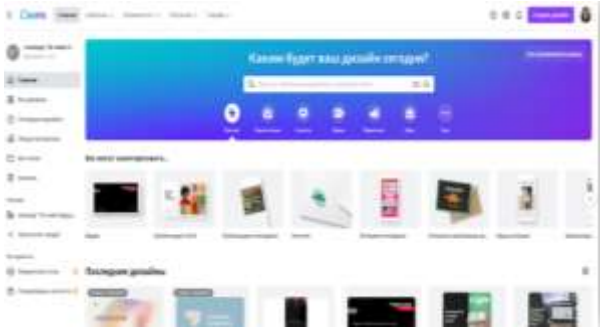

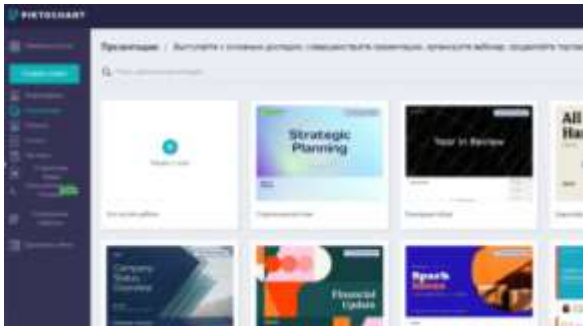

Все перечисленные ниже примеры программ для редактирования и обработки видео обладают достаточным набором инструментов для создания педагогом учебных роликов. Программы ориентированы на обычных пользователей, которые не обладают специальными знаниями и навыками. (https://www.movavi.ru, https://www.techsmith.com/video-editor.html, http://ocam-screen-recorder.ru/). Так же, в свой работе я применяю сервисы для создания интерактивных упражнений, игр, кроссвордов и викторин, игровых упражнений: конструктор для создания кроссвордов онлайн (http://puzzlecup.com, http://cross.highcat.org/, https://flippity.net).

Фабрика кроссвордов, ментальные карты, онлайн-доски, образовательные платформы, порталы и сайты… Можно перечислять множество инструментов для эффективной, плодотворной работы на уроке, применяя разнообразные сервисы. Учебный процесс будет эффективным при условии – организации деятельности и обучения. От двустороннего взаимодействия между педагогом и обучающимся, от техники управления учебной деятельностью, приёмами педагогического общения, управления вниманием и эмоциями зависит эффективность учебного процесса. Педагог при этом должен мотивировать

обучающихся к учению, управлять их активностью, управлять учением для достижения поставленной цели. Не зависимо от способа проведения занятий будь-то обучение с участием учителя либо, онлайн-обучение, можно сказать одно, что применение информационных компьютерных средств в образовательном процессе делает урок интереснее, познавательней, заставляет студентов включаться в процесс обучения более углубленно.

Литература

1 Цифровой инструмент, для онлайн обучения. – URL: https://www.classtime.com/ru.

2 Цифровой инструмент, для онлайн обучения. URL: https://www.facebook.com/classtime.

3 Эффективный инструмент для онлайн обучения. URL: https://www.youtube.com/channel/UCvyJFnLXKrVqbE0zHUoYTaQ.

4 Цифровой инструмент, для онлайн обучения. URL: https://www.canva.com.

5 Цифровой инструмент, для онлайн обучения. URL: https://LearningApps.org.

6 Цифровой инструмент, для онлайн обучения. URL: https://quizizz.com.

ГРНТИ 20.53.19

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПЕРСОНАЛИЗАЦИИ СИСТЕМ ОБУЧЕНИЯ

М.М. Сейлова
Магистрант, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан
М. Кантуреева
Научный руководитель, PhD, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

В статье показано, что, благодаря быстрому развитию технологий искусственного интеллекта, электронное обучение можно улучшить и сделать его более удобным для учеников и преподавателей. Рассматриваются основные проблемы и предпосылки внедрения персонализированных систем обучения, новые тенденции в области электронного образования, необходимость внедрения технологий искусственного интеллекта в электронное образование и их главные преимущества. Раскрываются основные инструменты систем управления образования LMS-системы, посредством которых можно создавать и управлять образовательные курсы и обучающие материалы.

Ключевые слова: образовательный процесс, e-learning, технологии искусственного интеллекта, системы управления обучением LMS, LMS-системы, персонализированные системы обучения.

На сегодняшний день технологии с области компьютерных разработок развиваются с быстрым темпом во всех сферах человеческой жизни. Начиная с различных интеллектуальных и персонализированных рекомендательных систем в области маркетинга и бизнеса, заканчивая применением искусственного интеллекта и машинного обучения в области образования. Развитие и новые достижения в области технологии приводит к росту и безбарьерному доступу к информации в открытой сети, что побуждает педагогов пересмотреть потенциал данной информации и создать необходимые условия для результативного использования ее учащимися.

К примеру в 1990-х годах широкое распространение получил термин e-learning (сокращение от англ. Electronic Learning), под которым чаще всего понимались PowerPoint-презентации во Flash формате. Прежде всего это представляла собой те же самые PowerPoint-презентации, которые преподаватели используют в учебных аудиториях для преподнесения и наглядного понимания информации. Нужно признать, что PowerPoint и Flash-презентации заложили важный фундамент в отрасли электронного обучения.

С течением времени в ходе развития технологий и расширения интернета, система электронного образования e-learning претерпела большие изменения.

Теперь она представляет собой сложную систему обучения с применением персональных компьютеров, сетевого обучения, инструментов и средств, электронных технологий и терминов, что бывает сложно в ней сориентироваться. К нему относится дистанционное и виртуальное обучение, реализумое при помощи современных информационных, электронных технологий.

Кроме этого большой интерес в области электронного образования на просторах интернета получили так называемые системы управления обучением (LMS – от англ. Learning Management System). LMS-система представляет собой специальный сервис, который позволяет создавать большое разнообразие курсов, онлайн-уроков и обучающих материалов. Грубо говоря LMS – это инсрумент, который позволяет создавать курсы, управлять ими и обучать людей. С его помощью можно предоставлять пользователям системы доступ к материалам, тестам, открывать доступ к обучающему контенту в нужном порядке, проверять и отслеживать знания учеников, управлять профилем учеников и преподавателя, организовывать общение и обратную связь между ними. То есть LMS-система позволяет управлять процессом образования.

Следует сказать, что на территории СНГ еще встречается сокращение СДО, которая расшифровывается как система дистанционного обучения, ее отличия от LMS-системы заключаются лишь в аббревиатуре. Однако есть небольшая разница СДО подразумевает только дистанционное обучение, тогда как LMS-система позволяет проводить курсы не только удалённо, но и офлайн. Это инструмент организации любого образовательного процесса, который применяет тип смешанного обучения. Данное преимущество используется не только в образовательных целях, но и в коммерческих.

Многие программные решения LMS реализованы на самых известных и успешных предприятиях по всему миру. Данный инструмент используется в первую очередь для экономии времени в организации корпоративного обучения персонала, проверке знаний и аттестации, обучение внештатных и новых сотрудников, партнёров, а также в целях создания единой учебной базы, чтобы сделать жизнь руководства и сотрудников чуть легче. Кроме того, многие системы позволяют работать через смартфон, что позволяет проводить обучение из любой точки мира.

Но если рассматривать процесс обучения LMS-системами, то следует сказать, что обучение здесь заточено строго по определенному маршруту, не учитывая особенности каждого ученика и уже имеющие знания или навыки обучающего. К тому же, прохождение обучения определенного образовательного курса займет немало времени у обучающего, что очень плохо будет влиять на мотивацию ученика. Что с большой вероятностью приведет к тому, что ученик не дойдет до завершения курса. Эти проблемы обуславливают к разработке новой образовательной среды, которая удовлетворяла бы потребность в условиях информатизации.

Применение в образовательном процессе новых технологий в большей степени изменил взгляд на построение и подход к учебному процессу и ряде

применяемых материалов. К основным из наиболее существенных проблем, вынуждающих в применении новых технологий, таких как искусственный интеллект и машинное обучение, можно отнести отсутствие структурирования информационного потока, возможность информационного перенасыщения учебного процесса и возникновение дополнительной когнитивной нагрузки вследствие обилия гиперссылок. Кроме этого из-за непрерывного роста информационного потока, возникает необходимость в современных инструментах, которые помогут улучшать поиск, систематизацию и обработку информации. Все эти предпосылки еще раз подтверждают актуальность развития методов интеллектуального анализа данных для дальнейшего использования в проектировании образовательных ресурсов.

Для достижения большей эффективности в образовательном процессе LMS-систем обучение должно быть персонализировано. Такое обучение имеет решающее значение для вовлечения учащихся в образовательный процесс, помогая сделать обучение более интересным. К основным тенденциям на сегодняшний день в электронном обучении относят персонализация обучения и вовлечение обучаемого в процесс. Способом достижения этой цели может быть использование технологий искусственного интеллекта и анализа данных.

Применение новых технологий, чтобы персонализировать системы обучения, помогут решить многие недочеты в электронном образовании, а именно:

– Обучающиеся смогут настроить свой учебный опыт в соответствии с их интересами.

– Обучение будет проходить в соответствии с темпами каждого отдельного ученика, у каждого имеется право выбора сложности и содержания учебного процесса. Он сможет переходить на следующий урок когда будет готов, или идти медленнее, пока полностью не поймет материал.

– Преподаватели, имея доступ к оценкам учеников, имеют возможность дать обратную связь и адаптировать материалы, чтобы помочь учащимся при необходимости.

– Система будет позволять студентам самостоятельно формировать образовательные цели, давать ученикам свободу самоопределения, тем самым мотивируя на развитие.

Персонализация в электронном обучении – это новый необходимый тренд современного обучения, который с использованием технологий искусственного интеллекта позволит адаптировать взаимодействия между преподавателем и отдельными учащимися таким образом, чтобы сделать процесс эффективнее для достижения лучших результатов.

Эти системы могут состоять из одной или нескольких подсистем, которые, в свою очередь, могут быть построены на настольном приложении или на веб-сервисах.

В заключение следует отметить следующее, что в будущем использование технологий искусственного интеллекта может радикально изменить практически все, что мы считаем разумеющимся в сфере образования.

И одним из решающих шагов в перспективе является улучшения LMS-систем в персонализации электронного обучения.

Применение технологий искусственного интеллекта в дальнейшем может изменить место и способ обучения студентов, возможно, даже заменив некоторых преподавателей. Рост количества программ и приложений, использующих данную технологию, позволит оценивать студентов и адаптироваться к их потребностям, помогая работать в своем темпе. Данные приложения помогут учебным заведениям наметить путь обучения для каждого учащегося с учетом его индивидуальных успехов, в отличие от действующей модели предоставления одного и того же контента всем в одно и то же время. Эксперты считают, что технологии искусственного интеллекта являются идеальным способ облегчить, улучшить и развить персонализированное обучение без необходимости повышать требования к преподавателям.

Литература

1 Паскова А.А. Технологии искусственного интеллекта в персонализации электронного обучения. Вестник Майкопского государственного технологического университета. 2019. Вып. 3(42). – С. 113-122.

2 Бурняшов Б.А. Персонализация как мировой тренд электронного обучения в учреждениях высшего образования. Современные проблемы науки и образования. 2017. №1. – С. 90.

3 Стародубцев В.А. Персонализация виртуальной образовательной среды. Педагогическое образование в России. 2015. №7. – С. 24-29.

4 Чулюков В.А. Системы искусственного интеллекта. Практический курс: учебное пособие. – Бином, 2008. – 292 с.

5 Васильченко С.Х. Формирование персональной образовательной среды на основе информационных технологий для реализации индивидуальных траекторий обучения: автореф. дис. / С. Х. Васильченко. – М., 2012.

6 Вайнштейн Ю.В., Есин Р.В. Персонализация образовательного процесса в электронной образовательной среде. Электронное обучение в непрерывном образовании. 2017. №1. – С. 54-59.

7 Dhonson M. Personalization Is the Key to Transforming Education. National Review. 2018. https://www.nationalreview.com/2018/04/education-technology-personalized-learningbetter-results.

8 Khurana S. Personalized learning through artificial intelligence. Medium. 2018. URL: https://medium.com/swlh/personalizedlearning-through-artificial-intelligence-b01051d07494.

9 Sennar K. The artificial intelligence tutor – the current possibilities of smart virtual learning. Feb, 2019. URL: https://emerj.com/ai-sectoroverviews/artificial-intelligence-tutor-currentpossibilities-smart-virtual-learning.

10 Hutchins D. How Artificial Intelligence is Boosting Personalization in Higher Education. EDTech. URL: https://edtechmagazine.com/higher/article/2017/11/ai-boosts-personalized-learning-higher-education.

ҒТАМР 30.51.15

КӨПКОМПОНЕНТТІ ГАЗ ҚОСПАСЫНДАҒЫ ДИФФУЗИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТІҢ ТҰРАҚСЫЗДЫҒЫНЫҢ БАРИКАЛЫҚ ТӘУЕЛДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

М.К. Асембаева
Ф.-м.ғ.к., доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
Г.С. Секен
Магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Көмірсутекті қоспаларды тасымалдау кезінде энергия шығынын азайту, олардың экологиялық қауіпсіздігі жеткізу коммуникациялары, қысым мен температураның кең интервалындағы газдардың қасиеттері туралы өте көп ақпараттың болуын болжайды. Бұл мәселелер соңғы тұтынушыға көмірсутекті қоспаларды жеткізумен байланысты технологиялар үшін өзекті болып табылады.

Газ жүйелеріндегі массатасымалдау процестерінің әртүрлі түрлерін зерттегенде, диффузия заңдылықтарын ескерусіз, көпфакторлы компоненттердің қосындысымен байланысты нақты көрініс елестету мүмкін емес. Көпкомпонентті қоспаларда диффузия және конвективті тасымалдау туралы тәжірибелік және теориялық білім газ компонентімен және тазартумен байланысты.

Нәтижелері: массатасымалдау процестеріне 0,569He + 0,431N2O – 0,561CH4 + 0,439C3H8 газ жүйесі диффузиялық каналда зерттелді.

Түйін сөздер: диффузия, диффузиялық араласу, конвекция, газ жүйесі, компонент.

Балласты газды көрсеткіш ретінде пайдалана отырып, компоненттердің нақты молекулалық тасымалдануын анықтауға және гидродинамикалық компонентті оқшаулауға болады және оны кейбір қабаттасқан әсерлерді, соның ішінде, бароэффект, кері диффузия, көп компонентті диффузиядағы диффузиялық тосқауылды зерттеу үшін қолдануға болады. Бұл әсерлердің ең маңыздысы механикалық тепе-теңдіктің тұрақсыздығы, бұл ауырлық өрісінде гравитациялық концентрация конвекциясының пайда болуына әкеледі. Кейбір жүйелер үшін ол бастапқы тұрақты тығыздық стратификациясында пайда болады. Тәжірибе нәтижелерінен, диффузиялық процесс тұрақсыз болған жағдайда, диффузиялық аппараттың төменгі колбасында балласт газының концентрациясы жоғарылайтыны (әдеттегі диффузия жағдайында, керісінше,

жоғарғы колбада) жоғарылайды, яғни, көпкомпонентті масса алмасу ерекшеліктерінің бірі «қарсы диффузия» немесе «кері диффузия» деп аталатын өзін көрсетеді [1-3].

Соңғы зерттеулер тұрақсыздықтың басталуына әкелетін бірқатар жағдайларды сипаттауға ғана емес, сонымен қатар, процестің тағы бір ерекшелігін – еріткіш газдың диффузиялық канал арқылы айналымын, яғни, оны диффузиялық аппараттың бір колбасынан екіншісіне ауыстыру, кейіннен біріншісіне қайта оралуына алып келді [4-5].

Біздің зерттеулерімізде негізгі компоненттер жалғыз емес, әрқайсысы жеке газбен сұйылтылған, бірақ олардың қасиеттері бойынша шамамен бірдей болды (тығыздығы, тұтқырлығы). Егер барлық басқа шарттар тең болған кезде балласт газының бастапқы градиенті әрқашан нөлге тең болса, онда бұл екі құрамдас қарама-қарсы бағытта бірдей меншікті градиенттерге ие болады және олар диффузиялық тұрақсыздық көрінісінің сипатына әсер етуі мүмкін.

Осыған байланысты біз төрт компонентті газды екі He + N2O – CH4 + C3H8 жүйесін зерттедік. Сандық өлшеулер үшін негізгі диффузиялық газдарға қатысты диффузиялық қасиеттері бойынша бір-бірінен онша ерекшеленбеген екі компоненттен тұратын балласт газының әдісі өзгертілді. Мұндай тәжірибені жүргізу үшін жоғарғы колбадағы азот оксиді қажетті шартты барынша қанағаттандыратын пропанмен ауыстырылды.

Бұл мақалада 0,569He + 0,431N2O – 0,561CH4 + 0,439C3H8 жүйелері үшін диффузиялық азот оксиді концентрациясының қысымға тәуелділігін зерттеу нәтижелері берілген (компонент концентрациясы мольдік фракцияларда берілген). Тәжірибелер екі колба әдісімен жүргізілді [6]. Эксперименттік қондырғы екі бөлімнен тұрды. Бірінші бөлік – газды дайындау қондырғысы, А және В газ баллондарынан, вентильдер 1-10, мембраналық сепараторлар 11, үлгілік манометрлер 12, теңестіру ыдысы 13. Екінші негізгі бөлік – екі колбалы аппараттың өзі, ол ұңғымаға орналастырылған. термостат. Аппараттың колбаларының көлемдері бірдей болды және 62,0 см 3 құрады. Диффузиялық каналдың ұзындығы мен диаметрі сәйкесінше 63,1 және 4,0 мм-ге тең болды. 298,0 К температурадағы барлық тәжірибелердің ұзақтығы 1 сағатты құрады. Эксперименттік қондырғының схемасы 1-суретте көрсетілген.

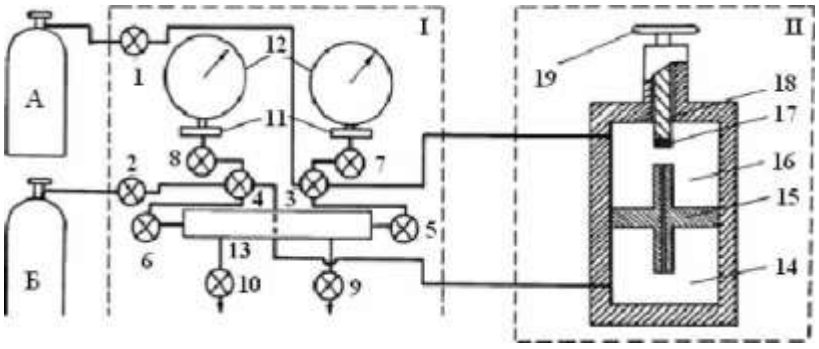

Сурет 1. Эксперименттік қондырғы.

А,В – сынақ газдары бар баллондар; 1-10 – крандар; 11 – мембраналық бөлгіштер; 12 – үлгілік манометрлер; 13 – теңестіру ыдысы, 14 – төменгі колба, 16 – жоғарғы колба, 17 – фторопластикалық таблетка, 19 – тұтқа.

Диффузиялық колбалар 14 және 16, 15 каналдармен жалғанған цилиндрлік ыдыстар түрінде жасалады. Каналдардың ұштары колбалардың орталықтарында орналастырылған, бұл жағдайда диффузиялық компоненттердің концентрациясының таралуы көлемдердің центріне қатысты сфералық симметриялы болады деп есептейміз. Екі колбалы аппарат термостаттың жұмыс камерасында тігінен орналасты. Канал жоғарғы колбада болтқа бекітілген және тек тік бағытта алға жылжи алатын фторопластикалық таблеткамен 17 жабылған. Болттың қозғалысы түтікте орналасқан тұтқаны 19 қамтамасыз етеді.

Блоктау құрылғысының конструкциясы эксперименттің басы мен аяғындағы диффузиялық камералардың көлемдерінің тұрақтылығын бұзбайды (ашу және жабу кезінде), ол әртүрлі температура мен қысымда сенімді және қолдануға оңай.

Диффузиялық аппаратта жұмыс істеу әдісі келесідей болды: 14 және 15 көлемдерді (1-суретті қараңыз) зерттелетін газдармен толтыру диффузиялық аппаратта эксперименттің белгіленген температурасы орнатылғаннан кейін басталады, бұл кезде капилляр 16 бітеліп қалады, яғни колбалар 14 және 15 бөлінеді. Құю алдында 14 және 15 колбалар форвакуумдық сорғымен қайта-қайта сорылады, содан кейін А және В цилиндрлеріндегі газдар қоспасымен тазартылады. Колбалардағы қысымды үлгілік манометрлер 12, атмосфералық қысымды – манометр – МБП барометрі бақылайды. Әрбір колба белгілі бір артық қысымға дейін толтырылды (тәжірибелік қысымның 7-10%), содан кейін екі колба да 5 және 6 крандары арқылы теңестіру ыдысына қосылды, бұл 14 және 15 диффузиялық колбалардағы қысымды теңестіруге мүмкіндік берді. Артық газдар атмосфераға шығарылды. Жеткізу түтіктері мен теңестіру көлемі газдардың бір колбадан екіншісіне ауысуын толығымен болдырмайтындай болды.

14 және 15 колбалардағы қысымды мұқият теңестіргеннен кейін диффузиялық каналды 16 фторопластикалық таблеткамен 17 ашу сәті тәжірибенің басын бекітті және бір уақытта секундомер қосылды. Тәжірибе аяқталғаннан кейін аппараттың колбалары қайтадан ажыратылып, процестің уақыты белгіленді. Диффузия процесі аяқталғаннан кейін Хром-4 хроматографында құрылғының жоғарғы және төменгі колбаларынан да газдарды талдау жүргізілді. Хроматографиялық әдіспен талдаудағы концентрация қатесі – 0,3 %.

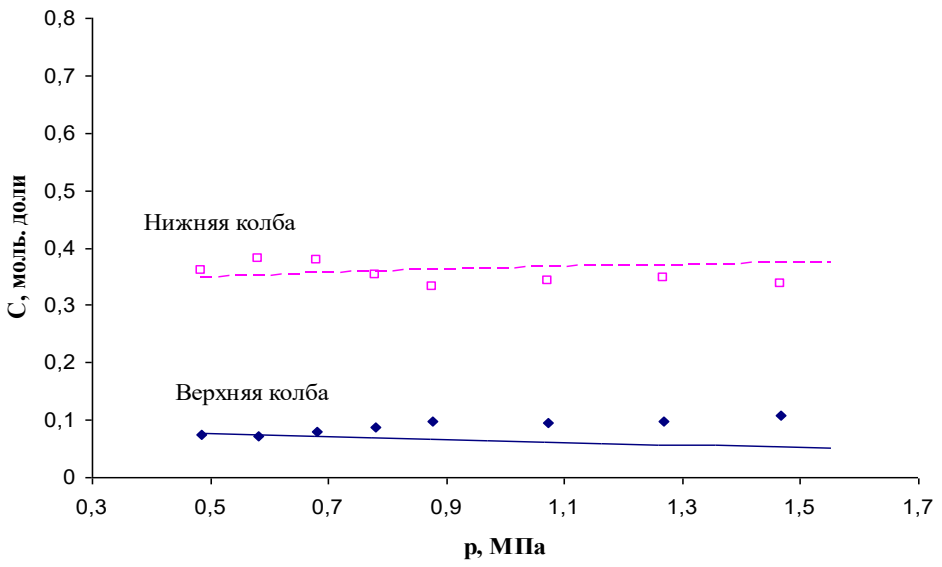

Сурет 2. Қысымға байланысты диффузиялық тұрақсыз жүйелерге арналған аппараттың жоғарғы колбасындағы N2O концентрациясының өзгеруі.
♦, □ белгілері – жүйелерге арналған эксперимент нәтижелері; сызық – сәйкесінше жүйе үшін.
Жүйе: 0,569He + 0,431N2O – 0,561CH4 + 0,439C3H8
Берілген N2O концентрациясының қысымға тәуелділігі

Теориялық сызықтар Стефан-Максвелл теориясы бойынша концентрациялардың бастапқы таралуының орнықты процесі болжамы бойынша алынды. Теориялық есептеуді 1-суретте көрсетілген тәжірибелік мәліметтермен салыстыру конвекцияның диффузияға әсерін бағалауға мүмкіндік береді. процесс. Есептеулер 2 МПа қысым аралығымен жүргізілді.

0,6 МПа-ға дейінгі артық қысымда аппараттың колбаларында бастапқы уақытта біркелкі бөлінген еріткіш газдың концентрациясы (жоғарғы колбаның деректері) тұрақты болып қалады. Бұл араластырудың диффузиялық процесіне сәйкес келеді. Қысымның одан әрі жоғарылауы қысымды аппараттың төменгі колбасында азот оксидінің концентрациясының 0,6 МПа дейін жоғарылауына әкеледі. Графиктен көрініп тұрғандай, конвективті араластыру күрделі сипатқа ие: шамамен 0,8 МПа қысымда конвективтік ағынның бағыты керісінше өзгерді, содан кейін 1,4 МПа қысымда балласт газының ағынының бағыты қайтадан өзгерді және диффузияның тұрақты сипатының бұзылуын және конвективті ағындардың пайда болуын көрсететін өзгерістер – диффузиялық тұрақсыздық пайда болды.

Сонымен, тәжірибелік мәліметтер бойынша, балласт газы бар газ қоспаларында қысым жоғарылаған сайын тұрақты диффузия және тұрақсыз конвективтік араласу аймақтары байқалады. 0,57He + 0,43C3H8-0,58CH4 + 0,42C3H8 жүйесі үшін диффузиядан конвективті араластыруға өту қысымы 0,6 МПа. Балласты газ ағынының бағыты қысыммен өзгереді. Бұл, шамасы, тұрақсыз диффузиялық араластыру процесінің күрделі сипатына және араласатын газ қоспаларының нақты қасиеттерінің көрінісіне байланысты.

Осылайша, He + N2O-CH4 + C3H8 жүйесін зерттеу тұрақсыз диффузиялық процесте пропанның берілуі гелий мен пропан қоспасының метан мен пропан қоспасына диффузиясы кезінде азот оксидінің берілуінен айтарлықтай асып түсетінін көрсетті, өйткені, бұл жүйеде пропан ағындарын қарама-қарсы бағытта бөлу мүмкін емес. Бұл He + N2O-CH4 + C3H8 жүйесінде тұрақсыз процесс кезінде еріткіш газ (азот оксиді) бір колбадан екінші колбаға диффузиялық арна арқылы айналады, процеске үздіксіз қатысады. Төменгі колбаға азот тотығы конвективтік ағынмен, оның тығыздығы сол жерде орналасқан қоспаның орташа тығыздығынан үлкен, ал жоғарғы колбаға қоспаның орташа тығыздығынан төмен тығыздықпен беріледі. Алынған мәліметтерден балласт газының айналымы ұзақ уақыт бойы диффузияның тұрақсыз сипатын сақтауға мүмкіндік беретіні анықталды. Бұл жағдайда процесс өзін-өзі ұйымдастырады (өзін-өзі жаңғырту). Мұндай өзін-өзі ұстау пропанның жеткілікті концентрациясында негізгі диффузиялық газдар (гелий және метан) тұрақсыз диффузияға әкелетін құрылымдардың пайда болуына ықпал еткенше жалғасады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Айткожаев А.З., Жаврин Ю.И., Косов Н.Д. О переносе газа-разбавителя в трехкомпонентной системе в случае неустойчивого диффузионного процесса. Изв АН КазССР, серия физ.– мат. 1991, №6. – С. 88-92.

2 Айткожаев А.З., Жаврин Ю.И., Косов В.Н., Косов Н.Д. Концентрационная конвекция в изотермических трехкомпонентных газовых смесях с балластным газом. Доклады НАН РК. 1993, №2. – С. 21-26.

3 Toor H.L. Diffusion in three-component gas mixture. Journal. 1957, №3. – P. 198-207.

4 Жаврин Ю.И., Косов Н.Д, Новосад З.И. Расчет эквимолярной диффузии в многокомпонентных газовых смесях методом эффективных коэффициентов. Диффузия в газах и жидкостях. – Алматы, 1974. – С. 12-19.

5 Жаврин Ю.И., Косов Н.Д., Белов С.М., Тарасов С.Б. Влияние давления на устойчивость диффузии в некоторых трехкомпонентных газовых смесях. ЖТФ. 1984. – Т. 54, № 5. – С. 943-947.

6 Жаврин Ю.И., Косов Н.Д., Косов В.Н. Расчет диффузионного процесса в двухколбовом аппарате для случая многокомпонентной газовой смеси. / Каз. ун-т НИИ ЭТФ. – Алматы, 1995. – 26 с.

ҒТАМР 73.29.85

ТЕМІР ЖОЛ ӨТКЕЛДЕРІНДЕ ҚОЗҒАЛЫС ҚАУІПСІЗДІГІН АРТТЫРУ БОЙЫНША ТЕХНИКАЛЫҚ ШЕШІМДЕРДІ ТАЛДАУ

А.М. Байтеміров
Магистрант, Логистика және көлік академиясы, Алматы қ.
А.Ж. Тойгожинова
Қауым. профессор, Логистика және көлік академиясы, Алматы қ.

Бұл мақалада Алматы белгі беру және байланыс мекемесіне қарасты темір жол өткелдеріне аналитикалық шолу жасалынды. Темір жол өткелдерінің категориялары және автоматты өткел сигнализациясының негізгі қоршау құралдары сипатталған. Күзетілетін және күзетілмейтін темір жол өткелдеріндегі қауіпсіздік деңгейі сараланып, поезд және автокөліктердің қозғалыс қауіпсіздігін арттыруға арналған техникалық шешімдер баяндалған.

Түйін сөздер: темір жол өткелдері, қауіпсіздік, поезд, автокөлік, шлагбаум.

Темір жол өткелдері – темір жол мен автокөлік жолының бір деңгейде қиылысқан, темір жол саласындағы ең қауіпті аймақтардың бірі болып табылатыны баршаңызға мәлім.

Ғылым мен техниканың дамуына байланысты жылдан жылға темір жол автоматика және телемеханика саласында жаңа заманауи құрылғылар мен жүйелер енгізіліп, аралықтар мен бекеттердің өткізу қабілеттілігін арттыруға қадам басылып келеді. Осымен қатар, жолаушылар мен жүк жөнелтушілердің қанағаттануын қамтамассыз етуде пойыздар қозғалысының жылдамдығын арттыру да басты мақсатқа айналды.

Пойыздар қозғалысының жылдамдығын арттырған сайын темір жол өткелдеріндегі пойыз құрамдары мен автокөліктердің қозғалыс қауіпсіздігін қамтамассыз ету әрдайым өзекті мәселе болып қала беретіндігі шынайы.

Темір жол өткелдерінің топтастырылуына назар аударсақ, күзетілетін өткелдерге қарағанда, күзетілмейтін өткелдерде қауіпсіздікті қамтамассыз ету әрдайым алғашқы орында тұратындығы хақ.

«Қазақстан темір жолы» Ұлттық компаниясы» Акционерлік қоғамы Қазақстан Республикасының үздік компанияларының бірі.

Бұл қоғамның ең ірі әрі қарқынды дамып келетін мекемелерінің бірі, ол – Алматы белгі беру және байланыс мекемесі (ШЧ-33).

Алматы белгі беру және байланыс мекемесінің соңғы статистикалық мәліметтеріне сүйенсек, бұл мекемеге қарасты жалпы саны 57-ге жуық темір жол өткелдеріне сапалы қызмет көрсетіліп келеді. Бұл мекеме темір жол торабының 3 негізгі тармағына қызмет көрсетеді, атап айтсақ:

– Алматы-Отар телімі, жалпы ұзындығы – 156 шаршы шақырым;

– Алматы-Қапшағай телімі, жалпы ұзындығы – 68 шаршы шақырым;

– Жетыген-Алтынкөл телімі, жалпы ұзындығы – 293 шаршы шақырым.

Жоғарыда көрсетілген темір жол тармақтарында орналасқан темір жол өткелдерінің сандық көрсеткіштерін 1-ші суреттен көруге болады.

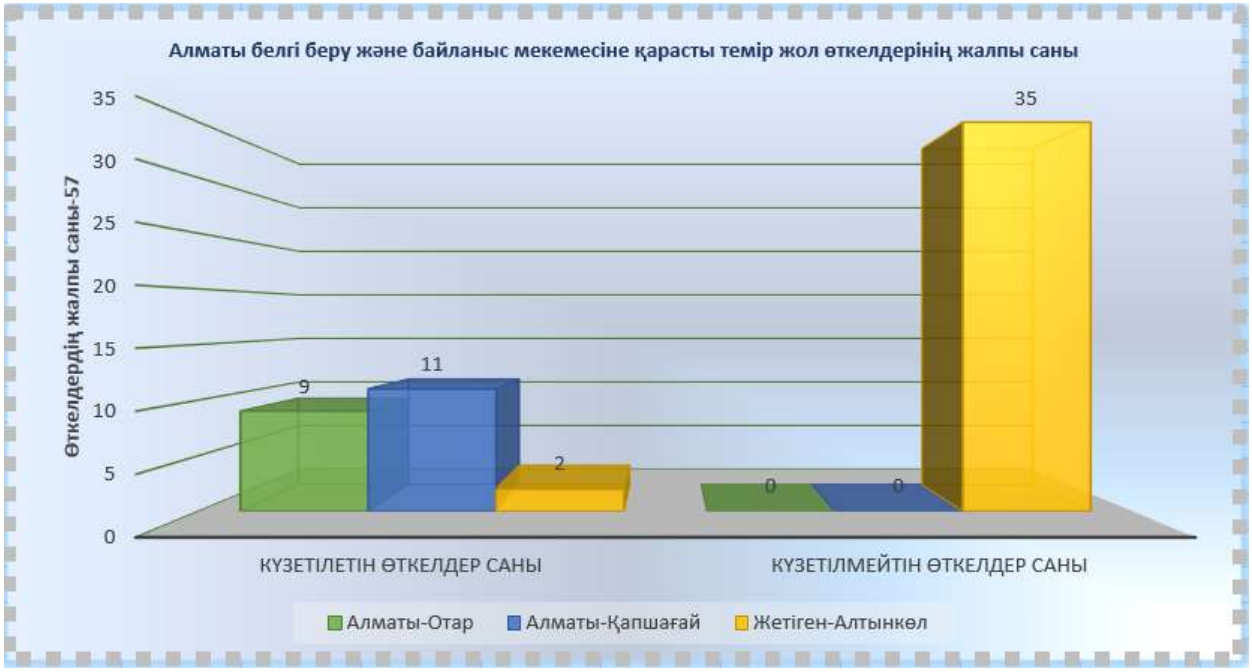

Сурет 1. Алматы белгі беру және байланыс мекемесіне қарасты темір жол өткелдерінің сандық көрсеткіштері.

Пойыздар қозғалысы мен автокөлік қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз ететін өткелдер, автокөлік жүргізушілеріне пойыздың жақындағандығын немесе өткелдің алдындағы телімдерде пойыздың жоқтығын хабарлайтын әртүрлі құрылғылармен жабдықталады [1, 4 б.].

Темір жол және автокөлік транспорттарының қозғалыс интенсивтілігіне және көріну жағдайларына байланысты өткелдер 4 категорияға бөлінеді.

Кесте 1. Темір жол өткелдерінің категориялары.

Пойыздардың басты жолмен интенсивті қозғалысы (екі бағытта), пойыздар/тәулік	**Көлік құралдарының интенсивті қозғалыстары (екі бағытта), авт/тәулік**				
	200-ге дейін	**201-1000**	**1001-3000**	**3001-7000**	**7000 жоғары**
16-ға дейін, сонымен қатар барлық бекеттік және кірме жолдар	IV	IV	IV	III	II
17-100	IV	IV	III	II	I
101-200	IV	III	II	I	I
200-ден	III	II	II	I	I

I және II санатты өткелдер күзетілетін (өткел кезекшілерімен қызмет көрсетілетін) өткелдерге жатады және автоматты өткел сигнализациясымен, шлагбаумдармен жабдықталады (сурет 2).

Сурет 2. Күзетілетін өткелдердегі шлагбауммен жабдықталған автоматты переездік сигнализация.

Автоматты және жартылай автоматты шлагбаумдар автокөліктердің оң жақ бойымен жүріп өтетін жолдарын кемінде жартысын жабуы тиіс. Ені 3м-ден кем емес жолдың сол жағы шлагбауммен жабылмайды. Сонымен қатар, қажетті жағдайларда стандартты емес ұзындықтағы шлагбаумдарды орнатуға рұқсат етіледі.

Көлік құралдарының қозғалыс интенсивтілігіне және жолаушылар пойыздарының жоғары жылдамдығына байланысты, өткелдерде көлік құралдарының рұқсатсыз өтуін болдырмайтын УЗП (өткелді қоршайтын құрылғы) құрылғысы қолданылуы мүмкін (сурет 3) [1, 84 б.].

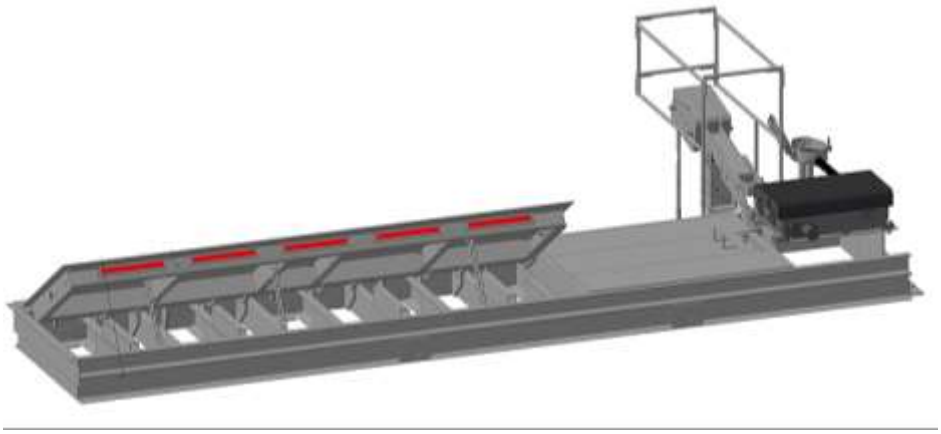

Сурет 3. Өткелді қоршау құрылғысы.

III және IV категориядағы өткелдер күзетілмейтін (кезекші жұмысшыларымен) болып табылады және олар шлагбауммен УЗП құрылғыларынсыз АПС құрылғыларымен жабдықталады (автоматты өткел сигнализациясымен), сонымен қатар кірме жолдарындағы жолдық белгілермен жабдықталулары тиіс.

Күзетілмейтін өткелдердегі көптеген апаттардың санына байланысты, реттейтін шаралар жеткіліксіз деген қорытынды жасауға болады.

Күзетілмейтін өткелдердегі апаттық жағдайларды азайтуға жалғыз өндірістік шаралар жеткіліксіз болады, сол себепті тиімді және арзан жаңа техникалық шешімдерді шығару қажет.

Күзетілмейтін өткелдердегі пойыздар қозғалысының қауіпсіздігін максималды түрде қамтамассыз ету үшін, келесі техникалық шешімдердің нұсқаларын талқылайық:

– өткелдерде бейнебақылау қолдану нұсқасы;

– өткелдерде айналарды қолдану нұсқасы;

– өткелдерде оптикалық датчиктерді қолдану нұсқасы.

Күзетілмейтін өткелдердегі қауіпсіздікті жоғарылатуға арналған жүйелердің ең басты мақсаты: жылжымалы бірлік қозғалысының аймағындағы көлік құралдарының болуын фиксациялау болып табылады. Бейнебақылау жүйесі өзін бекітілген белгілі бір аймақтарды бақылауға болатын және 1, 2, 3, 4, камераларының (Сурет 4) тек бір желіге байланысы арқылы көрсетеді. Алынған деректер №5-ші сақтау, өңдеу және де диспетчер кезекшісінің автоматтандырылған жұмыс орнына немесе тікелей локомотивке ақпаратты жіберетін блоктан тұрады [2, 33 б.].

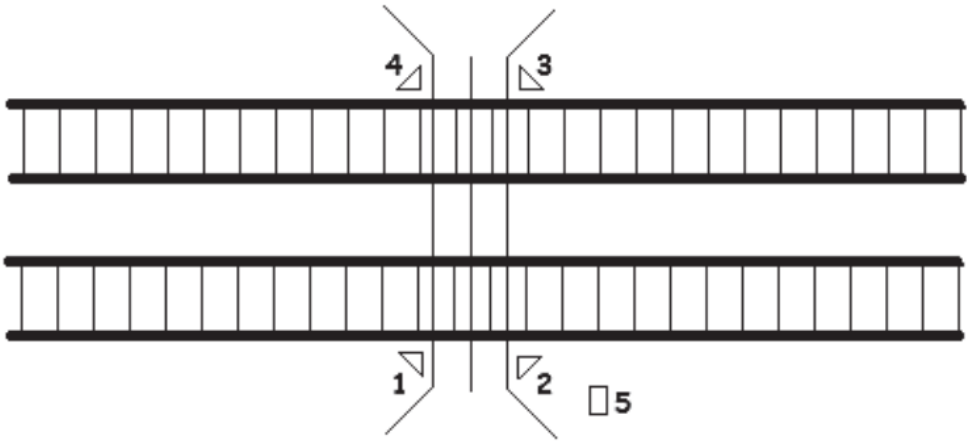

Сурет 4. Өткелде бейнебақылау орнату нұсқасы.

Бұл жүйе нақты уақыт режимінде, өткелдегі барлық оқиғалар туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді. Алайда бұл жүйе қолайлы болып саналмайды, себебі алдымен диспетчер кезекшісіне содан кейін машинистке ақпараттың жіберілуі кезінде көп уақыт кетіп қалуы ықтимал, яғни мұндай жағдайда апаттың алдын алу іске асырылмай қалады. Сонымен қатар, тәуліктің қараңғы бөлігінде бөлек жарықтандыруды пайдалану қажет, сондықтанда бұл жүйе экономикалық тұрғыдан тиімді емес болып табылады.

Жүргізушілерге өткелде пойыз құрамының жақындап келе жатқандығының немесе жоқ болуы туралы қосымша ақпараттарды алу үшін, өткелде жолдың бағыты бойынша сол жағына айналарды автотранспорттық құрылғы ретінде қою ұсынылады. Айналарды орнату сұлбасы 5-ші суретте келтірілген [2, 35 б.].

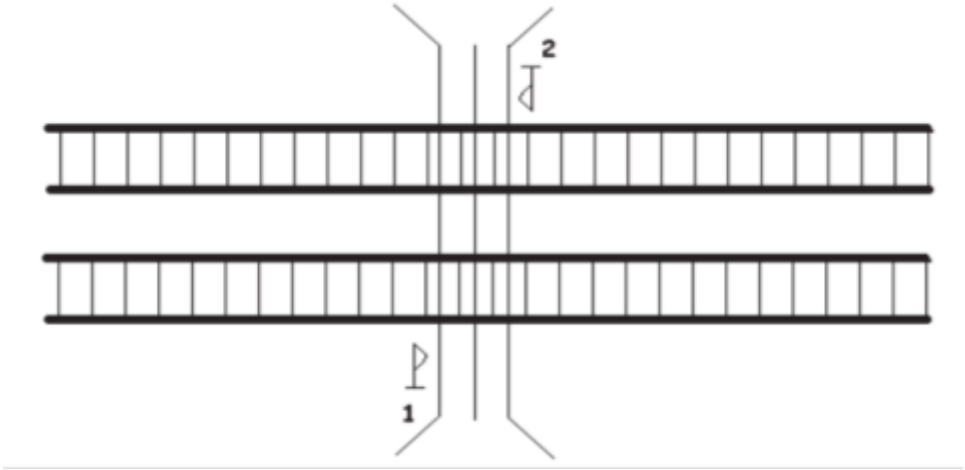

Сурет 5. Өткелде айналарды орнату нұсқасы.

Бұл әдіс машинистке өткелде автотранспорттық құрылғы туралы уақытылы ақпарат бермейді, сондай-ақ тәуліктің қараңғы бөлігінде тиімсіз болып табылады.

Жоғарыда аталған екі әдіс күзетілмейтін өткелдердің қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін оңтайлы емес. Сондықтан келесідей қасиеттерге ие оптикалық инфрақызыл датчиктерді қолдануды ұсынамыз:

– кез келген ауа-райында іс-жүзінде қолдану (қосымша құрылғыларды талап етпейді);

– жұмыс істеу ұзақтығы;

– жұмыс істеу температурасы кең диапазонды;

– кез келген түрлендіруге үлкен мүмкіншілігі.

Оптикалық датчиктерді орналастыру сұлбасы 6-шы суретте келтірілген.

Суретте үзік сызықтармен көзге көрінбейтін оптикалық сәулелер және сәулешығарғыштар (1-3) мен қабылдағыштар бейнеленген. Датчиктермен транспорттық құрылғыларды осындай қашықтықта қоя отырып, жылжымалы құрамның жақындау орнын, оның жылдамдығын, ұзындығын, сондай-ақ, қозғалыс бағытын, инфрақызыл сәулелерді жабатын басқару блогы арқылы ақпарат ала аламыз.

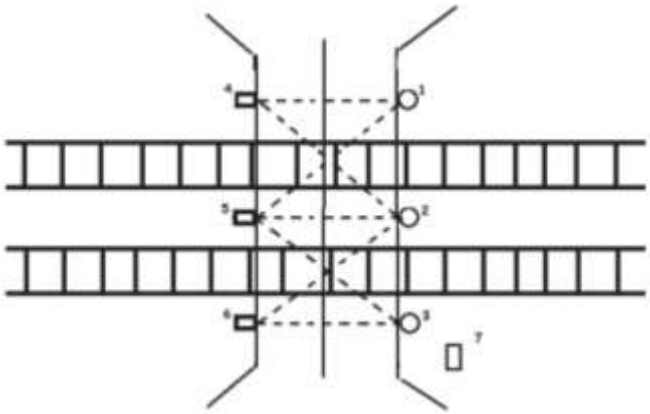

Сурет 6. Өткелде оптикалық датчиктерді орнату нұсқасы.

Бұл сұлба ары қарай СОБ құрылғыларының автоматты локомотив байланысының кодталуымен, жылдамдықты автоматты басқарушы (АЛС-АРС) сұлбаларымен байланысуы мүмкін. Мысалы, теміржолдағы транспорттық құрылғы жақын арадағы пойыздың келе жатқандығын, қозғалыстың бағыты мен жылдамдығын, ұзындығын біле отыра өткелді жүріп өту уақытын есептей алады. Егер өткелді босатып үлгермесе рельс тізбегі қозғалысқа рұқсат бере отырып, төменгі жылдамдықта жүріп өтетін немесе қозғалысқа тыйым салушы кодты өндіріп, трансляциялайды. Локомотивтің индуктивті катушкалары өзгерген кодты (жиілігі) қабылдап, автотранспорттық құрылғыға соқтығыспау үшін есептелген мәнге байланысты жылдамдығын төмендете бастайды [2, 39 б.].

Қорытынды: Алматы белгі беру және байланыс мекемесіне қарасты темір жол бойындағы күзетілмейтін өткелдерде қауіпсіздікті максималды арттыру мақсатында оптикалық датчиктерді қолдану ұсынылады. Яғни, оптикалық датчиктерді орнату арқылы адами факторларды азайтып қана қоймай, көлік құралдарын анықтау және локомотивке өткел алдында команданы құру

автоматты түрде жасалынады, сонымен қатар өткелдің жағдайы туралы ақпаратты жіберуді (кемінде 1 секунд) жылдамдатуға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиет тізімі

1 Ведерников Б.М. Автоматические ограждающие устройства на перегонах: Учебное пособие. – Алматы: КазАТК, 2016.

2 Тарасов А.В. О безопасности движения на неохраняемых переездах. Современные технологии – транспорту. Известия ПГУПС. – 2014. № 1.

3 Соболев С.А. О безопасности движения на железнодорожных переездах. Вестник РГУПС. – 2005. № 2.

ҒТАМР 67.03

ЖАСАНДЫ НЕГІЗДІКТЕГІ ТОПЫРАҚ БЕТІНІҢ АГРЕГАТТЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНЫҢ ЖӘНЕ ТОПЫРАҚТЫҢ БАСҚА ҚАСИЕТТЕРІНІҢ ӨЗГЕРУІНЕ ӘСЕРІ

С.Н. Сабырбек
Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.
Р.А. Риставлетов
Ғылыми жетекші, т.ғ.к, доцент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.
А.М. Будикова
Ғылыми кеңесші, т.ғ.к, доцент, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Бұл мақалада жасанды негіздіктегі топырақтың мөлшері, агрегаттардың тұрақтылығы және көптеген қасиеттері бойынша таралуды зерттеді. Себебі зерттеу барысында олардың көлбеуіне, судың инфильтрациясына және топырақтың динамикасына, ең бастысы жедел эрозияға әсері бар, бірақ оларға жасанды негіздіктегі топырақтың бетін басқару әсер етеуін қарастырады. Жасанды негіздіктегі топырақты зерттегенде, оның әрбір тектік қабаттарының белгілері біртіндеп жазылады. Соның нәтижесінде жасанды негіздіктегі топырақтың тік кескінінің толық сипаттамасы беріліп, беттік горизонттардың орташа физика-химиялық қасиеттері анықталды. Жасанды негіздіктің қарқындылығы топырақтың құрамы мен өлшемін жедел эрозиядан қорғау басымдылығын көрсетті. Нәтижелер жасанды негіздіктің тұрақтылығының сақталуын көрсетті.

Түйін сөздер: жасанды топырақ жамылғысы, топырақ бетін басқару, топырақ қасиеттері, жедел эрозия, агрегативті тұрақтылық, жасанды негіздік.

Халық шаруашылығы саласында азаматтық құрылыстың алатын орны ерекше. Қоғамдық даму нәтижесінде ғимараттар мен имараттар құрылымдарына қойылатын талаптары күшейіп, міндеттерінің артып отыратындығы құрылыс тарихынан белгілі.

Бүгінгі таңда азаматтық ғимараттық кешендерді заманауи талапқа сай жетілдіру, оның өндірістік тиімділігін арттыру экономикалық ақуалын дамыту қазіргі таңның басты талабы болып отыр.

Топырақ – табиғат туындысы, табиғи әрі тарихи дене [1]. Топырақтар табиғи жағдайында тұрақты нөл немесе теріс температурасын сақтайтын болса, онда олар мәңгілік қатып жататын топырақтар деп аталады. Мұндай

топырақтар жер шары құрылығының 26%-ын алып жатыр, ал ТМД мемлекеттері аумағының 47%-ын алады. [2]

Жасанды негіздіктегі топырақтың мөлшері, агрегаттардың тұрақтылығы және көптеген қасиеттері бойынша таралуды зерттеу өте маңызды, себебі олардың көлбеуіне, судың инфильтрациясына және топырақтың динамикасына, ең бастысы жедел эрозияға әсері бар, бірақ оларға жасанды негіздіктегі топырақтың бетін басқару әсер етеді. мысалы, pH, органикалық көміртек (CO), кальций (CA), магний (mg) сияқты алмасу катиондары да, агрегаттардың мөлшері мен тұрақтылығы сияқты физикалық қасиеттер де топырақ ортасына әсер ететін күштерге байланысты өзгеретін динамикалық қасиеттер болып табылады. Бұл зерттеу топырақтың физикалық және химиялық қасиеттерін топырақ эрозиясының жойқын әсерінен қалай қорғауға болатындығы туралы егжей-тегжейлі және нақты түсінік алу үшін жүргізілді. Мұндай зерттеулер бізге топырақтың тұрақтылығын және ең бастысы, топырақтың өнімділігін арттыру үшін топырақты сақтау әдістеріне тиісті өзгерістер енгізуге мүмкіндік береді.

Табиғи немесе жасанды беткі қабаттар эрозияға қарсы күрестің негізгі факторлары болып табылады, өйткені олар жасанды негіздіктегі топырақтарға түсетін жаңбыр тамшыларының эрозиялық әсерін және желдің топырақ бөлшектерін алып тастау қабілетін төмендетеді. Сонымен қатар, эрозияны азайту арқылы мұндай материалдардың басқа артықшылықтары топырақтың ылғалдылығын және қоректік заттардың сілтіден бөлуін қамтуы мүмкін.

Жасанды негіздіктегі топырақ бетінің кез келген жабыны агрегаттардың бұзылуынан қорғауға арналған, ал эрозиялық жұмыстар кезінде өлшенетін агрегаттар олардың мөлшерімен, пішінімен және бетінің кедір-бұдырымен сипатталады. Жасанды негіздіктегі топырақ бетін басқарудың эрозияға және топырақтың физикалық және химиялық қасиеттеріне олардың әртүрлі топырақ өнімділігіне әсеріне әсері туралы қосымша ақпарат қажет. Топырақтың өнімділігі туралы ақпарат берумен қатар, агрегаттық тұрақтылықты және онымен байланысты қасиеттерді өлшеу инфильтрация, дренаж және топырақ эрозиясының модельдеріне қолайлы параметрлерді қамтамасыз етудің жақсы перспективаларына ие.

Бұл мақалада зерттеу барысында сонымен қатар полипропилен және сол топтағы басқалар сияқты синтетикалық материалдардан жасалған байланыстырушы талшықтардың әсерін азайту үшін әртүрлі қарқындылықтағы жасанды топырақ бетін өңдеуге арналған материалдар арасындағы сандық қатынасты анықтауға тырысты.

Топырақ эрозиясының қарқынын төмендету үшін топырақ бетін толық жабу сияқты материалдарды қолдана отырып, далалық зерттеулерді әртүрлі салалар мен жағдайларда әр түрлі жұмысшылар жүргізді. Бұл материалдарды топырақты сақтаудың ықтимал әдісі ретінде пайдалану әртүрлі нәтижелер берді.

Топырақта жасанды қорғаныш топырақ жамылғысының болуына қарамастан, агрегаттардың мөлшері бойынша таралуы, диаметрі бойынша

орташа салмақ индексі және топырақтың басқа химиялық қасиеттері уақыт өте келе барлық әдістерімен төмендеді. Осы нәтижелерге сүйене отырып, келесі негізгі қорытынды жасауға болады: 1. Топырақта жасанды жабынның әртүрлі деңгейлерінің болуына қарамастан, топырақтың физикалық және химиялық параметрлерінің, агрегаттардың тұрақтылығы мен мөлшерінің таралуының біртіндеп төмендеуі байқалды. Алайда, Т4-те жабынның 30% – ға төмендеуі басқа жасанды жабындарға қарағанда үлкен агрегаттардың зор үлесін берді. Бұл топырақ агрегаттарын жаңбыр тамшыларының жойқын әсерінен қорғайтын тиімді жасанды жабындарды табу қажеттілігін көрсетеді.

(Т4-үлгі агрегаттық тұрақтылықты талдау және зертханадағы басқа физикалық және химиялық деректерді анықтау үшін пайдаланылды.)

Далалық әдістер:

Қолданылатын әдістері келесідей сипатталған:

– Т1-бақылау (жасанды топырақ).

– Т2-жылыжай үшін жасанды көлеңкесі бар тор материалының қоспасымен жабылған (сомбрит) топырақ бетін шамамен 11% жабу үшін %,

– Т3-шамамен 18% қамтуды қамтамасыз ету үшін сомбритпен қапталған топырақ беті Т4-топырақ бетін шамамен 30% жабу үшін сомбритпен жабылған топырақ беті.

Жоғарыда сипатталған процедуралардың әрқайсысы алты рет шығарылды.

Кесте 1. Жасанды негіздіктегі топырақтың беттік горизонттардың орташа физика-химиялық қасиеттері.

Әдістер	**Жасанды негіздіктегі топырақ(%)**		**Құрылымдары**	**Ph $CaCl_2$**	**Химиялық құрамы**		
	0,02-2,0 мм				**K**	**Ca**	**Mg**
	ұсақ	**ірі**					
Т1	17	16,8	жасанды негіздіктегі топырақ (саз балшық)	5,4	0,26	4,1	1,6
Т2	16	18	жасанды негіздіктегі топырақ (саз балшық)	5,3	0,24	4,0	1,7
Т3	17,6	15,4	жасанды негіздіктегі топырақ (саз балшық)	5,2	0,22	3,8	1,8
Т4	17,5	21	жасанды негіздіктегі топырақ (саз балшық)	5,5	0,29	4,2	1,6

Т1 – бақылау (жасанды топырақ), Т2 – топырақ, беті топырақ бетінде 11% қамтуды қамтамасыз ету үшін «сомбрит», Т3 – топырақ беті 18% қамтамасыз ету үшін»сомбрит» жабылған%, топырақ бетіндегі жабын беті және Т4-топырақ, беті бетінің 30% қамтамасыз ету үшін «сомбрит» жабылған.

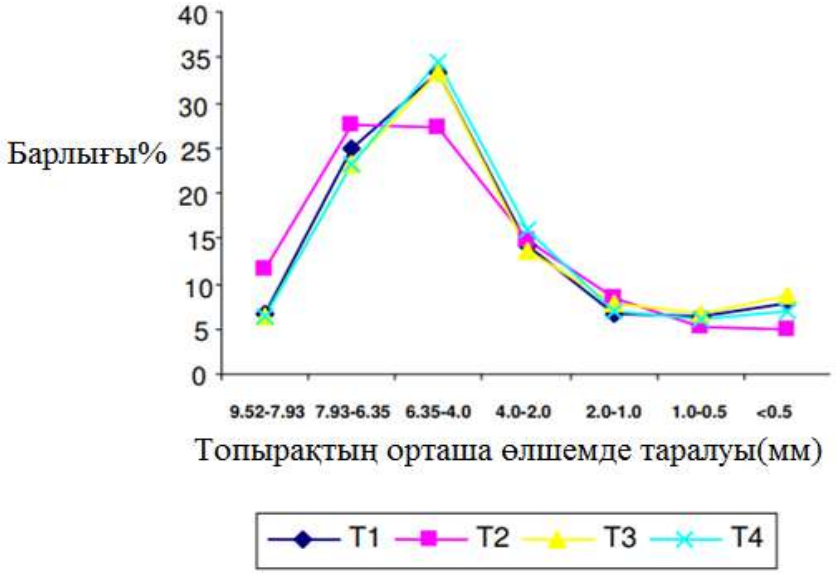

Сурет 1. Жасанды негіздіктегі топырақтың құрамы мен өлшемі.

Химиялық қасиеттері және бөлшектердің таралуы бойынша эксперименттердің басындағы өлшемдер 1-кестеде бөлшектердің мөлшері бойынша орташа таралуы және жер үсті горизонттарының химиялық қасиеттері (0-25 см) берілген, зерттеу барысында бұл жасанды негіздіктегі топырақтың негізгі бөлшектерінің мөлшерін бөлу тұрғысынан жалпы бастапқы нүктені алуға мүмкіндік беретін қосымша артықшылықтарды қажет етеді. Сондай-ақ біртекті құрылымы бар оттегі горизонты бар топырақтың яғни саздың жоғары үлесі (>50%). Саздардың басым болуы топырақ матрицасының сипаттамаларын өзгертуге, оның минералогиясында және агрегаттардың алмасу катиондарында басым болады.

Сурет 1 зертханалық тәжірибе басталған уақыт, жасанды негіздіктің құрамы мен өлшеміне жеделдетілген эрозияның әсер ету уақыты. Бір кемшілігі (>4,00 мм) болған кезде топырақтың өлшемі мен құрамының төмендеуі байқалады. Жасанды негіздіктің қарқындылығы топырақтың құрамы мен өлшемін жедел эрозиядан қорғау басымдылығын көрсетті. Алынған нәтижелер жасанды негіздіктің тұрақтылығының сақталуын көрсетті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қабышева Ж.К. Топырақтану: Оқулық. – Алматы: 2013.

2 Жамалбеков Е.Y., Білдебаева Р.М. Жалпы топырақтану және топырақ географиясы. – Алматы, 2000.

3 Қазақстан топырақтары: орысша-қазақша анықтамалық сөздік. – Почвы Казахстана: русско-казахский словарь справочник. – Алматы: Каз ККА, 2008. – 270 б.

4 Асанбаев И.К., Фаизов К.Ш. Почвоведение с основами экологии и географии почв. Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.

5 Жакулин А.С. Методы определения параметров деформируемости грунта на компрессионном приборе. – Караганда: КарГТУ, 2005. №4. – С. 47.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ

ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ

FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

ҒТАМР 20.01.45

ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫ – БҮГІНГІ КҮННІҢ ТАЛАБЫ

А.К. Құдайбергенова
Магистрант, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Бұл мақалада білім беру үдерісінде цифрлық білім беру ресурстарын қолданудың маңызы, негізгі әдістері, әдістемелік ерекшеліктердің сипаттамасы және цифрлық оқыту жүйесі жобасы аясында жасалған цифрлық білім беру ресурстары топтамасының мазмұны мен құрылымын талдау қарастырылған. Сонымен қатар, цифрлық білім беру ресурстарына қойылатын талаптар, қағидалар және оны қолданудың әдістері, цифрлық оқыту жүйесінің мақсаты көрсетілген.

Түйін сөздер: цифрлық білім беру ресурстары, электронды оқыту жүйесі, ақпараттық технология, цифрлық білім ресурстары стандарты, стандарттағы талаптар.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім беру жүйесі алдында білім беру үдерісінің барлық қатысушыларын білім беру ұйымдарында цифрлық оқыту жүйесін қолдану арқылы үздік білім беру ресурстары мен технологиялармен бірдей қамту тапсырмасы қойылды [1]. Білім және ғылым мемлекетіміздің әлеуметтік-экономикалық күш-қуаты өркендеуінің негізгі қозғаушы күші болып табылады. Білім саласын дамыту инновацияны ендіруге септігін тигізіп, жастарды қазіргі еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуға қажетті керекті білімдер мен дағдылармен қамтамасыз етеді.

Қазақстанның білім беру жүйесін жаңғыртудың өзектілігі – білімді өндіру және түрлендірумен негізделеді, олар қазіргі қоғамдағы еңбек бөлінісінде шешуші рөлді атқарады. Оқытудың жаңа парадигмасына өтудің тетігі оқытудың тиімділігін батыл арттыру мен жаппай сапалы білім беруді қамтамасыз ететін педагогикалық және ақпараттық қатынастық технологияларды ұштастыру негізінде цифрлық оқыту болып саналады.

Цифрлық оқыту жүйесін құру жеткілікті түрде өзекті міндет болып саналады. Жүйенің мақсаты – жаппай сапалы білім беруге бағытталған жақсы білім беру ресурстарымен технологияларға білімдік процестің барлық қатысушыларының тең қатынас құруын қамтамасыз ету. Цифрлық оқыту жүйесінің ішкі жүйелерінің бірі контенттік (мазмұндық) жасақтама болып саналады: ашық қатынас құруда орта, техникалық және кәсіптік білім беру

мекемелері цифрлық білімдік контентпен толық қамтамасыз етіледі; оқытушылар дайындайтын цифрлық білім беру ресурстары дамиды (орталықтандырылған медиатек ресурстары дайындалынады және толықтырылады).

Оқып үйренетін пән бойынша білім мен білікті меңгеруде цифрлық оқыту құралдары зор ықпалын тигізуде. Цифрлық білім беру ресурстары порталға қосылу орнынан тәуелсіз түрде әрбір пайдаланушы үшін ыңғайлы әр түрлі форматтағы ақпарат болып табылады. Цифрлық білім беру ресурстарын педагогтар сабақ жүргізу үшін де, студенттер оны өз беттерімен сабаққа дайындалу үшін және анықтамалық материалдар ретінде пайдалана алады. Цифрлық білім беру ресурстары оқытушыларға оқытудың әр түрлі мақсаттары үшін оқу материалын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Цифрлық білім беру ресурстары (ЦБР) – электрондық оқыту жүйесінің негізгі бір құрамдас бөлігі. Олар – оқу үдерісін ұйымдастыруға қажетті сандық формада көрсетілген фотосуреттер, көркем үзінділер, статикалық және динамикалық модельдер, виртуалды нақтылық пен интерактивті модельдеудің объектілері, картографиялық материалдар, дыбыс жазбалары, таңбалық объектілер мен іскерлік графика, мәтіндік құжаттар мен басқа да оқу материалдары.

Білім беру үдерісінде ЦБР-ын қолданудың негізгі әдістері:

1) жаңа материалды түсіндіргенде немесе жаңа сабақты бекіткенде қолдану әдісі. Бұл жағдайда анимациялық, бейне үзінділер, дыбыстық файлдар, графикалық кескіндерді көрсету сияқты ЦБР-ын пайдаланған дұрыс.

2) өзіндік оқу іс-әрекетін ұйымдастырғанда. Бұл жағдайда оқу комплексінің барлық материалдары пайдалы болуы мүмкін.

3) ЦБР арқылы әртүрлі бақылауларды (кіріс, ағымды, кесінді, қорытынды) ұйымдастырғанда. Мұнда бақылау және компьютерлік тестілену жүзеге асады.

4) мультимедиялық құралдарды пайдалану арқылы ЦБР-ын нақты бір пән немесе бағыт бойынша топтастыруға мүмкіндік беретін әдіс.

5) ЦБР-ын лабораториялық жұмыстарды орындау кезінде қолдану. Мұндай ЦБР-ның артықшылығы қолдануы өте үлкен және қымбат тұратын құрылғылардан тұратын оқу кластары мен лабораторияларды алмастыруға мүмкіндік береді.

6) жаратылыстану ғылыми циклінің пәндері мен информатика және АКТ үшін интерактивті ЦБР-ын жаттықтырушы ретінде қолдану әдісі.

7) мұғалімнің қатысуынсыз өздеріне ыңғайлы уақытта, өз темпінде теориялық материалдармен танысуға, лабораториялық жұмыстар мен тестік тапсырмаларды орындауға мүмкіндік беретін қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру әдісі. Бұл әдіс уақытша жұмысқа жарамсыз студенттер үшін, үйде оқитын немесе жолсапарда жүрген балаларға өте тиімді [6].

Цифрлық білім беру ресурстары (ЦБР) білім беру мазмұнын анықтайтын электрондық оқыту жүйесі компонеттерінің бірі болып табылады. Білім берудің жоғарғы сапасын қамтамасыз ету үшін, оқу үдерісінде өскелең ұрпақтың ЦБР

белсенді қолдану – бүгінгі таңда берілген бағдарлама аясындағы педагогикалық қоғамдастықтың алдында өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

2011 жылы Ұлттық ақпараттандыру орталығы жалпы орта білім беру мекемелеріндегі электрондық оқыту жүйесі үшін цифрлық білім ресурстарын дайындау стандартын әзірлеген болатын. Ол жалпы орта білім беру мекемелеріндегі электрондық оқыту жүйесі үшін цифрлық білім ресурстарын дайындауға қойылатын педагогикалық, психологиялық, техникалық және дизайн-эргономикалық талаптардың жиынтығын ұсынады және электрондық басылымдарды дайындаушыларға арналған және электрондық оқыту жүйесі үшін әзірленетін барлық цифрлық білім ресурстары үшін қолданылады. [3] Осы стандарт бойынша цифрлық білім беру ресурстары – бұл білімдік процесс субьектілерінің интерактивтік қашықтықтан өзара әрекеттестік ретінде электрондық оқытудың ақпарқатынастық білімдік ортасының жинағын құруды қамтамасыз ететін электрондық тасуыштардағы дидактикалық материалдар деп анықталған.

Стандарттағы жалпы талаптар:

– Қазақстандық білім беру мазмұнын анықтайтын мемлекеттік құжаттарға сәйкестігі;

– Оқыту процесінің заңдылықтары мен қағидаларын есепке алу;

– Пән саласы білімдеріндегі педагогика ғылымының жетістіктерін есепке алу;

– ЦБР-дың мазмұны ұлттық дәстүрлер ескеріліп дайындалынады.

Цифрлық білім беру ресурстарына қойылатын жалпы педагогикалық талаптардың 6 түрі бар, олар:

1. Ғылымилық қағида бойынша:

– оқу материалының мазмұнын баяндаудың ғылыми дұрыстығы;

– пайдаланылатын терминологиялардың қазіргі заманғы түсіндірмелерге сәйкестігі;

– оқу материалын баяндау түсінікті, нақты, толық және қайшылықсыз болуы тиіс.

2. Түсініктілік қағидасы:

– оқу материалын студенттердің нақты жас ерекшеліктеріне бейімді түрде ұсыну;

– студенттерде физикалық артық жүктемелердің болмауы.

3. Көрнекілік қағидасы бойынша:

– оқу материалын қабылдауға және қайта өңдеуге сезім мүшелерін мақсатқа лайықты қатыстыру;

– оқу материалын барынша көрнекілік ету.

4. Жүйелілік қағидасы бойынша:

– ЦБР-дың оқу процесінің белгілі бір құрылымдық құрамдас бөлігіне сәйкестігі: құлшыныстық-мақсаттық, мағыналы мазмұндық, операциялық іс-әрекеттік немесе бағалаушылық нәтижелік.

5. Саналылық қағидасы мен интерактивтік бойынша:

– пайдаланушылар үшін оқу міндеттерінің айқын қойылымы;

– студенттер мүддесіне тірек және ілім түрткілерін қалыптастыру;

– студенттердің белсенді ақыл-ой іс-әрекеттерін ұйымдастыру;

– шынайы уақыт режімінде өзара әрекеттестікті және кері байланыстарды ұйымдастыру.

6. Теорияның практикамен байланыс қағидасы бойынша:

– оқу материалының практикалық бағдарланғыштығы.

– ЦБР-дың қоғам мен экономиканың қазіргі заманғы даму процесіне бағдарлануы.

Аталған педагогикалық талаптардан басқа Интерфейстің бір түрлілігі, яғни жазбалар, анықтамалар жүйесі, ЦБР әр түрлі құрамдас бөліктерін айқын ажыратуды қамтамасыз ететін бір типті таңбашаларды (икондарды) және басқа арнайы символдарды пайдалану, пайдаланылатын түстердің тұрақтылығы, фонға қатысы бойынша кескін қанықтылығының ұтымдылығы; орнықты көру бірлестігіне түстердің сәйкестігі, бір экранда толқын ұзындықтары әр түрлі төрттен артық түстерді пайдаланудың мүмкін еместігі және т.б. дизайн – эргономикалық талаптарда қарастырылады.

Сондай-ақ, стандартта ЦБР-на қойылатын техникалық талаптар, декларация құрылымы мен ресурстың сипаттамасы және де ресурстардың рұқсат етілген форматтары да берілген [4]. Оқу үдерісінде ЦБР-ын тиімді пайдалану үшін, алдымен ЦБР топтамасымен танысып, ондағы қажетті ресурсты таңдай білген жөн. Біздің елімізде ең ауқымды ЦБР топтамасы Ақпараттандырудың Ұлттық орталығының www.nci.kz сайтында орналасқан. ЦБР топтамасы қарастыратын негізгі мәселелер – мұғалімге сабақты даярлау барысында көмектесу; сабақ барысындағы көмек; студенттерге үй тапсырмасын орындауда көмектесу.

Мұғалімге сабаққа даярлық барысында көмектесу:

– жекеленген сандық объектілерден сабақты құрастыру және моделдеу;

– пән туралы білімді тереңдетуге арналған қосымша және анықтамалық кең көлемді ақпараттың болуы;

– ЦБР топтамасында ақпаратты тиімді іздестіру;

– бақылау және өзіндік жұмыстарды даярлау;

– шығармашылық тапсырмаларды даярлау;

– цифрлық объектілермен байланысты сабақ жоспарларын даярлау;

– интернет арқылы басқа мұғалімдер қызметтерінің нәтижелерімен алмасу.

Сабақ барысындағы көмек:

– мультимедиялық проектор арқылы даярланған цифрлық объектілерді демонстрациялау;

– лабораториялық жұмыстарда виртуалды лабораториялар мен интерактивті модельдерді қолдану;

– студенттерді компьютерлік тестілеу және білімдерін бағалауға көмектесу;

– сабақта студенттердің ЦБР-мен жеке зерттеушілік және шығармашылық жұмыстары.

Студенттерге үй тапсырмасын орындауда көмектесу:

– материалды жаңаша көрсету арқылы студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттыру;

– студенттердің өздеріне ыңғайлы кез келген уақытта өзін-өзі автоматты бақылауы;

– баяндамалар, презентациялар, рефератттар және т.б. даярлауға қажетті объектілердің үлкен қоры;

– энциклопедиялық сипаттағы қосымша ақпараттарды тез арада алу мүмкіндігі;

– пәндік виртуалды ортада студенттердің шығармашылық әлеуетін дамыту;

– студенттің пәнді оқуын өзіне ыңғайлы темпте және материалды игеруді өзінің жеке қабылдау ерекшелігіне байланысты таңдалған деңгейде ұйымдастыруына көмектесу;

– студенттерді заманауи ақпараттық технологияларға үйрету, АТ меңгерудегі талпыныстарын және олармен үнемі жұмыс істеуді қалыптастыру [2].

ЦБР топтамасының мазмұны:

1. Ақпаратты алу блогы: ғылыми-танымал мақалалар, қайнар көздерінің мәтіндері, оқулықтардың үзінділері, иллюстрациялар, анимациялар, басқа да мультимедия компоненттері, мультимедиялық сабақ-презентациялары.

2. Виртуалды галерея: бейнеүзінділер, анимациялар, нақты және синтездік бейнелер.

3. Дыбыстық объектілер.

4. Виртуалды лаборатория: интербелсенді модельдер, интербелсенді анимациялар, виртуалды лаборатория.

5. Анықтамалық материалдар: графиктер мен диаграммалар, ғалымдардың өмірбаяндары, түйіндемелері бар Интернет-сілтемелер,

6. Терминдер, анықтамалар және заңдардың сөздігі.

7. Аттестация: сұрақтар мен есептердің жиынтығы, зерттеушілік іс-әрекетке арналған тапсырмалар.

ЦБР жиынтығында шартты түрде мынадай блоктарды атап көрсетуге болады:

– интербелсенді компоненттер;

– демонстрациялық графика;

– мәтіндер;

– мұғалімге арналған материалдар [5].

ЦБР-на қойылатын жалпы талаптар:

1. Министрліктің бекіткен нормативтік құжаттарына, қолданыстағы бағдарламаларға және оқулықтың мазмұнына сәйкес болуы.

2. Оқытудың заманауи формаларына бейімделген болуы, оқытудың жоғарғы интерактивтілігі мен мультимедиалылығын қамтамасыз етуі.

3. Өз бетінше және топпен жұмыс істеуді пайдалануды қамтамасыз етуі тиіс.

Сандық білім беру ресурстары мұғалімді алмастыра алмайды, бірақ мұғалімге қосымша материалдарды ұсынады, яғни сабақ мазмұнын ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жаңа мультимедиялық мүмкіндіктерімен толықтыруға, студенттердің назарын аса маңызды оқу тақырыптарына аударуға, қажет болған жағдайда студенттердің назарын зерделенген көріністердің ерекшеліктеріне шоғырландыруға, оны көрнекі түрде көрсетуге, сабақтың мазмұнын қоғамда болып жатқан өзгерістермен, өмірлік тәжірибелермен, пәнге деген қызығушылықтарымен және т.б. құбылыстармен байланыстыруын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Сонымен, ЦБР-ын дамыту жолындағы мақсаттарды жүзеге асыру білім беру үдерісінің барлық қатысушыларынан күш пен ресурстарды бір бағытқа шоғырландыруды талап етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Жалпы орта білім беру мекемелеріндегі электрондық оқыту жүйесі үшін цифрлық білімдік ресурстарды дайындау стандарты (www.nci.kz).

2 Білім беруді ақпараттандырудың ұлттық орталығы (www.nci.kz).

3 Білім беру жүйесінің басшы және ғылыми-педагогикалық кадрлары біліктілігін арттыратын республикалық институт (www.ripkso.kz).

4 Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты). 3-е изд., доп. – М.: ИИО РАО, 2010. – 356 с.

5 Савелова Е.В. Цифровые образовательные ресурсы в школе: методика использования. Обществознание. Сборник учебно-методических материалов для педагогических вузов. – М.: Университетская книг, 2008. – 224 с.

6 Қадірбаева Р.І. Жаңа ақпараттық-білім технологиясын пайдаланып оқытудың ерекшеліктері. Шығармашылық іс-әрекетті дамыту арқылы бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру мәселелері: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Шымкент-Москва, 2009. – Т. III. – Б. 174-178.

7 Абилхасимова А.Е. Цифрлық білім беру ресурстарын білім беру үдерісінде қолдану. Молодой ученый. – 2020. № 14 (304). – С. 292-295. URL: https://moluch. ru/archive/304/68503.

8 ҚР Білім және ғылым министрлігі сайты: https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/activities/3317?lang=kk.

ГРНТИ 14.09.35

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

П.Б. Дауткалиева
Ст.преп., магистр, КазНПУ имени Абая, г. Алматы

В данной статье рассматривается особенности формирования профессиональной мотивации студентов. Формирование профессиональной мотивации является сложным, динамичным процессом поэтапного разрешения противоречий в сфере «человек – профессия». Профессионально важные качества личности студента формируются на протяжении всего обучения в вузе, а профессиональная мотивация подвержена изменениям на выпускных курсах. Именно поэтому мы уделили особое внимание на проведение мотивационного тренинга на выпускных курсах.

Таким образом, внедрение в образовательный процесс программ формирования профессиональной мотивации студентов педагогических специальностей будет способствовать осознанному и ценностному отношению будущих педагогов к профессиональной педагогической деятельности.

Ключевые слова: мотивация, мотив, коммуникативный, самопознание.

Формирование профессиональной мотивации студентов педагогических специальностей – это психолого-педагогический процесс, требующий специальных, научно обоснованных методов диагностики, анализа и развития.

Теоретический анализ психолого-педагогической литературы показал, что понятие «профессиональная мотивация» рассматривается наряду с такими понятиями как «мотивационная сфера», «мотивация», «мотивы». Многие исследователи трактуют эти понятия довольно широко, и пока еще нет единой точки зрения относительно их структуры и содержания.

Следовательно, и мы постараемся определить свою точку зрения по отношению к указанным терминам, выразим свое понимание по отношению к феномену «профессиональная мотивация» в соответствии с целью, объектом и предметом нашего исследования.

Профессиональная мотивация студента педагогических специальностей – должна стать основой, центром психической регуляции студента педагогической специальности на этапе его профессионального обучения и становления, где должны быть задействованы все компоненты мотивационной

сферы личности человека: Поведенческая (волевая); эмоциональная; потребностная (собственно мотивационная) и познавательная (когнитивная).

В нашем исследовании под профессиональной мотивацией студентов педагогических специальностей мы будем понимать: Профессиональная мотивация студентов педагогических специальностей – это совокупность взаимосвязанных осознаваемых побудительных мотивов, обуславливающих профессиональную активность, интерес, способность и личностную ценностную осмысленность к осуществлению профессиональной педагогической деятельности в рамках избранной специальности.

Формирование профессиональной мотивации студентов педагогических специальностей в нашем понимании будет происходит через:

1) формирование учебно-профессиональной мотивации через побудительные механизмы, направленных на овладение педагогической профессией и достижения профессиональной самореализации будущего педагога.

2) формирование учебно-профессиональной мотивации через побудительные механизмы, направленные на получение необходимых профессионально значимых знаний, умений и навыков.

3) мотивация профессионально-педагогической деятельности выражается через побудительные механизмы, направленные на освоение особенностей профессии педагога в образовательных учреждениях (школа, колледж, гимназия).

При формировании профессиональной мотивации студентов педагогических специальностей определяется цель и возможности ее достижения, осуществляется прогнозирование конечного результата. Создание позитивной установки на формирование профессиональной мотивации студентов педагогических специальностей, определяется наличием высокой степени готовности студентов-участников процесса к реализации данной установки.

Известно, что на формировании профессиональной мотивации студентов – будущих педагогов влияет вся мотивационная сфера личности студента, состоящая из четырех компонентов: Поведенческая (волевая); Эмоциональная; Потребностная (собственно мотивационная) и Познавательная (когнитивная) компоненты мотивационной сферы личности студента.

При сформированности всех четырех компонентов мотивационной сферы личности студента можно судить о сформированности профессиональной мотивации студента и готовности его к профессиональной педагогической деятельности.

Рассмотрим влияние каждого из компонентов:

– поведенческий (волевой) компонент обладает функциями стимулирующей и управляющей;

– эмоциональный компонент мотивационной сферы обладает побуждающей, направляющей, стимулирующей и управляющей функциями;

– потребностный (собственно мотивационный) выполняет в основном побуждающую функцию;

– и познавательный (когнитивный) компонент мотивационной сферы личности студента выполняет смыслообразующую функцию.

Потребностный компонент вместе с когнитивным компонентом определяют внутреннюю поисковую активность, а поведенческий (волевой) позволяет достичь цели.

А.К. Маркова и Е.П. Ильин указывают на три этапа формировании профессиональной мотивации: Первый – формирование первичного мотива, который актуализируется за счет полученного стимула и переживается как внутреннее напряжение, осознаваемое человеком; Второй этап – поиск внешней или внутренней активности для достижения цели; Третий – выбор конкретной цели и формирование намерения ее достичь [1, 5].

Существует классификация мотивов учебной деятельности, делящая мотивы на знаемые (понимаемые) и реально действующие [4]. Реально действующие эффективно побуждают деятельность и влияют на постановку целей, то понимаемые практически не участвуют в регуляции деятельности. По мнению А.Н. Леонтьева [2, 3], мотив вначале существует какое-то время в латентном состоянии, актуализируется в поведении, и только затем начинает реально действовать [2, 3]. Впоследствии, став реально действующим, мотив может переходить в латентное состояние, например в период перестройки мотивационной сферы или в результате такой перестройки. Хотя знаемые мотивы, по существу, не участвуют в регуляции деятельности, испытуемые нередко называют их в качестве реальных мотивов своих поступков, а иногда даже в качестве доминирующих. В большинстве случаев это происходит потому, что мотивы далеко не всегда отчетливо осознаются человеком.

В процессе вузовской профессиональной подготовки у студентов формируется содержательное и структурированное отношение к будущей профессиональной деятельности [6].

Формирование профессиональной мотивации студентов педагогических специальностей направлено на приведение ее структуры в соответствие целям и задачам учебно-профессиональной деятельности студентов педагогического вуза, а также содержанию педагогической профессиональной деятельности и определяется совокупностью психолого-педагогических условий: личностных и деятельностных.

Мотивационный профиль по показателю мотива выбора профессии учителя школы показал низкие результаты. Проанализировав динамику показателей по анкете, можно сказать, что при сохраняющейся оценке уровня профессиональной подготовки, оценка перспектив своего собственного профессионального роста остается высоким только у студентов психолого-педагогического факультета.

Средние показатели мотивов выбора вуза, мотивов учебной деятельности и мотивов выбора профессии педагога представлены в табл. 1.

Анализ динамики мотивов выбора вуза свидетельствует, что анкетные данные студентов различных специальностей не показывают значимых различий между собой (табл. 1). По данным, полученным по первой анкете, можно сказать, что вопросы были для студентов социально привлекательны и они с удовольствием отвечали на них. Также присутствовало желание выглядеть лучше, это мы судим по завышенным оценкам.

Таблица 1. Средние показатели мотивов выбора вуза, профессии педагога и учебной деятельности студентов 3 курса педагогических специальностей (баллы).

№	Мотивы	направления (факультеты; группы; баллы)							
		Естественнонаучное				Гуманитарное			
		Х/Б		Ф/М		П/П		И/Ф	
		$К_1$	$Э_1$	$К_2$	$Э_2$	$К_3$	$Э_4$	$К_4$	$Э_4$
I	*Мотив выбора вуза (1 анкета)*								
	1. Соответствие профессиональным способностям	3,9	3,8	3,1	4,8	4,5	3,9	3,7	3,5
	2. Актуальность профессии	4,1	3,8	4,1	3,1	4,0	4,0	4,0	4,0
	3. Желание помогать детям	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0
	4. Реализация творческого потенциала	4,0	4,0	4,0	4,0	4,0	4,0	4,0	4,0
	5. Случайный выбор	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
	6. Престижность вуза	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1
	7. Выбор родителей	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0
	8. Стабильный заработок	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5
II	*Мотив учебной деятельности (2 анкета)*								
	1. Обучение – основа проф. роста	4,3	4,1	4,7	4,2	4,7	4,5	4,2	4,1
	2. Стремление быть лучшим	4,5	4,3	4,3	4,1	4,8	4,6	4,5	4,2
	3. Лишь бы не отчислили	3,2	3,0	3,5	3,1	3,6	3,2	3,8	3,1
	4. Ответственность перед родителями	3,8	3,7	3,8	3,6	3,9	3,8	3,8	3,6
	5. Получать стипендию	4,8	4,5	4,8	4,1	4,5	4,3	4,7	4,5
III	*Мотив выбора профессии учителя школы (3 анкета).*								
	1. Призвание	3,7	3,5	3,2	3,0	4,5	4,3	3,5	3,4
	2. Востребованность профессии	3,2	3,0	3,1	3,0	4,3	4,1	3,4	3,1
	4. Мотив власти	3,5	3,0	3,2	3,0	3,6	3,5	3,2	3,0
	5. Альтруистический мотив	3,8	3,5	3,5	3,0	4,0	3,9	4,0	3,8
	6. Престижность профессии	3,7	3,5	3,6	3,3	4,6	4,3	3,8	3,3
	7. Познавательный мотив	4,3	3,7	4,6	4,3	4,4	4,2	4. 3	4,0
	8. Решение собственных проблем	3,7	3,3	3,2	3,0	3,7	3,5	3,8	3,6

где, Х/Б – химико-биологический факультет; Ф/М – физико-математический факультет; П/П – психолого-педагогический факультет; И/Ф – историко-филологический факультет; К-контрольная группа; Э – экспериментальная группа.

По данным проведенного сравнительного анализа можно заключить что профессиональная мотивация студентов третьего курса всех специальностей находится на низком уровне.

На рисунке 1 представлены усредненные показатели мотивов выбора вуза (данные получены по анкете №1).

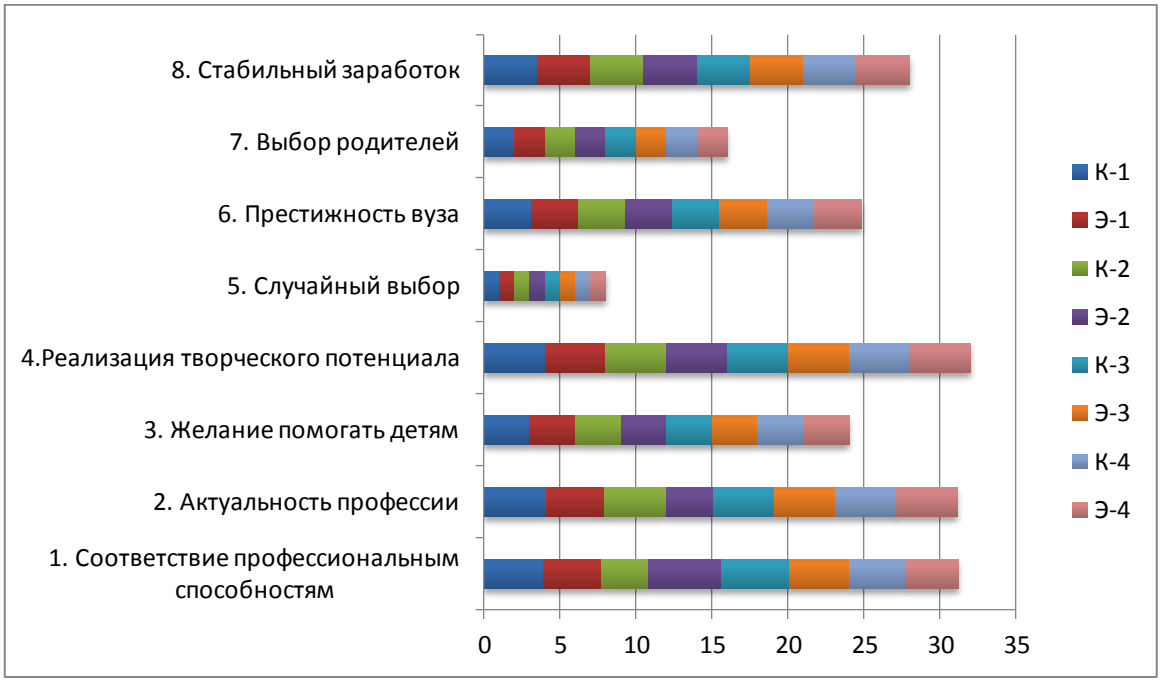

Рис. 1. Показатели мотива выбора вуза у студентов 3 курса педагогических специальностей.

При анализе полученных результатов, посредством анкетирования, можно отметить, что большинство анкетных показатели не выражают значимых различий. Исключение составляют показатели студентов психолого-педагогического факультета, они показали по всем пунктам показатели выше, чем студенты других факультетов. Различие между группами составило χ^2 = 14,132 при α = 0,002.

На современном этапе развития высшего педагогического образования внимание по-прежнему акцентируется на проблеме предметного мышления будущих педагогов, обретению навыков, умений и знаний специфики предмета, усвоению дидактики и тактики обучения учащихся.

Отношение к личности будущего педагога, к его мотивационным потребностям, активизирующие учебно-профессиональную деятельность, остается второстепенным. А ведь, именно профессиональная мотивация будущего педагога детерминирует и направляет его активность в овладении профессиональными знаниями и навыками педагогической деятельности.

Как выяснилось в ходе исследования, что студенты осознают, понимают необходимость выполнения определенной профессиональной деятельности, но это не побуждает их к действиям. Это свидетельствует о том, что

профессиональная мотивация еще не сформирована, но существует предпосылка к ее развитию и формированию.

Как указывал С. Занюк существует определенное предмотивационное образование (знаемый мотив), которое является стадией для формирования и развития мотивации. Знаемые мотивы – это понимание, осознание необходимости определенной деятельности, но это знание лишено побуждающей функции (не побуждает личность к действиям) [7].

Такое понимание и осознание выполняет важную роль в формировании мотивов. На определенном уровне развития мотивы сначала выступают как знаемые, как возможные, но еще не побуждающие к действиям [2].

Литература

1 Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2011. – 512 с.

2 Леонтьев А.Н. Потребности, мотивы, эмоции. – М., 2001. – 238 с.

3 Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики – М.: Мысль, 1998. – 562 с.

4 Леонтьев В.Г. Психологические механизмы мотивации учебной деятельности. – Новосибирск, 1992.

5 Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. – М.: Просвещение, 1990, – 192 с.

6 Клищевская М.В. К проблеме профессионального. Вестник Московского университета. Серия 14, Психология. 2001. № 4. – С. 3-12.

7 Занюк С. Психология мотиваций. Теория и практика мотивирования. Мотивационный тренинг. Сайт PRESS (HERSON). – 117 с.

ГРНТИ 14.35.09

USING TANDEM METHOD IN LEARNING ENGLISH

F.K. Sarayeva
Master student, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau

The article is devoted to the problem of the formation of intercultural competence of English language learners through the use of the tandem method in the educational process.

The purpose of this article is to analyze the effectiveness of using the tandem method for learning English at the initial stage of the study. As part of its achievement, the advantages and disadvantages of using the tandem method in learning a foreign language were identified.

Key words: tandem, English teaching method, communication, partnership, intercultural competence.

The tandem method is a way of autonomously learning a foreign language by two partners with different native languages who work in pairs. Methodists refer to the tandem method as an intensive method of learning English, since communication takes place directly with a native speaker of the language being studied [1]. The tandem method arose at the end of the 20th century in Germany, and in the 1980s the first tandem courses appeared at European universities [1].

The main goal of the method is to master the partner's native language, get acquainted with the culture of his country, with his personal qualities, as well as obtaining additional information on issues of interest. The tandem method is an effective way to form both sociocultural competence – knowledge of the cultural characteristics of a native speaker, his habits and traditions, norms of behavior and etiquette and the ability to understand and use them in the communication process, and sociolinguistic competence – the ability to choose and use appropriate language tools depending on from the situation and the purpose of communication [2].

Tandem learning is one of the most promising areas for using modern technologies aimed at self-learning and self-development. This is due to the following features of the tandem method:

1. Mutual learning in real communication with a native speaker.

2. Lack of initial adaptation of the material.

It is possible to subject the material to adaptation only if one of the partners did not understand it.

3. Individualized approach.

The curriculum is created taking into account the individual needs and interests of partners, so it is personally oriented.

4. Independence of the tandem participants.

Partners are free to choose the material and choose the types of learning activities. One of the most common types of interaction between partners is a free conversation, during which tandem participants speak on any topic, they can also perform grammar exercises, vocabulary exercises and other tasks.

5. Evaluation of not the learning process, but the result of this learning, that is, live communication in English.

Unlike traditional means of teaching English, the tandem method allows the learning process to achieve the maximum level of individualization and socialization. First, the curriculum for working in tandem is created taking into account the needs and interests of partners, therefore, it is student-centered and allows you to talk about individualization. Secondly, the tandem promotes interaction through collaborative learning, in which case we are already talking about socialization. In the context of tandem learning, individual and social aspects are inextricably linked. Such interaction increases the level of motivation of the tandem participants, since communication with a native speaker stimulates the development of language skills and communication skills. Interacting, the tandem participants use English in practice, evaluate the results of their own activities, and monitor the dynamics of learning progress.

Another feature of this method is related to the distribution of the roles of the tandem participants and the relations between the participants. Traditionally, the roles of teacher and student are clearly demarcated, while in tandem we observe a confusion of roles. The participants of the tandem, being native speakers of the language being studied, can periodically act as a teacher, as they know more about each other's language being studied. Usually in the classroom, the following types of relationships are observed between participants in the educational process: asymmetric, that is, a teacher-student, and symmetrical – between classmates and classmates. The advantage of the tandem is that partners, being native speakers of the language being studied, will always have a less authoritarian position, since they simultaneously perform the function of a student, that is, a native speaker cannot cause any discomfort to another member of the tandem. Such a reversal of roles helps to avoid the negative consequences of an asymmetric type of relationship (a feeling of insecurity, fear of making a mistake, shyness, etc.) and illuminates its positive side in those moments when a more competent interlocutor is required [3].

When students work in tandem, a natural mechanism of motivation is traced [4]. Each member of the tandem receives exactly as much as he is ready to give, that is, if one partner wants to involve the other in the learning process as much as possible, make him react more actively, then he himself must demonstrate either equal or greater returns. Otherwise, the ideal balance of effort and commitment to the goals of the participants cannot be achieved, the result will be tension, and, therefore, such a tandem is doomed to failure, since the main feature and goal of this method is work in cooperation, work in continuous interaction.

Learning English in tandem allows participants to show independence, take full responsibility for learning and properly organize the learning process itself.

The tandem principle destroys the stereotype according to which the process of teaching English can only be carried out with the participation of a professional teacher. Learning in tandem is a process of interaction, where the main place is occupied by the implementation of communication skills.

The tandem method, as a means of teaching English, implies direct communication with a native speaker, which is impossible without spontaneous, active and mutual participation and involvement. As with any form of interpersonal communication, learning in tandem implies that the participants in the tandem have a good sense of humor, emotionality and a willingness to share experiences. Of course, when working in tandem, you can encounter some negative aspects, such as rivalry, tension, irritation or even resentment, but the experience of such training shows that such cases are extremely rare.

References

1 Voloshko M.O. Algorithm for the formation of intercultural competence in a bilingual environment based on the tandem method. Philological Sciences. Questions of theory and practice. Tambov: Diploma, 2016. No.2 (56). – P. 184-186.

2 Tambovkina T.Yu. Tandem method is one of the ways to implement a personality-oriented approach in language education. Foreign languages at school. 2003. No.5. – P. 13-17.

3 Efremenko V.A. The use of information technologies in foreign language lessons, No.8. 2007. – P. 18.

4 Atkinson J.V. Theory about the development of motivation. – N., Uch. app. NGPIIA, 2001. – P. 198.

ГРНТИ 14.35.01

ИННОВАЦИОННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ВУЗЕ

М.Г. Назарова
Магистр, преподаватель, Карагандинского университета им. Е.А. Букетова, г. Караганда

В статье рассматриваются особенности реализации инновационных педагогических технологий. Указаны особенности использования интерактивных форм обучения. Выявлена динамика внедрения инновационных технологий. Раскрывается интерактивный характер и эффективность использования в образовательной практике и воспитании инновационных технологий.

Ключевые слова: инновационные образовательные технологии, интерактивное обучение, информационно-коммуникационные технологии.

В настоящее время в вузах применяются различные инновационные технологии. Это связано как с традиций преподавания, так и статусом самого образовательного учреждения. Однако следует заметить, что инновационные технологии не реализуются в полной мере по многим причинам, да и не на каждом занятии проходят эффективно. Как любая педагогическая технология инновационные технологии имеют свой алгоритм реализации, свои этапы. Кроме того, инновации зависят от творческого потенциала и личностных качеств педагога, поэтому и выбор инновационных технологий всегда будет различным. Ценность инновационной деятельности для личности связана с возможностью самовыражения, применения своих способностей.

Инновационная деятельность в широком понимании предполагает систему взаимосвязанных видов любой индивидуальной или коллективной деятельности. Например: научно-исследовательская деятельность, подразумевает получение нового знания о природе явлений и как это явление можно воссоздать в лаборатории; проектная деятельность, связанная с разработкой инструментально-технологического знания о том, как на основе имеющегося научного знания можно получить что-то, что реально будет выполнять определенные функции; либо образовательная деятельность, суть которой сводиться к компетентностному подходу в профессиональном развитии личности на основе знаний/опыта по реализации проектной или научно-исследовательской деятельности.

Таким образом, приходим к пониманию, что же такое «инновационное образование»? Это такой вид образовательной деятельности, который способен саморазвиваться и изменяться в зависимости от внешних условий, а также позволяет создавать условия для полноценного развития всех своих участников, т.е. инновационное образование – это развивающее и развивающееся образование.

Следует отметить, что ИКТ является важным фактором в достижении положительных результатов в обучении. Современный урок трудно представить без использования информационных технологий. Согласно концепции модернизации математического образования, одним из приоритетных направлений является внедрение в учебно-воспитательный процесс информационно-коммуникационных технологий. В настоящее время ускорения научно-технического прогресса, когда владение необходимой информацией становится важнейшим инструментом в любой сфере человеческой деятельности, а важнейшая задача – научить подрастающее поколение жить в информационном мире, уметь находить и использовать необходимые знания.

Следовательно, при использовании современных средств и новейших информационных технологий в учебном процессе побуждение к действию студентов повышается. Поэтому внедрение в образовательное пространство новейших технических инструментов обучения ИКТ, весьма актуально. Также установлено, что развитие ИКТ-компетенции в образовательном процессе протекает продуктивно в процессе реализации структурно-содержательной модели, включающей мотивационно-целевой, содержательно-деятельностной и контрольно-коррекционный компоненты.

Для эффективного использования технологии электронного обучения в учебном процессе при преподавании дисциплин профессионального цикла необходимо решить ряд ключевых вопросов «что? как? зачем? насколько?».

Целесообразно сочетать модель формирования ИКТ-компетенции с самостоятельной работой обучающихся профильного компонента. Из этого следует решение проблемы мотивации занятия путем совмещения информационно-коммуникационной модели с самостоятельной работой обучающихся, направленной на развитие ИКТ-компетенции. Итогом является модель развития компетенции в информационно-образовательной среде, позволяющая комплексно использовать формы, методы и средства обучения для достижения поставленной цели при обучении дисциплинам профессионального цикла.

Модель организации процесса по проектированию компонентов ИКТ-компетенции обучающихся при обучении дисциплинам профильного цикла, дополняющим процесс обучения, предусматривает наличие ряда педагогических условий, которые способствуют ее плодотворной реализации: создание электронного УМК, построение самостоятельной работы и исследовательской деятельности обучающихся и т.д.

Для успешного изучения, понимания и закрепления теоретического материала разработаны интерактивные лекции, обеспечивающие студентам современные, целостные, взаимосвязанные знания, воспитывающие у них профессионализм, любовь к предмету и способствующие развитию самостоятельного творческого мышления. Лекция содержит четко структурированное содержание; использование дополнительных приемов изложения материала (звук, анимация, графика и т.д.). В интерактивных лекциях включен элемент автосвязывания слов с глоссарием для освоения и закрепления новых для обучающихся понятий

Новейшие технические средства, хорошая материально-техническая база дают возможность более эффективного обучения. Использование мультимедийной продукции позволяет повысить уровень мотивации обучающихся, по – иному вести индивидуальные занятия, управлять учебным процессом.

В наш век новых информационных технологий книга перестала быть главным источником информации. При всех ее достоинствах книге не хватает оперативности Умение грамотно применять информационно-коммуникационные технологии в учебно-воспитательном процессе – показатель высокой квалификации преподавателя, его прогрессивной методики обучения и развития обучающихся. Обновление информации происходит стремительно, справиться с потоком новых сведений под силу только электронным средствам. Недаром эти технологии относят к технологиям XXI века, предусматривающим, прежде всего, умение адаптироваться к стремительно изменяющимся условиям жизни.

В настоящее время целью образования является воспитание человека творческого, способного самостоятельно принимать решения, адаптироваться к новым условиям, проявлять смекалку, находить необходимую информацию.

Таким образом, усвоение учебного материала сводится к поиску эффективных путей формирования ключевых компетентностей обучающихся на уроке математики. В этом и могут помочь информационные технологии. Сильные стороны данной технологии: Развивающая направленность применения ИКТ. Познавательная деятельность обучающихся через ИКТ. Творческий характер применения ИКТ. Возможность решения проблем, связанных с организацией обучения и контроля усвоения обучающимися программного материала. В процессе обучения нужно учитывать возрастные особенности: акцент делать на игровую образовательную технологию с целью привития учащимся познавательного интереса к предмету с использованием современной компьютерной техники. Особую актуальность использование ИКТ на уроках приобретает при организации учебного процесса. В основу обучения входит дифференцированный подход, который способствует дальнейшему развитию обучающихся на высоком уровне с обязательным овладением знаниями всеми обучающимися.

Наряду с этим необходимо отметить следующее: возможности Интернет-технологий, электронных энциклопедий и справочников, электронных таблиц и

баз данных в этой деятельности необходимы. Инновационность педагогического опыта заключается в усовершенствовании методики использования информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе и совершенствование системы управления обучением на различных этапах урока с присутствием элементов эвристики. Способ получения нового происходит за счёт научно-исследовательской деятельности, опытно-экспериментальной работы, разработки и апробации мультимедийной продукции, а также:

– применения электронных конспектов к занятию;

– иллюстрирования отдельных положений (моментов) учебного материала;

– самостоятельной деятельности обучающихся.

Следует подчеркнуть, что при планировании учебной деятельности нужно учитывать следующие требования к современному занятию:

– определение его места в общей системе уроков;

– определение оптимального содержания урока в соответствии с требованием учебной программы и целями урока, с учетом уровня подготовки и подготовленности обучающихся;

– прогнозирование уровня усвоения обучающимися научных знаний, сформированности умений и навыков как на уроке, так и на отдельных его этапах;

– выбор наиболее рациональных методов, приемов и средств обучения, контроля и оптимального воздействия их на каждом этапе урока;

– выбор форм организации учебной деятельности, обеспечивающий познавательную активность, сочетание коллективной и индивидуальной работы на уроке и самостоятельность в обучении;

– реализация на уроке основных дидактических принципов;

– создание ситуаций успеха на уроке для каждого ребёнка.

Основные типы уроков, проводимые для внедрения опыта: International scientific conference | www.naukaip.ru Урок изучения нового: – традиционный (комбинированный), лекция, исследовательская работа, практикум. Имеет целью изучение и первичное закрепление новых знаний. При объяснении нового материала используется ЦОР или презентация. Имеет место самостоятельная работа обучающегося с цифровыми образовательными ресурсами, индивидуальный подход, занятия в малой группе, демонстрация компьютерной программы подготовленной преподавателем или обучающимся, что обеспечивает высокий уровень наглядности.

Урок закрепления знаний: – практическая работа, собеседование, консультация. Имеет целью выработку умений по применению знаний. Имеет место направление обучаемых на самостоятельную поисковую и исследовательскую работу, возможность моделировать и опробовать различные варианты решения проблем, реализацию умений оперирования с мультимедийной информацией, отработку общеучебных навыков с помощью

компьютерного тренажера. Урок комплексного применения знаний: – практикумы, семинары и т.д. Имеет целью выработку умений самостоятельно применять знания в комплексе, в новых условиях. Формирование умений оперирования с мультимедийной информацией, развитие познавательных интересов обучающихся, творческого мышления и воображения.

Урок обобщения и систематизации знаний: – семинары, конференции и т.д. Имеет целью обобщение единичных знаний в систему. Коллективная работа, занятия в малой группе, индивидуальный подход, работа над проектами, групповое создание информационных ресурсов (презентации, тесты, кроссворды и т.д.). Урок контроля, оценки и коррекции знаний. – тестирование, контрольные работы, зачеты и т.д. Имеет целью определить уровень овладения знаниями, умениями и навыками. Апробация тестов, корректировка знаний. Тестирование – с вводом или выбором ответа, при котором обеспечивается быстрая, безошибочная аттестация обучающихся по темам.

Презентация может быть использована во время урока-лекции, урока-беседы или как мультимедийное пособие для самостоятельной работы обучающихся при подготовке к уроку. Формирование личности ученика и продвижение его в развитии осуществляется не тогда, когда он воспринимает готовое задание, а в процессе его собственной деятельности, направленной на «открытие» им новых знаний.

Таким образом, технология применения ИКТ и интерактивной доски позволяет эффективнее управлять демонстрацией визуального материала, организовывать групповую работу, дифференцированную работу, вовлекать учащихся в самостоятельную работу.

Подводя итоги, хотелось бы отметить, что не стоит ставить самоцелью использование инновационных форм обучения (интерактивных, ИКТ), прежде всего, нужно соотнести данные технологии со спецификой вуза и читаемых учебных дисциплин, а затем уже проводить тщательный подготовительный этап и непосредственно внедрять ту или иную инновацию.

Итак, концептуальной составляющей профессионального образования является также теория контекстноситуационного обучения, которая обоснована А.А. Вербицким [3]. Согласно этой теории, обучение в профессиональных учебных заведениях должно осуществляться в контексте будущей профессиональной деятельности и выступать формой личностной активности и условием формирования профессионально важных качеств личности будущего специалиста. Контекст является смыслообразующей категорией, обеспечивающей активное включение обучающихся в процесс познания и овладения будущей профессией. Основной единицей учебной работы преподавателей и студентов здесь становится не очередная порция информации, а ситуация в ее предметной и социальной определенности, деятельность обучающихся приобретает черты, в которых проявляются особенности будущей профессиональной деятельности. Предъявление и решение ситуационных задач и упражнений развивает мыслительные

способности обучающихся, формирует у них ценностное отношение к образованию и профессии. Наиболее успешно этот подход реализуется с помощью кейс-технологии. Кейс-задания, компетентностные задачи, видеокассеты, игровые или документальные видеоролики с емким изложением учебно-производственных ситуаций предъявляются и решаются на учебных занятиях, текущих и государственных экзаменах. Контекстное обучение реализуется также в процессе учебно-производственных практик, выполнения и защиты выпускных и квалификационных работ.

Актуальность контекстного обучения в настоящее время обусловлена необходимостью формирования у будущих специалистов общекультурных и профессиональных компетенций.

В итоге хотелось бы подчеркнуть следующее, теория личностно ориентированного образования, в основе которой лежит идея интерактивного педагогического взаимодействия, и теория контекстно-ситуационного обучения составляют концептуальную базу инновационных образовательных технологий в вузе.

Литература

1 Комарова И. Использование информационных технологий в совершенствовании системы образования. Народное образование. 2006, №2. – С. 157-159.

2 Курило Ю.А., Федулова С.В. Применение инновационных технологий для формирования икт-компетенции у студентов в педагогическом вузе. Научное обозрение. Педагогические науки. 2019, № 5. – С. 24-38.

ҒТАМР 14.35.09

АСХАТ ИМАНҒАЛИЕВТЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ВАЛЕОЛОГИЯНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЕРЕКШЕ ЕҢБЕКТЕРІ

Ғ.Б. Базарғалиев
П.ғ.д., профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.
Б.М. Меңдекенова
Магистрант, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Қоғамның қазіргі жағдайы, оның дамуының ең жоғары қарқыны адамға және оның денсаулық жағдайына жаңа, жоғары талаптар қою.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2030» кешенді бағдарламасында қазақстандықтарды салауаттылыққа тәрбиелеудің негізгі жолдарын нақты айқындап берді өмір салты туралы «Әрқайсымыз дұрыс жаттығу жасауымыз керек тамақтану, гигиеналық және санитарлық шараларды сақтау, дәрілік заттарды қолданудан басқа; темекі, алкоголь және т.б. Ауруды бақылау стратегиясы азаматтарды дайындаудан басталады» – деген пікір айтқан болатын. Мақалада А.С.Иманғалиевтің Қазақстанда жаңа ғылыми бағыт педагогикалық валеологияның қалыптасуы мен дамуында және негізін қалауда алатын орны ерекше атап көрсетілді.

Түйін сөздер: Денсаулық, салауатты, валеология, креативті валеология, ғалым-педагог.

Еліміздің экономикалық, әлеуметтік, мәдени дамуына ерекше үлес қосқан ұстаздарды әрдайым есте ұстау бүгінгі ұрпақтың парызы.

«Еңбек – бәрін де жеңбек».

«Білімдінің қолында жанған шырақ».

Ал осы екі қасиетті ұштастырған адамның шығар биігі де, алар асуы да мол. Оқыған тоқыған жанның, алған ілімін іске жаратқанның жетістігі көзге көрінеді, ауызға ілігеді. Өйткені, білімді игерген бар да, оны кәдеге жаратқан бар. Бұл екінің бірінің қолынан келеді деу қиын. Біздің осы мақаламыздағы кейіпкеріміз осы үдеден шыққан, қос қасиетті қатар меңгерген. Өмір дейтін бұралаң соқпақтың бел ортасына келгенше бірсыпыра өткелді басқан, машақатты басынан өткерген, білім жолында маңдай терін сарқа төккен [1].

Асхат Сәлімұлы Иманғалив – Қазақстанда педагогикалық валеология ғылымының негізін салушы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор.

А.С. Иманғалиевтің Қазақстанда жаңа ғылыми бағыт педагогикалық валеологияның қалыптасуы мен дамуында және негізін қалауда алатын орны ерекше. Ол – Қазақстанда педагогикалық валеологиядан алғаш рет докторлық диссертация қорғаған ғалымдардың бірі.

Профессор А. Иманғалиевтің ғылыми-зерттеу жұмысында ерекше орынды дене шынықыру және спорттық тәрбие проблемасы алады. Бұл мәселеге бірнеше зерттеу еңбектерін арнады: «5-11 сынып оқушыларының базалық дене мәдениетін бағалаудың криерияларын қолданудың әдістемесі» (әдістемелік ұсыныстар), «Атырау қаласы мектептерінде сауықтыру дене мәдениеті» (дене даярлығы мен оқушылардың дене жағынан дамудың негіздері): әдістемелік ұсыныстар, «Халық педагогикасындағы дене тәрбиесі» әдістемелік құрал және т.б.

А. Иманғалиев қазақ этнопедагогикасының мәселелерімен айналысты, бұл салада мынадай еңбектері жарық көрді: «Бала бақшаның оқу-тәрбие үрдісінде қазақтың халық педагогикасының идеясын пайдалану: оқу құралы», «Қазақ этнопедагогикасында валеология идеясы мен балаларға дене тәрбиесін беруді дамыту» (монография), «Қазақстанда халықтық тәрбиенің прогрессивті идеялары мен тәжірибесі» (монография) [2].

«Елімізде экономика заңдылықтарына сай білімді де, білікті маман даярлау – басты міндет. Жастар – елдің болашағы, тірегі, келешек тізгіні – солардың қолында. Ендеше, бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу ұстаздар қауымына аса жауапты да қиын міндеттер жүктейді. Мұғалім кадрларын даярлауда жоғары мектептің даму тарихында қазіргі Атырау университетінің де өзіндік орны бар екендігі, соған азды-көпті өзімнің де үлес қосқанымды мақтан етемін» – дейді бүгінде профессор А. Иманғалиев [3].

Асхат Сәлімұлының 2000-2008 жылдары университетіміздің ректоры болып тағайындалуы университеттің оқу, ғылыми-зерттеу жұмысының одан әрі жан-жақты құлаш жайып дамуына, материалдық базасының нығаюына қолайлы жағдайлар жасады. Ол университет көлемінде салауатты өмір салтын қалыптастыруда көптеген іс тындырды. Асхат Сәлімұлы әр уақытта да спортпен дос болып, дене шынықтыруға ерекше мән берді.

Қоғамдағы денсаулық мәдениеттілікке байланысты болатындығын баса айтты. Неғұрлым мәдениет төмен болса, соғұрлым қоғамдағы денсаулық төмен болады. Осыдан шығатын қорытынды.

Баланы жас кезінен бастап өзінің денсаулығын сақтай білуге үйретудің маңыздылығы мен талаптарын белгіледі. Осыған орай денсаулықты сақтау екі бағытта жүргізілуі керек деп тапты.

1) Әрбір адамға валеологиялық білім беру ең жас кезінен бастап берілуі тиіс;

2) тұлғаның өзін-өзі төрбиелеуі – креативті валеология (*creaytio* – жасап шығару) өзін жасап шығару.

Асхат Сәлімұлы дене тәрбиесін дамыту, салауатты өмір салтын қалыптастыруда әртүрлі ғылымдардың нәтижелерін ескерудің өте өзекті мәселе екендігін түсіне отырып, валеология ғылымына қызығушылығы артты. Ол

валеология саласында ғылыми мектептердің еңбектерін жан-жақты зерттеп, әсіресе, спорт және туризм академиясының құрметті профессоры С.А.Назарбаеваның идеяларымен танысып, салауатты өмір салтын насихаттаумен айналысты.

Алғаш рет Ленинград ғалымдарының валеология мәселелері туралы еңбектерімен таныса отырып, Асхат Сәлімұлы бұл проблемамен әрі қарай мақсатты түрде валеологиялық білім берудің әртүрлі бағыттарын зерттей бастады. Салауатты өмір салтын қалыптастыру «Қазақстан – 2030» дамуының стратегиялық бағыттарының бірі ретінде қарастырылуы оның мағыздылығын айқындай түседі [4].

Асхат Сәлімұлын педагог, осы саланы зерттеуші ғалым ретінде «Валеология» оқу пәнінен ғылыми негізделген оқу бағдарламасы, оқулықтардың, оқу және әдістемелік құралдардың болмауы ойландырады.

Каспий жағалауы аймағындағы экологиялық жағдай педагогикалық валоелогияны дамытудың қажеттілігін айқындай түсетін бірден бір негізгі фактор болып табылады.

Ғалым – педагог, жаңа ғылыми бағыт педагогикалық валеологияны алғаш зерттеушілердің бірі ретінде 1999 жылы Туризм және спорт академиясының жанындағы педагогика ғылымдарының докторы ғылым дәрежесін алу үшін диссертация қорғау туралы арнаулы Кеңесінде «Жоғары сынып оқушыларының дене мәдениетін шынықтыру жүйесінде педагогикалық валеологияны дамыту» тақырыбында докторлық диссертация қорғады. Бұл диссертация Қазақстан педагогика ғылымына қосылған сүбелі үлес болып табылады [5].

Бұл Қазақстанда алғашқы рет докторлық деңгейде қорғалған ғылыми зерттеу еңбек деп бағалауға болады. Докторлық диссертация Қазақстан халқына, оның ішінде жас жеткіншектерге валеологиялық білім берудің өзекті проблемасына арналған. Асхат Сәлімұлының монографиялық зерттеуінде жүргізілетін дене шынықтыру жұмысы валеологиялық білім беруді бірге дамытқан жағдайда ғана тиімді жүргізілетіндігі.

Көптеген өзекті мәселелер алғаш рет Асхат Сәлімұлының диссертациялық еңбегінде өз шешімін тапты. Алғаш рет дене шынықтыру мен мектеп оқушыларына валеологиялық білім берудің заңды байланысы анықталды, валеологиялық бағдарланған жеке тұлғаның педагогикалық моделі жасалды, валеологиялық білім берудің мазмұны ғылыми негізделді. «Валеология» бойынша оқу бағдарламасы мен оқулықтың ғылыми негізделген тұжырымдамасы жасалды, мұғалімдердің білім беру жүйесінде валеологтарды және дене тәрбиесі мұғалімдері даярлаудың бағдарламасының мазмұны даярланды.

Республикада валеологиялық көзқарастың қалыптасуына ерекше әсер еткен еңбектерді жазуға жұмыстанды: «Валеологиялық білім берудің мазмұны», «Педагогикалық валеологияны дамыту», «Валеологиялық білімнің қажеттілігі туралы», «Кәсіби-валеологиялық білім беруді дамыту».

Асхат Сәлімұлының ғылыми қызметінің негізгі бағыттарының бірі – электронды оқу құралдарын жасау. Әр уақытта да жаңа ақпараттық

технологияның дамуын қадағалай отырып, ол озат тәжірибеден хабардар болып, оны зерттеп отырады. Қазіргі күннің талаптарына сәйкес, Асхат Сәлімұлының валеологиядан электрондық оқулықтарын университет кітапханасында студенттер, мектеп мұғалімдер пайдалануда. Электронды оқулықтары үшін рсепубликалық сайыста А.Иманғалиев А. Байтұрсынұлы атындағы медальдің иегері атанды. Бұл А. Иманғалиевтың ғылым жолындағы орасан зор табысы деп білеміз.

А. Сәлімұлының еңбектері алыс шетелдерде белгілі. Оның валеология туралы көптеген ғылыми мақалаалары Сиэтле қаласында Вашингтон университетінің ғылыми басылымында жарық көрді.

Әл-Фараби «Адам денесінің мүшелері туралы» трактатында медицина адам ағзасындағы және оның әрбір мүшесінің денсаулығының қызметін зерттейді, өйткені медицина денсаулықты сақтауға ықпал ететін шынайы принциптерге негізделген өнер екенін айтады. «Бірінші байлық денсаулық» дейді атам қазақ. Дені сау болу үшін, мектеп жасынан бастап оны сақтау қажет. Дені саудың болашағы бар, ал қазірдің өзінен бастап ұрпақтардың денсаулығын сақтасақ, дұрыс тәрбие берсек, болашақта салауатты өмірмен алшақ басатынымызға сенуге болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 https://kazislam.kz/staz-alym-azamat-ba-ytzhan-satershin.

2 «БҚМУ ғылымдары» сериясы. http://webcache. googleusercontent.com/search?q=cache:Fvm6CkbUR3IJ:library.wku.edu.kz/images/stories/bibliograf_ukaz/imangaliev%2520a. doc+&cd=4&hl=ru&ct=clnk&gl=kz.

3 http://taisoigan.kz/rukhaniyat/article_post/ashat-imangalievti%D2%A3-gylymga-k%CB%8Cosk%CB%8Can-%D2%AFlesin-mak%CB%8Ctan-etemiz.

4 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2030». Ел президентінің Қазақстан халқына жолдауы. – Алматы, 1998. – 61-62 б.

5 «БҚМУ ғылымдары» сериясы. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Fvm6CkbUR3IJ:library.wk. edu.kz/images/stories/bibliograf_ukaz/imangaliev%2520a.

SRSTI 14.25.07

THE IMPORTANCE OF USING AUTHENTIC VIDEO MATERIALS AT FOREIGN LANGUAGE LESSONS

D.R. Turgumbayeva
Master degree student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations & World Languages, Almaty

This article is devoted to the study of the using authentic video materials at foreign language lessons in secondary school. The features and effectiveness of authentic video materials is considered in this article. Authentic video materials allow students to improve listening skills, which reflect the characteristics of national culture, living reality, causing cognitive interest of students.

Key words: authentic video materials, listening skills.

The relevance of using authentic materials in teaching a foreign language lies in its functionality. Functionality creates the figment of familiarization with the natural language environment, which, according to numerous leading specialists within the field of methodology, is the main factor in effective language acquisition.

Teaching vocabulary and grammatical rules are not sufficient to master socio-cultural competence. Nowadays people have the opportunity to travel abroad, cooperate with foreign companies, read literature in original language. Therefore, at the present stage, the goal is set for English language teachers: teaching a foreign language culture, which includes both the development of linguistic abilities, mental processes and personality traits of the student, and knowledge of the culture of the countries of the language being studied, education of the student's personality through the assimilation of universal values, mastery of a foreign language as a means of communication and awareness of the system of the language being studied.

Traditionally, «authenticity» is understood as the quality of linguistic and speech material, which ensures the implementation of speech communication in the natural conditions of modern life.

Authentic material is oral and written texts, as well as other cultural objects that are the real product of native speakers, not intended for educational purposes, not adapted to the needs of students with taking into account their level of language proficiency [2, p. 101-104]. E.N. Solovova refers to authentic materials various announcements in a foreign language, radio and television news, various instructions and announcements, performances by actors, stories of interlocutors, telephone conversations, as well as films, songs, video clips. Thus, authentic materials are materials taken from original sources, which are characterized by the naturalness of

lexical content and grammatical forms, the situational adequacy of the language means used, illustrate cases of authentic word usage, and which, although not intended specifically for educational purposes, can be used when teaching a foreign language [6, p. 23-25].

The use of authentic video materials, as well as the assimilation of the sociocultural and linguocultural information contained in them, may be a prerequisite for understudies to attain the appropriate level of sociocultural competence necessary for intercultural communication. When selecting these materials, as well as within the process of organizing them, one ought to be guided by the common instructional and methodological standards of teaching a foreign language. The requirements for the selection of materials for the formation of sociocultural competence are:

– the authenticity of the materials used;
– information richness;
– taking into account the interests of students (including professional ones), as well as hobbies, preferences;
– compliance of speech statements with the literary norm of the studied foreign language;
– regional and linguocultural significance of materials;
– selection and use of educational materials in accordance with the levels of foreign language proficiency of students (taking into account the principle of accessibility and feasibility);
– organization of selected materials in accordance with the principles of thematic and increasing complexity [4, p. 13-28].

Based on the definitions of the concept of «authentic materials», their functions can be:

1) Instructing – they serve as a show of pronunciation, intonation, lexical and syntactic material of a foreign language, which contributes to the formation of communicative competence.

2) Informational – they carry data about the nation of the language being considered, customs, traditions, life standards and social standards of behavior, behavior, etc.

3) The visual function – they are a means of illustrative case of communication in a real foreign language environment.

4) Developing – activates the cognitive activity of students within the classroom, creates a linguistic figure and a sense of language.

5) Motivational – motivates students to encourage study a foreign language.

6) Educational – cultivates a sense of regard for the country of the language being considered, its customs and traditions.

7) Heuristic – contributes to the improvement of creative thinking, comparing the native language and country with the one being examined, highlighting the similitudes and contrasts between cultures [5, p. 360-363].

Based on the above functions of authentic materials, it can be said that their inclusion in the process of a foreign language lesson is an integral factor in the

development of a multicultural personality of students, which is one of the main goals of teaching a foreign language.

Authentic video material is an excellent source for learning a foreign language. Authentic video material can be of different content and design: short films; commercials; music videos; interview; documentary, animated films; excerpts from television programs; video recordings of television news: reports, weather forecasts, accidents, news events; educational programs for children and teenagers; sketches; sports and entertainment programs; TV discussions and TV debates, etc [3, p. 46-48]. Authentic video material is the most effective way of shaping and creating the socio-cultural competence of students, an effective strategy of activating the speech and considering activity of schoolchildren. Students get visual data about the traditions, social characteristics and etymological realities of the country of the language being considered. The use of video material contributes to the individualization of the learning process, meeting the requirements of self-development and expanding the motivation for conducting a discourse of cultures in a foreign language.

The effectiveness of the use of video films depends on the rational organization of classes. Authentic video material can be used both for the presentation of new material and its activation, as well as at the final stage of work on the subject. One of the educational assignments that can be illuminated with the assistance of video is the repetition of lexicon and the development of vocabulary. The use of authentic video materials contributes to the formation in students of stable associations of a certain situational setting with the anticipated discourse behavior, incitement of creative energy and imaginative movement, attracting all sorts of consideration and memory, as well as expanding interest within the subject and the effectiveness of its study [1, p. 103].

Thus, authentic material is an effective and proficient means of creating the socio-cultural competence of students in foreign language lessons, since with the assistance of this material there's a veritable associate with the culture of the countries of the language being considered, with the peculiarities of the life and mindset of their citizens, which meets the cognitive needs of students.

Methodological work with video material is traditionally built by the educator in three stages: pre-watching, watching (direct work with video material) and post-watching. The pre-watching stage is the stage of psychological arrangement of students for the recognition of discourse. Before watching the video material, it is imperative for the educator to expel the lexical and etymological challenges related with understanding the discourse of local speakers. To this conclusion, it is conceivable to offer tasks pointed at activating the lexicon of students, restoring and summarizing the information as of now in their memory on the subject of video content. These exercises are a kind of presentation to the subject and are conducted within the form of a discussion. Replying the questions of the instructor, understudies decide what they as of now know about this problem. In other words, the issues that will be talked about within the authentic video content are touched upon, and in this way the talk is coordinated within the right direction.

The next watching stage includes exercises to be performed while listening (While watching). Most often, these types of tasks are aimed at extracting information of interest to us. The teacher checks the ability of students to navigate in the text, to understand which part of the text contains the necessary information.

And the last stage post watching (After Watching) includes exercises aimed at checking students' understanding of the content of the viewed fragment and are divided into three types: reproductive, partially productive and productive or creative.

In conclusion, authentic video materials have incredible potential for tackling educational, instructive issues with a properly organized lesson by an educator. Having great information content of the material, they make an environment of real language communication and are able to guarantee the effective recognition of foreign speech by students, increase the motivation of understudies to learn a foreign language.

References

1 Berdichevsky A.L. Optimization of the system of teaching a foreign language in a pedagogical university: Scientific and theoretical guide. – M.: Higher school, 1989. – p. 103.

2 Kupriyanov B.V., Dynina S.A. Modern approaches to determining the essence of the category «pedagogical conditions». Bulletin of the Kostroma state. University. ON THE. Nekrasova, 2001. – No.2. – p. 101-104.

3 Masalova S.V. The use of authentic video materials in teaching a foreign language. Young scientist. 2015. No.15. – p. 46-48.

4 Passov E.I. Communicative foreign language education as the development of individuality in the dialogue of cultures. – Russian language in the center of Europe, Banska Bystrica, 2000. – p. 13-28.

5 Shvedak A.I. The essence of the concept of «authentic materials» in the context of teaching a foreign language. – Text: direct. Young scientist. 2018. No.22 (208). – p. 360-363. URL: https://moluch. ru/archive/208/50892.

6 Voronina G.I. Organization of work with authentic texts of the youth press in senior classes of schools with in-depth study of a foreign language. IYaSh. 1999, No.2. – p. 23-25.

ҒТАМР 14.01.85

БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ БАСҚАРУ ПРОЦЕССІНДЕ МӘЛІМЕТТЕР БАЗАСЫН ПАЙДАЛАНУ

Е.Т. Муташев
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Оқу орнында дерекқорды пайдалануға деген қызығушылықтың артуын келесі себептермен түсіндіруге болады: мәліметтер базасы арнайы ұйымдастырылған және логикалық байланысты ақпараттық элементтердің қоймасы болып табылады; мәліметтердің өзінен және олардың сипаттамасынан тұрады; белгілі бір пәнге қатысты фактілердің құрастырылған жиынтығын білдіреді. Оқу орнындағы басқару мәселелерінің деректер қоры арқылы тиімді басқарылуы.

Түйін сөздер: деректер қоры, білім беру, басқару апараттары.

Деректер базасы (мәліметтер базасы) – берілген пәндік аймақтағы объектілердің күйін және олардың қатынастарын көрсететін деректердің аталған интегралды жиынтығы.

Мәліметтер базасы – бұл компьютерлік жүйеден электронды түрде сақталатын және қол жетімді мәліметтердің ұйымдастырылған жиынтығы. Деректер базасы неғұрлым күрделі болса, олар көбінесе дизайн мен модельдеудің ресми әдістерін қолдана отырып жасалады.

Деректер базасы әртүрлі ақпаратты сақтауға арналған: мәтіндік, графикалық, аудио, видео. Дамыған деректер базасына ұзақ уақыт аралығында анықтамалық және статистикалық материалдан тұратын мұрағаттар кіреді. Деректер базасы әр түрлі қосымшаларда бірдей деректерді пайдалануды қамтамасыз етеді, жоспарлау, жобалау, зерттеу мәселелерін шешуге мүмкіндік береді, мәліметтер базасында сақталған ақпарат бір-бірімен байланысты.

Мысалы, егер студенттердің, мұғалімдердің, ата-аналардың тізімі, әртүрлі тақырыптар мен пәндер бойынша білімді бақылау нәтижелері, сабаққа қатысу, әртүрлі пәндер бойынша студенттердің оқу іс-әрекетінің нәтижелері, қолда бар Әдістемелік құжаттар туралы ақпарат болса, сіз осы ақпаратты талдай аласыз.

Деректер базасының жұмыс істеу процесінде ақпаратты жүйелеу, сақтау және ұсыну үшін арнайы сервистік бағдарламалық құралдар – деректер базасын басқару жүйелері (ДҚБЖ) пайдаланылады. Дерекқорды басқару жүйелері олардың арнайы ұйымдастырылған және логикалық байланысты ақпараттық элементтердің қоймасы ретінде жұмыс істеуінде басты рөл атқарады.

Дерекқорды басқару жүйесі (ДҚБЖ) – бұл деректерді жинау және талдау үшін пайдаланушылармен, қосымшалармен және дерекқордың өзімен өзара әрекеттесетін бағдарламалық жасақтама. ДҚБЖ бағдарламалық жасақтамасы қосымша мәліметтер базасын басқаруға арналған негізгі құралдарды қамтиды. Мәліметтер базасы, ДҚБЖ және соған байланысты қосымшалар жиынтығын «мәліметтер базасы жүйесі» деп атауға болады. Көбінесе «дерекқор» термині кез келген ДҚБЖ, дерекқор жүйесі немесе дерекқорға қатысты қосымшаларға қатысты кең мағынада қолданылады.

Қазіргі уақытта «мәліметтер базасы» және «мәліметтер базасын басқару жүйесі» терминдері компьютерлерге қатысты ретінде қолданылады, жалпы мағынада «мәліметтер базасы» терминін белгілі бір негізде біріктірілген кез келген байланысты ақпарат жиынтығына қолдануға болады. Мысалы, сіз сабақ кестесін немесе оқушылардың мектепке қатысуын негіз ретінде қарастыра аласыз.

Ақпаратты ұйымдастыруға және оны кестеге орналастыруға мүмкіндік беретін көптеген бағдарламалар бар. Алайда, бұл кез келген бағдарлама дерекқорды тиімді басқаруға кең мүмкіндіктер береді дегенді білдірмейді. Мысалы, мәтіндерді дайындау бағдарламалары дерекқорды басқару жүйесі ретінде пайдаланылған кезде өте шектеулі мүмкіндіктерге ие.

Деректер базасының негізгі мақсаты – олардағы ақпаратты жылдам іздеу. Компьютерлік мәліметтер базасы ақпаратты іздеудің жоғары жылдамдығын қамтамасыз етеді. Мұндай мәліметтер базасында пайдаланушы абоненттің тегі мен мекен-жайы бойынша іздей алады. Сонымен қатар, компьютерлік мәліметтер базасы жоғары ықшамдылыққа ие. База деректерін қамтитын, бірнеше мың жазба, сия алады бір дискетте.

Мұғалім үшін мәліметтер базасын оқу процесін жедел басқару, оқу процесінің барлық қатысушыларының әр түрлі ақпаратпен өз бетінше жұмыс істеуі, оқу процесінің барысын бақылау және деректерді талдау үшін оқу процесінде қолдануға болатындығын білу пайдалы. Цифрлық технологияның дамуымен мұғалім мен оқушы қысқа бейнелер мен аудиожазбаларды тауып, қайта жаза алатын, содан кейін оларды сабаққа ұсына алатын мәліметтер базасы дамуда. Интернеттегі материалдарды іздей отырып, мұғалім уақытты жоғалтып, соңында ештеңе таба алмайды, ал белгілі бір пән үшін арнайы жасалған білім беру порталдарында сабаққа қажетті материалды табу әлдеқайда оңай.

Деректер базасы мұғалімге әртүрлі әкімшілік мәселелерді шешуге қалай мүмкіндік беретінін қарастырыңыз. Деректер базасы бағалауды, сабаққа қатысуды және пәнді тіркеуге арналған бірқатар модульдерден тұрады. Олар қайталанатын кірістерді қоспағанда, бір-біріне тәуелсіз немесе интеграция режимінде жұмыс істей алады. Сондай-ақ, икемді қауіпсіздік жүйесі бар. Әрбір мұғалімге тек оған рұқсат етілген ақпаратқа рұқсат беріледі. Қолжетімділікті мектеп әкімшілігі белгілейді. Мектептің жергілікті желілерімен байланысты көптеген пайдаланушылар үшін мектепті басқаруды орнатуға болады. Деректер базасында мұғалімдердің, әдіскерлердің жинақталған практикалық тәжірибесі

туралы ақпарат, менеджерлер мен менеджерлер үшін әртүрлі ақпарат болуы мүмкін. Әр түрлі санаттағы пайдаланушылардың (студенттер, ата-аналар, мұғалімдер)мәліметтер базасын пайдалану мүмкіндіктерін бөлектейміз:

– пайдаланушылардың бағдарламаға сәйкестендіру картасы мен пароль арқылы қол жеткізуі;

– ата-аналар, мұғалімдер, оқушылардың бағалары және сабаққа қатысуы туралы демографиялық ақпарат беру;

– барлық ғалымдардың фотосуреттері бар сынып пәндерінің тізімін ұсыну;

– қазіргі уақытта оқушылардың бағалары туралы ақпарат беру және оларды алдыңғы бағалармен салыстыру;

– сабаққа қатысу туралы ақпарат;

– әр оқушыға, сыныпқа арналған Мұғалімнің мәтіндік немесе аудио түсініктемелері;

– оқушылардың жетістіктері туралы ақпарат (грамоталар, медальдар), оқушылардың бағалары көрсетілген жұмыстарының көшірмелерін ұсыну;

– шексіз ақпарат мұрағаты.

Мысал ретінде мектеп оқушыларының мәліметтер базасын қарастырыңыз. Мұнда барлық оқушылар, олардың бағалары, тіпті белгілі бір тапсырманы орындауға кеткен уақыт тіркелуі керек, сонымен қатар оқушылардың жазбаша жауаптарын қарау немесе ауызша жауаптарды тыңдау мүмкіндігі қамтамасыз етілуі керек. Нәтижелер диаграммалар немесе графиктер түрінде ұсынылуы мүмкін, редакциялау үшін басқа құжаттарға берілуі мүмкін.

Білім беру жүйесінде мәліметтер базасын құру және пайдалану саласындағы одан әрі іздеу білім базасы деп аталатындардың пайда болуына әкелді. Білім базасы – бұл компьютердің жадында сақталған білімнің ұйымдасқан жиынтығы болып табылатын күрделі жүйе. Бұл білім ақпараттық технологиялар құралдарының мүмкіндіктерін іске асыру негізінде осы білімді автоматты немесе автоматтандырылған пайдалануға мүмкіндік беретін нысанда ұсынылған.

Оқу мақсатындағы білім базасы – бұл, біріншіден, белгілі бір пән саласынан жүйелі ақпарат, екіншіден, белгілі бір пән саласының моделі (осы пән бойынша Оқу ақпаратының белгілі бір көлемі), сонымен қатар оқушының қалыптасқан дағдылары мен осы дағдыларды қолдану әдістері туралы мәліметтер бар ақпараттық жүйе.

Білім базасындағы оқу ақпараты мәтін, график, иллюстрациялар, анимациялық роликтер, бейнефрагменттер түрінде ұсынылуы мүмкін. Оқушының қалыптасқан дағдылары туралы мәліметтер арнайы тілдердің көмегімен білім базасын басқару жүйесінде өңделеді, бұл оқу процесін бақылауға және басқаруға мүмкіндік береді. Өз мүмкіндіктері бойынша білім базасы сараптамалық оқыту жүйесінің немесе оның бір бөлігінің жеңілдетілген нұсқасы болып табылады.

Білім беруді басқарудың ақпараттық жүйесі. Республиканың барлық аймақтарын қамтитын орта білім беру жүйесін ақпараттандырудың маңызды

кезеңдерінің бірі Білім беруді басқарудың ақпараттық жүйесін (ББАЖ) енгізу мен жасау болып табылады.

ББАЖ – бұл білім беруді дамыту индикаторының және қазіргі заманғы мектеп оқушыларының даму көрсеткіштерінің барлық спектрі бойынша деректер қоры. ББАЖ – диагностикалау мен мониторингтің сенімді құралы. Білім беруді басқарудың ақпараттық жүйесі білім беру жүейесінің қызметкерлерінің ақпаратты өңдеу және жинау бойынша, ақпаратты жинау мерзімін қысқарту, басқару шешімдерін шығару мен талдауға арналған ақпараттың едәуір көлемін қамтамасыз ету, алдын ала қарастырылмаған жағдайларда жаңа талдау түрлерін жүргізу мүмкіндігі, ақпараттың дұрыстығын қамтамасыз ету, мамандықтарын көтеру үшін білім қызметкерлерінің тәжірибемен алмасуы бойынша жұмыстарын автоматтандыру үшін арналған.

Жоғарғы білім және жалпы орта білім деңгейінде білім беруді ұйымдастырудың мониторингі мен сараптамасының ақпараттандыру жүйесі (МСАЖ) «Электрондық үкіметтің» компонентерінің бірі.

Білім беру жүйесі бойынша мемлекеттік органдарға қажетті ақпаратпен мемлекеттік деректер қорын толықтыруды МСАЖ қамтамасыз етеді. ББАЖ бастапқы ақпаратты жинауды автоматтандыруға, ҚР БҒМ-нің Орталық аппаратына бастапқы ақпаратты беруге, бастапқы ақпаратты алу негізінде талдау жүргізу мен статистикалық есеп беру генерациясына арналған. Жүйені жасау мақсаты бастапқы ақпаратты жинауды автоматтандыру, ҚР БҒМ-нің Орталық аппаратына бастапқы ақпаратты талдау жүйесін енгізу негізінде білім беру үрдісін тиімді басқаруды көтеру болып табылады.

Жүйе келесі мақсаттарға жету үшін жасалған:

– жоғарғы, бастауыш және орта арнаулы білім, жалпы орта білім деңгейінде білім беруді ұйымдастыруда бастапқы ақпаратты беру мен жинауды автоматтандыру;

– білім біру ұйымдарынан БҒМ-нің басқарушы орталығына бастапқы ақпаратты беру кезіндегі оның дұрыстығын қамтамасыз ету;

– бастапқы ақпаратты сақтау мен есепке алуды қамтамасыз ету;

– бастапқы ақпараттың талдануы мен статистикалық есеп берудің генерациясын қамтамасыз ету.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Арын Е. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Ғылымтану. – Павлодар: ҒӨФ «ЭКО», 2006. – 430 б.

2 Под. ред. Палат Е.С. Новые педагогичечские и информационные технолгии в системе образования. – М. 2000. – 296 с.

3 Свидание, Си Джей (2003). Введение в системы баз данных (8-е изд.).

4 Лин Лю, Тамер М. Энциклопедия систем базданных. 2009. – 4100 с.

5 Кронке Дэвид М., Дэвид Дж. Ауэр. Концепции баз данных. 3-е изд. – Нью-Йорк: Прентис, 2007.

ГРНТИ 14.35.07

АКТУАЛЬНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В УСЛОВИЯХ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

Н.К. Рамазанова
Преподаватель, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

В статье доказывается актуальность изучения проблемы формирования социально-личностной компетенции у будущих учителей начальных классов в условиях обучения в педагогическом вузе. На основании теоретического анализа психолого-педагогической литературы обобщается сущность понятий «компетенция» и «компетентность». Анализируется трактовка данных понятий отечественными и зарубежными учеными. Автором представлен перечень видов компетенций разных авторов. Из группы базовых компетенций выделена группа социально-личностных компетенций.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, социально-личностная компетенция, учитель, начальные классы, формирование.

Одним из важных факторов, влияющих на становление гражданского общества в Республике Казахстан, является система образования. В условиях модернизации казахстанской системы образования следует продолжить поиск путей решения вопроса качественной подготовки будущих учителей.

К учителю начальных классов сегодня предъявляется множество требований. Он должен быть интеллектуально и методически грамотным, гибким и социально активным, высоко развит духовно. Именно от учителя начальной школы зависит, каким станет будущий гражданин Республики, потому что возрастные особенности учащихся 6-10 лет позволяют «впитывать как губка» основы воспитания в широком смысле этого слова.

Формирование социально-личностной компетенции у будущих педагогов начального звена предполагает наличие у выпускников педагогического вуза совокупности компетенций, относящихся к самому человеку как личности и взаимодействию ее с учениками, родителями, администрацией, педагогическим коллективом школы, общественными и другими организациями.

При теоретическом изучении нас интересовали вопросы: что такое «компетенция» и «компетентность»? Тождественные ли эти понятия? Какие виды компетенций возможно выделить из общего спектра? В чем сущность понятия «социально-личностная компетенция учителя начальной школы?».

Актуальность формирования социально-личностной компетенции подтверждается нормативно-правовыми документами. Так, например, в Стратегии развития страны «Казахстан – 2050» провозглашена долгосрочная цель войти в 30 самых развитых экономик мира. Стратегия требует определения таких сфер, которые приведут к модернизации экономики. Для достижения этой цели обозначены семь приоритетов, одним из которых являются «знания и профессиональные компетенции» [1].

Кроме этого разработан среднесрочный план развития Казахстана до 2025 года, где значимым пунктом отмечается качественная подготовка кадров как средство развития человеческого капитала в государстве [2]. Именно учитель начальной школы является проводником и субъектом воспитания общественно-значимой личности ребенка – гражданина своей Родины.

Развитие компетенций регламентировано и в государственных программах. В частности, «Государственная программа развития образования и науки» на 2020-2025 годы, «Цифровой Казахстан» на 2018-2022 годы [3, 4].

Отечественные и зарубежные ученые-педагоги неоднозначно трактуют понятия «компетенция», «компетентность» и их виды.

Рассмотрим некоторые из них.

Слова «компетенция», «компетентность» встречаются во всех словарях.

В толковом словаре С.И. Ожегова под компетенцией понимается «круг вопросов, в которых кто-нибудь хорошо осведомлен; круг чьих-нибудь полномочий, прав» [5].

В словаре педагогических терминов компетенция определяется как «совокупность определенных знаний, умений и навыков, в которых человек должен быть осведомлен и иметь практический опыт работы» [6]. Синонимичное значение дается и в словаре иностранных слов. Латинское слово «competentia» обозначает «принадлежность по праву; круг полномочий какого-либо органа или должностного лица; круг вопросов, в которых данное лицо обладает познаниями, опытом» [7].

Впервые понятие «компетенция» введено в научный оборот в теории обучения языку в 1960-1970 гг. XX века. В современной педагогике исследователи выделяют от 3 до более 40 видов компетенций, считая ее результатом процесса обучения.

Профессиональная компетентность впервые представлена в работах по психологии труда А.К. Марковой, далее у Л.М. Митиной с упором на социально-психологический и коммуникативный компоненты учителя и других исследователей.

Интересен перечень 5 видов компетенций, предложенных на Совете Европы В. Хутмахером: политические и социальные компетенции; межкультурные компетенции; компетенции устной и письменной коммуникации; компетенции информатизации общества; способность учиться на протяжении всей жизни [8].

В некоторой литературе под понятиями компетенция/компетентность употребляется синонимичное слово «базовый навык». Так, например,

Б.Оскарссон, С. Шо приводят такой перечень базовых навыков: 1) основные навыки – грамота и счет; 2) жизненные навыки – отношения с людьми; 3) ключевые навыки – коммуникация, решение проблем; 4) социальные и гражданские навыки – социальная активность, ценности; 5) навыки для получения занятости – обработка информации; 6) предпринимательские навыки – исследование деловых возможностей; 7) управленческие навыки – консультирование, аналитическое мышление; 8) широкие навыки – анализирование, планирование, контроль [9].

Анализируя, мы видим важность наличия у специалиста личностных качеств, способностей и знаний, которые работник может применить в разных моментах профессиональной жизни.

А.К. Маркова в структуре профессиональной компетентности учителя выделяет специальную, социальную, личностную и индивидуальную виды профессиональной компетентности [10]. А.В. Хуторской дает следующий перечень ключевых компетенций: ценностно-смысловая, общекультурная, учебно-познавательная, информационная, коммуникативная, социально-трудовая, личностная или компетенция личностного самосовершенствования [11]. И.А. Зимняя отмечает, что «компетенции – это способность делать что-либо хорошо или эффективно; соответствие требованиям, предъявляемым при устройстве на работу; способность выполнять особые трудовые функции» [12], то есть здесь мы также наблюдаем практическую ориентированность знаний на конкретный результат.

В Профессиональном стандарте «Педагог» Республики Казахстан приводится такой термин: «уровень квалификации – совокупность требований к уровню подготовки и компетенции работника, дифференцируемой по параметрам сложности, нестандартности трудовых действий, ответственности и самостоятельности», то есть отслеживается, насколько выпускник педагогического вуза готов к качественному выполнению конкретных трудовых функций [13].

Анализируя карточку профессии учителя начальных классов в Профессиональном стандарте, мы видим, что квалификация педагога характеризуется по трем показателям: «знания», «умения и навыки», «личностные и профессиональные компетенции».

Под личностными и профессиональными компетенциями подразумеваются следующие аспекты: проявляет уважение к личности ученика и вносит позитивный вклад в образовательные достижения учеников; понимает важность доброжелательных взаимоотношений с коллегами в процессе преподавания; умеет работать в условиях педагогического сообщества школы; умеет рефлексировать над собственной практикой и вносить изменения; адекватно реагирует на конструктивную критику и рекомендации; имеет представление об аспектах личного профессионального развития и постоянно стремится к совершенствованию; исследует и оценивает инновационную школьную практику и использует результаты исследований и другие внешние доказательные источники в целях совершенствования своей практики и

практики коллег; знает методологию педагогических исследований; умеет анализировать и размышлять над собственной практикой; принимает ответственность за процесс планирования в целях достижения эффективной школьной практики; сотрудничает с коллегами в целях профессионального роста; способен работать в команде, толерантно воспринимать социальные, культурные и личностные различия; проявляет способность к успешной и позитивной деловой коммуникации на государственном и других языках.

Дескрипторы учитывают степень самостоятельности, ответственности и сложности выполняемых трудовых функций педагога. При этом в Профессиональном стандарте педагога начальной школы выделены пять трудовых функций учителя начальной школы: обучающая; воспитывающая; методическая; исследовательская; социально-коммуникативная [13].

Учитель начальной школы сегодня должен не только иметь знания, чтобы получить профессиональную квалификацию, но и компетенции, которые позволят справиться с разными ситуациями в процессе профессиональной деятельности при работе с разными слоями населения. Вместе с тем, знания, образование и опыт педагогической деятельности не приведут к заданному результату в преподавании без наличия определенного набора личностных характеристик, которые обязательны для учителя при выполнении профессиональной деятельности.

Таким образом, необходимо дальнейшее теоретико-методологическое изучение проблемы формирования социально-личностной компетенции у будущих учителей начальных классов в период обучения в вузе, а также ее эмпирическая проверка.

Литература

1 Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года, утвержден Указом Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года, № 636. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636.

2 Национальный план развития Республики Казахстан до 2025 года, утвержден Указом Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года, №636. https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1800000636.

3 Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы, утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года, № 988.

4 Государственная программа «Цифровой Казахстан» на 2018-2022 годы, утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года, № 827.

5 Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н.Ю.Шевцовой. – М.: Рус. яз., 1991. – 917 с.

6 Словарь по образованию и педагогике / В.М. Полонский. – М.: Высш. шк., 2004. – 511 с.

7 Словарь иностранных слов. Режим доступа: http://slovonline.ru.

8 Хазова С.А. Компетентность конкурентноспособного специалиста по физической культуре и спорту: учеб. пос. – Москва: Академия естествознания, 2010. – 318 с.

9 Оскарссон Б. Базовые навыки как обязательный компонент высококачественного профессионального образования / Оценка качества профессионального образования. Проект ДЕЛФИ. – М., 2001.

10 Маркова А.К. Психология профессионализма: учеб. пос. – Москва, 1996. – 308 с.

11 Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. – М.: ИОСО РАО, 2002. – 488 с.

12 Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативная целевая основа компетентностного подхода в образовании: учеб. пос. – Москва, Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2015. – 42 с.

13 Профессиональный стандарт «Педагог», приложение к приказу Председателя Правления Национальной палаты предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен» от 8 июня 2017 года, № 133.

ҒТАМР 14.35.09

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ ПРОБЛЕМАЛЫҚ-БАҒДАРЛЫ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН (PBL) ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

М.Ж. Махамбетов
PhD-докторы, қауым. профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.
Т.С. Бисембай
Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Бұл мақалада PBL (Problem-Based Learning) проблемалық-бағдарлы оқыту технологиясын қолдану мүмкіндіктері қарастырылады.

Бүгінгі таңда оқу процесінің алдында тұрған міндет – оны қызықты және тиімді ету. Ол үшін оқу процесінде инновациялық формалардың бірі – проблемалық-бағдарлы оқытуды енгізу керек. PBL-ды Батыс университеттері өткен ғасырдың ортасынан бері белсенді қолданып келеді. Студенттер оқу процесінің негізгі қатысушылары ретінде мәселелерді бірлесіп шешеді және ұсынылған ақпарат туралы бірлесіп ойланады.

Мұндай оқыту қазіргі қоғамның жылдам өзгеру уақытында студенттерге жаңа білімді меңгертуге, студенттердің сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытуға, жоғары дәрежелі ойлау дағдыларын қалыптастыруға, әдебиетті өз бетінше оқу қабілетін шыңдауға, логикалық ойлауды қалыптастыруға, әрбір білім алушының шығармашылық қасиеттерін дамытуға бағытталған.

Түйін сөздер: проблемалық-бағдарлы оқыту, PBL, problem-based learning, проблема, кейс, тьютор, топтық жұмыс.

Проблемалық оқыту немесе PBL (problem-based learning) – бұл нақты мәселелерді оқуға ынталандыру ретінде қолданатын білім беру тәсілі. Осы мәселелерді талдау пән бойынша жаңа білім алуға және проблемаларды шешу дағдыларына әкеледі. Студент зерттелетін тұжырымдама туралы қандай да бір білім алғанға дейін проблемалық жағдайға тап болады. Басқалармен жұмыс жасай отырып, ол мәселені талдайды, сұрақтар тұжырымдайды, сауалнамалар мен зерттеулер жүргізеді, гипотезалар жасайды және мәселенің шешімін табады. Бұл білімді қалай қолдануға болатынын білмей, вакуумда білім алудың орнына, мәселе студентті қиындықтар мен бөлшектерді өткізіп жіберуге мәжбүр етеді [1]. «Балалардың білгені, тапқан таянғаны өмірге жанасып, жарыққа шығып отырып, барлық жұмысты балалардың белсене, құлшына өздері істеуі шарт. Өзі еңбектеніп, өзі бейнеттеніп тапқан білім берік болады.

Өмірінше ұмытпайды» деп қазақтың көрнекті жазушысы Ж. Аймауытов айтқандай, студенттер өздерінің жаңа дағдылары мен білімдерін өз тәжірибесінде қолдануға болатындығын және нақты өмірден алынған жағдайларға негізделген күнделікті тәжірибелерімен байланысты екенін көргенде, олардың оқуға деген ынтасы артатыны анық.

Барроуз (1986) сөзінде, PBL – «бұл нақты әлемде маңызды болып табылатын оқу кезінде сол әрекеттерді орындауды талап ететін білім беру процесі. Оның мақсаты-практикалық өмірден алынған проблемалық жағдай арқылы алынған білімді болашақ жұмыста қолдануға болатындай етіп оқытуды ұйымдастыру» – деген болатын [2].

Проблемалық-бағдарлы оқыту шағын топтардағы (3-12 адам) студенттердің шындыққа барынша жақындатылған және студенттің бұрыннан бар білімі мен өткен тәжірибесіне байланысты проблемаларды анықтау, тұжырымдау және шешу жөніндегі жұмысын болжайды. Қазіргі заманғы жоғары білім беруді дамытудың жетекші әлемдік трендтерінің бірі болашақ мамандар арасында іргелі теориялық білім мен практикаға бағытталған құзыреттер көлемінің арақатынасына назар аудару болып табылады, бұл оқу процесінің практикалық проблемалық бағдарлы кәсіби қызметке айтарлықтай жақындауына әкеледі. Классикалық білім беру моделі академиялық теориялық білім алуға көбірек бағытталған. Қазіргі заманғы тәсілдер білім алушылардан тек білімді ғана емес, сонымен бірге маңызды және жауапты шешімдер қабылдауға дайын және қабілетті болуды, содан кейін оларды жүзеге асыруды талап етеді. Болашақ маманның мұндай сипаттамалары тек қызмет барысында ғана қалыптасуы мүмкін, ал осы құзыреттердің даму деңгейі білім алушының білім беру процесіне қатысу дәрежесімен анықталады.

Қазіргі ғылым мен техниканың шарықтап алға басқан кезеңінде проблемалы оқытуды игеріп, оқу-тәрбие жұмыстарында қолданбаса болмайды. Проблемалы оқыту сабағының дәстүрлі оқытудан негізгі айырмашылығы 1-кестеде келтірілген [3].

Кесте 1. Дәстүрлі сабақтардан проблемалық-бағытталған оқытудың негізгі айырмашылықтары:

№	Дәстүрлі бағдарлама	PBL
1	Пәннің негізгі мазмұнын қамтамасыз ететін өте көп дәрістер	Дәрістер мүлдем болмайды немесе нақты жағдайларға қатысты бірқатар тақырыптарды біріктірген аз дәріс беріледі
2	Топтағы студенттер саны көп (25-30 адам)	Студент саны аз (6-8 адам)
3	Пән мазмұны жеке тақырыптарға бөлінген	Мазмұн проблемалық бағдарланған жағдайларға біріктірілген
4	Оқытушы: қанағаттанған сарапшы және білім көзі	Оқытушы: көмекші және жаттықтырушы
5	Оқытушының орталықтандырылған рөлі	Оқыту студенттердің өздері тақырыпты түсінуге қажетті ақпаратты іздеуге бағытталған. Оқытушы-тьютордың рөлі мониторингте және

		пікірталасты қажетті бағытта қамтамасыз етуде
6	Пән бойынша білімді бағалау	Біріктірілген бағалау
7	Зерттеу нәтижелері: мазмұнды түсіну	Зерттеу нәтижелері: интеграция, қолдану мазмұны және проблемаларды шешу ретінде процесс дағдыларын дамыту, өзара іс-қимыл, уақытты басқару, зерттеу, сұрау және шығармашылық, сыни ойлау және т.б.

Проблемалық тапсырма студенттер оның шешімін іздеуде пән бағдарламасы бойынша меңгерілуі қажет оқытушы бұрын оқыған теориялық материалға жүгінетін етіп тұжырымдалады. Оқытушы кеңесші рөлін атқарады, сұрақтарға жауап береді және аудиторияда тапсырманың дұрыс шешімін табу үшін білім алушылар қандай бағытта жұмыс істеуі және қозғалуы керек екенін айтады. Нақты өндірістік немесе ғылыми жағдайға жақын проблемалық міндет қою білім алушыларға нақты кәсіби ортаға тезірек және оңай енуге мүмкіндік береді. Осылайша, оқытушы-тьютор тұжырымдайтын проблеманы немесе мәселені іздеу және шешу процесіне негізделген проблемалық-бағытталған оқыту студенттердің танымдық белсенділігін, әдебиетті өз бетінше оқу қабілетін, әр студенттің шығармашылық қасиеттерін дамытуы керек. Проблема (іс) және оның PBL-дегі сипаттамасы бірнеше негізгі талаптарды қанағаттандыруы керек:

1. Проблема қызықты, шындыққа байланысты және студенттердің бұрыннан білетін (өмірлік тәжірибе, алдыңғы курстарда алған білімі мен дағдылары) өзекті болуы керек.

2. Проблема тым күрделі болмауы керек және оны шешу үшін көп уақыт қажет болмауы керек.

3. Проблеманың сипаттамасы стилистикалық бейтарап болуы керек (жаргон жоқ, арнайы терминологиямен жүктелмеуі керек және т.б.).

4. Проблеманы сипаттамада нақты тұжырымдау мүмкін емес, бірақ сипаттамада мәселені шешуге арналған кеңестер болуы керек және оны алып тастамауы немесе жалған із қалдырмауы керек.

5. Проблема курстың білім беру мақсаттарына байланысты болуы керек.

6. Проблема студенттерді жағдайды сыни тұрғыдан талдауға және тәуелсіз білім беру мен зерттеу қызметіне итермелеуі керек [4].

Көптеген жоғары оқу орындары білім беру процесінің тиімділігін арттыру және студенттердің шығармашылық әлеуетін дамыту мақсатында PBL технологиясын қолданып жүр. Соның бірі Томск мемлекеттік университетінде келесі іс-шаралар кешені жүзеге асырылуда:

– оқу пәнінің парадигмасынан білім алушы үшін жеке мағынасы бар іс-әрекет парадигмасына көшу;

– кәсіптік оқыту шеңберінде кәсіптік қызметтің нақты қазіргі заманғы проблемаларын шешуге бағдарлану;

– проблемалық-бағдарланған және кәсіби-бағдарланған кейстер жүйесін пайдалану;

– студенттің субъективті ұстанымын өзектендіру, білім беру қызметінің мақсаттарын қою және оларға қол жеткізу тәсілдерін анықтау, білім алушылардың жалпы кәсіптік, коммуникативтік және зерттеушілік құзыреттерін дамытуға кешенді көзқарас қалыптастыру;

– оқытудағы проблемалық-бағдарланған тәсілді іске асыру процесінде оқытушы мен студенттің оқу-шығармашылық өзара іс-қимылын ұйымдастыру;

– проблемалық-бағытталған міндеттерді шешу үшін студенттердің бірлескен топтық жұмысын ұйымдастыру;

– әр студент үшін проблемалық жағдайларды шешу үшін жеке жұмыс траекториясын құруға мүмкіндік беру [5]. Осы іс-шаралар біздің университетте де қолданылса нұр үстіне нұр болар еді.

Оқытушының басты рөлі – тұлғаның жеке дамуына негізделген, жан-жақты зерттелетін, сараланған білім беру үлгісінің басым бағыттарын айқындау, нәтижесінде еліміздің әлемдік өркениетке негізделген білім саясатының стратегиялық мақсаттарын жүзеге асыру. Жаңа технологияларды оқу процесіне енгізу арқылы студенттердің білім, білігін ғана қалыптастырып қоймай, сонымен қатар студент өзін-өзі тәрбиелейді. Бұл процестің даму алғышарты – оқу-танымдық іс-әрекеттің белсенділігін арттыру. PBL технологиясымен оқытуда теориядан гөрі іс-әрекет басым болады, яғни білім дайын күйінде берілмей, оқытушы-тьютор студенттерді өзбетінше ізденуге жетелейді. Оқыту білім беру процесіндегі негізгі мазмұн мен қойылған мақсатқа жетуге тырысады, дәстүрлі бағдарламадағы ақпараттық формадан диалогтік формаға өтеді, яғни өзара түсіністікке, өзара байланысқа негізделеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Селевко Г.К. Педагогикалық технологияларды меңгеру факторы, 2009.

2 Бөрібекова Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар. Алматы, 2014. – 174-181 б.

3 Hays R. A practical guide to curriculum design: problem-based, case-based or traditional. The clinical teacher. Blackwell Publishing Ltd. 2008. – P. 73-77.

4 Таубаева Ш.Т., Барсай Б.Т. Оқытудың қазіргі технологиялары. – Алматы, 2005.

5 Сибирский психологический журнал. 2017. № 65. – С. 112-124.

SRSTI 14.25.09

THE ROLE OF GAME IN ENGLISH LESSONS AT THE INITIAL STAGE OF TRAINING

K.A. Ramazanova
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty

The author of the article discusses the game as a teaching method in English lessons in primary school. As a result, the author concludes that the game has versatility, allowing it to be adapted to different goals and objectives. Game techniques perform many functions in the process of child development, facilitate the learning process, help to assimilate material that grows every year and unobtrusively develop the necessary competencies.

Key words: game technologies, English language, preparatory games, creative games, formation of speech skills, educational function of the game.

The diversion may be a protected portion in each child's life. The amusement is delighted in by both children and the grown-ups, since the diversion could be a human's common require. It brings bliss, offers fulfillment, and at the same time it speaks to a way through which children learn approximately themselves, around others, and the world that surrounds them; they obtain abilities and make social relations. I would like to consider almost the require for diversions at the introductory organize of learning, almost their classification and highlight three fundamental capacities that it performs. My educating encounter is two years and amid this time, here comes the realization that the part of play in outside dialect lessons in essential school is of awesome significance, because it permits children to be profoundly inquisitive about the subject. The amusement could be an extraordinarily organized movement that requires pressure of passionate and mental quality. Usually an rise to amusement, open indeed to the weakest understudies [2, 5]. Indeed the weakest understudy in terms of dialect preparing can gotten to be a pioneer within the diversion: cleverness and resourcefulness are now and then more vital than information of the subject [4]. A sense of uniformity, intrigued, a favorable environment made amid the amusement, the fulfillment of assignments and errands – all this empowers the children to overcome modesty and includes a useful impact on the method and result of learning.

Intangibly, the dialect fabric is absorbed and at the same time, the children have a feeling of fulfillment that they can talk on a rise to balance with everybody within the gather. In expansion, recreations in outside dialect lessons can and ought to be utilized to soothe pressure, repetitiveness, when working out dialect fabric, and

when actuating discourse action. The utilize of diversions in remote dialect lessons makes a difference the educator to uncover more profoundly the individual potential of each understudy, his positive individual qualities (difficult work, movement, autonomy, compliance, activity, capacity to work in a team, etc.). The amusement is additionally instructive in nature, children ended up more inviting, responsive, genuine and deliberate in their interest of a common objective, triumph [1, 3]. In this way, playing at English lessons in essential school not as it were instructs children, not as it were makes them need to memorize the dialect of other nations, but moreover ingrains in them benevolence, regard for other people's conclusions, obligation and organization. I separate the games into two segments. The primary segment comprises of syntactic, lexical, phonetic and spelling diversions that contribute to the arrangement of discourse aptitudes. Thus the title «Preliminary Recreations». The area is opened by language structure diversions, which involve more than a third of the manual in terms of volume, since acing the syntactic fabric, to begin with of all, makes the opportunity for the move to dynamic discourse of students. It is known that preparing understudies within the utilize of linguistic structures, requiring their repeated repetition, tires the children with its dullness, and the endeavors used do not bring speedy fulfillment. Diversions will offer assistance make boring work more curiously and fun. The syntactic diversions are taken after by lexical recreations that consistently proceed to «build» the establishment of discourse. Phonetic diversions are outlined to redress elocution at the arrange of arrangement of discourse abilities and capacities. And, at long last, the arrangement and advancement of discourse and articulation abilities to a few degree contribute to spelling diversions, the most reason of which is to ace the spelling of the examined lexicon. Most of the diversions within the to begin with segment can be utilized as preparing works out at the arrange of both essential and advance combination.

The part of different phonetic, linguistic, lexical and spelling diversions in English lessons is incredible. They invigorate children to memorize and at the same time bring happy minutes to the lessons. English for children does not appear overpowering and tiring, but on the opposite, children appreciate this subject.

The moment segment is called Imaginative Recreations. The reason of these diversions is to advance the advance improvement of discourse abilities and capacities. The capacity to appear freedom in fathoming speech-thinking assignments, fast response in communication, greatest mobilization of discourse aptitudes – the characteristic qualities of discourse aptitudes – can, in our conclusion, be showed in sound-related and discourse recreations. Diversions of the second section prepare understudies within the capacity to utilize discourse aptitudes creatively.

Any lesson ought to be energizing, stimulate intrigued in children, since intrigued is the most driving drive of cognitive movement. In addition, a parcel depends on how the lesson begins. The starting of a lesson should always be passionate. You will begin the lesson with fun music. I like to begin the lesson with the so-called «amusement plot». Pixie story characters and animals come to visit children. All this permits you to make an enthusiastic air of the lesson, and the

foremost vital thing is that the appearance of a fairy-tale character who talks a remote dialect gets to be the inspiration without which the improvement of all cognitive forms and instructing discourse communication is incomprehensible. These are store-bought covers, either painted or basically made from pictures with a stripe to put on a child's head.

We must not disregard approximately perceivability. It fortifies the creation of semantic pictures. All implies of visualization (verbal, outlined, motions) make the impact of nearness in a specific circumstance, offer assistance to keep in memory the meaning that they have to pass on and see. To do this, the teachers utilize toys, pictures, manuals, masks, cards, tablets.

Extracurricular work in an outside dialect is additionally naturally included within the instructive handle. Shapes can be exceptionally diverse: competitions, olympiads, occasions. For younger students, it is superior to spend occasions with straightforward dramatizations of pixie stories, tunes, and diversions within the fashion of KVN. Conducting extracurricular exercises increments intrigued in learning an outside dialect, creating conversational abilities; reiteration and union of the examined lexicon, development of vocabulary.

In this way, analyzing the diversion as a educating strategy in English lessons in rudimentary grades, able to highlight a few critical capacities that it performs. To begin with of all, it is essential to note the instructive work of the diversion. The diversion, as a situational-variative work out, makes the opportunity for rehashed redundancy of a discourse test in conditions as near as conceivable to genuine discourse communication. Within the diversion, the capacities of the child are showed particularly completely and in some cases unexpectedly.

In expansion, the amusement performs an enthusiastic, motivational work. Students, and particularly children of elementary grades, ought to go to an English lesson with pleasure. In addition, in this way, the most assignment of the instructor is to intrigued children within the subject and to guarantee that intrigued in learning a remote dialect does not vanish. Moreover, the diversion may be a great inspiration for interest.

The diversion contributes to a more beneficial childhood, the mental improvement of children and, at the same time, the incitement of discourse capacities. Through recreations, children appear intrigued in what encompasses them, empower them to look and investigate in arrange to discover their possess arrangements in a given circumstance. This is often how they get to know the world around them and human relations superior, construct their behavior and state of mind towards the world and life, get answers to numerous questions and nourish their interest, enhance their creative ability, create exactness and reflexes, etc. In the course of the study, it can be concluded that the game has such a feature as versatility: the use of game techniques can be adapted to different goals and objectives.

Game techniques perform many functions in the process of child development, facilitate the learning process, help to assimilate material that grows every year and unobtrusively develop the necessary competencies. Games have a positive impact on the upbringing and improvement of each individual. Typically a shape of amusement

that features a positive impact on the socialization, ethical, enthusiastic, physical advancement and wellbeing of children.

References

1 Barmenkova O.I. Using video materials to form the communicative competence of students in English lessons. Experiment and innovations at school. 2011. No.5. – P. 75-80.

2 Belyaeva L.A., Novikova O.N. Game as a way of constructing personal identity. Innovative projects and programs in education. 2013. No.3. – P. 52-56.

3 Efimova R.Yu. Organizational and educational games in foreign language lessons. Innovative projects and programs in education. 2011. No.6. – P. 58-65.

4 Karamchakova S.A. KVN at English lessons. Experiment and innovations at school. 2011. No.3. – P. 77-79.

5 Teryaeva I.P. Game as a means of developing the creative abilities of children of primary school age. Innovative projects and programs in education. 2011. No.2. – P. 74-77.

ГРНТИ 14.07.09

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК ФАКТОР ДЕОНТОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

С.Н. Жильгельдин
Магистрант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

В статье рассматривается педагогическая культура как фактор деонтологической готовности самореализации личности. В статье рассматриваются такие понятия, как «педагогическая культура», «деонтологическая готовность», «самореализация личности», оказывающие большое влияние на историческое развитие человеческого общества и обеспечивающие организацию и самоорганизацию деятельности.

Ключевые слова: деонтология, деонтологическая готовность, самореализация, культура, педагогическая культура.

В настоящее время существует серьезная проблема недостаточной изученности педагогической культуры. То есть педагогическая культура как фактор деонтологической готовности для самореализации личности.

Педагогическая культура – интегративная особенность педагогического процесса, включающая единство как непосредственной деятельности людей по передаче накопленного социального опыта, так и результатов этой деятельности, закрепленных в форме знаний, умений и переход от одного поколения к другому.

Деонтологическая готовность – это состояние осознания будущего преподавателя, при котором он осознает свой долг в необходимости развития профессиональной деятельности, соответствующей этой обязанности, то есть такое состояние осознанности, когда объективные обязанности учащегося отражаются в идеях, чувствах, убеждениях, во внутренних причинах педагогической деятельности и ее реализация на практике [3].

В. С. Кукушин определяет педагогическую культуру как существенную характеристику личности и деятельности преподавателя, систему педагогических ценностей, методов деятельности и профессионального поведения преподавателя [5].

Е.В. Бондаревская считает, что педагогическая культура является частью общечеловеческой культуры, в которой духовные и материальные ценности образования и воспитания, а также методы творческой деятельности,

необходимые для обслуживания исторического процесса смены поколений, социализации личности, а также реализация образовательного и воспитательного процессов произвела большее впечатление. [6]

И.Е. Видт [1] считает, что педагогическая культура – это исторически развивающаяся программа социальных исследований, включающая социально-педагогический идеал, адекватные ему формы, методы его достижения, субъекты педагогической культуры, структурированные в определенное педагогическое пространство.

По мнению Н.Е. Воробьева, В.К. Суханцевой и Т.В. Иванова, педагогическая культура – «неотъемлемая черта личности преподавателя, влияющая на общую культуру педагога в сфере образования. Педагогическая культура – это синтез высокого профессионализма и внутренних качеств преподавателя, владение методикой обучения и наличие культурных и творческих способностей. Это мера творческого присвоения и трансформации опыта, накопленного человечеством» [2].

Педагогическая деятельность, как никакой другой вид человеческой деятельности, связана с общей культурой человека. Это особая сфера общества, которая осуществляет целевое социокультурное воспроизводство человека, выполняет функции культурного наследия, социализации личности, управления процессами его становления и развития.

Показателями культуры профессионала можно считать и широту кругозора, и направленность личности, и степень социальной активности, и характер эмоциональной восприимчивости.

Педагогическая культура – это сложно организованная система с многоуровневой структурой субъекта педагогического воздействия.

Рис. 1. Педагогическая культура субъекта педагогической деятельности [4].

Педагогическая культура представляет собой требования, предъявляемые к деятельности по обучению и воспитанию. Педагог не свободен в своих воспитательно-образовательных возможностях.

Педагогическая культура тесно связана с понятием «профессиональная культура педагога», но вместе с тем им не исчерпывается, ибо обучением и воспитанием в той или иной мере занимаются не только педагоги-профессионалы, но и все члены общества. Поэтому по своему содержанию понятие «педагогическая культура» шире понятия «профессиональная культура педагога».

Педагогическая культура представляет собой часть культуры как общества в целом, так и каждого отдельного человека: с одной стороны, это особая подсистема, особый вид культуры, с другой стороны, она как элемент присутствует в каждом из видов культуры, связывая их с системой социального наследования и реализуясь во всех формах трансляции социального опыта, а потому не может быть закрытой.

Педагогическая культура определяется уровнем педагогической культуры масс. Педагогическая культура как часть общечеловеческой культуры содержит педагогический опыт мира. Смена культурных эпох влечет за собой смену соответствующих педагогических цивилизаций, изменение образовательных парадигм. Каждая эпоха формирует свой тип педагогической культуры.

Личность (от лат. persona – особа) – это человеческий индивид, являющийся субъектом сознательной деятельности, обладающий совокупностью социально значимых черт, свойств и качеств, которые он реализует в общественной жизни (человек с социально значимыми качествами).

Личность проявляется в процессе самореализации.

Самореализация – это наиболее комплексный процесс выявления и реализации способностей человека, достижения желаемых целей путем решения лично важных задач, который позволяет человеку полностью реализовать свой творческий потенциал.

Самореализацию можно отнести к высшим человеческим потребностям. Достигается сознательным воздействием человека на самого себя. Этому должно способствовать осознанное отношение к профессиональному долгу, то есть деонтологическое сознание, которая обеспечит творческое мышление и личные качества преподавателя, его способность к самообразованию, при необходимости быть готовым к самосовершенствованию и самореализации.

Таким образом, педагогическая культура – это динамическая система методов деятельности и профессионального поведения преподавателя.

Литература

1 Видт И.Е. Педагогическая культура: становление, содержание и смыслы. Педагогика. 2002, №3. – С. 3-7.

2 Воробьев Н.Е., Суханцева В.К., Иванова Т.В. О педагогической культуре будущего учителя. Педагогика. 1992, №1-2. – С. 66-70.

3 Кертаева Г.М. Основы педагогической деонтологии: учебное пособие. – 286 с.

4 Сталяренко А.М. Преподаватель учебного заведения МВД и его педагогическая культура. – М, 1997.

5 Кукушин В.С. Введение в педагогическую деятельность. – Ростов-на-Дону: Издательский центр «Март», 2002. – 224 с.

6 Бондаревская Е.В. Педагогическая культура как общественная и личностная ценность. Педагогика. 1999, №3. – С. 37-43.

ҒТАМР 14.25.09

ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫНЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

А.Б. Халелова
Оқытушы, Жоғары инженерлік-технологиялық колледжі, Орал қ.

Жаңа технологиялардың әдіс-тәсілдерін қолдану оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыруға, белгілі тақырып аясында өз пікірін дәлелді түрде жеткізуге көмектеседі, сондай-ақ оқушының жеке тұлғалық күшін арттырып, шығармашылық ойынының дамуында басты рөл атқарады.

Түйін сөздер: жаңа технологиялар, рефлексия, жаһандану, жеке тұлға, ұлттық тәрбие.

Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында: «Білім берудің мақсаты – жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайларында алған терең білімнің, кәсіби дағдыларының негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті, дені сау жеке тұлғаны қалыптастыру» делінген.

Жеке тұлға – қоғамның белсенді, саналы, мүшесі. Өмірге өзіндік белгілі бір көзқарастары, қарым – қатынастары бар, жеке моральдық талаптары, өзіндік психологиялық қасиеттері бар қоғамдық сананы алып жүретін адам.

Бүгінгі жаһандану үрдісінде әр ұлт, әр мемлекет өзіндік менталитетін, өзіндік бет-бейнесін сақтап қалуға тырысуда. Бізді де осы үрдіске ежелден қалыптасқан ұлттық құндылықтарымыз бен білімді ұрпақ алып шығады. Сол себептен жас ұрпақты тәрбиелеуде басты ұстанар бағытымыз – ұлттық құндылықтар болуы қажет.

Ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін:

– оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру;

– жас ұрпақ санасына туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту;

– ана тілі мен дінін, оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани-мәдени мұраларды қастерлеу;

– жас ұрпақ бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық тәрізді ұлттық мінездерін қалыптастыру сияқты міндеттерді орындағанда ғана басты мақсатқа жетеміз.

Бала бойына ұлттық тәрбиені сіңірудің көздері фольклор, халық ауыз әдебиеті, ұлттық әдебиет, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ұлағатты қағидалар, шешендік сөздер, өнеге-өсиеті бар мақал-мәтелдер, туған топырағымызда дүниеге келген ойшыл ғұламаларымыздың еңбектеріндегі тәрбие қағидалары болып табылады.

Сонымен бірге, отбасы тәрбиесінің ұлттық ерекшеліктері, туыстық қарым-қатынас, жеті ата туралы түсінік, перзенттік парыз бен қарыз, ұлттық намыс, сана-сезім, отансүйгіштік, еңбексүйгіштік қасиеттер ұлттық тәрбиенің негізгі бағыттарына жатады.

Ұлттық тәрбие – қазір елімізде орын алып отырған көптеген мәселелерді: ана тілін, ата тарихын, ұлттық салт-дәстүрін білмейтін жастар, тастанды жетім балалар, «қиын» балалар, қарттар үйлеріндегі әжелер мен аталар, нашақорлыққа салынған жастар, тағы басқаларды бірте-бірте жоюдың және олардың алдын алып, болдырмаудың негізгі жолы. Ұлттық тәрбие алған ұрпақ дені сау, білімді, ақылды, Отанын сүйетін патриот, ұлттық рухы биік парасатты азамат, жоғары адамгершілік иесі, еңбекқор болып өседі.

Жаңа педагогикалық технологиялар оқушының жеке тұлғалық күшін арттырып, шығармашылық ойынының дамуында басты рөл атқарады. «Өз еңбегін талдай білген адам ғана тәжірибелі ұстаз бола алады» – деген В.Сухомлинскийдің сөзін оқытушының талмай ізденген еңбегінің нәтижесінде ғана көрінетіні белгілі. Қазіргі кезде білім мен техниканың даму деңгейі әрбір оқушыға сапалы және терең білім беруіне жағдай жасап отыр. Оқытушы баяндайды, әңгімелейді, түсіндіреді, ал оқушы тыңдайды, қабылдайды, ойлайды т.б., таным әрекетерін жасайды.

Рефлексия жасағанда адам көптеген шешімдерді сараптап, оларды ой елегінен өткізіп,өз құндылықтарымен түсініктерінің, түйсігі мен қажеттіліктерінің таразысына салып, проблеманың байыбына жетуге тырысады. Осыдан соң адам өзі таңдап алып, көңілі қалаған шешімді тура сол қалпында қабылдамай, оны жан – жақты қарастырады, оның оң мен солын ажыратады, кемшіліктерін келтірумен қатар оны қуаттау үшін дәлелдер іздейді. Бұл тұжырымдауға қанағаттанбай, өз шешіміне балама іздестіреді, жаңа ұсыныстар мен болжамдар жасайды.

Ойлаудың осындай толассыз түрі сыни ойлау деп аталады. Мұнда ойлау тізбекті түрде бір нүктеден екінші нүктеге бір бағытпен жылжымай, біресе алға, біресе артқа ойысады. Проблеманың шешімін табу мұнда ең аяққы нүкте деп саналмайды: оны дәлелдеп беру керек, оның тиімділігі мен ықтимал қолайсыздықтарын айқындау қажет, оған балама келтіру керек.

Сыни ойлау – проблема шешуге бағытталумен қатар өзінділікпен ерекшеленеді: қандай да болмасын мәселе ақпарат бойынша өзіндік түсінік қалыптастырып,оған тәуелсіз тұрғыдан баға беру,дербес шешім қабылдау.

Менің ойымша, әрбір мұғалім сабақтан кейін сабақ барысында қолданған стратегия немесе әдіс-тәсілдерді оқушылардың белсенді жұмыс жасауына, сабақты меңгеруіне қаншалықты көмектескендігіне ойтолғау жасап отыруы тиіс. Егер сабақта кеткен қандай да бір кемшіліктер болса,ой толғау арқылы сол кемшілікті келесі сабақтарда жібермеуге тырысады. Сабақтан кейін немесе сабақ соңында оқушылармен кері байланыс жасап отыруға тиіс. Міне, осы секілді жұмыстар оқушыларды ойлануға, дәлел келтіре білуге жетелейді. Белгілі тақырыптағы ойды сын тұрғысынан ойлай отырып, ой толғау,суреттей алу, еске түсіру, болжау оқушыны жаңа бір әлем жаңалығын ашқандай қалыпқа жеткізеді. Әрі қарай ойын айтуға ынталандырады. Бұрынғы қолданатын оқу әдістерінде мұғалім басты орын алып,оқушы тек тыңдаушы ғана болса, сын тұрғысынан шыңдалған ойлау арқасында оқушы білім негіздерімен толығып, болашақта ойлауға құлшыныс алады. Сондықтан сын тұрғысынан ойлау – өте күрделі де маңызды құбылыс. Осы тұрғыда әдебиет сабағында қолданған кейбір әдіс-тәсілдермен бөліскім келеді.

Қазақ әдебиеті сабағында Абайдың «Масғұт» поэмасы бойынша оқушыларға танымдық белсенділігін қалыптастыруда көптеген тапсырмалар беремін. Топ ішінде »кезектесіп оқу арқылы» поэманың тақырыбы мен идеясына және көркемдік маңызына тоқталамыз. Мысалы:

1. Поэманы үзінділерге бөліп оқиды.
2. Топ ішінде оқылған үзінділерді өзара талқылайды.
3. Берілген үзінділердің мазмұнын ашатындай 9-10 тірек сөз жазады.
4. Үзіндіні қайта оқиды.
5. Әрбір топ ішінен бір оқушы үзіндіні мазмұндап береді.

«Екі жұлдыз, бір тілек» әдісі арқылы топтар бірін-бірі бағалайды.

Поэмадағы маңызды оқиғаны анықтап, талдау жүргізу	
Идеясы	**Дәлелдер**

Дескриптор Білім алушы:

– поэмадағы маңызды оқиғаларды анықтайды;

– поэманың басталуын анықтайды;

– басты оқиғаны, оқиғаның дамыған сәтін табады;

– оқиғаның шарықтау шегін анықтайды;

– оқиғаның шешімін табады;

– поэмада көтерілген мәселе мен идеясын жеткізудегі маңызды бөлікті анықтайды;

– себебін түсіндіреді.

Оқушылар жұптық жұмыс арқылы дескриптор негізінде бірін-бірі бағалайды.

«Блум таксономиясы» бойынша саралау тапсырмасы:

Білу	**Түсіну**	**Қолдану**

Поэманың мазмұнын қысқаша әңгімелеп бер	Масғұттың қызыл жемісті таңдаған себебін түсіндір	«Бұлдайды біреу күшін, біреу түсін» деген өлең жолдарын өмірмен байланыстыра отырып түсіндір
Талдау	**Жинақтау**	**Бағалау**
Қыдыр шалдың Масғұтқа берген үш жемістің қасиеттеріне талдау жаса	Хан мен уәзірдің жынды суды ішуге не себепті мәжбүр болғанын өз сөзіңмен айт.	Поэмадағы құндылықты анықтап, баға бер

«Бағдаршам» әдісі бойынша бір топтағы оқушылар бірін-бірі бағалайды.

Рефлексия «Менің сабақтан кейінгі әсерім» кесте арқылы сабақтан алған білімдерін қорытындылайды.

Қандай ой пайда болды?	Не сезіндім?	Не ұнады?	Не қиын болды?

Немесе Е. Әбікенұлы «Пәтер іздеп жүр едік» шығармасы бойынша мынадай тапсырмалармен жұмыстануға болады:

1. Неге шығарма «Терезесіз лашық» деп аталып тұр?

2. Пәтер іздеуші жігітті сол қоғамның әлеуметтік тобын сипаттайтын жиынтық бейне ретінде қарастырыңдар. Кейіпкер атынан қоғамға қандай сауал жолдайтын едің?

Өзекті деген 3 сауал құрастыр.

3. Басқа мемлекеттерде жас отбасылардың пәтер мәселесі қалай шешілген? Әлемдегі басқа мемлекеттердің пәтер мәселесінің статистикалық көрсеткішін дереккөздерден тауып, салыстырмалы талдау жасаңыз.

Бұл тапсырмалар арқылы оқушының шығармашылық қабілетін дамыта отырып, өз ойын шынайы өмірмен байланыстыра отырып сабақтап, өзіндік пікірін айта білуге үйретеді.

Жаңа технологияларды меңгеру мұғалімнің зияткерлік, кәсіптік,адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Иманбекова Б.И. Тәрбиеге жетекші. – Алматы, 2004.

2 Әбішқызы С., Сарманов Ж. – Ұлттық тәрбие – құндылығы мол дүние. 2008.

3 Әбішқызы С., Сарманов Ж. БАҚ және Ұлттық тәрбие. 2004.

4 Керімбаева М.С. Ұлттық мәдениетті қалыптастырудағы мектептің қызметі. – Астана, 2008.

ГРНТИ 14.35.07

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РЕАЛИЗАЦИИ РАЗВИТИЯ САМОЭФФЕКТИВНОГО СПЕЦИАЛИСТА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СРЕДЕ

М.А. Байтанаева
Преподаватель-эксперт, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

В данной статье рассматриваются педагогические условия реализации развития самоэффективного специалиста в профессиональной среде. Описываются различные типы педагогических условий. Перечислены и даны определения педагогических условий необходимых для повышения самоэффективности специалиста, такие как – материально-техническая база, повышение квалификации, проведение тренингов, мотивация, оптимизация, диссеминация опыта. Так же определены характерные признаки понятия «педагогические условия».

Ключевые слова: самоэффективность, педагогические условия, профессиональная социализация, профессиональная коммуникация, специалист.

Анализ научно-педагогической литературы позволяет утверждать, что на сегодняшний день единого подхода к понятию «педагогические условия» не существует. Известно, что термин «педагогические условия» развивался и изменялся в течение времени, приобретая и теряя определенные черты.

Современная трактовка понятия «педагогические условия», подробно рассмотрены составляющие данного понятия и их значение в современной науке.

Изучение и анализ результатов многочисленных научно-педагогических исследований показывает, что в теории и практике педагогической науки имеют место различные типы педагогических условий:

– организационно-педагогические (их выделяют такие ученые, как В.А.Беликов, Е.И. Козырева, С.Н. Павлов, А.В. Сверчков и ряд других);

– психолого-педагогические (обозначенные в трудах Н.В. Журавской, А.В. Кругликов, А.В. Лысенко, А.О. Малыхина и других);

– дидактические условия (их рассматривает М.В. Рутковская и др.) и т.д.

Все перечисленные типы логичным образом расширяют и дополняют понятие термина «педагогические условия», а также позволяю сделать педагогический процесс более комфортным и продуктивным. В периоды становления и развития науки в целом и педагогической науки в частности происходила трансформация рассматриваемого понятия и его составляющих.

Неоднозначно трактовались педагогические условия и в трудах отечественных педагогов. Так, ряд специалистов, развивая и конкретизируя представления об организационно-педагогических условиях развития и функционирования образовательных процессов, представляли данные условия не только и не столько в виде совокупности определенных возможностей, способствующих эффективному решению образовательных задач, но также и считали необходимым включить в определение рассматриваемого понятия его направленность на необходимость и значимость развития процессуального аспекта педагогического процесса с позиции управления.

Изучение исследований и подходов к определению понятия «педагогические условия» позволяет заключить, что данный термин обладает следующими характерными признаками:

1) Педагогические условия ученые рассматривают как совокупность возможностей образовательной и материально-пространственной среды, использование которых способствует повышению эффективности целостного педагогического процесса;

2) Совокупность мер оказываемого воздействия, характеризуемых как психолого-педагогические условия, направлена, в первую очередь, на развитие личности субъектов педагогической системы (педагога, воспитанника и других участников), что обеспечивает успешное решение задач целостного педагогического процесса;

3) Основной функцией психолого-педагогических условий является организация таких мер педагогического взаимодействия, которые обеспечивают преобразование конкретных характеристик развития, воспитания и обучения личности, то есть воздействуют на личностный аспект педагогической системы [5].

Специалисту в своей профессиональной сфере необходимо не просто приобретение определенной квалификации, а четкое представление о своих профессиональных возможностях, умение находить интеллектуальные и психологические ресурсы для принятия решений. Человек находится под влиянием современного общества, он вынужден отвечать на «вызовы» современности и соответствовать новым принципам жизни. Из-за широкого развития профессиональных контактов в процессе глобализации все более актуальной задачей становится изучение различных аспектов профессиональной социализации и коммуникации.

Готовность к профессиональной коммуникации помогает специалисту интегрироваться в профессиональную среду (профессиональная среда – это пространство для обмена интеллектуальными, эмоциональными и творческими ценностями с целью принятия самостоятельных решений, выбора содержания, стилей и методов профессиональной деятельности). Профессиональная деятельность каждого человека постоянно ставит его в ситуацию, когда ему приходится выполнять конкретные функции, но одновременно он должен иметь в виду свою вовлеченность в деятельность организации, в которой

работает. Самоорганизация профессиональной деятельности предполагает сохранение, упрочение и развитие профессиональной коммуникации [6].

Исходя из выше сказанного необходимо определить педагогические условия необходимые для повышения самоэффективности специалиста. К ним можно отнести материально-техническую базу, повышение квалификации, проведение тренингов, мотивация специалистов, оптимизацию процесса, диссеминация опыта. Остановимся на каждом из них.

1) Материально-техническая база (далее – МТБ) – это совокупность технических средств и организационных мероприятий, направленных на создание и поддержание высокого уровня научно-технического потенциала определенных структурных подразделений в организации, создание необходимых условий для непрерывного и целенаправленного повышения квалификационного уровня их работников.

Материально-техническая база – необходимое условие функционирования образовательного учреждения. Дальнейшее совершенствование материально-технического обеспечения образовательного учреждения современным учебным и информационно-техническими средствами [3].

2) Повышение квалификации – это обновление теоретических и практических знаний, совершенствование навыков специалистов в связи с постоянно повышающимися требованиями к их квалификации. Курсы повышения квалификации могут проходить только те, кто уже имеет диплом о среднем или высшем профессиональном образовании.

На передний план выходит потребность в формировании «коммуникативной компетентности» педагогов, которую многие ученые связывают с такими категориями, как «готовность», «ответственность», «уверенность», информационной компьютерной компетентностью (ИКТ) и активностью.

3) Проведение тренингов. Деятельность руководителя, менеджера, предпринимателя, менеджера по персоналу, психолога, тренера, особенно в современных условиях, очень сложна, требует порой незаурядных способностей и основательной подготовки, предварительного обучения. В настоящее время в нашей стране практически нет учебных заведений, осуществляющих целенаправленную подготовку управленческого персонала в рамках получения высшего образования.

Руководителями становятся, как правило, специалисты, получившие в свое время техническое, экономическое, юридическое либо другое специальное образование. Знания в конкретных профессиональных областях, несомненно, важны и необходимы для успешной управленческой деятельности.

Согласно «Психологическому словарю», социально-психологический тренинг – это область практической психологии, ориентированная на использование активных методов групповой психологической работы с целью развития компетентности в общении [4].

4) Мотивация персонала в современной организации. Лишь немногие люди в организации работают «на полную мощность», используя весь свой профессиональный, физический, интеллектуальный и психологический потенциал. Томас Эдисон не раз говорил о том, что, по его мнению, без упорного труда рассчитывать на успех невозможно. Именно ему принадлежат слова: «Гений – это 1% таланта и 99% упорного труда». Неоспорим и тот факт, что одни люди трудятся напряженнее (т.е. затрачивают на работе больше усилий), чем другие. Поэтому на практике возможна ситуация, когда менее одаренные люди превосходят своих более одаренных коллег. Именно поэтому производственные результаты человека зависят не только от его способностей, но и от мотивации к труду.

5) Оптимизация (от лат. optimus – «наилучший») в общем виде означает выбор наилучшего, самого благоприятного варианта из множества возможных условий, средств, действий и т.п.

Оптимизация процесса или системы – это изменение их с целью повышения его эффективности и результативности.

Под системами мы понимаем здесь систему учета, документооборота, мотивации, контроля качества и др. Система – это такая совокупность процессов, которая дает синергетический эффект.

Что это даёт:

– ускорение;

– прощение и удешевление, повышение его эффективности;

– повышение производительности и результативности;

– повышение прозрачности, гибкости и управляемости;

– получение побочных результатов [1].

6) Диссеминация опыта, означает оно – «распространение результатов», именно обобщение опыта и распространение полученных результатов в процессе сотрудничества.

Анализ существующей практики показывает, что при определенных условиях, способствующих накоплению педагогического и управленческого опыта, отсутствует системный подход к вопросам обобщения и распространения ценного опыта как на уровне отдельно взятого образовательного учреждения, так и в образовательном пространстве в общем. Кроме того, из-за массовости инновационных процессов происходит сокращение числа действительно новаторских уникальных идей. Ценным порой считается сам факт инновационной активности, инициативность, далекая от конкретных, тем более оптимальных результатов, что требует создания условий для внешней экспертной оценки имеющегося передового педагогического опыта [2].

Изучение исследований и подходов к определению понятия «педагогические условия» позволяет заключить, что данный термин обладает следующими характерными признаками:

1) Педагогические условия ученые рассматривают как совокупность возможностей образовательной и материально-пространственной среды,

использование которых способствует повышению эффективности целостного педагогического процесса;

2) Совокупность мер оказываемого воздействия, характеризуемых как психолого-педагогические условия, направлена, в первую очередь, на развитие личности субъектов педагогической системы (педагога, воспитанника и других участников), что обеспечивает успешное решение задач целостного педагогического процесса;

3) Основной функцией психолого-педагогических условий является организация таких мер педагогического взаимодействия, которые обеспечивают преобразование конкретных характеристик развития, воспитания и обучения личности, то есть воздействуют на личностный аспект педагогической системы [5].

Литература

1 Бершедова Л.И. Психологическая структура профессиональной компетентности. https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskaya-struktura-professionalnoy-kompetentnosti.

2 Былкина Т.Г., Пустобаева Е.И. Теоретические подходы к пониманию и диагностике успешности педагогической деятельности. Научное сообщество студентов XXI столетия. Гуманитарные науки: сб. ст. по мат. XIX междунар. студ. науч.-практ. конф. № 4(19). URL: http://sibac.info/archive/guman/4(19).pdf.

3 Инновационный вуз как самообучающаяся организация. Под редакцией С.Б. Смирнова, Т.В. Щербовой. – СПб.: Академия Исследования Культуры, 2008. – 95 с.

4 Кибанов А.Я. Основы управления персоналом. – М., 2005.

5 Маркова А.К. Психология профессионализма. Издательство: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996.

6 Маркова А.К. Психология профессионализмам., 1996. – 308 с.

ҒТАМР 14.15.01

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ – XXI ҒАСЫРДЫҢ БІЛІМ БЕРУІНДЕГІ ЖЕТЕКШІ ТЕНДЕНЦИЯ РЕТІНДЕ

Ж.Т. Билялова
П.ғ.к., қауымд. профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.
С.А. Аманжол
Магистрант, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Қазіргі уақытта білім саласында «тектоникалық ауысу» орын алды деп сеніммен айта аламыз. Білім беру парадигмасы үнемі даму үстінде. Цифрландыру білім беруді дамытудың әлемдік трендтерінің біріне айналды. Қағаз оқулықтардан цифрлық білім беру ортасына ауысып келеміз. Цифрландырудың көмегімен әрбір студентке бірегей құзыреттілік жиынтығымен дараландыру жағдайын жасауға болады. Цифрлық сауаттылық өздігінен оқу, мансап және жеке табыс жолдарын жасауға көмектеседі. Әлемдегі жиырмадан астам жетекші университеттердің онлайн курстарын құру, цифрлық стимуляторлар мен тренажерларды енгізу тәжірибесі дүние жүзіндегі барлық басқа оқу орындарының жетістігі болып табылады.

Мұның бәрі өзара байланысты жаһандық үш тенденцияның нәтижесі болды, атап айтқанда: күнделікті жұмысты, оның ішінде ой еңбегін цифрландыру және автоматтандыру, жаһандық турбуленттілік, стратегиялық белгісіздіктің болуы, тұрақтылық принциптеріне негізделген эко-бағдарланған өркениетке көшу қажеттілігі. Бұл міндеттер білім берудің сөзсіз өзгеруін көрсетеді. Білім беру жүйесінің консерватизмі мен инерциясын ескере отырып, білім беруді өзгертуге кем дегенде алдағы екі онжылдық қажет болады. Өкінішке орай немесе бақытымызға орай, цифрлық білім берудің дамуын тоқтату қазірдің өзінде мүмкін емес.

Түйін сөздер: математика, қашықтықтан оқыту, ассинхронды, синхронды, гибридті, E-learning.

Қазақстан үшін білім берудегі өзгерістердің алдыңғы қатарында болу өте маңызды. Тарихқа көз жүгіртсек, еліміз ондаған жылдар бойы шикізатқа және барлық салаларда, соның ішінде білім беруде де орталықтандырылған мемлекеттік басқаруға тәуелді болды. Индустриалды қоғамда және индустриялық экономикада, өздеріңіз білетіндей, өсіп келе жатқан еңбек бөлінісіне негізделген индустриалды дәуірдегі білім басым. Индустриалды дәуірде білім жүйесі өте ауқымды. Бірақ ол күрделі дүниедегі өмірге

дайындамайды, ойлауды дамытпайды, шығармашылық пен туа біткен ынтымақтастық қабілетін төмендетеді. Заманауи білім беру жүйесінің оны өзгерту мүмкіндіктерінің жеткіліксіздігінен өсіп келе жатқан тиімсіздігі, білім берудің индустриялық үлгілеріне үздіксіз инвестиция салумен және қоғамды XXI ғасырдың сын-қатерлеріне жауап беруге дайындамайтын оқытудың ескірген әдістерін жаңғыртумен қатар, білім беру жүйесінің жаһандық ауқымдағы трансформациясы. Бүгінгі таңда табиғи ресурстар жаһандық бәсекелестік жағдайында еліміздің табысының кепілі бола алмай жатқанда, басты ресурс – адам капиталына назар аударудың маңызы ерекше. Адамның дамуына инвестиция салу – еліміздің кемел келешегінің кепілі [1]. Г. Вилсон бірде: «Саясаттағы бір апта – өте ұзақ уақыт» – деген [2]. Он жыл – білім беру технологиясындағы мәңгілік. Мысалы, 1995 жылы жарық көрген «Технология», «Ашық оқыту және қашықтан білім беру» журналының бірінші басылымы дүниежүзілік желіге негізделген. Білім беру бағдарламалары 1996 жылы ғана пайда болды. Бір қызығы, бірінші басылым бүгінгі күнге дейін жақсы сатылуда. Бірақ бұл электронды оқыту негіздерін сипаттайтынымен оңай түсіндіріледі. [3]. Технология үнемі өзгеріп отырады және дүниежүзілік желі – интернет сияқты білімге үлкен әсер ететін жаңа технологиялық әзірлемелер пайда болуда. Дегенмен, білім беру технологиясында өзгермейтін негізгі константалар бар, егер түсінсек, қашықтан оқыту әдістерін дамытуға көмектесетін. Соған қарамастан, білім беру технологияларында өзгермейтін және түсінген жағдайда қашықтықтан оқыту әдістемесін дамытуға көмектесетін негізгі константалар бар. Студенттердің оқу материалдарына қол жеткізу орны мен уақытына байланбай, қашықтан және тәулік бойы оқуға ыңғайлырақ екені анық. Бірақ бәрі соншалықты жақсы ма? Дәстүрлі және қашықтықтан оқыту түлектерінің арасында айырмашылық бар ма? «Мое образование» дереккөзінің хабарлауынша, респонденттердің көпшілігі (40 %) қашықтан білім беру сапасы әдеттегіден әлдеқайда нашар деп санайды, 30 % оны ыңғайлы және сапалы деп санайды, ал тағы 30% оның не екенін мүлде білмейді [4]. Сондай-ақ мұндай оқытуды ұсынатын ұйымдарда бірқатар сұрақтар туындайды: «Технологиялардың қандай түрлеріне инвестициялау керек?»; «Қандай оқыту әдісін таңдау керек?» Күрделі және өзгеріп жатқан әлем жағдайында білім беру ұйымдарының рөлі де өзгеруде. Осылайша, университеттер, білім ошақтары адамдар тез өзгеретін әлемде өмір сүруге және өркендеуге үйренетін мағыналардың туған жері мен білім ордасына айналады. Университетте енді «жоғары» мамандықтарды өмір сүруге қабілетті, көп кәсіпті, көп салалы, бейімделгіш адамдарды қалыптастыру керек. Мағыналары мен құндылықтарымен жұмыс істей алатын адамдарды тәрбиелеу үшін жоғары технологиялар шеңберінен шығып, жоғары адами технологияларды жасауға бет бұру қажет. Жалпы, білім беру мазмұнының бағытын өзгерту қажет. Ол метатанымға бағытталуы керек. Әрбір студент өзінің мотивациясын және білім беру стратегиясын түсінуі керек. Аралық нәтижелерді қорытындылай отырып, мұғалімдер мен студенттерден нені үйренгендерін ғана емес, сонымен бірге неліктен және қалай үйренгендерін сұрауы керек.

Қашықтықтан оқыту қазіргі білім берудегі жетекші трендтердің біріне айналды. Оның нысандарының әртүрлілігі оның бүгінгі күні де, болашақта да өзектілігін қамтамасыз етеді. Ол оқу-тәрбие процесіне тән барлық құрамдастарды көрсете отырып, мұғалім мен оқушылардың бір-бірімен қашықтықта өзара әрекеттесуін көздейді [5]. Техникалық жоғары оқу орындарында кадрлар даярлау туралы айтқанда, осы ұйымдардың түлектеріне жүктелетін жауапкершілікті айтпай кетуге болмайды. Қашықтықтан оқыту әдістемесін мүмкіндігінше дәл пысықтау керек екені анық, бірақ бүгінде ол тек аяқталу сатысында. Бірақ мұндай оқытудың артықшылықтары да бар. Мәселен, мүмкіндігі шектеулі жандарға қашықтан оқу ыңғайлырақ болады. Олар өздеріне ыңғайлы оқыту түрін таңдай алады. Оқу үдерісін қамтамасыз ету үшін техникалық жоғары оқу орындарында синхронды, асинхронды, гибридті, электронды, белгіленген уақыты бар онлайн курстар, ашық онлайн курстар және қашықтықтан оқыту қашықтан оқытудың түрлері әзірленді.

Қашықтықтан оқытудың синхронды спецификациясына келетін болсақ, оның атауы «бір уақытта» дегенді білдіреді. Сыныпта отырып немесе телеконференция арқылы тірі байланысты қамтитын онлайн чат арқылы оқыту. Бұл білім беру бағдарламасында ең танымал, әрі үздіксіз қолданысқа ие оқыту түріне жатады. Асинхронды қашықтықтан оқыту бір уақытта емес дегенді білдіреді. Осыған байланысты бұл оқу сағаттарының қатаң жиынтығы бар оқыту түріне жатады. Демек, бұл оқушыларға өз бетінше оқуға мүмкіндік береді. Бұл оқыту жүйесі қашықтықтан оқытудың ең танымал түрлерінің бірі болып табылады. Студенттер бір-бірімен онлайн чат арқылы сөйлесе алады. Бірнеше жобалар мен тапсырмалары бар бағдарламар мен курстар үшін сәйкес келеді, себебі бұл студенттерге берілген тапсырамалар үшін жеткілікті уақыт береді. Атауынан көрініп тұрғандай, гибридті қашықтықтан оқыту асинхронды және синхронды оқытуды біріктіреді, онда студенттер интернет чатта немесе сыныпта белгілі бір уақытта кездесе алады. Бұл платформаның көмегімен студенттер өз жұмыстарын өз қарқынымен орындауы керек. Гибридтік курстар көбінесе барлық бағдарлама курстарын орналастыру үшін мекемелерде жеткілікті орын болмаған кезде қолданылады.

E-learning – студенттерге компьютерде курс материалдарына қол жеткізуге мүмкіндік беретін қашықтықтан оқытудың ең танымал түрлерінің бірі. Электрондық оқыту курстары үшін әрқашан DVD, CD және әртүрлі компьютерлік құралдар қолданылады [6].

Белгіленген уақытты онлайн курстар (немесе онлайн оқыту) қашықтан оқытудың тағы бір кең таралған түрі болып табылады, ол оқушылардан Интернетке кіруді талап етеді. Аты айтып тұрғандай, курсанттар өздерінің ресми онлайн оқу веб-сайтына белгілі бір уақытта кіруі керек. Көптеген адамдар онлайн оқытуды қашықтан оқытудың кез келген басқа түріне қарағанда интерактивті деп санайды, себебі бұл опция сөйлесу бөлмелері немесе телеконференция қолданбалары арқылы нақты уақытта мұғалімдермен және курстас студенттермен тікелей байланысуға мүмкіндік береді.

Қашықтықтан оқыту қашықтан оқытудың ең ерте түрі ретінде қарастырылады. Бұл оқыту форматымен студенттер оқу материалдарын (оның ішінде оқу құралдары, оқулықтар, тапсырмалар және кез келген басқа оқу материалдары) пошта арқылы ала алады. Олар бұл құжаттарды алған соң, олармен өз қарқыны мен уақыты бойынша жұмыс істеу керек. Таңдалған оқу орнына байланысты студентке телефон, электрондық пошта, пошта немесе мәтіндік хабарлама арқылы көмек алу үшін нұсқаушы, тәрбиеші немесе тәрбиешімен байланысу мүмкіндігі берілуі керек.

Ашық онлайн курс – бұл студенттерге жіберу тізімдері, онлайн оқулықтар, хабарлар тақталары және электрондық пошта арқылы берілген тапсырмаларды орындауға барынша еркіндік беретін қашықтықтан оқыту түрі. Сабақтардың басында студенттерге жұмысты орындау мерзімдері хабарланады; дегенмен, оларға берілген тапсырма бойынша мерзімінің соңына дейін өз қарқынымен жұмыс істеуге рұқсат етіледі. Бұл оқыту нұсқасы кейінге қалдырмайтын және өз бетімен жұмыс істеуді білетін студенттерге қолайлы болып табылады. Оқушының дербестігі – жаңа білім берудегі негізгі ұғымдардың бірі. Біріншіден, білім алу қабілеті нақты білімнен маңыздырақ болған кезде, адам дамуының толық циклін ескере отырып, өмір бойы оқуды көздейтін парадигмаға дәстүрлі көзқарастың ауысуымен байланысы оның өзектілігі болып табылды. Өмірлік цикл тұрғысынан қарастыратын болсақ, мамандыққа дайындықтан гөрі білім берудің мақсаты маңызды болып табылады. Оның міндеті – өмірдің әр кезеңінде интегралды тұлғаны қолдау, адам өміріндегі әртүрлі қиындықтарды жеңуге көмектесу. Толық өмірлік циклдің объективіне қарап, соңғы нүктеден бастап жеке білім беру траекториясын құрастыру қажет. Адам ол өзінің жеке мүмкіндіктерін жүзеге асыра алдыма, өмірдің толықтығы мен алуан түрлілігін сезіндіме өмірінің соңында қанағаттандым деп айта ала ма деген сұрақ туады.

Екіншіден, жоғарыда сипатталған цифрлық білім беру құралдары мен онлайн платформалардың өсуіне байланысты студенттердің дербестігі қажет, мұнда тиімді білім беру тәжірибесіне қол жеткізу үшін студенттердің дербестігінің жоғары деңгейі қажет. Студент студенттік дербес, ұйымшыл, саналы әрекет ете алатын, табанды, рефлексиялы, өзін-өзі бағалауға қабілетті, өз өміріне жауапкершілікпен және әлеуметтік жауапкершілікпен қарайды, өз таңдауын жүзеге асырады, өзі алға қойған және қабылдаған мақсаттарға белсенді түрде жетеді. Ол сонымен қатар автоматтандырылған оқыту құралдарын пайдаланады, құрбыларымен және олармен тәжірибе мен білім бөлісе алады. Студенттердің дербестігі қазіргі әлемнің белгісіздігі мен өзгермелілігі жағдайында адамның өзара әрекеттесу қабілетінің негізі болып табылады. Студенттердің дербестігінің аспектілері оның жеке жауапкершілік, көшбасшылық және дауыс беру құқығы болып табылады. [7]. Жеке жауапкершілік тұлғаның тиімділігін қамтамасыз ететін педагогикалық және білім беру процестеріне жатады. Көшбасшылық оқушыларға өзгерістерді басқаруға мүмкіндік береді. Ал дауыс беру құқығы деп студенттердің өздерінің білім беру ортасына әсерін күшейтетін процестерді түсінеміз. Студенттердің

дербестігінің үш құрамдас бөлігі де оның барлық деңгейіндегі білім беру жүйесіне сабақта да қатысуы керек. Студенттердің дербестігі өзін еркін көрсетіп, оқу-тәрбие процесінің құрамдас бөлігіне айналуы үшін жағдай жасау қажет. Студенттердің дербестігі жан-жақты тәжірибе ретінде енгізіліп, адам қызметінің адамгершілік, саяси, экономикалық, шығармашылық және басқа да аспектілерін қамтитыны маңызды. Оның үстіне ол жеке, топтық және ұжымдық деңгейде енгізілуі керек. Енді ғана қалыптасып келе жатқан цифрлық дәуірде өмір сүретін адамдар өз өмірін басқаруды үйренуі, метакогнитивтік стратегияларды дамытуы және өзіндік дүниетанымын құруы керек. Жалпы және білім беру платформаларында жаңа білім тудыратын басты құндылық бұл қайтымсыз ресурстың маңыздылығын мойындау – уақыттың, студенттердің де, мұғалімдердің де, әкімшіліктердің де уақыты болып табылады. Бүгінгі күні онлайн білім беру бетпе-бет оқытуды толықтыру және кеңейту үшін қолдаушы рөл атқарады. Сондықтан мұғалімдер, оқушыларды қашықтықтан оқытуға тарту мен жүйелі сабақ қатысын қадағалаудың тиімді жағын көреді. Көптеген мектептер мен университеттер оқу үдерісіне аралас оқыту форматтарын енгізе бастады. Ол әртүрлі жолдармен онлайн және бетпе-бет оқыту арқылы біріктіреді. Мысалы, «айналдыру» тренингінің танымал нұсқасында студенттер онлайн материалдарды пайдалана отырып, білім, теориялық, курстың бір бөлігін өз бетімен оқиды, жеке кездесулерде даулы мәселелер мен тәжірибені талқылайды. Осылайша, студенттер дәстүрлі білім беру форматтарының эксклюзивтілігін көруді тоқтатады. Білім беру бірте-бірте онлайн платформаларға, соның ішінде мобильді қосымшаларға көше бастады, оқу үдерісін дәстүрлі платформалардан (сыныптар, аудиториялар және т.б.) алшақтап, ажыратады. Сонымен қатар, халықтың онлайн білім беру платформаларына көшуіне білім беру жүйесінің үздіксіз өсуі ықпал етеді. Дамыған елдердегі білімнің құны 15-20 жылдан кейін ғаламдық мобильді қолжетімділікпен, портативті гаджеттермен және объективті шындықты виртуалды және толықтырылған шындық объектілерімен біріктіретін гибридті шындық шешімдерімен жақсартылған онлайн оқыту жаһандық ауқымда білім берудің басым түріне айналуы ықтималдығы жоғары [8]. Бұл жағдайда жұмыс істеп тұрған оқу орындары онлайн-білім беруді жарнамалау үшін пайдаланбайды, керісінше, оларды жұмыс форматтарының бірі ретінде пайдаланатын онлайн-білім беру болып табылады. Бұл процессті органикалық түрде және қолданыстағы білім беру жүйесінің мұндай көшуге «келісетін-келіспегеніне» қарамастан айта кету керек. Бұл студенттердің жаңа ұрпағы онлайн мазмұнды үнемі тұтынуға дағдыланатындықтан және жаһандық онлайн платформалардағы барлық үлгілер мен оқу жолдары олардың күнделікті жұмысының бір бөлігі болады.

Қазіргі жағдайда онлайн платформалар білім беру кеңістігінде маңызды рөл атқарудан әлі де алыс. Жоғары деңгейге жету үшін ғаламдық онлайн білім беру платформалары бірқатар жүйелі мәселелерді шешуі керек. Бұл, ең алдымен, еңбек нарығы мен дәстүрлі білім беру жүйесі тарапынан мойындау мен сенім деңгейінің жоқтығы. Курстардың сапасын бағалау критерийлері әлі

пысықталған жоқ. Курсты немесе сынақты оны талап еткен адам тапсырғанына 100% кепілдік орнатудың ешқандай жолы жоқ. Бұл мәселені шешу үшін электронды ортада студенттерді анықтауға арналған технологиялар мен процестерге айтарлықтай инвестиция қажет. Бәлкім, адамды анықтау кезінде биометриялық көрсеткіштерді ескеретін технологияларды әзірлеп, іске асыру шешім болар еді.

Онлайн оқытудың жаһандық үстемдігінің екінші қиындығы – студенттердің мотивациясы. Мотивация қашықтан оқытудың әлсіз жақтарының бірі болып қала береді. Жаппай онлайн курсқа жазылушылардың бәрі оны аяғына дейін жеткізіп, оны аяқтай бермейтіні белгілі [9]. Мұның бірнеше себептері бар және олар өте түсінікті. Біріншіден, онлайн білім беру көбінесе міндетті емес. Әрі қарай, бұл әрқашан студенттің кәсіби немесе білім портфолиосына әсер етпейді, оның мансабының өсуіне немесе табысының артуына кепілдік бермейді. Тағы бір кедергі – курстардың өзіндік табиғаты, атап айтқанда, олардың көбінесе бір-бірінен бөлек, бір реттік, ажыратылған және бір-бірімен байланысы жоқ қызмет түрлері болып табылады. Яғни, оларға жүйелілік – тәрбиенің ең маңызды қағидасы жетіспейді. Мамандарды даярлаудың дәстүрлі білім беру бағдарламалары, әдетте, өзара байланысты курстар мен басқа да білім беру форматтарының күрделі жүйесі болып табылады. Ақырында, онлайн білім беруді толығымен инновациялық деп санауға болмайды, өйткені инновациялық білім берудің он екі өлшемінен тек біреуінде, атап айтқанда, білім беру мазмұнын жеткізу жолында айтарлықтай өзгерістер енгізді. Оның тағы алты өлшем бойынша аздаған жетістіктері бар, мысалы, оқу топтарын құру тәсілі және оқыту әдістері. Алайда, қалған бес өлшем тобы (шығындарды азайту, нәтижелерді өлшеу әдістері, аккредиттеу әдістері және т.б.) ешқандай өзгерістерге ұшыраған жоқ [9]. Сонымен, қашықтықтан білім берудің бір түрі ретінде электронды білім берудің оң және теріс жақтары бар. Жоғарыда аталған мәселелердің шешімі уақыт талабы болып табылады. Негізгі тренд өзгермейді. Бірақ оның бүгінгі күнге дейін дамып келе жатқаны анық. Бұрылыс кезеңі орын алуда. XIX-XX ғасырлардағы білім беру бағдарламалары үмітсіз ескірген, білім берудің бұрынғы парадигмасы өзінің соңғы күндерін өмір сүріп жатыр. Ал одан әрі қай бағытта жүреді – оны уақыт көрсетеді. Бізді мүлде басқа болашақ күтіп тұрғаны анық, бірақ қайсысын іс жүзінде ешкім білмейді. Дегенмен, жеке тұлғаны оқыту ең құнды және тиімді болып қала береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Брычкин А.В. Бүгінгі Трансформация. Барлығы өз қолымызда. Күрделі қоғам үшін білім. «Жаһандық білім беру ерекшеліктері» есебі. – Мәскеу, 2018. – 6 б.

2 Вилсон Х. Апта – саясатта ұзақ уақыт. https://www.parliament.uk/about/art-in-parliament/online-exhibitions/liamentarians/harold-wilson/image-1/3.

4 Бейтс Т. Технологиялар, электронды оқыту және қашықтықтан білім беру. Routledge Taylor және French group. 1995. – С. 213.

5 Қашықтықтан білім берудің оң және теріс жақтары. «Менің білімім» ақпараттық сайты. https://moeobrazovanie.ru/plusy_i_minusy_distancionnogo obrazova-niya.html.

6 Қашықтықтан оқыту. https://ru.wikipedia.org/wiki/Distance_learning.

7 Трайнев В., Трайнев О., Гуркин В. Қашықтықтан оқыту және оның дамуы. – Дашков және К. 2000. – 296 б.

8 Ханнон В. Студенттік автономияға бағытталған білім беру жолында. Күрделі қоғам үшін білім. «Жаһандық білім беру ерекшеліктері» есебі. – Мәскеу, 2018. – 167 б.

9 Даг Шорт. Денсаулық сақтау және колледж шығындарымен салыстырғанда табыстың өсуіне көңілсіз көзқарас. https://www.businessinsider.com/college-and-health-cost-versus-income-2011-3.

ГРНТИ 14.07.09

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА

М.Г. Назарова
Ст.преп., магистр, Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, г. Караганда

В данной статье рассмотрены особенности применения информационно-коммуникационных технологий в профессиональной деятельности педагога, а также выявляются характерные особенности применения педагогами информационно-коммуникационных технологий. Особое внимание в статье уделяется реализации системы образования посредством электронной связи, обмена информацией, интернета, электронной почты, телеконференции, On-line уроков.

Ключевые слова: Педагог, школа, профессиональная деятельность, информационно-коммуникационные технологии, образование.

Образованные и грамотные люди – это главная движущая сила развития человечества в XXI веке. А развитие ребенка как личности, формирование собственного мировоззрения, расширение кругозора начинается в стенах школы. Организация учебного процесса в современных школах складывается из новых методов, технологий. Следовательно, образование ребенка должно быть уникальным, оно должно быть продуктивным, что требует от учителя – ответственности.

Школа – это среда обучения, ее сердце учитель. Особый моментв творчестве любознательного учителя – его умение преобразовывать урок и находить путь к сердцу личности. Действительно, как много душевных качеств должен объединять в своем характере тот человек, кто хочет стать учителем: твердость, безграничное терпение, строгость и мягкость, доверие и умение быть примером во всем. А главное – любовь, любовь к жизни, к процессу обучения, и прежде всего, к детям. Он человек, бесконечно любящий свою профессию, свой предмет, всех своих учеников, свою школу. Учитель новой формации в меняющемся обществе – духовно развитая, зрелая творческая личность, владеющая всеми педагогическими средствами, стремящаяся к постоянному самосовершенствованию.

Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в Послании «Новый Казахстан в новом мире» отметил, что «XXI век для человечества – это

век новых технологий, а внедрение, освоение и совершенствование этих новых технологий –в руках сегодняшнего молодого поколения А судьба молодого поколения – в руках педагогов» – добавив, что одним из требований педагога к адаптации нового поколения в соответствии с требованиями нового времени является освоение новых технологий обучения. Одна из таких крайне необходимых технологий – использование информационно-коммуникационных технологий (далее ИКТ). Освоение ИКТ стало необходимым условием для каждого отдельного человека в современном мире. На этапе развития ИКТ главной задачей учителя является воспитание современного образованного ученика. Стремительное развитие процессов информатизации в обществе требует формирования разносторонней, владеющей новыми технологиями личности.

А так же Глава государства в своем ежегодном Послании говорит: «Мы должны добиться предоставления качественных образовательных услуг на уровне мировых стандартов по всей стране». В III главе, в подпункте седьмом восемнадцатого направления этого послания говорится: «Перед нами стоит задача создания специализированных образовательных направлений, ориентированных на информационные технологии и новые формы распространения информации». В третьем подпункте семнадцатого направления говорится, что необходимо развивать практику обучения на On-Line подходе и создавать в стране учебное телевидение» [1], а также «необходимо продолжить работу по развитию цифровых образовательных ресурсов, подключению к широкополосному Интернету и оснащению наших школ видеооборудованием, размещение в Интернете видеоуроков и видеолекций лучших преподавателей средних школ, колледжей и вузов». В Послании Главы Государства подчеркивается, что на сегодняшний день система образования требует новой педагогической технологии и широкого применения информационных технологий. Таким образом, использование новых информационных технологий в учебно – воспитательном процессе обусловлено современными требованиями [2].

Термин «Информационные технологии» ввел академик В.М. Глушков. Поскольку информатизация образовательного процесса связана с обучением школьника, В.М. Глушков выяснил «Информационные технологии» – это тенденции, связанные с обработкой информации. А когда в образовании начали использовать компьютер и его средства, появилось понятие «информационные технологии» обучения [3].

Активное применение технических средств обучения становятся неотъемлемой частью учебного процесса везде, где есть увлеченные своим делом учителя, где обучение стало творчеством. Там где технические средства используются грамотно и систематически, они способствуют повышению эффективности и качества обучения.

Следует отметить, что внедрение ИКТ в практику работы образовательного учреждения открывает большие возможности для улучшения и совершенствования образовательных педагогических методик, обмена

опытом и творческого подхода к преподаванию. Основой для этого является накопление учебно-методических материалов во внутреннем информационном пространстве школы и использование Интернет-технологий как для оперативного, так и для отсроченного общения с коллегами и учениками: электронной почты, форумов, видеоконференций. Основной целью является повышение активности, заинтересованности, развитие любознательности, мышления не только педагога, но и учащегося посредством использования информационно-коммуникационных технологий [4].

Только знание присуще всемогущей силе, которая может способствовать тому, чтобы завтрашний день был светлее сегодняшнего, и продвигать человеческое общество вперед. Гуманизация, информатизация образования-это требование современности. Возможности информационного образования, гармонизации взаимоотношений среды и человека и использования информационных технологий в новом информационном обществе, расширения связей с информационной культурой огромны. Учитывая, что рост цивилизации напрямую связан со становлением информационного общества, уровень развития современного образования и техники диктует каждому человеку наличие качественных и глубоких знаний и профессиональных умений, активную творческую работу молодежи.

Формирование информационного общества становится необходимым условием в соответствии с современными требованиями к обмену данными, общению людей на этапе широкого внедрения и быстрого развития информационно-коммуникационных технологий. Основное требование информационного общества-дать учащимся основы информационных знаний, развить логическое мышление-структурное мышление, сформировать навыки использования информационных технологий и воспитать умение адаптироваться к течению века и росту информационно-грамотного социума, т.е. адаптироваться к информационному обществу.

Использование информационно-коммуникационных и интерактивных технологий обучения-один из путей совершенствования процесса обучения на основе пополнения содержания и формы педагогической деятельности. Использование компьютерных сетей, систем интернета, электронных учебников, мультимедийных технологий, дистанционных технологий создает условия для создания пространства информационно-коммуникационных технологий в учебных заведениях [5].

Необходимо подчеркнуть о том, что развитие информационно-коммуникационных технологий является частью образования. В последние годы использование компьютера, электронного учебника, интерактивной доски дает хорошие результаты для ежедневных занятий в соответствии с современными веяниями. Система образования реализуется посредством электронной связи, обмена информацией, интернета, электронной почты, телеконференций, on-line занятий.

Сегодня основной целью является повышение мыслительной способности, любознательности, интереса и активности студентов за счет

использования инновационных методов и информационных технологий. Особенно быстрыми темпами развивается система дистанционного обучения, примером чему могут служить несколько факторов, а главное – обеспеченность образовательных учреждений мощной компьютерной техникой, создание электронных учебников по всем направлениям учебных дисциплин и развитие Интернета. Сегодня существует огромное количество форм и средств информатизации образования. Осуществление комплексного использования возможностей информационно-телекоммуникационных средств в учебном процессе возможно только при создании и использовании многофункциональных электронных средств обучения [6].

В итоге, с помощью современных технологий педагог может улучшить знания учащихся и повысить качество обучения. Школа – это опора и основа, которая способствует росту, духовному и культурному развитию любого народа, какой бы нации он ни был.

Следует отметить, что повышение уровня образования казахских школ и повышение учебно-воспитательного процесса на должном уровне с использованием в нем новых информационных технологий возможно только в результате системной работы педагогического коллектива. Для учителя достижение результата – это не только получение знаний учеником, но и самостоятельное получение знаний и применение полученных знаний по мере необходимости. Сегодня ребенок – это новый мир. Стоит заметить, что на сегодняшний день поток информации очень большой. Для работы в информационной среде любой педагог должен быть учителем, способным систематически излагать свои мысли, иметь развитую коммуникативную и информационную культуру, использовать интерактивную доску, владеть приемами работы в режиме on-line. Учитель – ориентир, обучающий новым современным технологиям. Учащиеся должны адаптироваться к новой жизни, новому обучению, новым отношениям. Нельзя забывать, что вхождение в число развитых стран, конкурентоспособных с этим процессом, ставит перед педагогическим сообществом большие задачи.

«Ученик – не сосуд для укрепления, а факел, требующий зажигания» – одна из главных целей школы и педагога-развитие индивидуальных творческих возможностей учащихся и подготовка их к реальной жизни. На пути к цели добиваются результата только те, кто не жалеет.

Литература

1 Послание Первого Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире». – Астана, 12 сентября 2013 года.

2 Послание Первого Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана. – Астана, 10 января 2018 года.

3 Ибраимова Б. Информационные технологии-источник продуктивного образования. Школа Казахстана. 2012, №6. – С. 38-43.

4 Костяев А.Е. Использование информационно-коммуникативных (ИКТ) технологий на уроках в школе. Теория и практика образования в современном мире: материалы Междунар. науч. конф. – СПб.: Реноме, 2012. – С. 407-408.

5 Абаева А. Применение новых информационных технологий в учебном процессе. // Журнал «Основы информатики». 2012. №1. – С. 29-33.

6 Шадриков В.Д. Новая модель специалиста: инновационная подготовка и компетентностный подход. Высшее образование сегодня. 2004, №8. – С. 120-128.

ҒТАМР 14.35.09

ШЕТ ТІЛІНІҢ КӘСІБИ-КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АНЫҚТАУДА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУҒА ҚАТЫСТЫ НЕГІЗГІ РЕСУРСТАР

М.Ю. Социал
Магистрант, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы қ.
Т.Ю. Шелестова
PhD-докторы, доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы қ.

Бұл мақалада студент қарым-қатынас жасай алатын, тәжірибе алмасатын және мәдениаралық кәсіби қарым-қатынас контекстінде коммуникативті мәселелерді шеше алатын шет тілін кәсіптік-коммуникативтік құзіреттілікті анықтауда шет тілін оқытуға байланысты негізгі ресурстар қарастырылады. Мақаланың мақсаты – шет тілін оқытудың қазіргі заманғы мәселелерін нақты мақсаттар үшін ашудың негізгі тенденцияларын нақты көрсету және осы білім саласындағы жетістіктерді көрсету.

Түйін сөздер: шет тілі, құзыреттілік, кәсіби-коммуникативтік құзыреттілік, негізгі ресурстар, даму.

Шет тілін кәсіби және коммуникативті құзіреттілікті анықтауда шет тілін оқытуға байланысты негізгі ресурстарды қарастырғанда, біз жан-жақты анықтамаға тап боламыз. Бұл анықтамада құзыреттілік білім, Дағдылар, қабілеттер, қатынастар және мотивация, ниеттер, тілектер және әлеуметтік аспектілер, тәжірибе және нақты әрекеттер сияқты пәндерді қамтитын көп деңгейлі құбылыс ретінде түсініледі.

Осы тұрғыдан алғанда, шет тіліндегі кәсіби және коммуникативті құзыреттілік тілдік жағдайларда немесе өзара әрекеттесу жағдайларында коммуникативті және мәдениаралық мінез-құлықты көрсету қабілетін ғана емес, сонымен қатар шет тілі мен мәдениаралық мінез-құлық дағдыларын игерудің алғышарты ретінде қажетті білім мен іс-әрекеттің негізін қалайды.

«Тілді қолдану, тілді үйренуді қоса алғанда, жеке тұлғалардың әлеуметтік субъектілер ретінде қабылдаған іс-әрекеттерін, сондай-ақ жалпы қабілеттерін де, коммуникативтік тілдік қабілеттерін де дамытатын жеке тұлғаларды қамтиды. Адамдар әртүрлі контексте және шарттарда және әртүрлі шектеулерде өздерінің қабілеттерін тілдік процестерге, соның ішінде тілдік процестерге қатысу үшін, белгілі бір салалардағы тақырыптармен байланысты мәтіндерді құру және/немесе алу үшін, тапсырмаларды орындау үшін ең

қолайлы болып көрінетін стратегияларды іске қосу үшін пайдаланады. Қатысушылар бұл әрекеттерді, олардың қабілеттерін басқарады немесе күшейтіледі немесе өзгертіледі» [1].

Егер жоғарыда аталған әр түрлі өлшемдер тілді қолдану мен үйренудің барлық формаларында өзара байланысты деп қабылданса, онда тілді үйрену мен оқытудың әр жұмысы осы аспектілердің әрқайсысымен, атап айтқанда стратегиялармен, міндеттермен, мәтіндермен, жеке тұлғаның жалпы құзіреттіліктерімен байланысты., тілді коммуникативтік түрде меңгеру, тілдік белсенділік, тілдік процестер, контексттер мен салалар.

Коммуникативті тәсілді қолдана отырып, тілді оқыту кезінде ерекшеленетін функционалды білім беру дағдыларынан басқа (тыңдау – түсіну, оқу – түсіну, жазу, сөйлеу дағдылары) сыныптағы құзыреттілікке бағытталған жаттығулар өте маңызды. Бұл жаттығулар адамға әлеуметтік ортада кездесетін тілдік немесе мәдениетаралық мәселелерді немесе міндеттерді шешу қабілетіне ие болуға көмектесу тұрғысынан маңызды. Мұндай жаттығуларды сыныпта орындау оқыту мен оқуда, сондай-ақ курс материалдарында өзгерістер болатынын білдіреді [2].

Шет тілін үйренушілердің жалпы қабілеттері алғаш рет шет тілін меңгерудің жалпы Еуропалық құзыреттіліктерінде қосалқы дағдылар ретінде анықталды, сондай-ақ олардың шеберлік деңгейлері анықталды.

Тиісінше, тіл үйренушілер мен қолданушылардың жалпы қабілеттері білім, Дағдылар, экзистенциалды қабілеттер мен оқу қабілеттерінен тұрады. Білім дегеніміз-сипаттамалық білім дегеніміз-тәжірибеден (эмпирикалық білім) туындайтын Білім және формальды білім (академиялық Білім) нәтижесінде пайда болатын білім. Адамның барлық қарым-қатынасы әлем туралы жалпы білімге негізделген. Тілді қолдану мен үйренуге келгенде, білім тек тіл мен мәдениет туралы емес. Ғылым немесе техникалық білім саласындағы академиялық білім, сондай-ақ кәсіби саладағы академиялық немесе эмпирикалық білім осы салаларға қатысты шет тілдеріндегі мәтіндерді қабылдауда және түсінуде маңызды рөл атқарады. Қоғамдық немесе жеке саладағы күнделікті өмірді эмпирикалық білу (күнді жоспарлау, тамақтану уақыты, көлік, байланыс және ақпарат құралдары) шет тіліндегі тілдік қызметті басқару үшін өте қажет. Діни нанымдар, табулар, жалпы қабылданған тарих және т.б. Басқа елдер мен аймақтардағы әлеуметтік топтардың ортақ құндылықтары мен сенімдерін білу мәдениетаралық қарым-қатынас үшін де маңызды. Бұл әртүрлі білім салалары әр адамға әр түрлі болады. Олар мәдениетке жатуы мүмкін, бірақ сонымен бірге әмбебап параметрлер мен тұрақтыларға қатысты [4].

Егер біз мәдениетаралық Дағдылар мен ноу – хауды қарастыратын болсақ, олар мыналарды қамтиды:

– бастапқы мәдениет пен мақсатты мәдениетті бір-бірімен байланыстыру мүмкіндігі;

– мәдени сезімталдық және басқа мәдениеттердің адамдарымен қарым-қатынас орнатуға қажетті стратегия;

– бастапқы мәдениет пен мақсатты мәдениет арасындағы мәдени делдал рөлін орындау, қақтығыстар мен түсініспеушіліктерді жеңе білу;

– күнделікті қарым-қатынасты сақтау мүмкіндігі.

Студенттердің коммуникативтік қызметі тек білім, түсінік және тілдік дағдылардан ғана тұрады.

Қарым-қатынасқа, мотивацияға, құндылықтарға, сенімдерге, танымдық типке және жеке тұлғаға қатысты жеке факторлар да осы әрекеттің маңызды бөлігін құрайды. Бұл факторлар экзистенциалды қабілет тақырыбында көрсетілген.

1. Қатынастар:	– Жаңа тәжірибеге, басқа адамдарға, идеяларға, қоғамдар мен мәдениеттерге ашықтық пен қызығушылық. – Мәдени перспективаңызды мәдени құндылықтар жүйесімен байланыстыруға дайын болу, – Мәдени айырмашылықтар жағдайында дәстүрлі көзқарастардан аулақ болу қабілеті мен дайындығы.
2. Мотивация:	– Ішкі / сыртқы, – Аспаптық / интегративті – Коммуникативті мотив, яғни адамның қарым-қатынасқа деген қажеттілігі.
3. Құндылықтар:	– Этикалық және моральдық.
4. Сендіру:	– Діни, идеологиялық, философиялық
5. Танымдық түрлері:	– Татуласу / ымырасыз. – Тұтас / аналитикалық / синтетикалық
6. Тұлға факторлары:	– Сөйлесу / үнсіз, – Ашық / ұялшақ, – Оптимистік пессимистік, – Интроверт / экстроверт, – Үйлесімділік / үйлесімсіздік – Шарап / артық шарап / кінәнің болмауы – Қорықпау және ұялмау – Қаттылық / икемділік – ашық / шектеулі – Табиғи / өзін-өзі бақылау – Интеллект – Абайсыздық / абайсыздық Есте сақтау дағдысы: – Еңбекқорлық / жалқаулық – Табысқа ұмтылудың болуы / болмауы Болуы / болмауы сана-сезім: – Өзін-өзі бағалау және қозғалыс қабілетінің болуы / болмауы – Өзіне деген сенімділік / сенімсіздік – Өзіне қабылдау / антипатия

Қарым-қатынас пен жеке қасиеттер тіл үйренушінің коммуникативті іс-әрекеттерінде ғана емес, сонымен қатар оның оқу дағдыларында да маңызды рөл атқарады.

Көптеген адамдар» жеке тұлғаны « дамыту маңызды білім беру мақсаты деп санайды. Осы тақырыппен қатар келесі аспектілер де қарастырылады:

– жеке тұлғаның дамуы қандай дәрежеде нақты білім беру мақсаты болуы мүмкін;

– мәдени релятивизмді этикалық және моральдық тұтастықпен қалай келісуге болады;

– қандай жеке қасиеттер шет тілін немесе екінші тілді үйрену мен үйренуді жеңілдетеді немесе қиындатады;

– оқушыларға күшті жақтарын дамытуға және әлсіз жақтарын жеңуге қалай көмектесуге болады;

– жеке айырмашылықтар мен білім беру жүйелерінің қиындықтары арасындағы үйлесімділікке қалай қол жеткізуге болады; маңызды этикалық және білім беру мәселелері туындайды [5].

Осылайша, ғалымдар коммуникативті құзыреттілікті кең мағынада да, тар мағынада да қарастырады: кең мағынада – оған тіл, сөйлеу, әлеуметтік мәдениет, социолингвистика, дискурс және стратегиялық құзыреттілік кіреді; тар мағынада – студенттер ретінде. Меңгерілген тілдік дағдылардың нақты деңгейі шет тілінде төрт тілдік аспектіде: тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым арқылы тілдесуді жүзеге асыру үшін жеткілікті. Қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырудың тиімділігі болашақ мамандармен қарым-қатынастың сәттілігіне әсер ететін маңызды орта ретінде бөлуге болатын көптеген психологиялық-педагогикалық факторлармен түсіндіріледі.

Табыстылық факторы оқу іс-әрекетінің құрылымына негізделген, оны ішкі коммуникативтік мотивацияны дамытуға және студенттердің өз өміріндегі нақты жағдайларды талқылауға қатысу процесі арқылы оқу процесін жақсартуға жағдай жасау үшін оның құрылымдық компоненттерімен біріктіруге болады. Талдау шетелдік қарым-қатынас объектісі тілде қарым-қатынас құралы ретінде сөйлейтін болса, шетелдік қарым-қатынас мүмкін болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Коммуникативтік процестің тиімділік деңгейі шет тілі субъектісінің коммуникативтік құзыреттілігінің қалыптасу деңгейіне байланысты. Қабілет – бұл адамның тұрақты дайындығы және бір нәрсе үшін «білімді пайдалану» мүмкіндігі. Біздің жағдайда, бұл шет тілін үйрену процесінде студенттерге шет тілін алмасу іс-шарасы. Демек, анықтау шетел тілі коммуникативтік құзыреттілік – бұл кешенді жеке тұлғаны қалыптастыру. Ол күрделі құрылымға ие және тілдің, әлеуметтік мәдениеттің және коммуникативті құзіреттіліктің өзара әрекеттесуі мен өзара байланысын білдіреді. Олардың білім деңгейі болашақ мамандарға шет тілдерін тиімді меңгеруге мүмкіндік береді. Сонымен, тіларалық, мәдениетаралық және тұлғааралық қарым-қатынас. Қорытындылай келе, шет тілін кәсіби үйренудің мақсаты – ең жақсы тілдік емес оқу орындарында кәсіби ортада тиімді қарым-қатынас жасауға дайындық деп қорытынды жасауға болады. Шетелдік кәсіби қабілеттерін ғылыми зерттеудің перспективалы бағыты оқытудың ақпараттық технологияларының әлеуетін ескере отырып,

технологиялық жоғары оқу орындарының студенттерінде оларды қалыптастыру моделін әзірлеу болуы мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Зимняя А. Негізгі құзыреттер – білім беру нәтижесінің жаңа парадигмасы. URL: http://aspirant.Rggu/ru/article.

2 Сергеева Н.Н., Бушманова Ю.А. техникалық ЖОО студентінің кәсіби бағытталған шет тілдік коммуникативтік құзыреттілігі.– Казан: Казан баспасы, № 8, 2011. – Б. 241-242.

3 Айтчисон Дж. Психолингвистика және тілдік өзгерістер. Ағылшын өткен. Дж. Айтчисон, Т. Франк, Н. Панталео. – Италия: Шена, 1990. – Б. 13-24.

4 Андерсон Р.С. Таным психологиясы бойынша оқулар. – Холт, Райнхарт және Уинстон, 1965. – 690 б.

5 Халеева И.И. Шет тілінде сөйлеуді түсінуді Оқыту теориясының негіздері. – М.: Жоғары Мектеп, 2004. – 239 б.

6 Хомский Н. Тіл және ойлау. – М.: ММУ, 1972. – 121 б.

7 Хуторский А.В. Негізгі құзыреттер мен білім беру стандарттары: баяндама. – «Эйдос» орталығы. www.eidos/ru/news/compet/htm.

8 Хуторский А.В. Білім беру стандарттарының жалпы пәндік мазмұны. – М.: Жаңа білім беру технологиялары институты, 2002. – 19 б.

ҒТАМР 16.21.27

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕСІ

Армия Еркежан
Аға оқытушы, магистр, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Білім беру жүйесі педагогикалық процестің әртүрлі аспектілері мен оның нәтижелері туралы неғұрлым егжей-тегжейлі, объективті және толық ақпарат алуға мүмкіндік беретін жаңа білім беру технологияларының эксперименталды сынағы кезеңінде тұр.

Бұл мақалада Қазақстандық білім беру жүйесі бүгінгі таңда кең инновациялық ізденістерді талдауға арналды. Инновациялар ұйымдық түрлендірулер, оқу жоспарының аймақтық және оқыту бағдарламасын енгізу, оқу пәндерін интеграциялау, оқытудың мазмұнын мақсатты түрде іріктеу сияқты білім беру мәселелеріне сәйкес анықталуда.

Осы орайда, инновация ұғымы ғылыми еңбектерде жиі қолданылатынына қарамастан, оның нақты анықтамасы талданду. Қазіргі кезде жалпы білім беретін мектептерінің интегралды педагогикалық процесіне инновацияларды енгізудің перспективалары сипатталды.

Түйін сөздер: инновация, жаңа технологиялар, білім беру жүйесі, педагогикалық технологиялар.

Алдымен, инновацияық технологияларды талдамас бұрын «инновация» терминіне тоқталып өтуді жөн көреміз. «Инновация» терминіне энциклопедиялар мен сөздіктерде әртүрлі анықтама беріліп келді.

Педагогика саласындағы инновация ұғымының 1980 жылдардың басында пайда болғанына көптеген педагогтар сенімді. Бірақ білім берудегі инновациялық процестер 1980 жылдардың ортасынан бастап кеңінен дамыды.

В.А. Сластенин «инновация» түсінігіне мынадай анықтама береді: педагогикалық қызметті жаңартудың, оның белгіленген деңгейге шығуын қамтамасыз етудің тұтас теориялық, технологиялық және әдістемелік тұжырымдамасы.

Инновациялар, әдетте, бірнеше мәселелердің түйіскен жерінде пайда болады және педагогикалық процестің үздіксіз жаңаруына әкелетін принципті жаңа міндеттерді шешеді. Н.Р. Юсуфбекова бұл ұғымға мынадай анықтама береді: инновациялық процесс – педагогикалық инновациялардың

динамикалық бірлігі, оларды педагогикалық қоғамдастықтың дамуы және ғылыми негізде тәжірибеде тиімді пайдалануы [2].

«Инновация» бұл белгілі бір адам үшін жаңа идея. Идея объективті түрде жаңа ма, жоқ па маңызды емес, біз оны ашылғаннан немесе алғаш рет қолданылғаннан бері өткен уақыт бойынша анықтаймыз» деп жазады Е.М.Роджерс.

Ал, Ангеловски К. педагогикалық инновацияның мүмкін болатын үш түрін ажыратады:

1) инновациялар – мүлдем жаңа және бұрын белгілі болмаған білім беру идеялары мен әрекеттері. Мұндай мүлдем жаңа және түпнұсқа идеялар өте аз;

2) инновациялардың ең көп саны белгілі бір ортада және белгілі бір уақыт кезеңінде ерекше өзектілікке ие болатын бейімделген, кеңейтілген немесе қайта тұжырымдалған идеялар мен әрекеттер;

3) педагогикалық инновациялар өзгерген жағдайда мақсаттарды қайта қоюға байланысты бұрыннан бар кейбір әрекеттер өмірге келетін жағдайда пайда болады, өйткені жаңа жағдайлар белгілі бір жағымды идеялардың сәтті болуына кепілдік береді [4, 53 б.].

Кейбір ғалымдар «инновация» түсінігін, әсіресе оның концептуалды мағынасына және әрекет ету механизмінің мәніне бармай-ақ, «инновация» және «новация» ұғымдарының аналогы ретінде пайдалана отырып, оларды құбылыстарға автоматты түрде дерлік ауыстырады. Оны оқу өмірінің, негізінен оның нақты педагогикалық процесті сипаттайтын бөлігі ретінде қарастырады (К. Ангеловский [4], Н.Д. Малахов [5], В.С. Моисеев [6], М.М. Поташник, С.Д.Поляков [7] және т.б.).

Дәстүрлі дидактикалық технологияларды инновациялық технологиялармен салыстыра отырып, біріншісінде белгілі бір процессуалдық шешім алгоритмі бар, ал екіншісі еркін коммуникациялық-импровизациялық жүйеге негізделген жүйе ретінде қарастырады. Осылайша, инновацияны объективті ғана емес, сонымен қатар субъективті түрде қоғам үшін және жеке адам үшін маңызды жаңа өнімді жасаудың нәтижесі ретінде қарастырған жөн. Инновацияға мыналар кіреді:

– білім берудің инновациялық үлгілері, ғылымдағы концептуалды инновацияларды әзірлеу және оларды тәжірибеге енгізу;

– оқу жоспарларының пәндік-мазмұндық вариативті стандарттары және оларды тексеру шарттарына байланысты таңдау мүмкіндігін жасау;

– білім берудегі белгілі бағыттарды қайта құру және өзгерту, қолданыстағы нормалар мен дәстүрлерге жаңа элементтерді енгізу;

– білім беруде бұрын қолданылмаған жаңа технологияларды құру, әзірлеу және енгізу процесі. Соның ішінде оларды практикалық бейімдеу және енгізу үшін нақты әлеуметтік жағдайларда инновациялық үдерісті ұйымдастыру мен қамтамасыз етудің вариативтілігі.

Олай болса, білім берудегі инновация жеке тұлғаның негізгі іс-әрекеттерінің бірі болып табылады, оның дәстүрлі білім беруден түбегейлі айырмашылығы бар. Ол әрқашан қайшылықтар болған жағдайда жүзеге

асырылады, мұндай жағдайда іс-әрекеттің дәстүрлі үлгілері тиімсіз болып қалады.

Білім беруде мәдениеті, әлеуметтік ортадағы инновациялық өзгерістерді ынталандыратын инновациялық оқыту сияқты оқу әрекетінің процесі мен нәтижесін түсінеміз. Оқытудың (және білім берудің) бұл түрі қалыптасқан дәстүрлерді сақтаумен қатар, жеке тұлға үшін де, қоғам үшін де туындайтын проблемалық жағдайларға белсенді жауап беруді ынталандырады.

А.Н. Леонтьев [8] еңбектерімен жасалған дамыта оқыту психологиясының идеялары мен әдістерінен бастап, П.Я. Гальперин [9], Д.Б.Эльконин [10], В.В. Давыдова [11] инновациялық оқыту стратегиясының ерекшеліктерін және оның тұлғаны дамытудағы функцияларын зерттеуге көмектесетін үлгілердің бірін құрастырған.

Қазіргі білім берудегі инновация жаңа технологиялармен және техникалық құралдармен қатысты жаңа қарқын алды. Бұл дегеніміз, оның пайда болуы негізінен оқу үдерісіне жаңа техникалық құралдарды қарқынды енгізу әрекеттерімен түрткі болды. Оқу процесін құрудың технологиялық тәсілінің белсенді жақтаушысы А.С. Макаренко былай деп жазды: «Біздің педагогикалық өндірісіміз ешқашан технологиялық логика бойынша құрылған емес, бірақ әрқашан адамгершілік принциптер логикасы бойынша дамиды. Сондықтан бізде өндірістің барлық маңызды бөлімдері: технологиялық процесс, операцияларды есепке алу, жобалау жұмыстары, конструкторлар мен құрылғыларды пайдалану, нормалау, бақылау, рұқсат ету және қабылдау процестсерні қамтиды» [12].

Дәл қазіргі уақытта инновациялық технологиялар қолданысында екі бағыт пайда болды. Олардың бірі әлі де инновацияны енгізуді техникалық құралдарды енгізумен байланыстырды. Екінші бағыт аясында оқу үдерісін құрудың инновациясы өзі дами бастайды және «оқыту технологиясы» деген жаңа термин пайда болады.

Осы бағытта, оқыту технологиясы білім беруде педагогикалық басқарудың теориялық жобасын және оқушыларды тәрбиелеу мен дамытудың алға қойылған мақсаттарына сәйкес педагогикалық жүйенің қызмет етуін қамтамасыз ететін қажетті құралдар жүйесін түсінеміз. Білім берудің заманауи технологиялық үлгілері білім беруді құрудың әдіснамалық принциптерін, білім беруді ұйымдастырудың гуманистік, дамушы, тұлғаға бағытталған жобасының әдістемесін білдіреді. Заманауи оқыту технологиялары тұлғаға бағытталған технологиялармен өзара тығыз байланыста.

Инновациялық технологиялар мұғалім іс-әрекетінің технологиялық деңгейде өтетін келесі критерийлерін анықтайды:

– нақты және диагностикалық түрде қойылған мақсаттың болуы, яғни тұжырымдамалардың, операциялардың, оқушылардың іс-әрекетінің күтілетін оқу нәтижесі ретінде дұрыс өлшенетін көрінісі, осы мақсатқа жетудің диагностикалық әдістері болуы;

– зерттелетін мазмұнды танымдық және практикалық тапсырмалар жүйесі, бағдарланған шеңбер және шешімдер түрінде көрсету;

– жеткілікті деңгейді нақты жүйеліліктің болуы, тақырыпты игерудің белгілі кезеңдерінің логикасы (материал, кәсіби функциялар жиынтығы және т.б.) болуы;

– әр кезеңдегі оқу-тәрбие процесіне қатысушылардың (мұғалім мен студенттер, студенттердің бір-бірімен) өзара әрекеттесу тәсілдерінің, сондай-ақ олардың ақпараттық технологиялармен (компьютер, бейнежүйе және т.б.) өзара әрекеттесуінің көрсеткіші анықталуы;

– оқытушы мен студенттердің осы үдерістегі жеке функцияларын жүзеге асыру негізінде (еркін таңдау, шығармашылық, бәсекеге қабілеттілік, өмірлік және кәсіби мәнділік) іс-әрекетіне мотивациялық қолдау көрсетілу.

Осыған сәйкес оқытудың инновациялық технологиялық тәсілінде мыналар бөлінеді:

– мақсат қою және оларды барынша нақтылау, нәтижеге қол жеткізуге бағытталған оқу мақсаттарын тұжырымдау (мұғалім жұмысының бұл кезеңіне басымдық беріледі);

–оқу материалдарын дайындау және оқу мақсаттарына сәйкес бүкіл оқу курсын ұйымдастыру;

– ағымдағы нәтижелерді бағалау, қойылған мақсатқа жетуге бағытталған оқытуды түзету;

– оқыту нәтижелерін қорытынды бағалау.

Педагогикалық технологияларды да былайша жіктеуге болады: оқыту, тәрбиелеу, дамыту, диагностикалау технологиялары. Оқыту технологияларын оқыту технологиялары және өздігінен білім алу деп бөлуге болады.

Оқыту технологиялары – салыстырмалы және тұрақты қарым қатынастарды мақсатты түрде қалыптастыру операцияларының жиынтығы.

Дамыту технологиялары оқыту технологияларымен тығыз байланысты. Бұл пәндік дағдыларды қалыптастыру барысында ақыл-ой дағдыларының да өсуімен байқалады. Осылайша, дағдылардың қалыптасуы орын алған жерде ақыл-ой дамуы да үнемі байқалады.

Оқыту, тәрбиелеу және дамытудың әртүрлі технологиялары түзету, алдын алу (профилактика), терапия (емдеу), оңалту (қалпына келтіру) технологиялары болуы мүмкін.

Қазіргі уақытта тәжірибеде педагогикалық оқытудың келесі технологиялары сәтті жүзеге асырылуда:

– толық ассимиляция технологиясы (Дж. Кэррол, Б. Блум);

– модульдік оқыту технологиясы (П. Юцявичене, Т. Шамова, М.Чошанов);

– бағдарламаланған оқыту (Б. Скиннер);

– шоғырландырылған оқыту технологиясы (пәнге терең бойлау);

– ұжымдық ақыл-ой әрекетінің технологиясы (КМД), (К.Я. Вазина);

– педагогикалық шеберханалардың технологиясы («француз әдісі»);

– ынтымақтастық технологиясы (Ш.А. Амоношвилли, Е.Н. Ильин);

– деңгейлеп саралап оқыту технологиясы (В.П. Беспалько, Ж.А. Қараев);

– ақпараттық-коммуникациялық технологиялар;

– жобалап оқыту технологиясы (Е.С. Полат) және т.б.

Демек, педагогикалық технологиялар пәндердің нақты мазмұнымен шектелмеуі мүмкін. Аталған инновациялық технологияларға цифрлық оқыту технологиясы мен қашықтықтан оқыту технологиясы қосылды.

Педагогикалық технология – педагогикалық мақсатқа жетуге кепілдік беретін, алдын ала жобаланған оқу-тәрбие процесі дәйекті түрде жүзеге асырылатын жүйе деп есептейміз. Тар мағынада педагогикалық технология – мұғалімнің нақты іс-әрекетімен байланысты және қойылған мақсатқа жетуге бағытталған белгілі бір әрекеттердің, операциялардың тізбегі.

Оқушылардың білім мен тәрбие сапасын арттыруда инновациялық мектептердегі ғылыми-әдістемелік жұмыстардың маңызы ерекше. Ғылыми-әдістемелік жұмыстың міндеттері:

1. Мұғалімдердің ғылыми-әдістемелік деңгейін жүйелі түрде арттыруды ұйымдастыру;

2. Оқу бағдарламасын меңгеру және жүзеге асыру бойынша мұғалімдермен тұрақты жұмыс жүргізу;

3. Саралап және жеке оқыту принципін жүзеге асыру;

4. Жаңа пәндердің, кіріктірілген курстардың, таңдау пәндерінің оқу жоспарына сай болу;

5. Сабақты жетілдіру – сабаққа жүйелі, жоспарлы қатысуға және оларды талдауға негізделген тұтас педагогикалық процестің негізгі бірлігі ретінде ұйымдастыру;

6. Педагогикалық кадрлардың біліктілігін арттыру.

Білім беруде практикалық мақсаттармен қатар, ғылыми-әдістемелік жұмыстың құрылымын, үлгісін білетін, оның мазмұны мен формаларын анық көрсететін жүйе құрылуы шарт. Инновациялық технологиялар әр мұғалімнің іс-әрекетінен оның жеке әдістемелік стилін, жұмысындағы жағымды сәттерді, мүмкіндіктерін көруі, болып жатқан оқиғаның мәніне үңіле білуіне жаңдай жасайтындай болып құрылуы керек.

Қорыта келгенде, елімізде білім беру ісінде инновациялық білім беру траекториясын құру үшін педагогика теориясына сай білім мазмұнын құру, жеке тұлғаның танымдық ерекшеліктерін есепке алу, оқу-танымдық іс-әрекетті оқушылардың дербестігімен ұштастыру сияқты білім берудегі инновацияларды дамытуда елеулі қадам жасалуда. Алайда, инновациялық білім беру мазмұнына сай әр пәннің құрылымы, ұғымдық-терминдік аппаратын құру, мақсаттарын, мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеу әдістерін, сабақ құрылымын ғылыми негіздеу әлі де болса шешімін таппай отырған мәселе.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Сластенин В.А. Подготовка педагогических кадров: опыт, проблемы, перспективы. Формирование личности учителя в системе высшего педагогического образования. – М., 1981. – С. 3-11.

2 Юсуфбекова Н.Р. Общие основы педагоической инноватики. – М., ЦСПО РСФСР, 1991. – 91 с.

3 Роджерс Э. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М., 1994. – С. 12-14.

4 Ангеловски К. Учитель и инновации. – М.: Просвещение, 1991. – 157 с.

5 Малахов Н.Д. Нововведения в муниципиальном управлении образование. 1998, №1. – С. 65-76.

6 Моисеев В.С. Многообразие школ: плюсы и минусы. Народное образование. 1997, №4. – С. 47-53.

7 Поташник М.М., Поляков С.Д. Управление качеством образования. – М.: Пед. общество России, 2000. – С. 442.

8 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Изд. 2-е. – М.: Мысль, 1971. – 304 с.

9 Гальперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка. – М.: Изд-во Мгу, 1985.

10 Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1986. – 554 с.

11 Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.

12 Макаренко А.С. Собрание сочинений в пяти томах. Том II. – 150 с.

ГРНТИ 14.35.09

СРЕДСТВА ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧИТЕЛЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

С.С. Солтанбай
Преподаватель, КазУМОиМЯ имени Абылайхана, г. Алматы

В статье дано определение понятия компетенции, обоснована необходимость формирования межкультурной компетенции у учителей иностранных языков. Представлены средства интерактивных технологий позволяющих формировать межкультурную компетенцию учителей иностранных языков. Актуальность темы исследования доказана в многозначности использования средств интерактивных технологий, которые способствуют более тесной коммуникации с носителями языка и как следствие более полному погружению в языковую среду, осознании культуры и ментальности носителей языка.

Ключевые слова: компетенция, межкультурная компетенция, интерактивные технологии, интернет, тандем-метод.

В современном глобализированном информационном обществе, для эффективного недостаточно только знаний соответствующего языка, требуется также и знание норм, правил, культуры носителей иностранных языков. Каждый субъект, включаясь в международное общение, быстро понимает, что одного владения иностранным языком оказывается недостаточно для полноценного межкультурного взаимопонимания – он должен быть компетентен в психологии, культуре и истории своих партнеров по общению. В связи с этим можно утверждать, что компетенции учителя иностранного языка, как основного медиатора языковых знаний в неязыковой среде должны быть расширены не только в лингвистическом, но и культурном аспекте.

Для определения понятия компетенция обратимся к теоретикам данного вопроса. Так А.В. Хуторской определяет компетенцию как совокупность взаимосвязанных качеств личности, в качестве которых выступают знания, умения, навыки и способы деятельности, которые задаются по отношению к определенному кругу предметов и процессов, чтобы качественно и продуктивно действовать по отношению к ним [1, с. 208]. С.С. Кунанбаева под компетенцией понимает «подвижную систему квалификационных

индикаторов», отражающихся в профессионально-квалификационной модели специалиста [2, с. 62].

Таким образом, компетентность рассматривается в качестве определенной личностной характеристики, в то время как компетенция есть совокупность конкретных профессиональных или функциональных характеристик, которые должны отражаться в будущей профессиональной деятельности.

В Казахском университете международных отношений и мировых языков имени Абылай хана была разработана компетентностная модель учителя иностранного языка [3, с. 73]. Согласно данной модели к окончанию обучения каждый выпускник педагогического факультета иностранных языков должен обладать четырьмя преемственными блоками компетенций: межкультурно-коммуникативная, профессионально ориентированная, профессионально базируемая и профессионально идентифицирующая компетенции.

Особое место среди этих блоков занимает формирование межкультурно-коммуникативной компетенции, так как именно она отражает предметное содержание профессиональной деятельности будущего учителя иностранного языка. Как справедливо отмечает С.С. Кунанбаева, главным ориентиром преодоления многих недостатков в иноязычной профессионально-ориентированной подготовке учителя иностранных языков является когнитивно-лингвокультурологическая методология иноязычного образования, представляющая собой концептуальную основу современной теории обучения иностранным языкам и ориентирующая на формирование личности «субъекта межкультурной коммуникации» как «максимально достижимым качественным уровнем в условиях отсутствия языковой и социокультурной среды» [4, с. 75].

В теоретико-методологических работах межкультурная компетенция подразумевает владение этнографической, невербальной, языковой информацией, а также информацией о специфике ментального мышления коммуниканта. Эту компетенцию можно понимать, как способность использовать иностранный язык как средство межкультурной коммуникации. Таким образом, понятие межкультурной компетенции учителя иностранного языка включает в себя «языковой» и «межкультурный» смыслы.

При моделировании содержания профессионально-педагогической подготовки учителя иностранных языков, необходимо уделять внимание качественному отбору материала, методов, форм и средств обучения, направленных на развитие потребностно-мотивационной сферы студентов и способствующих формированию необходимого уровня межкультурной компетенции.

Анализ практики свидетельствует о том, что значительная часть выпускников факультетов иностранных языков педагогических вузов не обладает межкультурной компетенцией в степени, достаточной для формирования у учащихся способности к межкультурному взаимодействию с представителями иноязычных культур [5, с. 369].

На сегодняшний день проведено немало исследований о том, как, например, средства общения интерактивных технологий влияют на процесс обучения и результаты обучаемых, вовлечение студентов в обучающую онлайн среду, роль преподавателя, в создании обучающих онлайн обществ, воздействия Всемирной Паутины на обучение. Можно утверждать, что студенты, которые обучаются с помощью интерактивных технологий, лучше владеют навыками сотрудничества и взаимодействия, чем студенты, которые обучаются по традиционным методикам. Именно это подтвердила ситуация в 2020 году, когда произошла вспышка вируса COVID-19 в мире. Введение жесткого карантина практически во всех странах привело к переходу образования на дистанционную платформу. И здесь использование средств интреактивных технологий нашло глобальное отражение. Преподаватели для коммуникации с обучающимися стали использовать интернет-платформы, социальные сети, мессенджеры. Учебные заведения, крупные научные и культурные центры во всем мире с помощью облачных платформ, смарт-приложений стали организовывать лекции открытые конференции, которые таким образом сделались доступны студентам повсему миру. Такие формы взаимодействия несомненно благоприятно сказываются на межкультурной коммуникации и как следствии формировании межкультурной компетенции учащихся. Однако, студенты и преподавтели, которые ранее не использовали интерактивные технологии в обучении, придерживались только традиционных форм поиска, сбора информации, коммуникации при переходе на дистанционную форму обучения столкнулись с рядом проблем, в числе которых техническая некомпетентность и психологический барьер.

Одним из доступных и ведущих средств интерактивных технологий при формировании межкультурной компетенции учителя иностранного языка представляется нам интернет. В процессе формирования межкультурной компетенции с помощью интернета преподаватели обучают студентов отвечать на информацию и сообщения в письменной и устной форме, выражая свои мысли правильно и грамотно; критически и с уважением оценивать материал, отстаивать свою точку зрения; заниматься самообразованием и работать самостоятельно.

Стоит отметить опыт зарубежных специалистов, где в языковом образовании часто применяется так называемый тандем-метод [6]. Этот метод также подразумевает широкое использование интернета, социальных сетей и мессенджеров. Данный метод заключается в том, что в реальном времени происходит коммуникация носителей двух разных языков посредством популярных мессенджеров и интернет-платформ для связи. Цель такой коммуникации изучение языка друг друга. Участники для тандема подбираются в ходе предварительного опроса, таким образом, чтобы общение было не только познавательно в языковом отношении, но и интересно обоим участникам. Так как обмен языковыми знаниями при такой коммуникации происходит в более непринужденной форме, партнеры здесь выступают скорее в качестве консультанта, нежели учителя, что имеет большую рефлексию от

студентов. Контакт носителей языка при данном методе может происходить в асинхронной и синхронной формах. Асинхронная форма, то есть разновременная предполагает отправку сообщения одного участника тандема в определенное время, но не обязательный ответ партнера в тоже время. Происходит ожидание ответа и лишь затем реакция в форме очередного послания. При синхронном общении члены тандема из разных стран в назначенное время встречаются в сети и ведут непосредственный диалог в режиме реального времени. Применяя метод тандема можно дополнять его аудио или видео сопровождением, передачей голосовых сообщений. Это в свою очередь помогает еще больше погрузиться в языковую среду обоим участникам тандема и проникнуться языковой культурой друг друга. В настоящее время данный метод еще более актуален, так как теперь для его осуществления достаточно иметь выход в интернет не только с персонального компьютера, но можно использовать смартфон или планшет. В сети есть множество языковых сайтов и платформ для языкового обмена, таких как Italki, Speaky, HelloTalk, Polyglotclub, Lang-8. Есть также и приложения для смартфонов, которые поддерживаются операционными системами как Android так и ios: Tandem, HiNative, Cambly, HelloTalk и др.

Все вышеизложенное позволяет говорить о том, что использование интерактивных технологий, посредством Интернета, сетевых технологий, смарт-приложений при изучении иностранного языка позволяет формировать умение общаться с зарубежными партнерами в письменной, устной форме, посредством аудио и видео связи, помогает справиться со стеснением, преодолеть психологический барьер, и самое главное формирует межкультурную компетенцию: психологическая готовность и техническая компетентность в первую очередь самих преподавателей к использованию на занятиях интерактивных технологий [7].

Таким образом, мы выяснили, что на современном эволюционном этапе методической науки с учетом реальных условий функционирования системы иноязычного образования конечной целью обучения учителей иностранных языков является формирование межкультурной компетенции. Межкультурная компетенция является важной профессиональной составляющей современного учителя иностранного языка, основы которой закладываются во время обучения в высших учебных заведениях. Важной задачей современных высших заведений является создание благоприятных условий для формирования межкультурной компетенции будущих специалистов. Целесообразным и эффективным решением данной задачи является использование в процессе подготовки учителей иностранных языков средств интерактивных технологий.

Литература

1 Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы. Народное образование. 2003, № 2. – С. 58-64.

2 Kunanbayeva S.S. Strategic guidelines for higher foreign language education. Cambridge: Hertforfshire Press, 2017. – 195 p.

3 Сері Л. Формирование профессиональных компетенций будущего специалиста (бакалавра) в условиях дистанционного обучения. Вестник КазНУ. Серия педагогическая, №2 (51). – С. 69-78.

4 Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования. Монография. С.С. Кунанбаева. – Алматы, 2014. – 208 с.

5 Ажель Ю.П. Использование технологий ВЕБ 2.0 в преподавании иностранных языков. Молодой ученый. 2012, № 6 (41). – С. 369-371.

6 Поленова А.Ю. Потенциал тандем-метода при обучении иностранному языку в вузе. Интернет-журнал «Мир науки», 2018, №4, https://mir-nauki.com/PDF/52PDMN418.pdf.

7 Саванкова М.В. К вопросу формирования межкультурно-коммуникативной компетенции у студентов педагогических специальностей. Современные проблемы науки и образования. 2020, № 2. URL: http://science-education.ru/ru/article/view?id=29609.

ҒТАМР 14.01.85

АҚПАРАТТЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ОҚУ БАРЫСЫНДА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Ж.Ж. Койлыбаев
Аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Заманауи білім беру саласында ақпараттық технологияларды пайдалану, жаһанданудың бастамасы ретінде әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдану оқытушының өз пәніне деген сүйіспеншілігінің жоғарылығын көсетсе және сабақ барысында тақырыпты жан-жақты талқылауы оның шығармашылық құзіреттілігінің дамығандығының айқын көрінісі іспетті.

Түйін сөздер: инновация, технология, интерактив, коммуникатив, ақпарат, білім беру.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім беру саласын жаңартудың ең басты міндеттерінің бірі – оқыту үдерісіне заманауи әдістемелер мен технологияларды үнемі енгізіп отыру қажет екендігі көрсетілген.

Білім берудің қазіргі жаңа құрылымы мен оқу-әдістемелік мазмұнының өзгеруі – оқытушының өз кәсіби шеберліктерін шыңдауды, жаңартуды талап етеді. Елбасы Н. Назарбаев «Қазіргі заманда жастарға ақпаратты техникамен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет» деп атап айтқандай, инновациялық әдіс-тәсілдерді кеңінен қолдану жаңаша білім берудің бір шарты [1].

Ертеңгі келер күннің бүгінгіден гөрі нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын құдіретті күш тек білімге ғана тән. Олай болса, білім беруді ізгілендіру, ақпараттандыру – бүгінгі заман талабы. Ақпараттық білімнің, орта мен адамның өзара қарым – қатынасын үйлесімді ету және жаңа ақпараттық қоғамда ақпараттық технологияны пайдалану, ақпараттық мәдениетпен байланысын кеңейту мүмкіндіктері мол. Өркениеттің өсуі ақпараттық қоғамның қалыптасуымен тікелей байланысты екенін ескерсек, қазіргі кездегі білім мен техниканың даму деңгейі әрбір адамға сапалы және терең білім мен кәсіби іскерліктердің болуын, жастардың белсенді шығармашылықпен жұмыс істеуін талап етеді.

Ақпараттандыру технологиясының дамуы кезінде осы заманға сай білімді, әрі білікті жұмысшы мамандарын даярлау оқытушының басты міндеті болып табылады. Қоғамдағы ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан-жақты, жаңа технологияны меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды талап

етеді. Білім – болашақ бағдары, кез келген маман даярлайтын оқу орынның басты міндеттерінің бірі – жеке тұлғаның құзіреттілігін дамыту. Құзірет – студенттің жеке және қоғам талаптарын қанағаттандыру мақсатындағы табысты іс-әрекетіне қажетті білім дайындығына әлеуметтік тапсырыс. Құзыреттілік – студенттің әрекет тәсілдерін жан – жақты игеруінен көрінетін білім нәтижесі. Ақпараттық құзіреттілік – бұл жеке тұлғаның әр түрлі ақпаратты қабылдау, табу, сақтау, оны жүзеге асыру және ақпараттық – коммуникациялық технологияның мүмкіндіктерін жан-жақты қолдану қабілеті.

Ақпараттық құзіреттілікті қалыптастырудың басты мақсаты – студенттерге ақпаратты беру, түрлендіру және оны қолдану білімдерімен қаруландыру, олардың компьютерлік технологияны өз қызметтеріне еркін, тиімді пайдалана алу қабілеттерін қалыптастыру [2].

Оқытудың ақпараттық-коммуникативтік және интерактивтік технологияларының бағыттары:

– Электронды оқулықтар;
– Телекоммуникациялық технологиялар;
– Мультимедиалық және гипермәтіндік технологиялар;
– Қашықтан оқыту – Ғаламтор.

Интерактивтік оқыту технологиясы – бұл коллективтік, өзін-өзі толықтыратын, барлық қатысушылардың өзара әрекеттеріне негізделген, оқу процесіне студенттің қатыспай қалу мүмкін болмайтын оқыту процесін ұйымдастыру Интерактивтік оқыту – бұл, ең алдымен студент пен оқытушының қарым-қатынасы тікелей жүзеге асатын сұхбаттасып оқыту болып табылады. Сабақтағы интерактивтік әрекет өзара түсіністікке, өзара әрекетке, қатысушының әрқайсысына қажет есепті бірлесіп шешуге алып келетін ұйымдастыру және сұхбаттасып қарым-қатыныс жасауды дамытуды ұсынады. Оқытудың ақпараттық-коммуникациялық және интерактивтік технологияларын пайдалану – педагогикалық іс-әрекеттердің мазмұны мен формасын толықтыру негізінде оқыту үрдісін жетілдірудің бірден бір жолы. Компьютерлік желілерде, ғаламтор жүйесін, электрондық оқулықтарды, мультимедиалық технологияларды, қашықтан оқыту технологиясын пайдалану оқу орындарында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар кеңістігін құруға жағдай жасайды. Студент пән бойынша алған біліктілігін мемлекеттік стандарттың тапсырмаларына сай меңгеріп, өзін-өзі бағалап жүзеге асырып отыру қажет, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жеке тұлғаның құзіреттілігін дамыту құралы.

Қазіргі білім беру ісінің басты шарттарының бірі болып студенттің өзіне керекті мәліметті өзі іздеп табуына үйретіп, олардың өз оқу траекторияларын өзінің таңдай білуі есептеледі. Оқытушы үшін нәтижеге жету шәкіртінің білімді болуы ғана емес, білімді өздігіне алуы және алған білімдерін қажеттіне қолдану болып табылады. Бүгінгі бала – ертеңгі жаңа әлем. Бүгінгі күні ақпараттар ағымы өте көп. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген педагог өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық

мәдениеті дамыған, интерактивтік тақтаны пайдалана алатын, онлайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген оқытушы болуы тиіс.

Қоғамның ақпараттандырылуы білім беруге қойылатын талаптарды да өзгертеді. Білім беру саласының қызметкерлерінің міндеті ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, баланың рухани мүмкіндігін дамыту, білім беру, тәрбиелеу, олардың өзіндік жұмыс жасау қабілетінің дамуына мүмкіншілік жасау. Сонымен бірге ақпараттық – коммуникациялық технологиялар білім беру саласының қызметкерлерінің шығармашылық ізденіс қабілетін дамытуға, жаңа педагогикалық технологияларды жете меңгеруге, мамандық шеберлігін қалыптастыруға ықпалын тигізеді.

Қорыта келгенде, ақпараттық технологияларын пайдалану – барлық мәселелердің шешімі деп қарастыруға болмайды, өйткені бұл – оқу орнындағы білімдік негізді шешетін құрал, сондықтан да студентердің өзіне тән ерекшеліктерін ескеріп, әрбір кезеңін мұқият саралаудан өткізіп барып тәжірибеде қолдану керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010.

2 Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлықтарын қалыптастыру әдістемесі. – Алматы: ДайырБаспа, 2010.

3 Қазбекова Д.Д. Ақпараттық-коммуникативті технологияларды жеке тұлғаны қалыптастырудағы маңызы. – Алматы: «Мерей» баспасы. 28 мамыр 2015.

ҒТАМР 14.29.41

ЗИЯТКЕРЛІГІ САҚТАЛҒАН ЖӘНЕ ДЕНСАУЛЫҚ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРҒА БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДЫҢ ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

А.Б. Жылқаев
Магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

«Мүгедек бала» физикалық, психикалық, ақыл-ой кемшіліктеріне байланысты әдеттегі мектеп бағдарламасын игере алмайтын және осы себепті арнайы әзірленген стандарттарға, әдістемелерге, білім беру мазмұнына мұқтаж балалардың бір бөлігі. Мүмкіндігі шектеулі балаға сапалы білім алуға және болашақта қоғам өміріне толық қатысуға мүмкіндік беру біздің міндетіміз болмақ. Елімізде мүмкіндігі шектеулі және зияткерлігі сақталған балалар үшін білім берудің ең перспективалы түрі – инклюзивті білім беру. Инклюзивті білім беру – жалпы білім беретін мектеп шеңберінде денсаулық мүмкіндіктері шектеулі және ақыл-парасаты сақталған балаларды әдеттегі білім беру мүмкіндіктері бар оқушылар үшін көзделген стандарттар бойынша оқытуды, барлық білім алушыларға тең қарым-қатынасты қамтамасыз етуді көздейді.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, мүмкіндігі шектеулі балалар, биология пәні, мектеп, денсаулық.

Еліміздің білім беру саласындағы жаңа буын міндеттерінің бірі-әлеуметтік мәртебесіне, психофизиологиялық және жеке ерекшеліктеріне қарамастан әр баланың толыққанды дамуы үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету. Жалпы типтегі білім беру ұйымдарында мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту мен тәрбиелеуді ұйымдастырудың қажетті шарты олардың толық интеграциясы мен бейімделу ортасын құру болып табылады.

ҚР «Білім туралы» заңында ерекше жағдайларға мыналар жатқызылған: «білім алу үшін арнайы жағдайлар – ерекше білім берілуіне қажеттілігі бар адамдардың (балалардың) оларсыз жалпы білім беретін оқу және білім беру бағдарламаларын меңгеруі мүмкін болмайтын, арнайы оқу бағдарламаларын және оқыту әдістерін, техникалық және өзге де құралдарды, тыныс– тіршілігін, сондай-ақ медициналық, әлеуметтік және өзге де көрсетілетін қызметтерді қамтитын жағдайлар…» [3].

Биология мұғалімінің инклюзивті балалармен іс-әрекетінің нәтижелі болуы оның сыныптағы әр балаға жеке көңіл бөлуі, қабілет, шеберлігіне байланысты, онда әр түрлі даму бұзылулары бар балалар бір уақытта білім

алады: сөйлеу,есту, көру, тірек-қимыл аппараты, интеллект, эмоционалды бұзылыстары бар балалар, мерзімінен кеш және күрделі даму бұзылыстары бар балалар.

Мүмкіндігі шектеулі адам – бұл физикалық және (немесе) психикалық дамуында кемшіліктері бар, қалыпты психикалық және физикалық дамудан айтарлықтай ауытқулары бар адам екенін түсінуіміз керек. Дамуында кемістігі бар адамдарды төмендегідей санаттарға бөлеміз:

1. Сөйлеу қабілеті бұзылған балалар (дислалия, логопаттар, кекештену);
2. Ақыл-есі кем (ақыл-есі кем балалар);
3. Есту қабілеті бұзылған (саңырау, нашар еститіндер);
4. Көру қабілеті бұзылған адамдар (зағиптар, нашар көретіндер);
5. Психикалық дамуы тежелген балалар (ПДТ);
6. Тірек-қимыл аппараты бұзылған;
7. Бірнеше мүгедектігі бар (екі немесе үш кемтарлықтың болуы).

Мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істейтін әр мұғалімнің алдында пән бойынша жұмыс бағдарламасын бейімдеу мәселесі тұр. Мүмкіндігі шектеулі оқушылардың білімін тексеруге арналған оқу тапсырмалары бірқатар шарттар (ұсыныстар) негізінде жасалады:

– оқушының жетістіктері мен күш-жігеріне сәйкес жеке бағалау шкаласын қолданыңыз;
– жақсы бағаларды жиі қолдану;
– оқушы орындай алмайтын тапсырманы қайта орындауға рұқсат етіңіз;
– қайта жасалған жұмысты бағалау;
– оқушылардың жетістіктерін бағалау жүйесін қолдану.

Оқу процесін ұйымдастыруда қажет:

– ауызша марапаттауды қолдану;
– ережелерді орындамағаны үшін жазаны барынша азайтуға, тіпті жасамау, позитивті атмосфера қалыптастыруға көбірек көңіл бөлу керек;
– баланың жеке өміріне қол сұғылмауын қамтамасыз ету;
– оқушыға оның іс-әрекетінің қате екенін түсінуге мүмкіндік беретін қарым-қатынастың кодтық жүйесін (сөздер, ым-ишаралар) жасаңыз;
– кішігірім қателіктерін елемеңіз;
– қолайсыз жағдайда баламен жұмыс жасау шараларын әзірлеу;
– дәрі-дәрмектерді қолдану қажеттілігі туралы ескертетін немесе мүмкіндігі шектеулі оқушының шамадан тыс шаршағанын көрсететін мінез-құлқындағы өзгерістер туралы білімді меңгеру.

Есту қабілеті бұзылған балалар екі санатқа бөлінеді: мүлде естімейтін және есту қабілеті нашар. Оқыту көрнекілік және жеке ерекшеліктеріне сәйкес жүзеге асырылады. Басқа бірде-бір мектеп пәнін көрнекілігі жағынан биологиямен салыстыру мүмкін емес. Тиісінше, мұндай балалармен жұмыс жасаудағы маңызды элемент – биологиялық үлгіні құрастыру және микроскоппен жұмыс жасау. Мүмкіндігі шектеулі балалардың жұмыс

қарқынын ескеру қажет. Мәселен, биологиялық сызбаларды өз бетінше орындау кей балалар үшін қиындық тудыруы мүмкін.

Көру қабілеті нашар балалармен жұмыс ерекше ойластырылған болуы керек. Мысалы, нистагмадан зардап шегетін балаларға заттарға назар аударуды және ұзақ көруді қажет ететін тапсырма беруге болмайды. Оларға ұзақ мәтіндерді қайта жазу қиын және т.б. Көру қабілеті бұзылған оқушыларды оқыту есептелген оқу жүктемелерінің қағидаттарына, бірегей оқулықтар мен көрнекі құралдарды, сондай-ақ арнайы оптикалық және тифлопедагогикалық құрылғыларды қолдануға сәйкес жүргізіледі. Негізгі шарт – сабақтағы көрнекіліктер мен шаралардың жиі өзгеруі керек (әр 4-7 минут сайын). Сонымен қатар биология мұғаліміне көру қабілеті бұзылған оқушыларға арналған заманауи арнайы жасалған бағдарламалар көмектеседі:

Оқу тапсырмалары көру дәрежесіне байланысты әзірленеді. Нашар көретін балалар үшін сабақ тақырыбы бойынша үлестірме материалдар алдын-ала жасалып, үлкен шрифтпен басылып шығарылады, бұл жазбаша жұмыстың аз мөлшерін деген сөз.

Табиғатқа танымдық экскурсия түрінде таза ауада серуендеуге болады: көру қабілеті бұзылған оқушы әрдайым мұғалімнің көз алдында болады, сондықтан егер бала бір нәрсені көре алмаса немесе түсінбесе, нысанды толығырақ сипаттап, оқушыға түсіндіре алуға мұғалімнің мүмкіншілігі бар.

Оқушылардың ерекше тобын психикалық дамуы тежелген адамдар құрайды. Психикалық дамуы тежелген балаға өзіне күш салу, өзін бір нәрсені орындауға мәжбүрлеу өте қиын. Ондай балалардың оқылған материалды игеруі үшін кейбір тақырыптың кіріспе бөлімі ғана, кейбір тақырыпшалар немесе сұрақтар тақырыптан алынып тасталады. Ең маңызды сәт – сабақта сәттілік жағдайын тудыру болып табылады. Биология мұғалімі оқушыға аталмыш жағдайды ұсынатын тапсырмаларды ұсынады. Материалды қабылдауды жеңілдету үшін оқушыға түрлі-түсті көрнекі материалдарды және есте сақтаудың кейбір әдістерін қолдану ұсынылады. Оқу материалын есте сақтаудың ең тиімді әдістерінің бірі-мнемоника (грекше-есте сақтау өнері). Бұл ассоциациялар жасау арқылы ақпаратты есте сақтауды жеңілдететін әдістер мен ережелердің жиынтығы.

Интеллектуалды дамуы баяу оқушылар үшін ерікті зейіннің шоғырлануы мен тұрақтылығын дамыту және түзету, ақыл-ой белсенділігінің деңгейін, логикалық операциялардың даму деңгейін арттыру (талдау, жалпылау), сөздік қорын байыту мақсатында тапсырмалар жасалады.

Сонымен, ақыл-ойы бұзылған балаға оқыту мен тәрбиелеу процесін ұйымдастыруға көмектесу үшін бар ауытқуларды жеңуге және түзетуге және олардың танымдық процестерін арттыруға бағытталған түзету жұмыстарының арнайы әдістері қажет. Оқу процесінің маңызды бөлігі-білімді тексеру сабақтары. Мұнда мұғалімге тест тапсырмалары, мәтінде жетіспейтін сөздері бар жаттығулар, сәйкестендіру секілді тапсырмалар көмектеседі.

Сыртқы ортадан қолдауды қажет ететін мүгедек бала сыныптастарымен бірге жайлы эмоцияларды сезінуге мүмкіндік алады. Психикалық дамуы

тежелген балалармен жұмыс кезінде өткен материалды бірнеше және кезеңкезеңмен қайталау туралы ұмытпаңыз. Қайталау тапсырмасы сабақтың әр кезеңінде беріледі.

Жаратылысы ерекше жандардың өмірге деген құлшыныстары басым. Білсем, үйренсем, танысам деген зор ынталары үнемі жоғары көрініс тауып, бойларынан өмірге деген сүйіспеншіліктері тым ерекше екені байқалады. Олай болса, бойдағы дарын мен білімді одан әрі дамытып, барынша қолдау көрсету қоғамның басты міндеттерінің бірі. Әр бала бөлек әлем. Барлығы бақытты болуға әбден лайық!

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_.

2 Оспанбаева М.П. Инклюзивті білім беру мазмұны және әдістемесі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 232 б.

3 «Болашаққа бағдар – рухани жаңғыру» жалпыхалықтық идеясы: Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Егемен Қазақстан. – А., 2017.

ҒТАМР 14.07.07

ФУНКЦИОНАЛДЫ САУАТТЫЛЫҚТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ МЕХАНИЗМДЕРІ

Б.Ж. Сарыбаева
Ф.ғ.к., доцент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.
Г. Молдобаева
Студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Аталмыш мақалада функционалдық сауаттылықты меңгертудің алғышарттары, икем-дағдылары, іске асыру жолдары жайында қарастырылған. Сонымен қатар функционалдық сауаттылықты нақты қалай жүзеге асыруға болатын негізгі механизмдері жайында толығырақ сұрыпталып берілген. Сауаттылықты арттырудың тиімді тетіктері. Студенттердің функционалды сауаттылықты қалыптастыру үшін студенттердің функционалды сауаттылығын дамыту мәселесінің және оқу орындарындағы болашақ мамандарды даярлау жолдарының маңыздылығы қарастырылады.

Түйін сөздер: функционалды сауаттылық, алғышарттар, механизм, жаңа технология.

Тәуелсіз елдің негізгі тірегі – білімді ұрпақ. Қазіргі заманда білімнің алға басатын, бәйгеден озатын кезеңі туды. Болашақ мемлекеттің кепілі – жастардың білімі мен тәрбиесі екені баршамызға мәлім. Қазақтың дарынды ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы: «Елді түзеуді бала тәрбиесін түзетуден бастау керек» деген еді. Қазақстан Республикасындағы білім беру реформаларының негізгі мақсаты – білім беру жүйесін жаңа экономикалық жағдайларға бейімдеу. Бұл мақсатқа жетуде білім беру жүйесін жетілдіру маңызды рөл атқарады. Болашақта өркениетті, дамыған ел болу үшін заман талабына сай білім қажет.

Тұңғыш президент Н. Назарбаевтың «Қазақстандық жол – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауында ел дамуының барлық стратегиялық бағыттарын жүзеге асыру міндеттері белгіленген. Республиканың болашағы туралы айтылған Жолдауда «XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және дені сау азаматтар» – делінген. Ал дамудың негізі – білім мен ғылым саласына жүктеледі. Сондықтан тәуелсіз елімізде де, дамыған елдерде де білім беру жүйесінің сапасын арттыру өзекті мәселелердің бірі. Осы орайда Қазақстан Республикасында білім беруді дамытуға арналған мемлекеттік бағдарламасында функционалдық сауаттылықты дамытудың жалпы бағдарлары нақты айқындалған. Негізгі мақсаты жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене бітімі және рухани

жағынан дамыған азаматын қалыптастыру, өзгермелі әлемде әлеуметтік бейімделуді қамтамасыз ететін оның білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады [1, 25 б.].

Қазіргі педагогикада оқыту принциптері оқытудың белгілі бір объективті заңдылықтарын білдіреді және функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мақсатында мұғалім мен студенттердің іс-әрекетін анықтайтын бастапқы ережелер ретінде түсініледі. Оқыту стратегиясы мен тактикасын анықтайтын оқыту принциптері оқу процесінің жүйесін және оның компоненттерін құруда қажетті құрал болып табылады және білім беру қызметінің қалыпты процесінің шарттары болып табылады. Оқыту принциптерінің табиғаты, олардың номенклатурасы, мазмұны мен функциялары бір жағынан ғылымның, техниканың және технологияның даму деңгейінен, қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайларынан, екінші жағынан біздің қоғам білім беру жүйесіне қоятын міндеттерден туындаған әртүрлі өзгерістерге ұшырайды.

Жалпы, принциптерге оқыту процесінің тиісті компоненттерін, соның ішінде оқыту технологиясы мен әдістерін әзірлеу мен жетілдіруде мақсатты және дәйекті түрде жүзеге асырылатын бастапқы ережелер жатады. Қазіргі уақытта педагогикада оқыту принциптерін сипаттауға әртүрлі көзқарас бар: психологиялық, кибернетикалық, әдістемелік және т.б. Қазіргі зерттеулерде оқыту принциптері негізінен тарихи, педагогикалық және психологиялық негіздемеге ие және олардың атауы мен санының айырмашылығына қарамастан, оқыту заңдылықтарын түсінудегі бірдей тенденцияларды білдіреді. Бұл тәсілдер оқу процесін қарқындату жағдайында және студенттердің функционалдық сауаттылығын қалыптастыру міндеттерінде ерекше маңызға ие болып, өзектілігі арта түседі.

Оқытудың негізгі принциптері белгілі: ғылым, жүйелілік, теорияның практикамен байланысы, қол жетімділік, көріну, сана, тәуелсіздік, әртүрлі әдістердің үйлесімі, белсенділік, сабақтастық, проблемалық, кәсіби бағдарлау және басқалар.

2012 жылғы 14 желтоқсанда «Тәуелсіздік күні» салтанатына арналған жиында «Қазақстан – 2050» стратегиясы: «Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Білім және кәсіптік машық – заманауи білім беру жүйесінің, кадр беру мен қайта даярлаудың негізгі бағдары» бойынша бәсекеге байланысты дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек, жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына зор көңіл бөлу балалардың қазіргі заманға бейімделенген болуы үшін аса маңызды міндет ретінде атап көрсетеді. Елбасы бастауымен өмірге келген «Функционалдық сауаттылық бойынша Ұлттық жоспардың» мәнызы ерекше. Оның негізгі мақсаты – студенттердің білімін өмірде тиімді қолдануға үйрету. Сонымен қатар, ол орта білім жүйесінің парадигмасын түбегейлі өзгертудің негізі болып табылады. Ұлттық жоспарда функционалдық сауаттылықты дамытудың төрт негізгі тетігі атап көрсетілді [4, 119 б.].

Бірінші механизм – оқыту әдістемесі мен мазмұнын жаңарту бойынша Министрлік әлемдік тәжірибе негізінде Мемлекеттік білім стандартын жасауға кірісті. Мұғалім алған білімдерін практикалық жағдайда және әлеуметтік бейімделу процесінде тиімді қолдана алатындай етіп білім алушыға негізгі құзіреттіліктерді үйретуі керек.

Екінші механизм – оқу нәтижелерін бағалау жүйесін жаңарту бойынша оқу жетістіктерін бағалаудың жаңа тәжірибелерін әлемдік тәжірибесі жан-жақты зерттеу арқылы енгізу. Тәуелсіз Қазақстан оқулықтарының мазмұны ұлттық құндылықтарды басшылыққа ала отырып жазылуы және оқыту мен іске асырудың жаңа әдістері, яғни интерактивті әдістер арқылы іске асырылуы тиіс. Осы негізде білім алушылар теориялық білімді практикалық қолданумен қатар ана тілінің болашағына үлкен жауапкершілікпен қарауды үйренеді.

Үшінші механизм – тетік бойынша балаларды оқыту мен тәрбиелеуге ата-аналардың белсенді қатысуы үшін жаңа әдіснамасы дайындау.

Төртінші механизм – қосымша білім беру жүйелері дамытылып, материалдық техникалық база жаңартылатын болады. Бұл мәселедегі жұмыс мектептер мен жоғары оқу орындары, түрлі ғылыми-зерттеу орталықтары мақсатты түрде келісімшарттар жасасып, оқушылар арасында мамандық таңдауда, ғылыми жұмыстар мен жобалар жасауда серіктестік қарым-қатынас құрудан тұрады. Жоғары оқу орындары білім сапасын арттыруда өзін даярлайтын маманның деңгейін, қабілетін, талантын алдын ала айқындайды, одан әрі жұмысты жоспарлайды, білім алушылармен кредиттік жүйенің ерекшелігі, мақсаттары мен міндеттері туралы алдын ала түсіндіру жұмысын жүргізеді, оқушыларға мамандық таңдауда дұрыс бағыт береді.

Төрт механизм бойынша жұмыстың іске асуы – тұлғаның кәсіби тұрағында өзін-өзі анықтамасына мүмкіндік беру, студенттердің бойынша шығармашылық және инновациялық қызметке деген қажеттілікті қалыптастыруға ықпал етеді.

Функционалдық сауаттылықтың жетінші тетігі – балаларды оқыту мен тәрбиелеуге ата-аналардың белсенді қатысуын қамтамасыз ету. Ата-аналар бала кезінен адами құндылықтарды бойына сіңіріп, саналы өмірге баулуы керек. Бала тәрбиесіндегі ата-аналардың функционалдық сауаттылығын арттыру олардың мектеп мұғалімдерімен тығыз қарым-қатынасы және екі жақты серіктестік қызметі негізінде қалыптасады. Яғни, ата-аналарға баласының ерекше қасиеттерін тануға, әртүрлі жағдайларда түсінуге және көмектесуге, олардың қабілеттерін дамытуға, рухани құндылықтарды қалыптастыруға, жағымсыз әдеттер мен мінез-құлықтардан арылуға көмектесетін функционалды сауаттылық ата-аналарда болуы керек [2, 15 б.].

Ұлттық жоспар білім беру сапасын жетілдірудің негізгі бағдары ретінде оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту процесін мазмұндық, оқу-әдістемелік, материалдық-техникалық қамтамасыз ету жөніндегі іс-шаралар кешенін қамтиды.

Осы ұлттық жоспарды іске асыру оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Осыған сәйкес

күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі еліміздегі оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту болып табылады.

Тұлғаның функционалдық сауаттылығын дамыту – заман талабы. Мұғалімнің сабақ жүргізудегі шеберлігі, яғни шығармашылық пен жауапкершіліктің үйлесімі – бүгінгі әрр педагогтың міндеті. Өз мамандығын толық игерген жоғары деңгейдегі оқушы жоғалмай, өмірде өз жолын табады, азамат болады. Бұл – мұғалім үшін абырой, яғни оның үміті ақталып, әрбір мұғалім соған ұмтылса, ұрпақ алдындағы парызы өтелді. Мұғалім сабағының негізгі мақсаты оның негізгі мағынасын ұмытпай, әр сәтті тиімді қолдана отырып мақсатына жетеді.

Педагогикалық жоғары оқу орындарының алдында функционалдық сауатты тұлғаны қалыптастыруды жүзеге асыруға қабілетті, ғылымның негіздерімен қаруланған, ұлттық сана-сезіммен, оқушының рухани мәдениетімен байланысты берік патриоттық қағидаттары бар кәсіби даярлықтың жоғары деңгейіндегі құзыретті мамандарды даярлау жолдарын қарастыру міндеті тұр [4, 84-89 б.].

Оқыту әдісі – тарихи категория, олар білім беру мақсаттары мен мазмұнының өзгеруімен өзгереді. Қазіргі уақытта дидактикада барлық мамандар мойындаған оқыту әдістерінің бірыңғай жіктемесі жоқ. Дидактикалық есептер бойынша әдістер ерекшеленеді:

– білім алу;
– біліктер мен дағдыларды қалыптастыру;
– білімді талдау және қолдану;
– білім мен шығармашылық қызметтің синтезі;
– түзету және бақылау.

Оқыту және функционалдық сауаттылықты қалыптастыру әдістеріне келесі анықтама беруге болады: бұл оқыту, дамыту, тәрбиелеу және іс-әрекеттің мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған пән мен оқу процесі объектісінің реттелген қызметінің тәсілдері. Қазірдің өзінде бұл анықтамаларда әдіс көп өлшемді құбылыс, функционалдық сауаттылықты қалыптастыру кезінде қажетті оқу процесінің өзегі ретінде әрекет етеді. Ол мақсаттарды іске асыру механизмі ретінде әрекет етеді, көбінесе оқу процесінің соңғы нәтижелерін анықтайды. География, биология, химия, физика пәндерінде мұғалімдер қолданатын оқыту әдістері Көптеген және әртүрлі болғандықтан, олардың бірнеше сипаттамалары бар, сондықтан оларды бірнеше параметрлер бойынша жіктеу қажет. Студенттердің ғылыми функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда табысты қолдануға болатын әдістер мен тетіктер қазіргі таңда қолдануда. Мұғалім қайсысын қолданатыны оның мүмкіндіктері мен жағдайларына байланысты болады, бірақ әр түрлі әдістер мен тәсілдердің жиынтығы ең тиімді болады, олардың қажеттілігі нақты оқу іс-әрекетінде педагогикалық жағдайларды талап етеді.

Қорыта келгенде, студенттердің функционалдық сауаттылығын табысты етудің тиімді жүйесін, студенттердің функционалдық сауаттылығын қалыптастыру бойынша сыныптар мен білім беру деңгейлері арасында оқу

пәндері мазмұнының сабақтастығын жүзеге асыру жолдарын, экономикалық жағынан дамыған елдердегі білім беру жүйесінде студенттердің функционалдық сауаттылығын қалыптастыру бойынша айқындалған ерекшеліктерден хабардар болуы алға қойған мақсаттың табысты орындалуының кепілі болмақ.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Назарбаев Н.А. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты. Ана тілі газеті. № 5, 2-8 ақпан, 2012. – 25 б.

2 Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары. –15 б.

3 Тангян С.А. Функциональная грамотность в современном контексте. – М., ИТОП РАО, 2002. – 119 с.

4 Колесникова И.А. Педагогикалық өркениеттер және олардың парадигмалары. Педагогика. 1995, №6. – С. 84-89.

ҒТАМР 27.01.45

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП МАТЕМАТИКАСЫНЫҢ ТЕРЕҢДЕТІЛГЕН КУРСЫНДАҒЫ ФУНКЦИЯ ТҮСІНІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

К.Н. Утеулиева
Қауымд. профессор, к.ф.-м.н., Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.
Қ.Т. Қадырова
Магистрант, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Мақала мақсаты жалпы білім беретін мектептің математикасының тереңдетілген курсында функция ұғымын қалыптастырудың әдістемелік ерекшеліктерін анықтау және оны қалыптастыру жолдарын тексеру. Осы мақалада мектеп математика курсында функционалдық желіні оқытудың негізгі мақсаты мен міндеттерін, оқушылардың математикалық дайындығына қойылатын талаптар көрсетіледі.

Түйін сөздер: функция, функционалдық тәуелділік, функцияның нүктедегі шегі, функцияның нүктедегі және кесіндідегі үзіліссіздігі, функцияның туындысы, сандық функция, функцияның анықталу облысы мен мәндерінің облысы, кері функция мен күрделі функция.

Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектеп математикасында функция, функционалдық тәуелділік ұғымына аса ерекше көңіл бөлінген. Мектеп математикасы курсында функция түсінігін қалыптастыру оқушыны өмірге дайындаудың қажетті шарты болып табылады. Функционалды тәуелділіктер адам өмірінің барлық саласында кездесетіндіктен біздің өміріміздің және жалпы ғылымның ажырамас бөлігі саналады.

Оқушыларда функционалдық тәуелділік ұғымын қалыптастыру үшін қажетті ұғымдық базалар: материалдык өмірдегі құбылыстардың өзара байланысы мен өзара қарым-қатынасы туралы түсінік; айнымалы шамалар туралы түсінік; шамалар арасындағы байланыстың берілу тәсілдері. Осы ұғымдық базадан соң функция және оған байланысты басқа ұғымдар қарастырылады. Функционалдық тәуелділікті мектеп курсында оқытуды үш кезеңге бөліп қарасытруға болады.

Схема 1. Функционалдық тәуелділікті мектеп курсында оқыту кезеңдері:

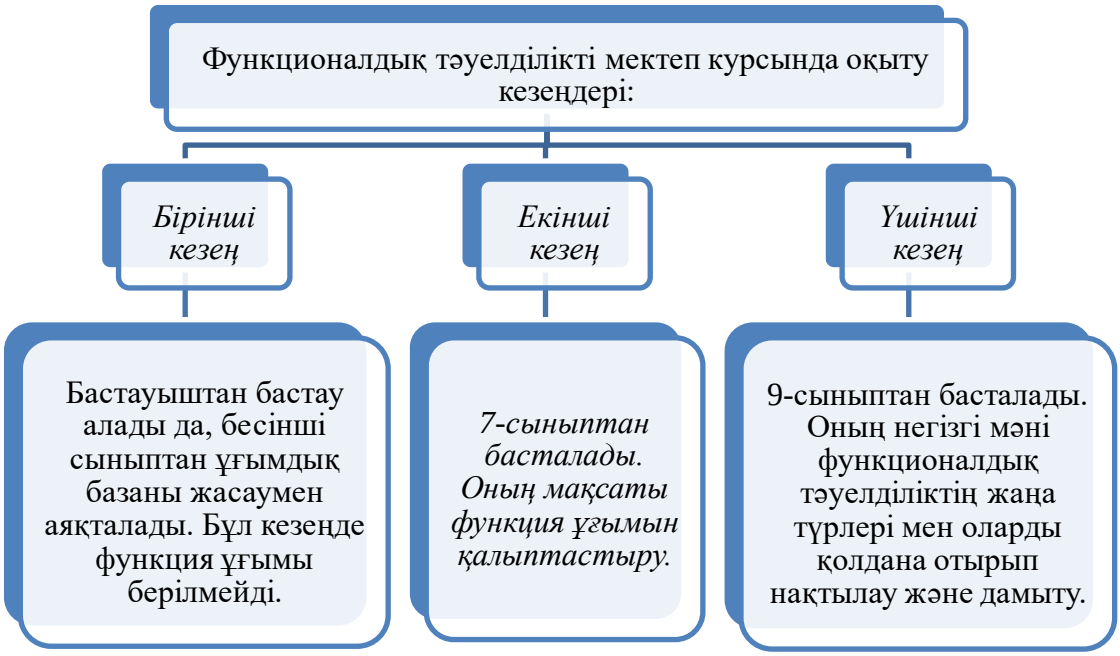

5-сынып математикасында «функция» термині енгізілмейді. Бұл сынып математикасында айнымалысы бар өрнектерге түсінік береді. Айнымалысы бар өрнектер ұғымын қалыптастыру функцияны оқып үйренуге дайындық болып табылады және функция ұғымын қалыптастыру жөнінде жыл бойы жүйелі түрде жұмыс жүргізіледі. Функция ұғымының қалыптасуына айнымалы шамалары бар арифметикалық есептерді шығару көмектеседі. 5-сыныптағы функционалдық түсініктерді қалыптастыру жөнінде басталған жұмыс 6-сыныпта функция ұғымын енгізуге мүмкіндік береді, функция ұғымының мазмұны айқындалып, тиісті анықтама беріледі. Функцияның берілу тәсілдері (таблицалық, графиктік, аналитикалық) қарастырылады. $y = kx$ және $y = \frac{k}{x}$ функцияларын оқып–үйренеді. Олардың графиктері салынады.

7-сыныпта $y = ax^2$ пен $y = ax^3$ функцияларының графиктерімен танысады.

8-сыныпта функциялық түсініктер дамытылады. Мысалы, бүтін теріс көрсеткіші бар дәрежелерді оқығанда $y = ax^{-1}, y = ax^{-2}$ түріндегі функциялардың графиктері, квадрат түбірлерді оқығанда $y = \sqrt{x}$ функциясының графигі, квадрат теңдеулерді оқығанда квадрат үшмүшеліктердің графиктері қарастырылады.

9-сыныпта оқылатын алгебра курсында функцияларды оқып-үйрену әрі қарай жалғастырылады. Берілген функцияға кері функция ұғымы енгізіледі,

8-сынып геометриясында $sinx$ пен $cosx$ функцияларының қарапайым қасиеттері оқылады. tgx функциясы $\frac{sinx}{cosx}$ қатынасы ретінде енгізіледі. Тригонометриялық функциялар негізінен 10-сыныпта оқылады.

10-11-сыныптарда «Алгебра және анализ бастамалары» курсында функция ұғымын және оның қасиеттерін, түрлерін, берілу тәсілдерін, графиктерін кеңінен қарастырады. Оқушылар жалпы функция ұғымымен, өспелі және кемімелі функциялар, жұп және тақ функция, жалпы түрде берілген функция, функцияның таңба-тұрақтылық қасиеті, функцияның нөлдері, функцияның ең үлкен және ең кіші мәндері және т.б. танысады. Қарапайым түрлендірулерді қолданып, функцияның графиктерін салуды үйренеді.

Функцияның нүктедегі шегі, функцияның нүктедегі және кесіндідегі үзіліссіздігі, олардың қасиеттері, функцияның туындысы ұғымымен танысады, туындыны функцияларды зерттеу кезінде қолдануды үйренеді. Алғашқы функция, анықталмаған және анықталған интеграл, қисық сызықты трапеция, n-ші дәрежелі түбір, рационал көрсеткішті дәреже, логарифм, көрсеткіштік және логарифмдік функциялар ұғымдары және осы ұғымның қасиеттерімен танысады. Иррационал теңдеулерді, көрсеткіштік, логарифмдік теңдеулер мен теңсіздіктер және олардың жүйелерін шешуді, сонымен қатар жазық фигуралардың ауданын интеграл арқылы табуды үйренеді.

Мектеп курсының функция ұғымының құрамына: сандық функция, функцияның анықталу облысы мен мәндерінің облысы, функцияның берілу тәсілдері, функцияның графигі, функцияның өсуі және кемуі, функцияның жұп-тақтылығы, аргумент пен функцияның өсімшесі, функцияның периодтылығы, кері функция мен күрделі функция ұғымдары жатады.

Функция ұғымын енгізу екі тәсілмен жүргізілуі мүмкін:

I. Функция ұғымын нақтылы-индуктивтік тәсілмен енгізу.

Бұл мынадай түрде жүргізіледі:

1) функцияны үйренуге байланысты лайықты есепті қарастыру;

2) тәжірибелік материалдар негізінде функцияның математикалық анықтамасын тұжырымдау (формуланы хабарлау);

3) функция мәндерінің таблицасын құру және «нүктелер» арқылы функцияның графигін салу;

4) функцияның графигі бойынша оның негізгі қасиеттерін зерттеу;

5) қарастырылған функцияның қасиеттерінің қолданылуына мысалдар мен жаттығулар орындау.

Бұның ерекшелігі функцияны зерттеу көрнекі-геометриялық тәсілге сүйенеді, функцияны аналитикалық тәсілмен зерттеу кем қолданылады. Функцияны көрнекі-геометриялық және аналитикалық тәсілмен зерттеудің арасындағы арақатыс оқу материалын баяндаудың қатаң деңгейін сақтайды. Функцияны оқытудың қатаң деңгейлігі оны аналитикалық тәсілмен зерттеудің ролін біртіндеп күшейту арқылы ғана жүзеге асырылады. Функцияны зерттеуде көрнекі-геометриялық және аналитикалық тәсілдерді үйлестіру функцияны оқыту әдістемесіндегі ең негізгі әдістердің бірі болып табылады. Функция мәндерінің кестесін құрғанда оны есептеу үшін микрокалькуляторды пайдаланған тиімді.

II. Функция ұғымын абстрактілі-дедуктивтік тәсілмен енгізу. Функцияны аналитикалық тәсілмен зерттеудің ролінің артуына байланысты жоғары

сыныптарда функцияны оқыту былайша өзгереді: 1) функцияның анықтама-сын тұжырымдау; 2) функцияның қасиеттерін аналитикалық тәсілмен зерттеу; 3) аналитикалық зерттеу нәтижесіне сүйеніп функцияның графигін салу; функция графигін дәлірек салу үшін функцияның «мінездемелік» мәндерін табу; 4) функция графигіне салу; 5) үйренген функцияның қасиеттерін практикада қолдануға мысалдар мен жаттығулар орындау, лайықты есеп қарастыру.

Көрнекілік әрқашан қандай да бір математикалық зандылықты әрдайым байқауға мүмкіндік бере бермейді. Мысалы, бір координата жүйесінде $y = x, y = x^2, y = x + x^2$ функцияларының графиктері салынған. Үшінші функция графигінің алғашқы екі функцияның графиктерінің қосындысынан тұратынын көзбен байқау қиын.

Функция графигінің көрнекілігі «жақсы» жәрдемдесетін кейбір жағдайларға мысалдар келтірейік. Көптеген жағдайда функция графигін көрнекілік ретінде қарастыруға тура келеді:

1) $f(x) = \varphi(x)$ теңдеуінің x_0 түбірі $f(x)$ және $\varphi(x)$ функцияларының графиктерінің қиылысу нүктесінің абсциссасы болып табылады;

2) $f(x) > 0, f(x) < 0$ теңсіздігі мен $f(x) = 0$ теңдеуінің шешімдері бірінші жағдайда $f(x)$ функциясы графигінің абсцисса өсінің жоғарғы жағында жатқан аралықтары, екінші жағдайда оның төменгі жағында жатқан аралықтары, ал үшінші жағдайда функция графигінің Ox өсімен қиылысу нүктесінің абсциссасы болады.

3) $f(x) > g(x)$ теңсіздігінің шешімдері $f(x)$ функциясының графигінің $g(x)$ функциясы графигінің үстіңгі жағында жатқан бөлігіне сәйкес сандық өстегі аралық болады;

4) функцияның өсуі функция графигі оңға қарай жылжығанда оның жоғары қарай көтерілетінін көрсетеді;

5) жұп функцияның графигі ордината өсіне қарағанда симметриялы, ал тақ функция графигі координаттың бас нүктесіне қарағанда симметриялы болады;

6) өзара кері функциялардың графиктері $y = x$ түзуіне қарағанда симметриялы болады;

7) $g(x) = f(x) + C$ функцияның графигі $f(x)$ функцияның графигін ордината өсі бойымен C бірлікке параллель жылжыту арқылы шығады;

8) $g(x) = kf(x)$ функцияның графигі $f(x)$ функцияның графигін ордината өсі бойынша k есе сығу немесе созу арқылы анықталады. $g(x) = f(x - c)$ теңдігі $g(x)$ функциясының графигі $f(x)$ функциясының графигін абсцисса өсі бойынша c бірлікке параллель жылжыту арқылы шығады.

Оқушылардың графикалық ойлауын дамытуға мынадай жаттығулар әсер етеді: «Төмендегі жағдайларды бейнелейтін бірнеше суреттер салыңдар:

1) 2 саны $g(x) = f(x)$ теңдеуінің түбірі болатын;

2) $f(x) > 0$ теңсіздігінің шешімдерін анықтайтын;

3) $f(x) < 0$ теңсіздігінің шешімдерін анықтайтын;

4) $f(x), g(x), h(x)$ функцияларының $2 \leq x \leq 5$ кесіндісінде өсетіндігін;

5) функцияның жұптығын көрсететін.

Оқушылардың графикалық ойлауын дамытуға жақсы әсер ететін тәсілдердің бірі екі функцияның графиктерінің өзара орналасуын анықтауға берілген есептер шығару (функцияның ортақ нүктелері бар ма немесе жоқ па, олардың қиылысу нүктелерінің саны қанша, қай аралықта бұл функциялардың біреуінің графиктерінің екіншісіне қарағанда оның жоғарғы (төменгі) жағында жатады т.с.с.). Мұндай тапсырмаларға мысалдар келтірейік: 1) $y = x$ және $y = x^2$; 2) $y = x^2$ және $y = 1$ түзуі; 3) $y = 2x + 3$ және $x = 5$; 4) $y = x^2$ және $y = x^2 - 1$ функциялары графиктерінің орналасуын сипаттаңдар.

Жалпы білім беретін мектеп математика курсында оқушыларға функция түсінігін қалыптастыру аса маңызды деп есептеледі. Ендеше, орта мектеп бітірушілердің дайындығы да көп жағдайда осы өте маңызды ұғымды қаншалықты берік игергенімен өлшенеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Рахымбек Д. Арифметика, алгебра, анализ бастамаларын оқыту әдістемесі. – Шымкент: М. Әуезов атындағы ОҚМУ баспа орталығы. 2016. – 432 б.

2 Рахымбек Д. Мектепте сандық жүйені оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Шымкент: ОҚМПУ, 2020. – 98 б.

3 Елубаев С. Математиканы оқыту әдістемесі. – Алматы: Эверо, 2016.

4 Әбілқасымова А.Е. Математика: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 5-сыныбына арналған оқулық / А.Е.Әбілқасымова, Т.П. Кучер, З. Э. Жумагулова. – Алматы: Мектеп, 2017.

5 Әбілқасымова А.Е. Математика: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 6-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018.

6 Әбілқасымова А.Е. Алгебра: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2017.

7 Әбілқасымова А.Е. Алгебра: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018.

8 Әбілқасымова А.Е. Алгебра: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019.

9 Әбілқасымова А.Е. Алгебра және анализ бастамалары. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. 1-бөлім. – Алматы: Мектеп, 2019.

10 Әбілқасымова А.Е. Алгебра және анализ бастамалары: Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2020.

ҒТАМР 14.25.09

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕГІ МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ЗЕРТТЕУ ТАПСЫРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Ж.К. Бисембаева
Аға оқытушы, магистр, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.
Д. Жаңабай
Студент, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Мақалада бастауыш сынып білім алушыларының математика сабақтарында оқу-зерттеу қызметін қалыптастыру үшін, зерттеу тапсырмалар жүйесі қарастырылған. Өйткені, оқушыларда оқу-зерттеу, ізденушілік қабілеттері бастауыш сыныптардан дұрыс қалыптасса, білім алушылардың білімді өз бетінше алуға дағдыланар еді. Оқушылардың зерттеу әрекеттерін дамыту құралы ретінде зерттеу тапсырмаларын пайдалану қажеттігін негіздеу және мақалада көрсетілген тапсырмаларды қолдану.

Түйін сөздер: оқу-зерттеу, зерттеушілік, математика сабағы, зерттеу тапсырмалары, зерттеу жұмыстары.

Елдің ертеңі болашақ ұрпақтардың білімінің тереңдегімен өлшенеді. Үздіксіз дамып отырған әлемде адамзаттан қажеттіліктер мен қабілетерді талап етеді. Сол себепті білім беру саласының басты мақсаты – оқушылардың аналитикалық ойлау қабілеттерін дамыту және өзгермелі өмірде қорықпай өз ойын анық жеткізе алатын, өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға, шынайы өмірде дара тұлға болып қалыптасуына ықпал ету болып табылады.

Оқушыны өз бетінше жұмыс жасауға, бақылау мен зерттеу нәтижелерін жинақтап қорытынды жасай білуге бастауыш сыныптардан бастап баулу керек. Ендеше, мектепте оқушыларды оқу-зерттеу әрекеттеріне баули отырып, ғылымға жетелеу арқылы өз қабілеттерін ашуларына көмектесуіміз керек.

Ең алдымен зерттеу ұғымына анықтама беріп өтсек: «зерттеу» ұғымы бертін келе қалыптасқан жоқ, ең алғаш орыс педагогі А.И. Савенков өзінің «Кіші мектеп оқушыларын зерттеу әдістерін талдау» оқулығында зерттеу ұғымына мынадай анықтама береді: «Зерттеу дегеніміз – шығармашылық жолмен белгісіздікті іздеудің үдерісі» – деп жазды.

Абайдың жетінші қара сөзіндегі «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біріншісі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Екіншісі – көрсем, білсем деп ер жетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді» [2] – деп көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді деген ой тұжырым оқушының биік танымдық қабілет, тұрмыс-тіршіліктің сырын ұғуға талпыныс баланың ерте жасынан туындайды екен.

Сондықтан оқушыны ізденушілік, зерттеушілікке баулу бастауыш сыныптан басталуы тиіс. Өйткені бастауыш сынып оқушысының түрлі сөздіктер мен қызықты әдебиеттерді іздеп табуға, оқып танысуға деген құштарлығы басым болады. Баланы ізденушілікке баулу, оған зерттеу дағдысы мен білігін игерту бүгінгі білім беру саласының маңызды міндеті болып саналады.

Оқу пәндер жүйесінде математика пәнінің орны ерекше. Математика сабағы оқушыларды мектептегі басқа пәндерді оқытуда қолданатын қажетті білім, дағдыларды қамтамасыз етеді. Оқушылар бұл пәнді меңгеру кезінде, ой өрісі қалыптасып, қиял, зейін, ойлау әрекеттері шоғырланып, жеке басы дамиды. Көптеген психологтар мен мұғалімдердің зерттеулері бойынша мектеп оқушыларының соның ішінде бастауыш сынып оқушылары арасында оқу-зерттеу қабілеттерін қалыптастырудың бірнеше кезеңдері бар [3].

Зерттеу дағдыларын қалыптастырудың бірінші кезеңі – 1-сыныпқа сәйкес келеді. Бұл кезеңде зерттеу дағдыларын үйрену балалардың қабылдауына қол жетімді деңгейде жүргізілуі керек, зерттеудің өзі мақсатқа сай, қызықты және пайдалы болуы керек. Мысалы: 1-сыныптарда келесідей жұмыс түрлерін ұсынуға болады: Мұғалімнің басшылығымен проблемалық, ішінара іздеу, эвристикалық оқыту [4].

Екінші кезең бойынша 2-сынып оқушылары үшін математика сабағында «Орманда серуендеу» тақырыбы бойынша төмендегідей зерттеу тапсырмаларын жүргізуге болады:

1-тапсырма. Қалам дәптерден қымбат, ал дәптердің бағасы қарындаштан қымбат. Қайсысы қымбат: қарындаш па, әлде қалам ба? Әр заттың бағасын анықта.

50 тг
20 тг
15 тг

Нұсқаулық: оқушылар салыстыра отырып, әр заттың бағасын анықтайды.

2-тапсырма. Есептемей салыстыр.

1) 400+200*200+400 3) 700-300*700+200
2) 38-16*38-20 4) 19+58*58+20

Нұсқаулық: Оқушылар көрсетілген екі бағандағы амалдарды есептемей салыстырады [5].

Зерттеу дағдыларын қалыптастырудың үшінші кезеңі – 3-4 сынып оқушылары үшін: оқу-зерттеу қызметі және зерттеу логикасын байыту, зерттеу дағдыларын дамыту басты назарда болуы керек. Бұл кезеңде сабақта қолданылатын әдістерге тоқталатын болсақ: ұжымдық зерттеу тапсырмаларын орындау, сауалнама, эксперименттер және шағын зерттеу жұмыстарын жүргізуге болады.

Қорытындылай келе, «Бұлақ көрсең, көзін аш» деген ұлағатты сөзге сүйеніп, бар мүмкіндіктерді пайдаланып, баланың қабілетін, дарынын ашу және әрбір оқушының өз мүмкіндіктерін, қабілет пен икемділігін таныта білуіне жағдай жасау – мұғалімнің басты міндеттерінің бірі. Ендеше мектепте оқушыны ізденушілікке баули отырып, ғылым мен техниканың жетістігіне сәйкес армандарына жетуге, өз жолдарын дәл табуға, ғылымға жетелеу арқылы өздерінің қабілеттерін ашуларына көмектесуіміз керек. Жаңа ғасырға қадам басқан жас жеткіншектердің қазіргі өмірге бейімділігі болу керек. Ол өмірдің әр тетігіне үңіліп, тығырықтан шығар жолға даяр болуы қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: «Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы. – Астана, 2017.

2 Әлемдік педагогикалық ой-сана. – Алматы, 2010.

3 Сериков В.В. Тұлғаға бағытталған білім беру: педагогикалық қызметтің жаңа моделін жасауға. – Волгоград, 2014.

4 Әлімқұлова А.Б. Бастауыш сынып оқушыларының жобалық-зерттеу әрекетін ұйымдастыру. – 2014.

5 Ақпаева Ә.Б., Лебедева Л.А., Мыңжасарова М.Ж. Математика 2-сынып. – Алматы, 2018.

ҒТАМР 27.01.45

PISA ТАПСЫРМАЛАРЫН МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ПАЙДАЛАНУ

Ж.Т. Билялова
П.ғ.к., қауымд. профессор, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.
А.Н. Хамит
Магистрант, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Қазіргі заман еліміздегі ғылыми-техникалық жаңару мен даму, қоғам өмірінің барлық салаларындағы тың өзгерістер жеке тұлғаның интеллектуалдық ынта-жігерін, ізденімпаздығын, танымын, ой-өрісінің кеңдігін, белсенділігі мен саналы да сапалы шығармашылық іс-әрекет негізінде іске асыруды талап етеді. Яғни, әрбір жас еңбектің қандай мамандық саласында да, білім алу барысында да мәліметтер жиынтығын ғана меңгеріп қоймай, өзіндік функционалдық сауаттылығын арттырып, дербес іс-әрекетін тиімді ұйымдастыра алатын және сол бағытта өз болмысын таныта алатын болуы керек.

Еліміздің егемендігінің мәңгілік болуы, қоғамның әлеуметтік-экономикалық, рухани адамгершілік тұрғыда дамуына саналы тәрбие алған жастар ғана үлес қоса алады. Сондықтан әрбір жас адамның бойына мектеп қабырғасынан бастап заман талабына сай бітім-болмысы, кез келген жағдайда оң шешім қабылдай алатын өзіндік іс-әрекеті қалыптасуы тиіс.

Осы тұрғыда мектеп бағдарламасына PISA тапсырмаларын математика сабақтарына пайдалану көзделіп отыр. PISA тапсырмаларының құрылымын құрып, білім алушылардың пәндік білім мен білік дағдыларын қалыптастырумен қатар, алған білімін шындыққа жақын әртүрлі жағдайларда пайдалана білу дағдыларын дамытуды қамтамасыз ету [1].

Түйін сөздер: Математика, құзыреттілік, PISA халықаралық зерттеу, құзыретті-бағытталған тапсырмалар, PISA тапсырмаларының құрылымы.

Қазіргі XXI ғасыр заман талабына сай қоғам дамуының қарқындап өсуі, халықаралық ынтымақтастық нәтижесінде әлемдік проблемалардың туындауы, экономиканың қарқынды дамуы және бәсекелестіктің күшеюі, адам капиталының артуы әлемдік және қазақстандық білім беру жүйелеріне үлкен міндет жүктеумен қатар, тұрақты әлеуметтік және экономикалық жағдайда ғана өмір сүре алатын емес, қазіргі талапқа сай белсенді және оны жақсы жаққа өзгерте алатын бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру болып саналады.

«PISA – халықаралық зерттеу» дегеніміз не? PISA (Programme for International Student Assessment) 15 жастағы білім алушылардың оқу жетістігінің деңгейін бағалайды. Нақты осы жастағы оқушыларды іріктеудің себебі, әлемнің көптеген елдерінде бұл жастағы балалардың мектепте міндетті білім алуы аяқталатындығымен түсіндіріледі. Жастар осы жаста өздерінің мамандықтарын таңдау мен болашақ білім алу траекториясын анықтай алады.

PISA сұрақтарының рамкасы білім алушылардың оқу жетістіктерінің деңгейін бағалаудың ең жаңа технологияларын есепке ала отырып дайындалған. CBA форматы PISA тест тапсырмаларының ауқымды спектрін ұсынады. Бұл анимациядан мен мультипликациядан тұрады және сұрақтар визуалды түрде берілген. Алғаш рет PISA-2012 зерттеуінде компютерлік форматта жаңа интерактивтік тапсырмалар қолданылды. Мұндай тапсырмалар білім алушылрадың компьютерлік жүйемен тікелей жұмыс жүргізуін талап етеді. Зерттеуге қатысушылардың функционалды сауаттылық деңгейі таблица, диаграмма, график, сурет және сызбалар түрінде берілген тапсырмалармен анықталады [2].

Оны жүзеге асыру – мектептерде оқушыларды оқытудың заманауи формаларын, оның ішінде ақпараттық-коммуникативтік технологияны қолдану машықтарын арттыруға септігін тигізетін оқу үдерісін ұйымдастырудың тәсілдерін, әдістемелері мен нысандарын іздестіруге өзекті сипат береді. Кейінгі өмірде бұл дағдылар мектеп түлектерінің қоғамға белсенді қатысуына ықпал етеді және оның өмір бойы білім алуына көмектеседі. PISA зерттеуі осындай дағдылардың болуын тексеруге бағытталған, яғни жастарды басқа халықаралық зерттеулерден ерекшелендіретін «ересек» өмірге дайындау. Негізгі мақсаты – мектеп бағдарламаларында анықталған пәндік білім мен дағдыларды тексеру.

Сондықтан да мектептегі педагог қызметінің басым мақсаты жалпы білім беру жүйесінде функционалдық сауаттылықты қалыптастыру болып табылады. «Функционалдық сауаттылық» дегеніміз не? Функционалдық сауаттылық – «адамның қолданбалы білім негізінде өмір мен қызметтің әртүрлі салаларындағы стандартты өмірлік міндеттерді шешу қабілеті». Функционалдық сауаттылықты дамытудың жалпы бағдары жалпы білім беретін мектептерде зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азамат қалыптастыру, оның әлемде болып жатқан өзгерістер мен процестерге әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ететін білім алудағы қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады [3].

Қазіргі таңда, мектеп оқушыларының басым көпшілігі, әсіресе, білім берудің орта буынында, мұғалімдер материалды есте сақтауға, үлгі бойынша әрекеттерді орындауға, алгоритмдерді жүзеге асыруға үйретеді. Ерікті түрде күрделі алгоритмдерді жүзеге асыру оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытпайды, ең нашар жағдайда оқушының дәл осы алгоритмдерді қайталай алмайтындығына әкеледі. Жыл сайынғы ұлттық бірыңғай тестілеу кезінде математика пәнінен қанағаттанарлықсыз бағаның төрттен бірін алуының себебі осы.

Құзіреттілікке негізделген тәсілді жүзеге асырудың бір жолы – оқу үдерісінде PISA форматындағы тапсырмаларды құрастыру және қолдану. PISA тапсырмаларының ерекшелігі негізінен шарттар мен сұрақтардың бір-бірінен тәуелсіз, бір қарағанда бір-бірімен байланысы жоқтығында. Шарттар мен сұрақтарды байланыстыру – оқушының міндеті. Мұндай «байланыстыру» үшін жеке тәжірибені, қосымша ақпаратты тарту керек.

Осыдан PISA тапсырмаларын құрастыру – олар көбінесе нақты өмір тәжірибесінен алынған жағдайдың сипаттамасын білдіреді. Мәселенің шарттары да, сұрақтың формасы да объективті жағдайға қатаң байланысты емес. Керісінше, өмірлік жағдаятты объективті жағдайға аудару тапсырмалардың қиындығын құрайды. Әрбір тапсырма – бұл шешімді қажет ететін жағдай. Сұрақ пен тапсырма шарттары жеке тәжірибемен, басқа бөлімдердегі қосымша ақпаратпен сәйкес келеді, сондықтан PISA тапсырмалары біріктірілген.

PISA форматында тапсырмаларды құрастыру кезінде келесі мүмкіндіктерді ескеру қажет:

– сұраққа жауап беру талап етілмейтін шарттар;

– қажетсіз мәліметтердің көптігі, ал кейбір қажетті ақпараттың болмауы мүмкін;

– ақпарат әртүрлі форматта беріледі (мәтін, графиктер, кестелер, анықтамалықтар, өз білімдері);

– қажетті ақпарат оны белгілі бір пәнге (оқу немесе ғылыми) емес, нақты өмірлік жағдайға жатқызу логикасында беріледі;

– қажетті жауаптың нысаны көрсетілмеген немесе шулы түрде көрсетілген [4], [5].

Бөлек тапсырмалар – PISA форматындағы тапсырмалар оқушылардың зерттеушілік дағдыларын, өз бетінше ойлауын, танымдық қызығушылығын қалыптастыру мақсатында сабақтың әртүрлі кезеңдерінде танымдық тапсырмалар ретінде пайдаланылады.

PISA пішіміндегі тапсырмалар жинағы диагностика ретінде де, оқыту ретінде де пайдаланылады, өйткені білім алушы жаңа білім мен жаңа дағдыларды игереді. Тапсырмалардың мазмұны дүние жүзінің көптеген елдерінің, соның ішінде Қазақстандағы білім беру бағдарламаларының негізін құрайтын дәстүрлі тараулармен немесе тақырыптармен байланысты болуы керек: сандар, алгебра, функциялар, геометрия, ықтималдық, статистика, дискретті математика т.б.

Тапсырмалар әртүрлі типтегі сұрақтарды қамтуы керек – жауаптарды таңдаумен, қысқа жауаппен (сан, өрнек, формула, сөз және т.б. түрінде), егжей-тегжейлі еркін жауаппен. Бірінші жағдайда білім алушы ұсынылған жауаптардың ішінен дұрыс жауапты табуы керек; екінші, еш түсіндірместен өз жауабыңызды жазыңыз; үшінші жағдайда білім алушы өз шешімін жазып, негіздеп, дәлелдер келтіруге міндетті. Кейде бұл сұрақтар бір-бірімен байланысты және оларды жүйелі түрде жүзеге асыру барысында білім алушы заңдылықтарды байқап, кейбір жалпылауларға жетуі керек. Кейде сұрақтар бір-

бірінен тәуелсіз, ал келесі сұрақтың жауабы алдыңғы сұраққа берілген жауаптың дұрыстығымен анықталмайды. Бір тапсырмада әртүрлі типтегі сұрақтар жиі ұсынылуы мүмкін: біріншіден, жауап таңдауы бар сұрақтар, қысқа жауаптар, ал соңында – толық жауаптары бар сұрақтар [6].

PISA тапсырмаларына мысал:

1-тапсырма

Компанияның 5 рестораны бар. Бес ресторандағы қызметкерлер саны: 12, 18, 19, 21 және 30 адам. Бес ресторандағы қызметкерлер санының орташа шамасы қандай?

Жауап: 19

2-тапсырма

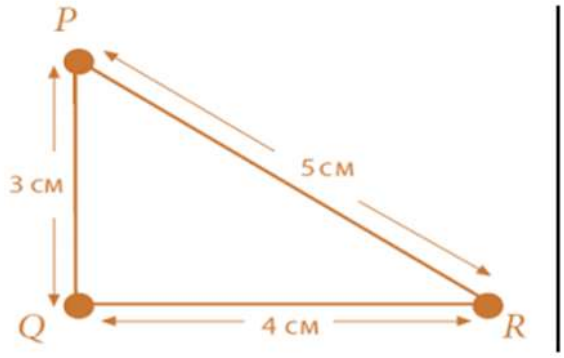

Мына өрнектердің қайсысы, PQR үшбұрышының тік бұрышты үшбұрыш екенін көрсетеді?

A) $3^2 + 4^2 = 5^2$; B) $5 < 3+4$; C) $3+4 = 12 - 5$; D) $3 > 5 \cdot 4$

4-тапсырма

Дамир шаршылар тізбегін жасады. Әрбір жасаған сайын ол шаршының қабырғасын бірдей санға арттырып отырған. Төменде осы тізбектегі алғашқы үш шаршы бейнеленген.

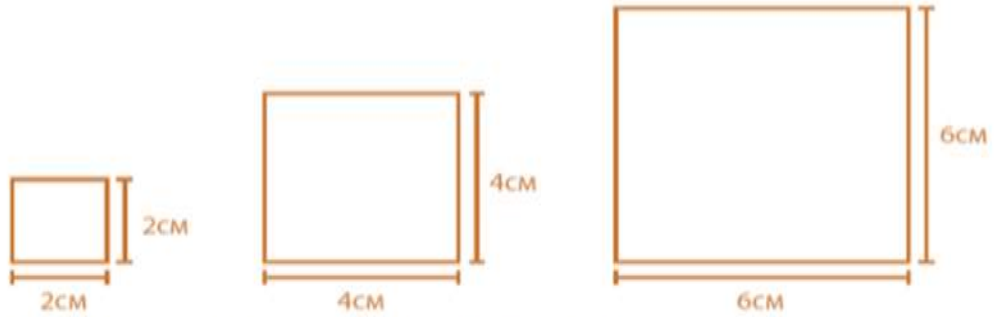

А. Бесінші шаршының ауданы қанша болады?
А) 100 см^2; В) 64 см^2; С) 25 см^2; D)10 см^2.

В. n-ші шаршының ауданы қанша болады?
Жауабы: $4n^2$ немесе $2n \cdot 2n$ немесе $(2n)^2$

5-тапсырма

Ағаштың бөлігінің ұзындығы 40 см. Оны 3 бөлікке бөліп кесті. Бұл бөліктердің ұзындығы (сантиметрмен):

$2x - 5$; $x+7$; $x+6$

Ең ұзын бөліктің ұзындығы неге тең?

Жауабы: 15 және $4x + 8 = 40$ см.

PISA сияқты құзіреттілікке бағытталған есептерді шешу кезінде басты назарды білім алушылардың математикалық білімдерін әртүрлі тәсілдер, ой-толғаулар және оларды шешу үшін интуицияны қажет ететін әртүрлі жағдайларда қолдану қабілеттерін қалыптастыруға аудару керек.

PISA тест форматындағы тапсырмалар мұғалімге бір уақытта бірнеше мәселені шешуге мүмкіндік береді:

– оқушылардың жазбаша құзіреттілігінің даму деңгейін, яғни оқушының мәтінді қаншалықты түсініп, одан қажетті ақпаратты ала алатынын бағалау;

– пәндік білім мен дағдының даму деңгейін бағалау;

– жалпы білім беру дағдылары мен дағдыларының даму деңгейін бағалау;

– жалпы білім беру дағдылары мен дағдыларының (интеллектуалдық, танымдық, жазбаша және ауызша сөйлеу мәдениеті және т.б.) даму деңгейін бағалау;

– білімді өз бетінше меңгеру қабілетін бағалау және заманауи әлемде сәтті бейімделу үшін қажетті қызмет әдістерін таңдау, яғни стандартты емес жағдайларда тиімді әрекет ету;

– зерттеушілік құзыреттілігін дамыту арқылы пәнге деген танымдық қызығушылықты қалыптастыру;

– әр оқу пәніне және жалпы білімге қатысты студенттердің үлгерімін салыстыруға ықпал ету;

– ағымдағы және күтілетін нәтижелер арасындағы айырмашылықтарды азайту жолдарын анықтау [7].

PISA сияқты есептерді шешу процесінде пәнаралық ақпаратты тарту арқылы бағдарламалық материалды тереңірек және мағыналы меңгеруге ықпал етеді, білім алушылар құбылыстар мен процестер арасындағы себеп-салдар байланыстарын анықтау бойынша практикалық дағдыларды меңгереді және жетілдіреді. Сонымен бірге фактілерді, теорияны, заңдылықтарды мазмұнды түсінуге, математика, физика, химия, биология, экология бойынша бұрын алған білімдерін нақтылау және тереңдету үшін қолайлы жағдайлар жасалады [8].

Оқушылардың математикаға деген қызығушылықтың болуы оқу үрдісінің қажетті шарты болып табылады. Қызығушылық неғұрлым жоғары болса, сабақ соғұрлым белсенді және оның нәтижесі жақсы болады. Қызығушылық неғұрлым төмен болса, оқыту неғұрлым формальды болса, оның нәтижелері соғұрлым нашар болады. Қызығушылықтың жоқтығы оқу сапасының төмендеуіне, тез ұмытып кетуіне, тіпті алынған білім, білік, дағдының толық жоғалуына әкеледі. Сондықтан PISA зерттеуінің құрамдас бөлігі болып табылатын оқушылардың математикаға деген қызығушылық деңгейін арттыру, оның өзгеруін бақылау өте маңызды. Және де PISA тапсырмаларын математика сабағында пайдаланудың дұрыс жоспарын, тапсырмаларын құру өте маңызды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы – Астана, 2020.

2 «PISA-2018 / компьютерлік формат халықаралық зерттеуі құралдары»: Жинақ – «Ақпараттық-талдау орталығы» АҚ. – Астана, 2016 – 126 б.

3 ҚР Білім және Ғылым министрлігі ұлттық білім беру статистикасы және бағалау орталығы «Pisa халықаралық зерттеуі» әдістемелік құрал. – Астана, ҰББСБО. Алматы «Атамұра» 2013.

4 Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М.: Логос, 2004. – 208 с.

5 Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. Нар. образование. 2003, № 2. – С. 58-64.

6 PISA, TIMSS зерттеулерінің тапсырмалары негізінде оқушылардың математикалық сауаттылығын дамыту. Әдістемелік құрал. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2014. – 46 б.

7 Крупник С.А. Функциональная грамотность. – М.: Педагогика, 2010.

8 Ковалева Г.С. Новый взгляд на грамотность. По материалам международного исследования PISA-2000.

ГРНТИ 77.01.21

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ХАРАКТЕРИСТИКА РЕКРЕАТИВНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНОГО НАПРАВЛЕНИЯ В СИСТЕМЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ КОЛЛЕДЖА

А.А. Гепчина
Преподователь, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Физическая реабилитация – это составная часть социальной, медицинской и профессиональной реабилитации, система мероприятий по компенсации или восстановлению физических возможностей, а также интеллектуальных способностей, улучшению психоэмоциональной устойчивости, физических качеств и адаптационных резервов организма человека методами и средствами физической культуры, спортивной подготовки и элементов спорта, массажа, природных факторов, физиотерапии, повышению функционального состояния организма. Речь идет в данной статье о физической реабилитации, как о составной части социально-трудовой и медицинской реабилитации, которая применяет методы и средства физической культуры, физические факторы и массаж.

Ключевые слова: Физическая реабилитация, средства физической культуры, спортивная подготовка, психоэмоциональная устойчивость, физиотерапия, спортивная подготовка, физические факторы, массаж.

Организационную систему профессионально-технического и высшего образования составляют колледжи, лицеи, техникумы, профессионально-технические училища, а также высшие учебные заведения, деятельность которых связана с подготовкой различных специалистов для народного хозяйства.

Физическая культура студентов средних специальных и высших учебных заведений, являясь частью гуманитарного образования, выступает результирующей мерой комплексного воздействия различных организационных форм, средств и методов общей и профессионально-прикладной физической подготовки на личность будущего специалиста в процессе формирования его профессиональной компетентности. Как учебная дисциплина, обязательная для всех специальностей, она служит целями укрепления здоровья, физического, интеллектуального и духовного

совершенствования учащихся, является характеристикой ее общей и профессиональной культуры.

Осознавая важность и необходимость формирования здорового образа жизни, правительство РК отразило эту проблему в ряде документов: «Стратегия развития РК до 2050 года» [1, с. 12], Кодекс Республики Казахстан от 18 сентября 2009 года № 193-IV «О здоровье народа и системе здравоохранения» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 25.05.2020 г.) [2, с. 11], Государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020-2025 годы [3, с. 3] прогнозирующих и определяющих основные пути сохранения и укрепления здоровья казахстанских граждан, в том числе и подростков. Под руководством специалистов Национального центра проблем формирования здорового образа жизни (НЦ ПФЗОЖ) были разработаны и внедрены учебные программы «Валеология – Как быть здоровым» для детских дошкольных учреждений, общеобразовательных школ, средних специальных и высших учебных заведений [4, с. 9].

Здоровье и физическая дееспособность являются условием и базисом для раскрытия потенциала личности. От того, насколько успешно удается сформировать и закрепить основы и навыки здорового образа жизни (далее ЗОЖ) в молодом возрасте, зависит в последующем реальный образ жизни человека.

Своевременное формирование основ здорового образа жизни позволит избежать учащейся молодежи приобретения отрицательного опыта вредных привычек, сохранить потребность в двигательной активности на протяжении всей жизни, укрепить растущий организм [5,с. 19].

Поэтому в последние годы предпринимаются многочисленные попытки разработать и внедрить в практику инновационных технологий формирования здорового образа жизни, программы воспитания учащейся молодежи. Однако, как показывает научный анализ и реальная практика, пока не удается получить желаемых результатов.

В условиях современного образования отмечаются негативные тенденции в состоянии здоровья учащихся: незначительна доля обучаемых, имеющих высокий уровень общесоматического здоровья; большинство учащихся в колледжах испытывают психоэмоциональное напряжение, обусловленное, среди прочих причин, несоответствием между избранной профессией и собственными интересами. При этом характерной особенностью студенческой молодежи является низкий уровень ответственности за собственное здоровье, распространенность факторов риска здоровью (курение, употребление алкоголя, наркотиков и т.д.). Необходимы неотложные меры по сохранению, коррекции и приумножению здоровья. Эта задача становится одной из важнейших для всех учреждений и организаций, занимающихся воспитанием и образованием молодого поколения (Г.Т. Ахметова, А.В. Георгиевский, Л.И.Баянова, Т.Ф. Орехова, Н.М. Полетаева, А.Ю. Пащенко, А.Д. Дубогай, Г.А.Назарова).

В связи с вышеуказанным, можно констатировать наличие научной проблемы, которая характеризуется необходимость совершенствования

системы физического воспитания учащихся, поиска современных педагогических технологий, форм и организационных педагогических мероприятий, направленных на совершенствование учебного процесса по дисциплине «Физическая культура» в колледже, что и обусловило актуальность выбора темы исследования: «Организация и проведение рекреативно-оздоровительных квестов в процессе физического воспитания обучающихся колледжа».

Состояние здоровья молодежи в Республике Казахстан вызывает обоснованную тревогу не только у работников системы образования и здравоохранения, но и у всего общества в целом. Практически во всех регионах Казахстана 85 % студентов имеют хронические заболевания и нуждаются в стационарном лечении. Такое состояние здоровья – результат не только длительного воздействия неблагоприятных социально-экономических и экологических факторов, но и следствие серьезных недостатков в деятельности образовательных учреждений, включая несоблюдение психолого–педагогических требований к организации учебного процесса, низкую эффективность процесса физического воспитания студентов в вузе.

Причинами такого состояния являются также отсутствие у молодежи культуры здоровья, мотивации на здоровый образ жизни. Сегодня в средне-специальных образовательных учреждениях необходимы современные подходы, формы и технологии в укреплении и поддержания здоровья; научно основанный воспитательно-образовательный процесс, организованный с учетом индивидуальных морфофизиологаческих, половых и возрастных особенностей молодежи.

В ряде исследований установлено, что у учащихся, включенных в систематические занятия физической культурой и спортом и проявляющих в них достаточно высокую активность, вырабатывается определенный стереотип режима дня, повышается уверенность поведения, наблюдается развитие престижных установок, высокий жизненный тонус. Они в большей мере коммуникабельны, выражают готовность к содружеству, радуются социальному признанию, меньше боятся критики. У них наблюдается высокая эмоциональная устойчивость, выдержка, им в большей степени свойствен оптимизм, энергия, среди них больше настойчивых, решительных людей, умеющих повести за собой коллектив. Бережное отношение к здоровью необходимо активно воспитывать в студенческие годы.

Рекреативно-оздоровительная физическая культура представляет собой совокупность форм, средств и методов активного отдыха. Возможности физических упражнений как средства восстановления чрезвычайно широки. При помощи специально подобранных, рационально дозируемых физических упражнений можно значительно ускорить не только течение восстановительных процессов, но и способствовать выработке повышенной устойчивости организма к факторам производственного утомления.

Рекреация – активный отдых, восстановление сил человека, израсходованных в процессе труда, учебы, тренировочных занятий или

соревнований и приносящий удовлетворение от него. В то же время физическая рекреация относится к той сфере деятельности, в которой должны быть осведомлены и специалист, и каждый отдельный человек. Не менее важным в проблемных аспектах физической рекреации является воспитание здорового образа и спортивного стиля жизни детей и молодежи. [6, с. 25].

Рекреационные потребности человека – социально-экономическая категория, меняющая свое содержание в зависимости от уровня развития производительных сил и характера производственных отношений, а также более конкретных факторов (возраст, профессия, интересы и др.) [7, с. 44].

Правильная организация физкультурно-оздоровительной работы путем применения различных средств и методов оздоровительно-рекреативной физической культуры (далее ОРФК) в учебных учреждениях приобретает особую значимость [8, с. 56].

ОРФК как общеоздоровительное направление ОФК имеет свою предметно-целевую функциональную направленность в определенной сфере жизнедеятельности учащегося – сфере свободного времени [9, с. 28].

Поэтому, прежде всего в ее основе лежит сознательное, научно организованное неоднократное применение движений и действий, соответствующих задачам определенного вида физического развития [9, с. 38].

Задачи оздоровительно-рекреативной физической культуры:

– способствовать повышению, восстановлению и поддержанию функциональных возможностей человека;

– улучшению физической подготовленности;

– увеличению адаптационного резерва основных систем организма, полноценному отдыху за счет переключения видов деятельности.

Оздоровительно-рекреативная физическая культура – это отдых, восстановление сил с помощью средств физического воспитания (занятия физическими упражнениями, подвижные и спортивные игры, туризм, охота, физкультурно-спортивные развлечения) [10, с. 40].

Современное образование требует решения различных задач и проблем современности, в первую очередь, проблем социализации и адаптации учащихся. Какими будут наши выпускники, зависит от всей системы организации образовательного процесса. Сейчас определен результат обучения ребенка в школе – формирование ключевых компетенций.

Сформировать их силами только традиционной методики невозможно и нерационально. На помощь учителю приходят инновационные формы и технологии.

Многие исследователи, ориентированные на модернизацию системы физического воспитания, подчеркивают необходимость «игровой рационализации» этой педагогической деятельности, широкого использования игровых форм организации спортивных мероприятий и таких простейших из них, как подвижные игры. Они повышают интерес к занятиям физической культурой и спортом, а также способствуют духовно-нравственному воспитанию [10, с. 44].

Для внедрения в практику физического воспитания предлагаются и другие виды подвижных игр: сюжетные игры, импровизационные и творческие подвижные игры, рефлексивные и метафорические моторные игры, игры, основанные на «интеграции интеллектуального и двигательного составляющих» и другие.

Инновационными технологиями называют педагогические технологии, ставшие популярными в последнее время:

– ИКТ или ММ – технологии;

– ТРИЗ;

– тинтерактивные технологии;

– проектная технология, метод проектов;

– исследовательская технология или технология проведения учебных исследований;

– АМО и технология модерации;

– здоровьесберегающие технологии и т.д.

Инновационные технологии – это педагогические технологии нового поколения [11, с. 29]. Они представляют собой педагогическую технологию, которая содержит определенный набор методов и этапы реализации.

Во-первых, в отличие от традиционной технологии инновационные ориентированы на результат, а не на процесс. Главное в данных технологиях – достижение определенного (конечно, инновационного, то есть нового по сравнению с традиционным результатом) результата [12, с. 11].

Во-вторых, целью реализации инновационных технологий является не накопление учеником ЗУН, а умение применить полученные ЗУН в практической деятельности (то есть цель не знания, а умение использовать их для себя).

В-третьих, отличие инновационных технологий состоит в способе получения знаний в образовательном процессе – это деятельностный подход.

Знания ребенок получает не в процессе заучивания теории, правил и т.д., а в процессе деятельности по достижению цели урока, которая ему интересна.

Он постигает знания в процессе осознанной необходимости постепенно, пошагово под руководством учителя.

В-четвертых, инновационные технологии создают условия для реализации деятельности детей по достижению ими знаний. Но знания не ставятся в качестве целина уроках данных технологий. На первое место выходит организация образовательного пространства урока, которое выступает образовательной средой для формирования ЗУН учащихся.

В-пятых, инновационные технологии меняют суть взаимоотношений учителя и ученика на уроке. Учитель выступает как организатор этого самого образовательного пространства урока. Его роль на уроке – консультанта, эксперта. Большая роль отводится организации урока, его подготовке – подготовка выступает краеугольным камнем в организации подобных уроков.

В-шестых, инновационные технологии – это технологии личностно ориентированные, то есть направленные на личностное, то есть

индивидуальное развитие, ориентированное наличность каждого конкретного ученика. Другими словами, это педагогические технологии, создающие условия на уроке или во внеурочной деятельности для обучения каждого отдельно взятого ученика с учетом его личностных особенностей (устойчивость внимания, запоминания, скорости и прочности усвоения материала, способа восприятия учебной информации, состояния здоровья, темпа деятельности, способностей и задатков и т.д.).

В-седьмых, инновационные технологии учитывают и факт социализации детей в процессе обучения и после окончания школы. Именно поэтому в их арсенале есть приемы и методы формирования коммуникативных навыков и навыков и умений работы в паре, группе, коллективе, команде.

Таким образом, можно выделить следующие признаки инновационных технологий:

– ориентированы на получение конкретного результата;

– цель урока с их использованием – приобретение знаний в процессе деятельности;

– индивидуализация процесса обучения – способствует социализации детей в процессе обучения и после окончания школы;

– использует другие инновационные технологии;

– требует от учителя организации образовательного пространства урока;

– устанавливает качественно новые взаимоотношения учителя и ученика на уроке;

– способствует творческому и интеллектуальному развитию личности ребенка.

Новые формы организации занятий по физической культуре в общеобразовательном учреждении позволяют повысить их эффективность и обеспечить необходимый уровень двигательной подготовленности, физкультурной образованности и общей культуры личности.

Инновационные механизмы развития образования включают:

– создание творческой атмосферы в образовательных учреждениях, а также культивирование интереса в научном и педагогическом сообществе к новшествам и инициативам;

– создание социокультурных и материальных (экономических) условий для принятия и действия разнообразных нововведений;

– инициация на поиск образовательных систем и механизмов их всесторонней поддержки;

– интеграция наиболее перспективных нововведений и продуктивных проектов в реально действующей образовательной системе и перевод накопленных инноваций в режим постоянно действующих поисковых и экспериментальных образовательных систем.

В основу организации физической подготовки школьников положена концепция тренировки. Силу, выносливость, ловкость, высокий уровень работоспособности могут приобрести путём тренировки, с помощью

использования эффекта целенаправленного организованного процесса адаптации организма школьников к физическим нагрузкам нужного объёма и достаточной интенсивности. В современной школе изменились требования: сейчас уже не перспективно готовить выпускника на десятилетия вперед; на рынке труда, с точки зрения жизненных перспектив, более востребованными являются способности «учиться всю жизнь», переучиваться. Для эффективного обеспечения нового качества, одним из средств образования школьников, является использование учителем физической культуры современных образовательных технологий: здоровьесберегающих и информационных.

Таким образом, анализ основных концептуальных подходов к современному физическому воспитанию показывает, что в целом проделана большая работа по выявлению важных направлений, целевых установок, «направляющих идей», инновационных форм и методов новой теории физического воспитания.

Литература

1 Послание Президента РК – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан – 2050» – новый политический курс состоявшегося государства» // Казахстанская правда. 2021, № 437-438. – 14 декабря.

2 Кодекс Республики Казахстан от 18 сентября 2009 года № 193-IV «О здоровье народа и системе здравоохранения» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2021 г.). https://online. zakon.kz/document/?doc_id=30479065.

3 Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020-2025 годы. http://www.rcrz.kz/index. php/ru.

4 Национальный центр проблем формирования здорового образа жизни НЦ ПФЗОЖ. https://bmcudp.kz/ru/patients/prevention/hls-center-archive/sluzhbe-formirovaniya-zdorovogo-obraza-zhizni-ispolnilos-20-let. html

5 Здоровье подростков мира: второй шанс во втором десятилетии. – Женева: ВОЗ, 2021. https://apps.who.int/adolescent/second decade/files/WHO_FWC_MCA_14. 05_rus. pdf.

6 Макеева В.С., Тинькова З.С. Теория и методика физической рекреации. Основы оздоровительной физической культуры. URL: http://gu-npk. ru/file/chair/tris/study/Makeeva_V.S. _Tinkova_Z.s._Office_Word.docx.

7 Оздоровительно-рекреативная физическая культура. URL:http://docs.gsu. by/DocLib9.

8 Рекреационные ресурсы, особенность их освоения в современных условиях. URL: http://www.geogocean. ru/gelocs-662-1.html.

9 Организация и содержание физкультурно-оздоровительной работы с населением в культурно-спортивном комплексе. URL: http://bibliofond.ru/view.aspx?id=800618.

10 Теория и методика оздоровительно-рекреативной и реабилитационной ФК. URL: http://www.studfiles. ru/preview/1865968.

11 Оздоровительно-рекреативная физическая культура. URL:http://docs. gsu. by/DocLib9

12 Сущность, структура и методические основы оздоровительной физической культуры. URL: http://revolution. allbest. ru/sport/00433618_2.html.

ҒТАМР 20.01.45

ОҚУ ҮРДІСІН ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ИНФОРМАТИКА САБАҚТАРЫНДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Н.М. Асылбек
Студент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

Білім беру процесін ақпараттандыру қазіргі білім берудің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Ол білім беру ұйымдарының білімді қажет ететін базасын дамыту, педагог кадрларды қайта даярлау және оларды оқытудың соңғы жүйелеріне бейімдеумен байланысты. Оқытудың принципті жаңа құралы және танымның қуатты құралы болып табылатын қазіргі компьютерлік технологияларды пайдалану білім берудің әдіс-тәсілдері мен ұйымдастыру формаларын дамытып, сапалы түрде жетілдіруді талап етеді.

Түйін сөздер: Мультимедиялық технологиялар, акт, web-сайт.

Кең мағынада ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) – бұл заңды негізде ақпаратпен тиімді және тиімді жұмыс істеу мақсатында ақпараттық процестерді жүзеге асыру үшін компьютерлік технологиялар мен телекоммуникацияларды пайдалану.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды көрсетуге болады:

– электрондық оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар;
– мультимедиялық курстар;
– интерактивті тестілер;
– телекоммуникация құралдары
– сіз және басқалар.

Қазіргі уақытта информатика сабақтарында медиа-технологиялардың ықпалының артуы байқалады. Жаңа ақпараттың қуатты ағыны, жарнама, теледидарда компьютерлік технологияны пайдалану, ойын консолдерін, электронды ойыншықтарды және компьютерлерді тарату бала тәрбиесіне және оның қоршаған әлемді қабылдауына үлкен көңіл бөледі. Бұрын студент кез келген тақырып бойынша ақпаратты оқулық, анықтамалық әдебиеттер, оқытушының лекциясы, сабақтың қысқаша мазмұны сияқты арналар арқылы ала алатын. Бірақ бүгінгі таңда заманауи шындықты ескере отырып, мұғалім оқу процесіне ақпаратты ұсынудың жаңа әдістерін енгізуі керек. Білімді теледидардағы ойын-сауық бағдарламалары түрінде қабылдауға бейімделген

оқушының миы сабақта ұсынылған ақпаратты ақпарат құралдарын пайдалану арқылы әлдеқайда оңай қабылдайды.

Мультимедиялық технологиялар мыналарды қамтамасыз етеді:

– оқытуды күшейту;

– оқушылардың белсенділігі;

– білім беруді даралау;

– тәуелсіздікті дамыту;

– мотивацияны арттыру;

– жайлылық.

Әрбір студентті қысқа мерзімде практикалық іс-әрекетте орасан зор ақпаратты меңгеруге, түрлендіруге және пайдалануға үйрету қажет. Оқу үрдісін оқушының сабаққа қызығып, ынтасымен белсенді жұмыс жасайтындай, еңбегінің жемісін көріп, бағалай алатындай етіп ұйымдастырудың маңызы зор.

Дәстүрлі оқыту әдістері мен заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың үйлесімі мұғалімге осы күрделі міндетті шешуге көмектесе алады. Сабақта компьютерді пайдалану оқу үдерісін мобильді, сараланған және жеке етуге мүмкіндік береді.

Теледидардың, бейнемагнитофонның, кітаптың, калькулятордың мүмкіндіктерін біріктіре отырып, басқа ойыншықтар мен алуан түрлі ойындарға еліктей алатын әмбебап ойыншық бола отырып, заманауи компьютер сонымен бірге студент үшін тең құқылы серіктес, өте нәзік жауап беруге қабілетті. оның іс-әрекеттері мен кейде жіберіп алатын өтініштері. Екінші жағынан, АКТ сонымен қатар мұғалімдерге оқушының қабілеті мен білімін жақсы бағалауға, оны түсінуге көмектеседі, оқытудың жаңа, дәстүрлі емес формалары мен әдістерін іздеуге ынталандырады.

Оқу үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану қазіргі білім берудің өзекті мәселесі болып табылады.

АКТ-ны қолданатын информатика сабағы көрнекі, түрлі-түсті, ақпаратты, интерактивті, мұғалім мен оқушының уақытын үнемдейді, оқушының өз бетінше жұмыс істеуіне мүмкіндік береді, мұғалімнің оқушымен сараланған және жеке жұмыс істеуіне мүмкіндік береді, оқу нәтижелерін жылдам бақылауға және бағалауға мүмкіндік береді.

Сабақ барысында мұғалім көп нәрсеге үлгеруі керек: сауалнама жүргізу, үй тапсырмасын тексеру, жаңа материалды талдау, оны бекіту, әр адамның өсуін көру, сәттілік жағдайын жасау. Сабақ әдетте шиеленісті қарқынмен өтеді. Мұнда сіз электронды көмекшісіз жасай алмайсыз

Компьютерлік бағдарламаларды сабақтың кез келген кезеңінде қолдануға болады: жаңа материалды оқуда, бекітуде, жалпы сабақтарда, қайталау кезінде.

Мұғалімнің міндеті – әр оқушының пәнді іс жүзінде меңгеруіне жағдай жасау, әр оқушының белсенділігін, шығармашылығын көрсете алатындай оқыту әдістерін таңдау. Мұғалімнің міндеті – оқу процесінде оқушының танымдық әрекетін белсендіру. Ынтымақтастықта оқыту, жобалық әдістеме, жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану, интернет ресурстары сияқты заманауи педагогикалық технологиялар оқытудың тұлғалық-бағдарлы тәсілін

жүзеге асыруға көмектеседі, балалардың қабілеттерін, олардың оқу деңгейін ескере отырып, оқытуды даралау мен саралауды қамтамасыз етеді., бейімділіктер және т.б.

Оқушыны ақпаратпен жұмыс істеуге үйрету, оқуға үйрету – қазіргі білім берудің маңызды міндеті. Қазіргі таңда білім сапасын арттыру жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданбай мүмкін емес.

Осы жерден АКТ-ны пайдаланудың мақсаттары орындалады:

– оқу мотивациясын арттыру;

– оқу процесінің тиімділігін арттыру;

– оқушылардың танымдық саласын белсендіруге ықпал ету;

– оқыту әдістерін жетілдіру;

– оқыту мен тәрбиелеудің нәтижелерін уақытылы бақылауға;

– өз жұмысын жоспарлау және ұйымдастыру;

– өзін-өзі тәрбиелеу құралы ретінде пайдалану;

– сабақты (оқиғаны) сапалы және жылдам дайындау.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар озық педагогикалық технологиялармен (оқушыға бағытталған тәсіл және проблемалық, бағдарламаланған және жобалық оқыту технологиялары) ұштастыра отырып, өте жақсы нәтиже бере алады.

Информатика сабақтарында біз электронды ресурстардың әртүрлі түрлерін қолданамыз: ақпараттық-анықтамалық материалдар, оқу-бақылау бағдарламалық құралдары (электрондық оқулықтар, электронды сабақтар, интерактивті тесттер).

Білім берудің әртүрлі кезеңдерінде сабақтарды дайындау және өткізу кезінде АКТ-ның әртүрлі формалары қолданылады, мысалы, презентациялар көмегімен.

Информатика сабақтарында презентацияларды пайдалану:

– жаңа тақырыпты презентация арқылы түсіндіру;

– ауызша жаттығулармен жұмыс;

– білгендеріңізді қайталау үшін презентацияны пайдалану;

– есептің шарты мен шешімін көрсету;

– слайдтағы жауаптарды пайдалана отырып, өздік жұмысын тексеру;

– тесттер өткізу;

– рефлексия.

– ғалымдардың портреттерін көрсету және олардың ашқан жаңалықтары туралы әңгіме.

– оқушылардың білім мен іс-әрекет әдістерін жалпылау және жүйелеу сабақтарына компьютерлік презентациялар жасауы.

– ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың көмегімен оқыту әдістерінің ерекшеліктер.

Компьютерді оқу процесінің барлық кезеңдерінде қолдануға болады:

– жаңа материалды түсіндіру (енгізу) кезінде;

– бекіту кезінде;

– қайталау бойынша;

– ЗУН бақылау кезінде;

Сонымен бірге студент үшін ол әртүрлі функцияларды орындайды:

– мұғалім;

– жұмыс құралы;

– оқу объектісі;

– ынтымақтастық ұжым;

– демалыс (ойын) ортас.

Мұғалім ретінде компьютер көрсетеді:

– оқу ақпаратының көзі (мұғалім мен кітапты ішінара немесе толық алмастыратын);

– көрнекі құрал (мультимедиялық және телекоммуникациялық мүмкіндіктері бар сапалы жаңа деңгей);

– жеке ақпараттық кеңістік;

– симулятор;

– диагностикалық және бақылау құралы.

Информатика сабағында қолданылатын электронды тесттер ақпаратты меңгеру деңгейін диагностикалау мүмкіндіктерін кеңейтеді, оқушылардың білімін бағалау процесін дараландыруға, оқушылардың өзін-өзі бағалау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

Информатиканы оқытуда ғылыми-зерттеу және жобалық технологиялардың басымдығы кітапханаларда әрдайым бола бермейтін дереккөздердің кең базасын пайдалануды көздейді. Ақпаратты сақтау және беру үшін АКТ мүмкіндіктері (электрондық оқулықтар және ғаламдық Интернет) бұл міндеттерді шешуге мүмкіндік береді: сабақтың ақпараттық мазмұнын арттыру, оқулықтар шеңберінен шығу, олардың мазмұнын толықтыру және тереңдету.

Бірлескен ұжым компьютер арқылы қайта құрылады, нәтижесінде:

– кең аудиториямен байланыс (компьютерлік желілер);

– Telecommunications Interhet;

АКТ сонымен қатар электронды білім беру ресурстарының (ЭБР) барлық түрлерін – электронды оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарды, мультимедиялық курстарды, интерактивті тренажерлар мен зертханаларды, тестілеу жүйелерін және т.б.

Танымдық белсенділіктің үш деңгейіне бағытталған тапсырмалар жүйесін қолданған жөн:

– көбею;

– түрлендіру;

– шығармашылық және ізденімпаздық.

Деңгейлерді таңдау оқушының танымдық қабілеті мен оқу мақсаттарымен анықталады.

Білім берудің ақпараттық презентация технологияларының дидактикалық қасиеттері:

– оқу электрондық ресурстары арқылы мәтіндік, графикалық, дыбыстық, бейне, анимациялық форматтағы ақпаратты көрсету және беру;

– қызықтыратын ақпаратты іздеу мүмкіндігі;

– алған білімдерін дағдыларда бекіту және практикалық дағдыларды дамыту мүмкіндігі;

– алған білім, білік және дағдыны бағалау мүмкіндігі;

– мұғаліммен қарым-қатынасты ұйымдастыру;

– оқу, әдістемелік, ғылыми ақпаратты дайындау, өңдеу және өңдеу;

– ақпаратты сақтау және сақтық көшірме жасау;

– ақпаратты жүйелеу;

– ақпараттық-коммуникациялық құралдардың көмегімен әртүрлі формадағы ақпаратты тарату;

– ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ету. Қызықтыратын ақпаратты алу үшін білім беру мақсатында кез келген электрондық банктерге және мәліметтер базасына қосылу мүмкіндігі;

– әртүрлі медиадан ақпаратты жүктеп алу.

АКТ-ны пайдалана отырып сабаққа дайындалу кезінде мұғалім бұл сабақ екенін ұмытпауы керек, яғни оның мақсатына қарай сабақ жоспарын құрастырады; оқу материалын таңдаған кезде ол негізгі дидактикалық принциптерді сақтауы керек: жүйелілік пен жүйелілік, қолжетімділік, сараланған тәсіл, ғылыми сипат және т.б. Сонымен бірге компьютер мұғалімді алмастырмайды, тек оны толықтырады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мыналарға қабілетті:

– сабақта көрнекілік деңгейін арттыру;

– тарихқа деген танымдық қызығушылықты ояту;

– оқу жұмысына проблемалық, шығармашылық, зерттеушілік сипат беру;

– пәннің мазмұндық жағын жаңартуға үлкен үлес қосады;

– оқу процесін дараландыру және оқушылардың өз бетінше әрекетін дамыту;

АКТ-ны сабақта қолданатын мұғалімге оқушылармен, әсіресе ДК әуесқойларымен байланыс орнату оңайырақ. Дәл осы студенттер мұғалімнің негізгі көмекшісі болып, олардың өзін-өзі бағалауын арттырады.

Компьютерді қолдану оқудың тиімділігін бірнеше есе арттыруға ғана емес, сонымен қатар студенттердің пәнді одан әрі өз бетінше оқуына ынталандыруға мүмкіндік береді. Мұндай сабақтарға интерактивті мультимедиялық контент кіреді, бұл оқушылардың оқу процесіне көбірек қатысуына, оқытылатын пәнге қызығушылығын арттыруға, материалды жақсы меңгеруге көмектеседі. Оқушылар мультимедиялық элементтерді электронды түрде флэш-дискке немесе интернет арқылы тасымалдау арқылы үй тапсырмасын орындауда пайдалана алады.

АКТ және Интернет технологияларын қолданатын білім беру жүйесінің бірқатар артықшылықтары бар:

– мұғалімнің өнімсіз еңбек шығындарын азайтуға мүмкіндік береді студенттерге оқу үрдісінде оқу траекториясын еркін таңдауға кең мүмкіндіктер береді;

– әр түрлі студенттердің бір салада бұрынғы тәжірибесі мен білім деңгейі әртүрлі екендігін тануға негізделген оқушыларға дифференциалды көзқарасты білдіреді;

– оқыту нәтижелерін бақылау мен бағалаудың тиімділігі мен объективтілігін арттырады;

– мұғалім мен оқушы қарым-қатынасында үздіксіз байланысқа кепілдік береді;

– оқу әрекетін дараландыруға ықпал етеді (оқу қарқынының саралануы, оқу тапсырмаларындағы қиындықтар және т.б.);

– оқу мотивациясын арттырады;

– оқушылардың өнімді, шығармашылық ойлау функцияларын, интеллектуалдық қабілеттерін дамытады, оперативті ойлау стилін қалыптастырады.

АКТ-ны тек информатика сабағында ғана емес, сөзбе-сөз кез келген сабақта қолдануға болатынын атап өткім келеді. Бірақ оқу процесінде АКТ-ны пайдалану кез келген пән мұғалімінің:

– дидактикалық материалдарды (тапсырма нұсқалары, кестелер, сызбалар, диаграммалар, сызбалар және т.б.) дайындау үшін сәйкес процессорлар мен редакторларды пайдалана отырып, мәтіндік, цифрлық, графикалық және дыбыстық ақпаратты өңдеу

– MS Power Point презентациялар редакторы арқылы осы оқу материалы бойынша слайдтар құру және сабақта презентацияны көрсету;

– өз пәні бойынша қолда бар дайын бағдарламалық өнімдерді пайдалану;

– сабақта электронды оқулықпен жұмысты ұйымдастыру;

– оқыту бағдарламалық құралын қолдану (тренинг, күшейту, бақылау);

– сабаққа және сыныптан тыс іс-шараларға дайындық процесінде интернеттен қажетті ақпаратты іздеуді жүзеге асыру және ұйымдастыру;

– сабақта веб-сайт материалдарымен жұмыс істеу;

– дайын қабықшалы бағдарламаларды пайдалана отырып немесе өз бетінше тесттер әзірлеу және компьютерлік тестілеуді жүргізу.

Қорытындылай келе, оқу процесінде ақпараттық технологияларды пайдалану барлық жағынан көп еңбекті қажет ететін процесс болғанымен, барлық шығындарды ақтайтынын, оқуды қызықты, тартымды және мазмұнды ететінін айтқым келеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Машбиц Е.И. Компьютеризация обучения: проблемы и перспективы. – М., 2019. – С. 97.

2 Федорова О.И. Новые задачи преподавании информатики в современной школе. Педагогика. 2016. – № 5.

3 Аленичева Е.В. Методика подготовки студентов строительных специальностей ВУЗов с использование современных информационных технологий. Автореферат дисс. канд. пед. наук. – Тамбов, 2013.

4 Астафьева Н.Е. Моделирование информационной технологии подготовки и повышения квалификации преподавателей профессиональных учебных заведений. Автореферат дисс. канд. пед. наук. – СПб., 2016.

5 Кузнецов А.А. Новая информационная технология и обучение информатике. Сб. Проектиро-вание новых информационных технологий обучения. – М., 2015. – С. 31-43.

6 Материалы IV международной конференции «Информационные технологии в образовании. – М., 2013.

7 Материалы V международной конференции «Информационные технологии в образовании. – М., 2014.

8 Материалы VI международной конференции «Информационные технологии в образовании. – М., 2013.

ҒТАМР 14.35.09

БОЛАШАҚ КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНІ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

П.Н. Балташева
Магистр, аға оқытушы, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту аясында «Көркем еңбек» пәні бірқатар өзгерістермен толықтырылды. Атап айтқанда «Көркем еңбек» пәні бойынша білім беру бағдарламасы жаңартылып, деңгейлеп оқытумен қатар, тұлғалық-бағдарлы және құндылықтыбағдарланған оқыту жүйесі енгізілді. «Көркем еңбек» пәні шеңберіндегі білім беру бағдарламасының құрылымы, ондағы материалдардың сипаты, мазмұнымен, мақсаттары және міндеттері де жаңартылды. Бұл өз кезегінде жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде кәсіби мамандарды даярлау мәселесінің маңыздылығын арттырып отыр. Осы міндетке сәйкес «Көркем еңбек» пәнінің болашақ мұғалімдерін кәсіби тұрғыдан даярлау ісіндегі педагогикалық тәсілдер, оларды қолдану, мұғалімдердің бойында орта білім мазмұнының жаңару жағдайында пән бойынша қажетті дағдыларды қалыптастыру міндетін қойып отыр.

Түйін сөздер: көркем еңбек, педагогика, жаңартылған білім, білім беру.

Қазіргі таңдағы Қазақстан Республикасының білім беру ісіндегі тың жаңалықтар әлемдік үдерістен қалмай, бәсекеге қабілетті білімді оқушыларға беруге бағытталған. Ол әсіресе білім беру мазмұнын жаңарту бағдарламасынан айқын көрінеді. Білім беру мазмұнын жаңарту – бұл орта білім беру моделін, оның құрылымын, мазмұнын, тәсілдерін, оқыту мен тәрбиелеу әдістерін қайта қарау, оқушылардың жетістіктерін бағалаудың жаңа жүйесін енгізу ісімен тығыз байланысты. Білім беру мазмұнын жаңарту шеңберіндегі барлық іс-шаралар кешені оқушының үйлесімді қалыптасуы мен дамуына қолайлы білім беру кеңістігін құруға бағытталған [1].

Қазіргі уақытта оқу үрдісінде технологияланы белсенді пайдалану және педагогикалық инновацияларды енгізудің артықшылықтары туралы көп айтылып жүр. Ол да заман талабы. Мұның барлығы да оқушылардың білім алуға деген ынтасын қалай арттыруға болады деген маңызды әрі қазіргі таңда өзекті болып отырған мәселені шешуге бағытталған. Сонымен қатар мектепте тұлғаның адамгершілік-рухани қасиеттерін дамытуды ынталандыру ісі қазіргі білім беру ісінің маңызды мәселелері қатарына жатады [2].

Сонымен қатар сабақ барысында интербелсенді әдістер мен құралдарды қолдану, диалогтық оқыту, оқушылардың қажеттіліктерін зерттеу жаңартылған білім берудің мұғалімдерден талап ететін міндеттері болып табылады. Білім берудегі мұндай сапалы өзгерістер алдымен мұғалімнің оқу үдерісіне деген жаңа көзқарасы мен ұстанымдары, ең бастысы құзіреттілігі қалыптасуын талап етеді. Сондықтан жаңартылған білім беру бағдарламасының жүзеге асыруда мұғалімдердің алдымен өздерінің дайындығы мәселесін жаңа сапалық деңгейге шығаруы тиіс. Осы ретте атап өтетін жайт Қазақстан Республикасының мектептерінде жүргізілетін «Көркем еңбек» пәні мұғалімдерін даярлау ісінің маңыздылығы артып отыр. Өйткені болашақ «Көркем еңбек» мұғалімі оқушылардың бойында сенімділік, жауапкершілік пен белсенділікті сияқты дағдыларын дамыта алуы тиіс. Ал мұндай дағдылар болашақ мұғалімнің өз сабағын топтық, жеке немесе жұптық тапсырмаларды дұрыс ұйымдастыруы, сәтті жоспарлауы арқылы келеді. Қазіргі таңдағы Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындары «Көркем еңбек» пәні бойынша болашақ мұғалімдердің бойына бірқатар құзіреттіліктерді қалыптастыра алуы тиіс. Олардың қатарында өз пәнінің алдына қойған мақсаттарына қол жеткізе отырып, әрбір баланың даралығын ашу, оқушының қоршаған орта туралы білімін кеңейту, оқуға деген ықыласы мен іскерлігін, яғни танымдық дәрежесін қалыптастыру болып табылады. Демек жаңартылған білім беру жағдайында болашақ «Көркем еңбек» пәні мұғалімдерін даярлау үшін жоғары оқу орындары оқу бағдарламалары да мақсатқа сай құрастырылып, нақты құзіреттіліктерді қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Жаңартылған білім беру бағдарламасына сай қазіргі мектептердегі мұғалімнің рөлі – бағыттаушы болса, ал оқушылар тиісті білімді ала білу, өз пікірін білдіре алуы, сын тұрғысынан ойлай білуі тиіс саналады. Бүгінгі күні мұғалім тек білім көзі ғана емес, сонымен қатар оқу үдерісінің белсенді қатысушысы болып табылады. Әр баланы оқыту үдерісіне тарту, оны тыңдай білу, оқушының көзімен оның толғандыратын мәселелерге үңіле білу заманауи мұғалімнің міндеті. Әрине мұндай жаңалықтар алғашында тек ата-аналар ғана емес, мұғалімнің өзіне де жаңалық болғандығы жасырын емес. Заманауи мұғалім жаңартылған білім беру бағдарламасына сай сабақ өткізудің жаңа әдістері, жаңа технологияларды қолдану, топтарда және жекелей жұмыс істей алу, жұпта жұмыс істеу мен формативті және жиынтық бағалауды өткізу, түрлі ресурстарды пайдалана отырып, мультфильмдерді, тақырып бойынша бейнелерді қолдануды тәжірибеге терең енгізуі керек. Бұл балаларға өте қызықты, олар топта жұмыс істеуді ұнатып, сұрақтарға жауапты бірігіп табу арқылы бірлесіп жұмыс істей алуға машықтанады. Осылайша балалар мәселені шешу, шығармашылық тапсырмаларды дұрыс орындауға бейімделеді. Сабақ соңында жаңа тақырыптан не ұнады немесе не ұнамады, оның себептерін анықтау да оқушыларды алға жетелейді. Болашақ тақырыптар барысында не істегіміз келеді, не істеу керек екенін талқылау да оқушылардың сабаққа деген ынтасы мен жігерін оятады. Жаңа бағдарламаның ерекшелігі мұғалімнен үздіксіз еңбек етуін талап етеді. Жаңартылған бағдарламаның идеяларын негізге ала отырып, мұғалім алдындағы басты педагогикалық міндет –

бастауыш сынып оқушыларымның әріптесі болу, оларды бағыттау, әрбір аздаған қателіктен сабақ ала отырып, өмірлік жолындағы жетістіктерге жетелеу. Өйткені тек мектепте оқушылардың өмір бойы басшылыққа алатын жетекші идеялары бала санасында қалыптасады. Сонымен білімнің негізі мен өмірлік дағдылар да дәл осы оқу сатысында қалыптастады. Демек жаңартылған бағдарламаның маңызды міндеттерінің бірі – бәсекеге қабілетті, жан-жақты үйлесімді дамыған, функционалды сауатты тұлғаның дамуына ықпал ету болып табылады деп айта аламыз [3].

Міне осындай үлкен мақсаттарды алдына қойған бағдарламаға сай етіп кәсіби мұғалімдерді даярлау ісіне жоғары оқу орындары да жүйелі дайындықпен жұмыстарын ұйымдастыра алуы тиіс. Бір ескеретін жайт жаңартылған білім беру бағдарламасына сай жалпы білім беретін мектептерде «Бейнелеу өнері» мен «Технология» пәндері біріктіріліп, ол «Көркем еңбек» пәні ретінде оқытылуда. Сондықтан алғашқы уақытта жоғары оқу орындарында «Көркем еңбек» пәні мамандарын дайындауы ісі мамандық классификаторының жоқтығынан мүмкін болмады. Сондықтан мектептерде көркем еңбек пәнінен қай мамандық иесі сабақ беруі тиіс «Бейнелеу өнері және сызу» мұғалімі немесе «Технология» пәні мұғалімі сабақ беруі тиіс пе деген мәселе туындады. Осы қажеттіліктерден шыға отырып, «Көркем еңбек» пәнін оқу үдерісіне енгізе отырып, маман дайындау ісі өзекті тақырыпқа айналды [4].

Бүгінгі күні елімізде «Көркем еңбек» пәні мамандарын даярлау ісі жоғары оқу орындарында жүзеге асырылады. Жоғары оқу орындар «Көркем еңбек» пәні мамандарының мектептегі кәсіби қызметінде атқаратын міндеттеріне сай етіп оқу бағдарламалары мен оқу жұмыс жоспарлары, жеке оқу жоспары, негізгі және элективті пәндер каталогын, академиялық күнтізбесін қалыптастырады. Еліміздің жоғары оқу орындары «Көркем еңбек» пәні мамандарын даярлап, бакалавр дәрежесін береді. Тәжірибеде еліміздің жоғары оқу орындары «Көркем еңбек» пәні бойынша кәсіби мамандарды тек негізгі мектептер үшін ғана емес, сонымен қатар бейіндік, мамандандырылған мектептер және мектептен кейінгі кәсіптік және техникалық білім беру ұйымдары үшін даярлайды. Кәсіби мамандарды даярлау бағдарламасы Бүгінгі күні жоғарыда атап өткен негізгі және бейіндік мектептер, техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдары жұмыс берушілер қатарына жатқызылады. Бұл мекемелерде «Көркем еңбек» пәні мұғалімдері тек оқу үдерісін ғана ұйымдастырып қоймайды. Сонымен қатар білім мекемелеріндегі тәрбие жұмыстары, әдістемелік және зерттеушілік жұмыстарды да дұрыс атқара алуы тиіс саналады. Сондықтан жоғары оқу орындары осы құзіреттіліктерді қалыптастыруға міндетті. Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындары «Көркем еңбек» пәні мамандарын кәсіби даярлау барысында барлық басқа мамандықтар сияқты «Жалпы білім беретін пәндерді» кешенді оқытады. Мұндай пәндер қатарында Қазақстанның қазіргі заманғы тарихы, Философия, Әлеуметтану, Саясаттану, Құқық негіздері, Қазақ, ағылшын және орыс тілдері және т.б. Мұндағы басты мақсат болашақ «Көркем еңбек» пәні мұғалімдерінің дүниетанымы мен азаматтық ұстанымдарын қалыптастыру болып табылады.

Салауатты өмір салтын қалыптастыра отырып, шет тілін еркін меңгеруі және компьютерлік технологияларды шебер пайдаланушы деңгейіне жеткізу көзделген. «Көркем еңбек» пәні бойынша кәсіби мұғалімдерді даярлау ісі модульдік жүйесі бойынша жүзеге асады. Мысалы еліміздегі мамандарды даярлайтын оқу орындару «Көркем еңбек» пәні бойынша кәсіби мамандарды жалпы білім беретін пәндермен қатар, «педагогикалық, психологиялық дайындық модулі», «визуалды өнер», «сәндік қолданбалы өнер», «дизайн және технология», «шығармашылық пәндер бағытымен» қатар, «көркем еңбек және графика», «көркем еңбек және технология» сияқты траекториялар анықталған. Сонымен қатар жоғары оқу орнында мән берілетін мәселелердің бірі болашақ мұғалімнің ұйымдастырушы-әдістемелік қабілетін дамыту болып табылады. Өйткені болашақ маман өзінің кәсіби қызметінде сабақты жоспарлау, ұйымдастыру мен басқару, сонымен қатар инновациялық технологияларды қолдануды сәтті жүзеге асыруы тиіс. «Көркем еңбек» пәні бойынша қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін мұғалім сыни ойлау мен креативтілік таныта алуы аса маңызды. «Көркем еңбек» пәні бойынша жаңартылған бағдарламаға сай кәсіби мұғалімдерді даярлау ісінде ерекше көңіл бөлінетін бағыт білім алушылардың зерттеушілік дағдысын қалыптастыру. Өйткені қазіргі таңда мұғалім өзінің кәсіби қызметінде белсенді түрде ғылыми-әдістемелік зерттеу жұмыстарын жүргізеді. ғылыми-ізденіс жұмыстарына шәкірттер баулиды [5]. Болашақ кәсіби мұғалімдерді даярлауда ерекше көңіл бөлінетін мәселелердің бірі білім алушыларды өз елінің патриоты болуына жағдай жасау. Үнемі өзін жетілдіруге қабілетті тұлға қалыптастырып, бүгінгі қоғамның даму жағдайына байланысты кәсіби қызметінде комьютерлік технологияларды белсенді пайдаланушы болуы тиіс. «Көркем еңбек» пәні оқушыларды мектеп жасынан бастап шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға үйрету арқылы, мемлекет пен қоғамға мол үлес қосуға бағыттайды. Олай дейтініміз, жоғарыда аталған еңбек әрекеті арқылы қоғамға қажетті қолөнер бұйымдарының сан алуан түрлерін өз қолдарымен дайындап, оны өмір қажеттілігіне қолдануға мүмкіндік береді, ол жеке тұлғаның шығармашылық идеясын дамытады, жеке кәсіпкерлікті дамытуға ықпал жасайды. Сол себепті де аталған пәнге ерекше назар аударудың қажеттілігі байқалады. Мысалы металл өңдеу, ағаш өңдеу, тамақ өңдеу технологиясы, ауылшаруашылық өндірісі сияқты бұйымдарды жасау ісі «Көркем еңбек» пәнінде жүзеге асады. Сондықтан да заманауи технологиялық үдерістерді басқаратын болашақ мамандарды даярлау ісі қолға алыну қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Көркем еңбек және сызу мұғалімін даярлау. Білім бағдарламасы. – Шымкент, 2020. – 33 б.

2 Қазақстан Республикасының Заңы. Білім туралы. (2007). Егемен Қазақстан №254-256 (24829) 15 тамыз:1-3 б.

3 Джадрина М.Ж. Инновационные процессы в школьном образовании Казахстана как основание для повышения его качества. Информационно-методический журнал открытая школа. 2019, №2 (153). – С. 47-53.

4 Қазақстан Республикасында орта білім беру мазмұнын жаңарту шеңберінде педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курстарының білім беру бағдарламаларын бекіту туралы. 2016, http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1600013182.

5 Рахметова Н.Б. Уақыт талабы. Білімді ел. Республикалық білім беру қоғамдық-саяси газеті. 2016, №3(40). – 4 б.

ҒТАМР 77.03.05

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ АРҚЫЛЫ АУРУДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ДЕНСАУЛЫҚТЫ НЫҒАЙТУ

Г.З. Айгужинова
Магистр, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар
С.Е. Темиргалиева
Магистр, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Бұл мақалада денсаулықты сақтау және дене шынықтыру аурудың алдын-алудың тиімді құралы ретінде айтылады. Медицина қаншалықты керемет болса да, ол барлық ауруларды құтқара алмайды. Адам өз денсаулығын жасаушы болғандықтан, ол үшін күресу керек. Ерте жастан бастап белсенді өмір салтын ұстану, шыныгу, дене шынықтыру және спортпен шұғылдану, жеке гигиена ережелерін сақтап, денсаулықтың шынайы үйлесіміне қол жеткізу керек.

Түйін сөздер: Белсенді өмір салты, аурулардың алдын алу дене шынықтыру, гипокинезия, белсенділік, сергектік.

Адамның тұтастығы, ең алдымен, дененің психикалық және физикалық күштерінің өзара байланысы мен өзара әрекеттесуінде көрінеді. Дененің психофизикалық күштерінің үйлесімі денсаулықтың резервтерін арттырады, өмірдің әртүрлі салаларында шығармашылық өзін-өзі көрсетуге жағдай жасайды. Белсенді және дені сау адам шығармашылық қызметін жалғастыра отырып, жастығын ұзақ уақыт сақтайды.

Денсаулық – адамның жұмыс істеу қабілетін анықтайтын және тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз ететін алғашқы және маңызды қажеттілік. Сондықтан адам өміріндегі спорттың, дене шынықтырудың, қозғалыс белсенділігінің маңызы маңызды рөл атқарады [1, 150 б.].

Өз денсаулығын сақтау әркімнің тікелей міндеті, оны басқаларға беруге құқығы жоқ. Шынында да, адам дұрыс емес өмір салты, жаман әдеттер, физикалық белсенділік, артық тамақтану арқылы 20-30 жылға дейін өзін апатты жағдайға алып келеді, содан кейін ғана медицина туралы еске алады. Адамның тұтастығы, ең алдымен, дененің психикалық және физикалық күштерінің өзара байланысы мен өзара әрекеттесуінде көрінеді. Дененің психофизикалық күштерінің үйлесімі денсаулықтың резервтерін арттырады, өмірдің әртүрлі салаларында шығармашылық көрініс үшін жағдай жасайды. Белсенді және дені сау адам үнемі жастықты сақтайды, шығармашылық қызметін жалғастырады.

Кейбір зерттеушілер қазіргі уақытта дене белсенділігі өткен ғасырлармен салыстырғанда 100 есе азайды деп мәлімдейді. Ақылға қонымды ұйымдастырылған жаттығулар кезінде денеде пайда болатын барлық жағымды құбылыстарды тізімдеу тіпті қиын.

Шынында, қозғалыс – бұл өмір. Негізгі ойларға назар аударайық [2, 40 б.]. Ең алдымен, жүрек туралы айту керек. Орташа адамда жүрек минутына 60-70 соққы жиілігімен жұмыс істейді. Сонымен қатар, ол белгілі бір мөлшерде қоректік заттарды тұтынады және белгілі бір жылдамдықпен тозады (тұтастай алғанда организм сияқты). Адамның жаттықпаған жүрегі минутына көбірек жиырылу жасайды, қоректік заттарды көп пайдаланады және тезірек қартаяды. Жақсы дайындалған адамдарда бәрі басқаша. Минутына соққылар саны 50, 40 немесе одан аз болуы мүмкін. Жүрек бұлшықетінің тиімділігі әдеттегіден едәуір жоғары. Демек, мұндай жүрек әлдеқайда баяу тозады. Дене жаттығулары денеде өте қызықты және пайдалы әсердің пайда болуына әкеледі. Жүктеме кезінде метаболизм едәуір жеделдейді, бірақ одан кейін ол баяулай бастайды және соңында әдеттегіден төмен деңгейге дейін төмендейді. Жалпы алғанда, жаттығатын адамның метаболизмі әдеттегіден баяу, денесі үнемді жұмыс істейді және өмір сүру ұзақтығы артады [3, 108 б.]. Жаттыққан денеге күнделікті жүктеме айтарлықтай аз зиянды әсерге ие, бұл өмірді ұзартады. Ферменттер жүйесі жақсарады, метаболизм қалыпқа келеді, адам жақсы ұйықтайды және ұйқыдан қалпына келеді, ал бұл өте маңызды. Жаттыққан денеде энергияға бай қосылыстардың саны артады, соның арқасында барлық мүмкіндіктер мен қабілеттер артады. Оның ішінде: ақыл-ой, физикалық, жыныстық және т.б. Гиподинамика туындауы кезінде (қозғалыстың болмауы), сондай-ақ жасына байланысты тыныс алу органдарында теріс өзгерістер пайда болады. Тыныс алу қозғалысының амплитудасы төмендейді. Әсіресе терең дем шығару қабілеті әлсірейді. Осыған байланысты қалдық ауа көлемі артады, бұл өкпедегі газ алмасуға теріс әсер етеді. Өкпенің өмірлік қабілеті де төмендейді. Мұның бәрі оттегінің ашығуына әкеледі. Оқытылған организмде, керісінше, оттегінің мөлшері жоғары (қажеттілік азайғанына қарамастан), бұл өте маңызды, өйткені оттегінің жетіспеушілігі метаболизмнің көптеген бұзылыстарын тудырады. Иммунитет айтарлықтай күшейтіледі. Адамға жүргізілген арнайы зерттеулерде жаттығулар қан мен терінің иммунобиологиялық қасиеттерін, сондай-ақ кейбір жұқпалы ауруларға төзімділікті арттыратыны көрсетілген. Жоғарыда айтылғандардан басқа, бірқатар көрсеткіштердің жақсаруы байқалады: қозғалыс жылдамдығы 1,5-2 есе, төзімділік – бірнеше есе, күш 1,5-3 есе, жұмыс кезінде минуттық қан мөлшері 2-3 есе, жұмыс кезінде 1 минутта оттегінің сіңуі – 1,5-2 есе және т.б. [4, 46 б.]. Дене жаттығуларының үлкен маңызы – олар дененің әртүрлі қолайсыз факторлардың әсеріне төзімділігін арттыруында. Мысалы, атмосфералық қысымның төмендеуі, қызып кету, кейбір улар, радиация және т.б. жануарларға жүргізілген арнайы тәжірибелерде күн сайын 1-2 сағат бойы жүзу, жүгіруден жаттыққан немесе жұқа полюсте ілулі тұрған егеуқұйрықтардың рентген сәулелерімен сәулеленгеннен кейін көп бөлігінің тірі қалғаны мәлім. 15%

үйретілмеген егеуқұйрықтарды аз дозалармен қайта сәулелендіру кезінде жалпы 600 рентген дозасынан кейін, ал жаттығылғандардың бірдей пайызы 2400 рентген дозасынан кейін қайтыс болды. Жаттығу тышқандар денесінің қатерлі ісіктерді трансплантациялағаннан кейін тұрақтылығын арттырады [5, 89 б.]. Стресс дене организмінің бұзылу әрекеттеріне әсер етеді. Оң эмоциялар, керісінше, көптеген функцияларды қалыпқа келтіруге ықпал етеді. Жаттығу көңілділік пен көңілділікті сақтауға көмектеседі. Физикалық белсенділік стресске қарсы күшті әсерге ие. Дұрыс емес өмір салтынан немесе уақыт өте келе ағзада токсиндер деп аталатын зиянды заттар жиналуы мүмкін. Айтарлықтай физикалық белсенділік кезінде ағзада пайда болатын қышқыл орта токсиндерді зиянсыз қосылыстарға дейін тотықтырады, содан кейін олар оңай шығарылады.

Сонымен, физикалық белсенділіктің адам ағзасына пайдалы әсері шексіз. Дене жаттығуларымен айналысатын рентгенологтар енетін радиацияның қанның морфологиялық құрамына аз әсер ететіндігін атап көрсетеді. Жануарлардың тәжірибелерінде жүйелі бұлшықет жаттығулары қатерлі ісіктердің дамуын бәсеңдететіні көрсетілген. Адам ағзасының физикалық белсенділікке жауап беруі кезінде ми қыртысының негізгі жүйелердің функцияларын реттеуге әсері бірінші орын алады: кардиореспираторлық жүйеде, газ алмасуда, метаболизмде және т.б.

Жаттығулар тірек-қимыл жүйесінің, жүрек-тамыр және басқа жүйелердің барлық буындарының функционалды қайта құрылуын күшейтеді, тін алмасу процестерін жақсартады. Қалыпты физикалық күш салудың әсерінен жүректің өнімділігі, гемоглобин мөлшері және эритроциттер саны артады, қанның фагоцитарлық қызметі артады. Ішкі ағзалардың қызметі мен құрылымы жақсарады, химиялық өңдеу және ішек арқылы тамақтану жақсарады. Жаттығу сонымен қатар инфекция жолында дененің негізгі қорғаушысы болып табылатын ақ қан клеткалары мен лимфоциттердің көбеюіне әкеледі. Жаттығу қан қысымына әсер етеді, қан тамырларын тарылту арқылы қысымның жоғарылауына әкелетін гормон – норепинефриннің пайда болуын азайтады. Бұлшықеттер мен ішкі мүшелердің аралас белсенділігі жүйке жүйесімен реттеледі, оның қызметі дене жаттығуларын жүйелі түрде орындау кезінде де жетілдіріледі. Тыныс алудың бұлшықет белсенділігімен тығыз байланысы бар. Әр түрлі физикалық жаттығуларды орындау өкпедегі тыныс алу мен ауаны желдетуге, өкпеде ауа мен қан арасындағы оттегі мен көмірқышқыл газының алмасуына, дене тіндерінің оттегін қолдануға әсер етеді. Кез келген ауру функциялардың бұзылуымен және олардың орнын толтырумен бірге жүреді. Сонымен, жаттығулар қалпына келтіру процестерін жеделдетуге, қанды оттегімен, пластикалық (құрылыс) материалдармен қанықтыруға ықпал етеді, бұл қалпына келтіруді тездетеді.

Ауру кезінде жалпы тонус төмендейді, ми қыртысында ингибиторлық жағдайлар күшейеді. Дене жаттығулары жалпы тонды арттырады, дененің қорғанысын ынталандырады. Сондықтан медициналық гимнастика ауруханалар, емханалар, санаторийлер, медициналық және дене шынықтыру

диспансерлері және т.б. тәжірибесінде кеңінен қолданылады. Физикалық жаттығулар әртүрлі созылмалы ауруларды емдеуде және үй жағдайында, әсіресе егер пациент бірнеше себептермен емханаға немесе басқа медициналық мекемеге бара алмай қалған жағдайда сәтті қолданылады. Дегенмен, аурудың өршуі кезінде, жоғары температурада және басқа жағдайларда физикалық жаттығуларды қолдануға болмайды. Себебі, бұлшықеттер мен ішкі ағзалардың қызметі арасында тығыз байланыс бар. Ғалымдар бұл жүйке-висцеральды байланыстардың болуына байланысты екенін анықтады. Сонымен, бұлшықет-артикулярлық сезімталдықтың жүйке ұштары тітіркенген кезде импульстар ішкі ағзалардың жұмысын реттейтін жүйке орталықтарына енеді. Тиісінше, жүректің, өкпенің, бүйректің және т.б. қызметі жұмыс істейтін бұлшықеттердің және бүкіл дененің қажеттіліктеріне бейімделеді. [6, Б. 76]. Дене жаттығуларын қолданған кезде жүрек-тамыр, тыныс алу және басқа жүйелердің реакцияларын қалыпқа келтірумен қатар, қалпына келушінің климаттық факторларға бейімделуі қалпына келеді, адамның әртүрлі ауруларға, стресстерге және т.б. төзімділігі артады.

Көптеген ауруларда дұрыс мөлшерленген физикалық белсенділік ауырсыну процесінің дамуын баяулатады және бұзылған функциялардың тез қалпына келуіне ықпал етеді. Осылайша, физикалық жаттығулардың әсерінен адамның барлық мүшелері мен жүйелерінің құрылымы мен қызметі жақсарады, жұмыс қабілеті артады, денсаулығы жақсарады, ұзақ өмір сүру жақсарады. Жаппай дене шынықтырудың сауықтыру және профилактикалық әсері физикалық белсенділіктің жоғарылауымен, тірек-қимыл аппаратының функцияларын күшейтумен, зат алмасуды белсендірумен тығыз байланысты. Р. Могендовичтің мотор-висцеральды рефлекстер туралы ілімі қозғалтқыш аппаратының, қаңқа бұлшықеттері мен вегетативті органдардың өзара байланысын көрсетті. Адам ағзасындағы мотор белсенділігінің жеткіліксіздігі нәтижесінде табиғатпен анықталған және ауыр физикалық еңбек процесінде бекітілген нейро-рефлекторлық байланыстар бұзылады, бұл жүрек-тамыр және басқа жүйелердің қызметін реттеудің бұзылуына, метаболизмнің бұзылуына және дегенеративті аурулардың дамуына әкеледі (атеросклероз және т.б.). Адам ағзасының қалыпты жұмыс істеуі және денсаулықты сақтау үшін мотор белсенділігінің белгілі бір «дозасы» қажет. Осыған байланысты әдеттегі мотор белсенділігі туралы мәселе туындайды.

Өндірілген бұлшықет жұмысының ең қолайлы көрінісі – энергия шығыны [7, 103 б.]. Стресстік жағдайлар, жоғары және төмен температура, радиация, жарақат, гипоксия және т.б. жағдайлары үшін дененің қоршаған ортаның қолайсыз факторларының әсеріне төзімділігін арттыру маңызды болып табылады. Алайда, үлкен спортта спорттық форманың «шыңына» жету үшін қажетті жаттығулардың шекті жүктемесін қолдану көбінесе керісінше әсер етеді – иммунитетті басады және жұқпалы ауруларға сезімталдықты арттырады. Кез келген жаста жаттығудың көмегімен сіз аэробты қабілеттер мен төзімділік деңгейін-ағзаның биологиялық жасы мен оның өміршеңдігін арттыра аласыз. Мысалы, жақсы дайындалған орта жастағы жүгірушілерде жүрек соғу

жиілігінің максималды деңгейі дайын емес адамдарға қарағанда шамамен 10 соққы/мин құрайды [8 56 б.]. Осылайша, жаппай дене шынықтырудың емдік әсері, ең алдымен, дененің аэробты сыйымдылығын, жалпы төзімділік пен физикалық өнімділік деңгейін жоғарылатумен байланысты.

Физикалық көрсеткіштердің жоғарылауы жүрек-қан тамырлары ауруларының қауіп факторларына қарсы профилактикалық әсермен бірге жүреді. Сонымен қатар, тұрақты физикалық жаттығулар физиологиялық функциялардың жасқа байланысты инволюциялық өзгерістерінің дамуын, сондай-ақ әртүрлі органдар мен жүйелердегі дегенеративті өзгерістерді (атеросклероздың кешігуі мен кері дамуын қоса) едәуір бәсеңдетуге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыда сүйек-бұлшық ет жүйесі маңызды болып табылады. Дене жаттығуларын орындау мотор аппараттарының барлық байланыстарына оң әсер етеді, физикалық белсенділікке байланысты дегенеративті өзгерістердің дамуына жол бермейді. Сүйек тінінің минералдануы және организмдегі кальций мөлшері артады, бұл остеопороздың дамуына жол бермейді. Артроз мен остеохондроздың алдын-алудың ең жақсы құралы болып табылатын артикулярлы шеміршек пен омыртқааралық дискілерге лимфа ағымы артады. Барлық осы деректер Сауықтыру дене шынықтыру сабақтарының адам ағзасына баға жетпес оң әсерін көрсетеді. Адамзаттың дамуы тұрғысынан қысқа уақыт ішінде ауыр физикалық еңбек болған қазіргі қоғамда уақыт кезеңі машиналар мен машиналармен алмастырылған, адам жоғарыда айтылған қауіп – гипокинезияға тап болады. Ол өркениеттің деп аталатын ауруларының кең таралуында басым рөл атқарады. Мұндай жағдайларда дене шынықтыру адам денсаулығын сақтау мен нығайтуда ерекше жоғары тиімділікке ие.

Дене белсенділігінің адам ағзасына пайдалы әсері шексіз. Өйткені, адам бастапқыда физикалық белсенділікті арттыруға арналған. Белсенділіктің төмендеуі көптеген бұзылуларға және дененің мерзімінен бұрын кебуіне әкеледі. Дене жаттығуларының әсерінен адамның барлық мүшелері мен жүйелерінің құрылымы мен қызметі жақсарады, жұмыс қабілеті артады, денсаулығы жақсарады. Қозғалыс белсенділігі адамды сауықтырудың жетекші факторы болып табылады, өйткені ол ағзаның қорғаныс күштерін ынталандыруға, денсаулық әлеуетін арттыруға бағытталған. Толыққанды мотор белсенділігі салауатты өмір салтының ажырамас бөлігі болып табылады, ол адам өмірінің барлық салаларына әсер етеді.

Дене белсенділігінің маңызды әсерлері:

1. Дене белсенділігінің адам ағзасына пайдалы әсері шексіз. Өйткені, адам бастапқыда физикалық белсенділікті арттыруға арналған. Белсенділіктің төмендеуі көптеген бұзылуларға және дененің мерзімінен бұрын кебуіне әкеледі.

2. Дене жаттығуларының әсерінен адамның барлық мүшелері мен жүйелерінің құрылымы мен қызметі жақсарады, жұмыс қабілеті артады, денсаулығы жақсарады.

3. Қозғалыс белсенділігі адамды сауықтырудың жетекші факторы болып табылады, өйткені ол ағзаның қорғаныс күштерін ынталандыруға, денсаулық әлеуетін арттыруға бағытталған.

4. Толыққанды мотор белсенділігі салауатты өмір салтының ажырамас бөлігі болып табылады, ол адам өмірінің барлық салаларына әсер етеді.

Осылайша, денсаулық – бұл адамның жұмыс істеу және тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз ету қабілетін анықтайтын алғашқы және маңызды қажеттілік. Сондықтан адам өміріндегі спорт, дене шынықтыру және қозғалыс белсенділігінің рөлі маңызды рөл атқарады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Амосов Н.М. Раздумья о здоровье. – 3-е изд., доп., перераб. – М.: Физкультура и спорт, 2007. – 64 с.

2 Амосов Н.М. Физиологическая активность и сердце. – Киев: Здоровье, 2009. – 216 с.

3 Белов В.И. Энциклопедия здоровья. Молодость до ста лет. – М.: Химия, 2013. – 400 с.

4 Брехман И.И. Валеология – наука о здоровье: введение в валеологию. – М.: Наука, 2010. – 510 с.

5 Муравов И.В. Физическая культура и активное долголетие. Оздоровительные эффекты физической культуры и спорта. – М.: Наука, 2014. – 263 с.

6 Муравов И.В. Оздоровительные эффекты физической культуры и спорта. – Киев : Здоровье, 2014. – 203 с.

7 Фомин Н.А. Физиология человека. – М.: Просвещение, 2016. – 320 с.

8 Дубровский В.И. Лечебная физическая культура (кинезотерапия): Учеб. для студентов Высших учебных заведений. – 3-е изд-е, испр. и доп. – М.: Гуманит. -изд. центр «Владос», 2015. – 624 с.

ҒТАМР 77.03.19

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ САЛАСЫНДА КӘСІБИ СТАНДАРТТАРДЫ ЕНГІЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

А.К. Елеуов
Аға оқытушы, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Дене шынықтыру және спорт факультеттеріндегі оқыту саласының қазіргі жағдайын талдау қазіргі кезде оқыту теориясы және білім беру технологияларын енгізу сияқты факторлар бір-бірімен тиісті байланыссыз әрекет ететінін көрсетеді. Сондықтан оқу процесіне тек «инновация элементтері» бар оқыту технологиялары ғана емес, сонымен қатар педагогикалық ғылым, оқыту теориясы (дидактика), дене шынықтыру теориясы мен әдістемесі және спорттық жаттығулар тұрғысынан терең түсінілетін дидактикалық мәселелерді шешуге бағытталған технологияларды енгізу маңызды. Осыған байланысты оқу процесінде заманауи білім беру технологияларын қолданудың дидактикалық және әдістемелік принциптерін әзірлеу, басқа салаларда жинақталған тәжірибені педагогикалық түсіну, кәсіби білім беруде технологиялық әдістерді қолдану мүмкіндіктерін құру және зерттеу бойынша тиісті ғылыми және әдістемелік зерттеулер жүргізу, оның ішінде дене шынықтыру және спорт мамандарын даярлау ерекше өзекті болып отыр.

Түйін сөздер: дене шынықтыру, сауықтыру қызметтері, спорттық менеджмент сұранысты басқару, қызметкерлердің маркетингтік қызметі Спорттық ұйымдардың дене шынықтыру-сауықтыру маркетингі.

Білім беру жүйесін дамытудың қазіргі кезеңінде мәдени тәсіл гуманитарлық ғылымдардағы жетекші салалардың бірі болып табылады. Философия, әлеуметтану, педагогика, психология, лингвистика саласында педагогикалық мәдениеттің жекелеген аспектілеріне арналған зерттеулер жүргізіледі: мұғалімнің, оқытушының жеке тұлғасының әдіснамалық, рухани-адамгершілік, коммуникативтік, сөйлеу, технологиялық мәдениеті мәселелері зерттеледі. Бұл зерттеулерде педагогикалық мәдениет жеке тұлғаның жалпы мәдениетінің маңызды бөлігі, кәсіби қасиеттер жүйесінде және педагогикалық іс-әрекеттің ерекшелігінде көрінетін маман ретінде қарастырылады.

Бұл жұмыс педагогикалық мәдениеттің әлеуметтік құбылыс ретінде әрекет ететін және оның көптеген компоненттерінің-коммуникативті, әдіснамалық, моральдық, интеллектуалдық өнімділігін қамтамасыз ететін ДТжС саласындағы маманның кәсіби сөйлеу мәдениетінің мәнін, мазмұны мен құрылымын анықтауға арналған [2].

Жоғары мектеп жүйесінде білікті мамандарды даярлауға қойылатын заманауи талаптар және әлеуметтік қажеттіліктер студенттерді оқытудың әртүрлі кезеңдерінде және олардың сөйлеу мәдениетінде, атап айтқанда, кәсіби мәдениетті қалыптастыру қажеттілігін анықтайды. Бұл мәселенің маңыздылығы сөйлеуді негізгі құрал, негізгі құрал ретінде қолданатын мамандардың кәсіби қызметі аясында өткір болады. Сөйлеу жауапкершілігі жоғары мұндай мамандықтарға дене шынықтыру мұғалімі, мұғалім, жаттықтырушы мамандықтары жатады.

Шешілетін міндеттердің мұндай әртүрлілігі дене шынықтыру және спорт маманының іс-әрекетінде сөйлеу әртүрлі функцияларды орындайтындығын көрсетеді: танымдық, тәрбиелік, әсер ету, реттеуші, білім беру, әлеуметтендіру және оған жалпы мәдени және кәсіби-педагогикалық талаптар қойылады.

Дене шынықтыру және спорт саласы біздің мемлекетімізде ең сұранысқа ие болып отыр. Тиісінше, осы бағытта мамандар даярлауға қойылатын талаптар да артып келеді. Жоғары кәсіптік білім берудің мемлекеттік білім беру стандартында дене шынықтыру және спорт саласындағы маман білім алушылардың жеке басын тұтас қалыптастыруға, оларды жалпыадамзаттық құндылықтар мен салауатты өмір салтына тартуға, кәсіби өзара іс-қимыл жағдайларында шешімдер әзірлеуге және қабылдауға бағытталған қызмет түрлеріне, атап айтқанда: педагогикалық, жаттықтырушылық, басқарушылық, рекреациялық және ғылыми-зерттеу жұмыстарына дайын болуы тиіс екендігі атап өтілді.

Егер бұрын дене шынықтыру маманы (мұғалім, мұғалім, жаттықтырушы) негізінен тек оқу-жаттығу процесімен айналысса және оның сөйлеуі сабақта, жаттығуда оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың дидактикалық құралы болса, қазір дене шынықтыру мен спорт күшті әлеуметтендіретін институт, адам денсаулығын сақтау және нығайту құралы болғандықтан, дене шынықтыру маманы жақсы дамыған коммуникативті дағдылар мен риторикалық қабілеттерге ие болуы керек., тірі сөз арқылы жеке тұлғаның дене дамуы идеяларын, салауатты өмір салты құндылықтарын насихаттау.

Отандық және шетелдік гуманитарлық ғылымдарда маманның кәсіби қалыптасуының мәнін түсінуге, кәсіби сөйлеу мәдениетінің ерекшелігін, оның құрылымдық ұйымдастырылуын анықтауға және осы салаға қатысты қалыптасу жағдайларын анықтауға мүмкіндік беретін әртүрлі әдіснамалық тәсілдер, теориялар, тұжырымдамалар қалыптасты: акмеологиялық көзқарас (Хозяинов Г.И., Деркач А.А., Кузьмина Н.В., Маркова А.К., лингвометодика (Ксенофонтова А.Н., Львов М.Р.), сөйлеу теориясы (Леонтьев А.А.), сөйлеу актілерінің теориясы (Дж. Серль, П. Грайс), сөйлеу мәдениетінің тұжырымдамасы (Л. Введенская, Л.Г. Павлова), ауызша қарым-қатынас тұжырымдамасы (В.А. Кан-Калик, А.П. Ершова, О.М. Казарцева), ауызша қарым-қатынас теориясы (И.Н. Горелов, Т.М. Надеина, М.А. Базилик), педагогикалық риторика тұжырымдамасы (Ю.В. Рождественский, А.К.Михальская).

Жеке зерттеулер мектептегі дене тәрбиесі мұғалімі мен дене шынықтыру пәнінің мұғалімі, университеттегі жаттықтырушы сөйлеу мәдениетінің әртүрлі аспектілерін қарастыруға арналған; кәсіби-сөйлеу дайындығы, коммуникативтік дағдыларды дамыту, сөйлеу мінез-құлқы мәдениеті, риторикалық мәдениет (Э.А. Здановская, М.И. Станкин, О.Б. Завьялова, А.И.Чучалина, В.Е. Гордиенко, Т.В. Деркач және т.б.).

Көптеген зерттеулерді талдау дене шынықтыру және спорт саласындағы болашақ маманның кәсіби сөйлеу мәдениеті ұғымын нақтылауға және оны жеке тұлғаның жалпы және кәсіби мәдениетінің ажырамас бөлігі, құндылық бағдарларының, нормалардың, теориялық білім мен практикалық дағдылардың жиынтығына негізделген жеке тұлғаның тұтас сапасы ретінде ұсынуға мүмкіндік берді. белгілі бір жұмыс түрімен байланысты – дене шынықтыру білімі саласындағы кәсіби-педагогикалық іс-әрекет және кәсіби-педагогикалық өзара әрекеттесудің әртүрлі жағдайларында коммуникативті міндеттерді сәтті шешуді қамтамасыз етеді.

«Сөйлеу «және» мамандық «ұғымдарының арақатынасы сөйлеу қызметіне негізделген, ол кез келген басқа қызмет түрімен бірдей құрылымдық компоненттермен ұсынылуы мүмкін, бірақ белгілі бір уәжге ие. Сөйлеу әрекетінің мотивациясы іс жүзінде кез келген әрекет әрекеті бірден бірнеше мотивтермен шақырылатындығымен анықталады. Кәсіби сөйлеудің тағы бір маңызды құрамдас бөлігі-бұл білім саласының арнайы тілімен жұмыс жасау. Бұл қатынастағы сөйлеу мәдениеті жеке тұлғаның негізгі сипаттамасы, сөйлеу әрекетін жүзеге асырудың негізгі құралы ретінде қарастырылады.

ДТжС саласындағы болашақ маманның кәсіби-сөйлеу мәдениеті білім беру процесіне құзыреттілік-әрекеттік модельді енгізу, оқытудың белсенді әдістерін (дискуссия, диспут, әңгіме, ситуациялық-рөлдік және іскерлік ойындар), студенттердің жалпы білім беру бағдарламасының пәндерін (базалық және кәсіптік циклдар) кешенді игеруі есебінен студенттерді болашақ кәсіби қызметтің нақты сөйлеу жағдайларына жақындатуға мүмкіндік беретін кәсіби-бағдарланған дидактикалық материалды пайдалану жолымен ЖОО-ның мәдени-дамыту тілдік кеңістігінде қалыптасады., мектепте үздіксіз педагогикалық практиканы ұйымдастыруда, мәдени-бұқаралық іс-шараларды, жарыстарды, олимпиадаларды ұйымдастыруда, оқытушылармен және жаттықтырушылармен тікелей ауызша қарым-қатынаста, сондай-ақ өзін-өзі тәрбиелеу барысында.

ДТжС саласындағы болашақ маманның сөйлеу дамуына университет оқытушысының, жаттықтырушының ауызша шеберлігі ерекше әсер етеді. Дәріс материалын ұсыну стилін, жаттығуды ұйымдастыру мен өткізуді бақылау, мұғалімнің, жаттықтырушының жеке сөйлеу қабілеттерін бағалау студентке белгілі бір риторикалық дағдыларды игеруге және өзінің ерекше сөйлеу стилін жасауға мүмкіндік береді.

Кәсіби сөйлеу мәдениетінің мотивациялық компоненті студенттердің ДТжС саласындағы болашақ маман ретінде орыс тілін үйренуге және сөйлеу мәдениетін жетілдіруге деген қажеттілігін дамытуды қамтиды. Жетекші

мотивтердің арасында әлеуметтік, жеке және кәсіби маңызды деп атауға болады. Студенттік ортада, референттік топта өзін бекітуге, сыныптастарының, оқытушылардың және достардың мойындауына ие болуға деген ұмтылыс, мұның бәрі орыс тілін шебер меңгергенін көрсете отырып, өзінің шығармашылық әлеуетін аша отырып, тілдік қарым-қатынаста өзін көрнекті, білімді етуге белгілі бір ынталандыру береді.

Айта кету керек, кәсіби мұғалімнің сөзі аудиторияға әсер етудің негізгі құралы ғана емес, сонымен бірге студенттер қабылдаған және оқу процесінде еліктейтін үлгі болып табылады. Сондықтан педагогикалық сөйлеу формасына және оның нормативтік сипатына ғана емес, сонымен қатар оны қабылдау мен еліктеуге қол жетімді етуге ерекше назар аударуды ұсынуға болады.

Мәселен, интонацией атап өтуге болады ерекшелігі-қозғалысын көрсету кезінде қосымшаның жеке күш-жігерін жету үшін қажетті жауап реакциясын оқушылар. Мысалы, сабақтың кіріспе бөлігінде қатысушылар шұлықпен жүргенде, санау жоғары, ал скотчпен қозғалғанда олар төмен реңкке ие болады. Команда қатты, қатты дауыспен беріледі. Сонымен қатар, алдын-ала команда айқын, қатты, ұзақ, ал атқарушы – күрт, үзік-үзік айтылады. Түссіз, немқұрайды дауыспен берілген команда құлықсыз, ұқыпсыз, жалқау орындалады.

Дене шынықтыру мұғалімінің сөйлеу іс-әрекетінде басқа пән мұғалімдерінің іс-әрекетіне қарағанда ауызша және вербальды емес қарым-қатынас басқаша байланысты. Бұл оқу-жаттығу процесінің ерекшеліктеріне байланысты: оқу сабағының кеңістіктік және уақыттық шеңберлері (спорт залының акустикасы, стадиондағы сабақ; ауызша түсіндіруге уақыттың жетіспеушілігі), сөздің сөйлеу моторын үйлестірумен байланысы [3]. Ауызша емес қарым-қатынас құралдарын (ым-ишара, бет-әлпет) шебер меңгеру-мұғалім мен жаттықтырушының кәсіби сөйлеу мәдениетінің тағы бір маңызды көрсеткіші. Дене шынықтыру сабақтарында жанасуға байланысты және физикалық байланысқа әкелетін қимылдар жиі қолданылады. Дене динамикасы туралы идеялар, соның ішінде жанасу негізінде қалыптасады, бұл студенттерге физикалық қозғалыстардың ерекшеліктерін түсінуге және оларды орындаудағы қателіктерді анықтауға көмектеседі. Жанасу әртүрлі функцияларды орындайды: олар айыптауды немесе мақұлдауды білдіруі мүмкін, эмоционалды қолдау көрсетуі, тыныштандыруы немесе қысым көрсетуі мүмкін. Ойын спортында қолданылатын арнайы қимылдар дене шынықтыру сабақтарында өте қажет, өйткені олар моторика деңгейінде студенттерге осы қимылдардың мағынасын және оларды тиімді қолдану шарттарын түсіндіруге мүмкіндік береді. Осылайша, қимылдар реттеуші функцияны ғана емес, сонымен қатар білім функциясын да орындай алады.

Кәсіби сөйлеу мәдениетінің рефлексивті компоненті сөйлеу әрекеттерін өзін-өзі реттеу, сөйлеу әрекеттерін өзін-өзі талдау және сөйлеу қиындықтарын жоюға мүмкіндік беретін дағдыларды қамтиды. Студенттердің сөйлеу мәдениетін қалыптастыру деңгейі одан әрі жетілдіруге мүмкіндік береді.

Т.В. Деркачтың (Кама мемлекеттік дене шынықтыру институты, Набережные Челны) пікірінше, дене шынықтыру университеттерінің

студенттері мен түлектерінің кәсіби сөйлеу мәдениетін жеткілікті дамыған деп бағалау мүмкін емес [2]. Тестілеуді өткізу кезінде студенттер арасында сөйлеу мәдениетімен байланысты ең өткір проблемалар анықталды: нашар дауыстық сипаттамалар, дикцияның жеткіліксіз дамуы, жаттығуды, ашық ойын ережелерін нақты және дәйекті түсіндіре алмау; көпшілік алдында сөйлеу қабілетінің болмауы; шағын сөздік қоры; сөздер мен сөз тіркестерін шығарудағы елеулі қиындықтар; жазбаша қарым-қатынас жанрларын ажырата алмау; әдеби тіл нормаларын меңгерудің төмен деңгейі.

Осылайша, ДТжС болашақ маманының кәсіби сөйлеу мәдениетін қалыптастыру бойынша жұмыс жоғары кәсіби білім беруді дамытудың, мамандарды даярлау сапасын арттырудың қазіргі кезеңінде өзекті болып қала береді. Оқу процесіне сөйлеу мәдениетінің негіздері, кәсіби – тілдік қарым-қатынас және сөйлеу шеберлігі бойынша мамандандырылған курстарды енгізу аталған проблемаларды шешуде маңызды рөл атқаратын болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Геращенко И.Г. Қазіргі білім берудегі проблемалар. Қоғамның инновациялық, экономикалық және құқықтық дамуы: өзара әрекеттесудің мәселелері мен перспективалары халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. Кәсіби инновациялар институты. – Волгоград, 2019.

2 Деркач Т.В. Университетте оқу жағдайында дене шынықтыру және спорт бойынша болашақ мамандардың кәсіби сөйлеу мәдениетін қалыптастыру: реферат. дис. канд. пед. ғылым докторы. – Чебоксары: Чуваш мемлекеттік пед. ун-т, 2019. – 23 с.

3 Костихина Н.М. Дене шынықтыру және спорт маманын кәсіби педагогикалық даярлаудың акмеологиялық аспектілері. Дене тәрбиесінің теориясы мен практикасы. 2020. – №10.

4 Педагогикалық шеберлік негіздері. Оқулық. Редактор С.А. Шаренкова. «Академия» білім беру-баспа орталығы, 2018.

ҒТАМР 14.07.07

БІЛІМ БЕУДЕГІ ЦИФРЛАНДЫРУ

А.О. Мухаметжанова, Е.С. Тургалиев
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

Мақалада білім беру саласындағы цифрландырудың өзекті мәселелері баяндалған. Сондай-ақ, білім беруде цифрландыруды қолданудың негізгі бағыттары талданды, цифрлық білім беру ортасына сипаттамасы қарастырылған. Цифрлық білім беру технологияларын қолдану қажеттілігі негізделген. Мақалада білім берудегі цифрлық технологиялардың мәні – бұл оқу процесінің тиімділігін арттыруға бағытталған ақпаратты өңдеуді, беруді және көрсетуді қамтамасыз ететін әдістер мен құралдар жиынтығы екендігі айтылған. Білім беруді цифрландыру – бұл пән мазмұнын ғана емес, сонымен бірге ақпарат беруді де өзгертетін болашаққа жасалған қадам.

Түйін сөздер: цифрландыру, білім беру, цифрлық технологиялар, қашақтықтан оқыту, цифрлық білім беру ортасы, цифрлық білім беру технологиялар.

Төрткүл дүниеге тараған COVID-19 коронавирусы кезінде білім ордалары қашықтықта оқу жүйесіне көшті.

Ұғымды таратыңқырасақ – қашықтан берілетін білім жүйесі осы күннің шындығына айналды. Бұрын оны белгілі деңгейде ғана енгізсек, енді жаппай қолданудың кезеңі туды.

Бұл – нақты мәселені нақты шешудің жолы. Сондай-ақ Президент Қ.К.Тоқаев айтқандай, жаңа жағдай «жұмыстың тәсілі мен мазмұнын түбегейлі өзгертуде». Мемлекет басшылығы да, сала басшылығы да осы жауапкершілікті жіті түсінеді және соған сай амалдар жасап та жатыр. Сондықтан еліміздің білім-ғылым саласындағы бай тәжірибесі бұл қиындықтан да сүрінбей өтуге мүмкіндік береді [1].

Қашықтықтан білім беру цифрлық технологияларды дамыту мен енгізудің қуатты драйвері ретінде күтпеген жерден және бірден толық қуатқа қосылды.

Төтенше жағдай қашықтықтан оқытуды белсенді енгізуге ықпал етті. Е.А.Кашина атап өткендей: «оқушылардың дағдыларына қойылатын талаптар өзгерді, өйткені тек оқу, жазу және санау ғана емес, деректер ресурстарын ұйымдастыра білу, жемісті ынтымақтастық, ақпаратты жинау, бағалау және пайдалану қажет» [2].

Осылайша, қазіргі заманғы адамда жалпыадамзаттық мәдениеттің элементі ретінде және қоғамда жайлы өмір сүрудің міндетті шарты ретінде ақпараттық мәдениеттің болу қажеттілігі туралы айтуға болады және оны қалыптастыру білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Білім беруде цифрландыру өмір бойы *life-long-learning* – оқыту деп аталатын оқыту процесінің үздіксіздігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ оны advanced – *learning technologies* – ілгері оқыту технологиялары негізінде дараландыруға бағытталған. Бұл терминнің нақты анықтамасы әлі жоқ, бірақ оған жеке оқушының жеке пәндерді игеру процесі туралы үлкен мәліметтерді оқытуда қолдану және көбінесе оларға негізделген оқу процесін автоматты түрде бейімдеу жатады; виртуализацияны, кеңейтілген шындықты және бұлтты есептеулерді қолдану және басқа да көптеген технологиялар.

«Цифрландыру» терминінің өзі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты пайда болды. Давоссе Клаус Шваб 1960-1980 жылдардағы алғашқы цифрлық революцияны «өнеркәсіптік» деп атай отырып, оның катализаторы жартылай өткізгіш компьютерлердің, 60-70-ші жылдары – дербес компьютерлердің, 90-шы жылдары – интернет желісінің дамуы болды деп санайды [3]. Автор Төртінші өнеркәсіптік революцияның жақындауын алдын-ала анықтады, ол «қарапайым» және мобильді интернетке, шағын құрылғыларға, жасанды интеллекттің дамуына байланысты цифрлық болады.

Экономиканың түрлі салаларында «цифрлық экожүйе», «цифрлық орта», «цифрлық қоғамдастық», «цифрлық экономика», «білім беруді цифрландыру» ұғымдары енгізілуде. Білім беруді цифрландыру еңбек нарығындағы, білім беру стандарттарындағы өзгерістерге, халықтың жаңа құзыреттерін қалыптастырудағы қажеттіліктерді анықтауға алып келеді және білім беру процесін қайта ұйымдастыруға, педагогтың рөлін қайта қарастыруға бағытталған. Бір жағынан, цифрландыру мектептің бұрынғы әдістемелік негізін бұзады, екінші жағынан, ақпараттың әр түрлі формаларында, тек мәтін түрінде ғана емес, сонымен қатар дыбыстық, визуалды түрде де қол жетімділігін тудырады. Ақпараттың қол жетімділігі үнемі іздеуді және тиісті және қызықты мазмұнды таңдауды, оны өңдеудің жоғары жылдамдығын қажет етеді. Демек, білім беруді цифрландыру оның түбегейлі, сапалы қайта құрылуына алып келеді. Мұғалім жаңа технологиялық құралдарды және іс жүзінде шексіз ақпараттық ресурстарды қолдануды үйренуі керек.

Виртуалды шындық технологиялары бір жұмыс орнына байланбаған цифрлық тренажерларды қолдану мүмкіндігін жасайды, бұл зерттелетін технологиялардың ауқымын кеңейтеді. Мобильді оқыту технологиялары кез келген уақытта және кез келген жерде оқуға мүмкіндік береді.

Білім алушылардың жаңа ұрпағы (z ұрпағы) цифрлық технологиялар, оның ішінде білім беру маңызы бар цифрлық технологиялар (В.И. Блинов) қалыптастыратын цифрлық ортада өмір сүреді: телекоммуникациялық технологиялар, үлкен деректер, үлестірілген тізілім жүйелері, жасанды

интеллект, робототехника компоненттері, сымсыз байланыс технологиялары, виртуалды және толықтырылған шынайылық технологиялары, бұлтты технологиялар, электрондық сәйкестендіру және аутентификациялау технологиялары, мамандандырылған білім беру мақсатындағы цифрлық технологиялар. Кәсіптік білім беру саласын цифрлық трансформациялау үрдістері кәсіби қызметті табысты іске асыру үшін педагогтен АКТ-құзыреттіліктің жоғары деңгейін талап етеді, өйткені дәл осы педагогтар жас ұрпақты қазіргі цифрлық қоғамдағы өмір мен қызметке одан әрі дайындауға бағытталған.

Бүгінгі таңда көптеген ғалымдар білім беруді ақпараттандыру кезеңінің аяқталуы туралы айтады. Барлық деңгейдегі білім беру мекемелері компьютерлік техникамен жабдықталған, педагогтар оқу процесінде АКТ пайдалану бойынша дайындықтан және қайта даярлаудан өтті. Қазіргі әлем технологиялар дамуының жаңа деңгейіне өтті. Қоғам дамуының жаңа кезеңі «цифрландыру» деп аталды, оны қазіргі заманғы үрдіс және ақпараттандыру процесін алмастыратын білім беруді модернизациялаудың басым бағыты деп те атайды.

Цифрландыру процесі цифрлық технологиялардың материалдық және әлеуметтік-гуманитарлық технологиялармен және практикамен, оның ішінде білім беру практикасымен терең жақындасуын білдіреді [4]. Т.В. Никулина мен Е.Б. Стариченко [5], білім беруде цифрландыру оқу процесінің үздіксіздігін қамтамасыз етуге бағытталған (life long learning), сондай-ақ оны оқытуда үлкен деректерді (big data), виртуализацияны, виртуалды және кеңейтілген шындықты (VR, AR), бұлтты есептеулерді, ұялы телефондарды қолдануды қамтитын жетілдірілген оқыту технологиялары (advanced learning technologies) негізінде дараландыру цифрлық технологияларды білім беруде нәтижелі қолдану, білім алушыларды дербес іздестіруге, ақпаратты іріктеуге қосу, жобалау қызметіне қатысу болашақ мамандарда XXI-ғасырдың құзыреттерін, оның ішінде АКТ-құзыреттерін қалыптастырады.

Цифрлық білім беру процесін құрудың ерекшелігі сандық технологияларды енгізу және пайдалану болып табылады, олардың көпшілігі мынадай дидактикалық қасиеттерге ие:

– жаһандық желіде әртүрлі ақпаратты іздеу еркіндігі;

– дербес (білім алушылардың қажеттіліктері мен ерекшеліктеріне сәйкес дербес күйге келтіру үшін шектеусіз мүмкіндіктер);

– интерактивтілік (оқу өзара іс-қимылы процесінде көп субъектілікті қамтамасыз ету);

– мультимедиа (ақпаратты қабылдаудың әртүрлі арналарын кешенді пайдалану);

– гипермәтіндік (мәтін бойынша еркін қозғалу, қиылысатын сілтемелерді пайдалану, ақпараттың анықтамалық сипаты және т.б.);

– субмәдениеттілік (цифрлық ұрпақ үшін әлемнің әдеттегі бейнесіне сәйкестік) [6].

Сандық технологиялар білім беру траекториясын, әдістерін, нысандарын және әрбір білім алушы үшін білім беру материалын меңгеру қарқынын дараландыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [5].

Сонымен қатар, бүгінде цифрлық білім беру процесінде техникалық құралдар мен мамандандырылған интерактивті жабдықтарды (ДК, ноутбуктер, планшеттер, робототехникалық жиынтықтар, интерактивті тақталар, электрондық флипчарт, интерактивті панель, интерактивті құмсалғыш, интерактивті еден, интерактивті текшелер және т.б.) пайдалануға негізделген цифрлық білім беру технологиялары (аралас оқыту, мобильді оқыту, геймификациялау, қашықтықтан білім беру технологиялары, электрондық (онлайн) оқыту және т.б.) маңызды рөл атқарады.

Мұндай сандық білім беру жүйесі тәуелсіз жұмысты білдіреді, бала жастайынан бастап білімге ұмтылуы керек екенін түсінеді. Мұндай білім болашақта адамның мінезін күшейтеді. Мұғалімдердің шамадан тыс қамқорлығынсыз оқушы жоғары нәтижелерге қол жеткізеді. Бірақ бастауыш мектепте алты жастағы балалар әлі оқып, жаза алмайды, олар интернетте өз бетінше қалай жұмыс істей алады? Бастауыш мектеп мұғалімдері, бұл мәселе өте алаңдатады. Балалардың білім беру сапасының төмендеуіне жол бермейтін шешім бар екеніне сенеміз.

Сандық білім беру ресурстары адамды құжаттар мен кітаптар тауынан құтқарады. Компьютерде барлық оқулықтар мен оқу құралдары бар, ал планшет жұмыс дәптерлерін ауыстырады.

Қазіргі әлемдегі цифрлық технологиялар – бұл құрал ғана емес, сонымен бірге өмір сүру ортасы, мүмкіндіктері: кез келген ыңғайлы уақытта оқыту, үздіксіз білім беру, жеке білім беру траекторияларын жобалау мүмкіндігі. Осылайша, білім беруді цифрландыру білім алушылардың танымдық көкжиектерін кеңейтіп, оларды шексіз ете отырып, мобильді және интернет-технологияларды қолдануды көздейді. Цифрлық технологияларды өнімді және сауатты қолдану, білім алушыларды дербес іздестіруге, ақпаратты іріктеуге қосу, жобалау қызметіне қатысу оларда XXI ғасырдың құзыреттерін қалыптастырады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Дистанционное образование в период пандемии: сборник статей /главный редактор Сыдыков Е. – Нур-Султан: ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, 2020. – 435 с.

2 Кашина Е.А. Прогнозирование структуры интегрированного курса информатики: дис. канд. пед. наук. – Екатеринбург. 2017. – 187 с.

3 Лаптев В.В. Методология визуализации. – М.: Мир, 2011. – 304 с.

4 Проект дидактической концепции цифрового профессионального образования и обучения. – Москва: Перо, 2019. – 72 с.

5 Никулина Т.В., Стариченко Е.Б. Информатизация и цифровизация образования: понятия, технологии, управление. Педагогическое образование в России. 2018. – №8.

6 Строков А.А. Цифровизация образования: проблемы и перспектвы. //Вестник Мининского университета. 2020. Т.8, №2. – С. 15.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар
Гуманитарные науки
Humanities

Ryskhanova Zh.A. The case-study method in learning a foreign language 4
Дауылбаева Н.О. Авторлық телебағдарламалар коммуникативті-прагматикалық лингвистиканың зерттеу объектісі ретінде 9
Резник А.В. Стратегиальный подход к обучению смысловому чтению как необходимое условие формирования читательской грамотности 14
Жұбанышбаева М.С., Тектіғұл Ж.О. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдердің қолданылуы 19
Токтамысова Д.К., Токтамысова Э.М. Профессиональная направленность изучения русского языка 24
Алпысова Ж.Е., Тулегенова М.Б. Психические отражения личности и все основные компоненты 29
Нуртаева Н.К. Дебат технологиясы – бүгінгі заманның билер кеңесі 36
Агалиева Н.Б., Ардах А. Қазақ әдебиетінде анималистік образды оқыту 41
Аяпбергенов А.С. Қазақ қиял-ғажайып ертегілерінің концептуалды жүйесінің ерекшеліктері 45
Агалиева Н.Б., Мухтарова А.К. Әдебиетті оқытуда шешендік өнердің алатын орны 50
Тулепбергенова С., Құралқанова Б.Ш. Мектепте әңгіме жанрын талдау ерекшеліктері 54
Алмабек А. Қазіргі таңда ұлттық патриотизмді қалыптастыру мәселесі .. 59
Агалиева Н.Б., Мухтарова А.К. Көпшілік алдында сөйлеудің кәсіби-этикалық қызметі 64
Мұратбекова Т.Б., Исалиева А.М. Международные культурные связи на примере казахстанского опыта 2002-2012 гг. 68
Зулпкарова Т.Н. Қуғын-сүргінге ұшыраған батыс қазақстандық діни қайраткерлер..... 73
Рысбеков Т.З., Сүлеймен А.С. Бөкей хандығының құрылуы және даму тарихы 79
Сабирова Ш.К. 1897-1941 жылдардағы орал қаласының дамуы 85
Айдарова Ш.Ә. Алаш жолы – тәуелсіз қазақ ұлтын қалыптастыру 91
Тисбаева А.К. Основные тенденции в развитии торговли Северо-восточного Казахстана во второй половине XIX в. 98
Сдыков М.Н., Нагиева Б.К. 152-ші атқыштар бригадасының астрахан бағытындағы қорғаныс ұрыстары 105

Асылбеков Е.С. XX ғ. аяғы – XXI ғ. басындағы Оңтүстік Қазақстан облысының ұлттық құрамының қалыптасуы 110
Рысбеков Т.З., Мендикулова Ж.Б. Батыстың майдангер батырлары 115
Есеналина Д.Е. Қуанай Қосдәулетов – саяси қуғын-сүргін құрбаны 122

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік
Юриспруденция, военное дело и безопасность
Law enforcement, military and security

Байжанова К.У., Нурмаханова Ж.М., Рыскулбекова Б.Р. О видах террористической деятельности 130
Абдрахманов А.М. Международно-правовые механизмы защиты прав и свобод человека и их реализация в Республике Казахстан 134
Байжанова К.У., Мауяева С.Т., Абдикешов М.К. Некоторые теоретические вопросы уголовно-правовой характеристики терроризма в РК 139

Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social sciences and economics

Жеңіс Ә.Қ. Қазіргі заманғы интеграцияның психологиялық ерекшеліктері 145
Ералиева А.А., Кабдулова А.С., Абузьярова Ж.Р. Мемлекеттік саяси қызметшінің мәртебесі және оны жетілдіру жолдары 150
Альмереков Н.А. Формирования валютных курсов и факторы, воздействующие на их функционирорвания 157
Дюсегалиева Б.М., Таирова А.Ж. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кластерлерін қалыптастыру стратегиясы 164
Иноятова Л.С., Жумажанова М.Т. Предпринимательская деятельность Республики Казахстан в период пандемии 168
Төлтебай Б.Ж. Ақпараттық технологиялардың әсерінен мемлекеттік басқаруды трансформациялау 173
Лукпанов А.А., Ералиева А.А. Covid-19 кезеңіндегі жергілікті органдардың қызметіндегі ұсыныстар мен карантин уақытындағы мемлекет қабылдаған шараларды талдау 178

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural science

Карабалаева Д.Э., Әбітай Ә.Н., Шаймерденова Ұ.Т. Биоремедиация почв, загрязненных нефтепродуктами 185

Билялова Ж.Т., Мұхамедин Н.А. «Елеу» әдісі 196
Карабалаева Д.Э., Әбітай Ә.Н., Багирова Я.Ч., Джанузакова Г.Т. Морфологические и биохимические особенности микроорганизмов, выделенных из экстремальных экосистемах 202
Анарбек Р.Қ., Базарғалиев Ғ.Б. Профессор Х. Досмұхамедұлының жаратылыстану ғылымына қосқан үлесі 214

Өнертану салалары
Отрасли искусствоведения
Branches of art criticism

Дюсембаев К. Болашақ режиссерлерді кәсіби әлеуметтендірудің мәселелері 220
Ижанова Р.Д., Даулетова И.Г. Историко-культурные предпосылки в технологии изготовления казахской национальной одежды 227
Карипбаев Ж.Б. Бейнелеу өнеріндегі көркем шығарманың құрылымы ... 233

Техникалық ғылымдар және технологиялар
Технические науки и отрасль технологии
Technical sciences and technologies of the industry

Садвакасова А.К., Рахметов М.Е. Обзор платформ для организации дистанционного обучения в Казахстане 241
Нургожаев О.Б., Ошанова Н.Т., Темірбекова Л.Н. Scratch program used in the field of education in the digital direction 247
Каримбеков А.А., Сүлейменова Г.А. FAdC осьтерді санау жүйесін дамытудың жаңа бағыттары 250
Асенова А.А. Переосмысление нового социального будущего с помощью искусственного интеллекта 255
Сабыров А.К. Автокөлік компаниясының бизнес-процестерін автоматтандыру құралдарын жобалау 258
Izbassarov Ye., Otebayeva A. SQL language as a database creation tool 262
Глызно О.С. Систематизация информационного потока 266
Сейлова М.М., Кантуреева М. Применение технологий искусственного интеллекта в персонализации систем обучения 272
Асембаева М.К., Секен Г.С. Көпкомпонентті газ қоспасындағы диффузиялық процестің тұрақсыздығының барикалық тәуелділігін зерттеу 276
Байтеміров А.М., Тойгожинова А.Ж. Темір жол өткелдерінде қозғалыс қауіпсіздігін арттыру бойынша техникалық шешімдерді талдау 281
Сабырбек С.Н., Риставлетов Р.А., Будикова А.М. Жасанды негіздіктегі топырақ бетінің агрегаттық тұрақтылығының және топырақтың басқа қасиеттерінің өзгеруіне әсері 288

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Құдайбергенова А.К. Цифрлық білім беру ресурстары – бүгінгі күннің талабы 294
Дауткалиева П.Б. Психолого-педагогические условия формирования профессиональной мотивации студентов педагогических специальностей 300
Sarayeva F.K. Using tandem method in learning english 306
Назарова М.Г. Инновационные образовательные технологии в вузе 309
Базарғалиев Ғ.Б., Меңдекенова Б.М. Асхат Иманғалиевтың педагогикалық валеологияны қалыптастырудағы ерекше еңбектері 315
Turgumbayeva D.R. The importance of using authentic video materials at foreign language lessons 319
Муташев Е.Т. Білім беру және басқару процессінде мәліметтер базасын пайдалану 323
Рамазанова Н.К. Актуальность формирования компетенций у будущих учителей начальной школы в условиях обучения в вузе 327
Махамбетов М.Ж., Бисембай Т.С. Жоғары білім беру тәжірибесінде проблемалық-бағдарлы оқыту технологиясын (PBL) қолдану мүмкіндіктері 332
Ramazanova K.A. The role of game in english lessons at the initial stage of training 336
Жильгельдин С.Н. Педагогическая культура как фактор деонтологической готовности самореализации личности 340
Халелова А.Б. Жаңа педагогикалық технологиялар арқылы оқушының жеке тұлғалық қабілетін қалыптастыру 344
Байтанаева М.А. Педагогические условия реализации развития самоэффективного специалиста в профессиональной среде 349
Билялова Ж.Т., Аманжол С.А. Қашықтықтан оқыту – XXI ғасырдың білім беруіндегі жетекші тенденция ретінде 354
Назарова М.Г. Особенности применения информационно-коммуникационных технологий в профессиональной деятельности педагога 361
Социал М.Ю., Шелестова Т.Ю. Шет тілінің кәсіби-коммуникативтік құзыреттілігін анықтауда шет тілін оқытуға қатысты негізгі ресурстар 366
Армия Е. Қазіргі білім берудегі инновациялық технологияларды қолдану мәселесі 371
Солтанбай С.С. Средства интерактивных технологий в формировании межкультурной компетенции учителя иностранного языка 377
Койлыбаев Ж.Ж. Ақпараттық бағдарламаларды оқу барысында қолдану тиімділігі 382

Жылқаев А.Б. Зияткерлігі сақталған және денсаулық мүмкіндігі шектеулі балаларға биологияны оқытудың оқу-әдістемелік негіздері 385
Сарыбаева Б.Ж., Молдобаева Г. Функционалды сауаттылықты жүзеге асырудың негізгі механизмдері 389
Утеулиева К.Н., Қадырова Қ.Т. Жалпы білім беретін мектеп математикасының тереңдетілген курсындағы функция түсінігін қалыптастыру жолдары 394
Бисембаева Ж.К., Жаңабай Д. Бастауыш мектептегі математика сабақтарында зерттеу тапсырмалары арқылы білім алушылардың оқу-зерттеу қызметін қалыптастыру құралы ретінде 399
Билялова Ж.Т., Хамит А.Н. PISA тапсырмаларын математика сабақтарында пайдалану 402
Гепчина А.А. Теоретические аспекты и характеристика рекреативно-оздоровительного направления в системе физического воспитания обучающихся колледжа 408
Асылбек Н.М. Оқу үрдісін жаңғырту жағдайында информатика сабақтарында ақпараттық технологияларды қолдану 416
Балташева П.Н. Болашақ көркем еңбек пәні мұғалімдерін даярлаудағы кейбір мәселелер 423
Айгужинова Г.З., Темиргалиева С.Е. Дене шынықтыру және спорт арқылы аурудың алдын алу және денсаулықты нығайту 428
Елеуов А.К. Дене шынықтыру және спорт саласында кәсіби стандарттарды енгізу мәселелері 434
Мухаметжанова А.О., Тургалиев Е.С. Білім беудегі цифрландыру 439

Scientific publication
proceedings of the international scientific conference
«Science: theory and practice»
28-29 January 2022
Nur-Sultan, Kazakhstan.

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 29.01.2022.
Circulation of 50 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order no. 15243

ISBN 978-601-08-1869-9

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group».
Uly Dala avenue 38/494, Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com

Ескертпелер үшін